

Broncommentaren

4

**Bronnen betreffende de registratie
van onroerend goed in Middeleeuwen
en Ancien Régime**

Instituut voor
Nederlandse
Geschiedenis

RGP

Warphum

Wierwert

Perintlic

Maum Tomid
Maum
Jan van Nijmegen

Perintlic

Jan Sijnders Wierwert
Gronne Helle

Jpne Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

J Tamminga
let Hg. m. Helle

Meum Dierdus
De Wier Helle

J Tamminga
let Hg. m. Dierdus
Tamminga

G. J. Jlaer
Claes Jlaer m. Dierdus
Helle Helle

De weest G

J Tamminga
let Hg. m. Helle

Jan van Nijmegen
Wierwert Wierwert

J Tamminga
let Hg. m. Helle

Jan Sijnders Wierwert
Gronne Helle

Jan Sijnders Wierwert
Gronne Helle

Perintlic

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

J Tamminga

let Hg. m. Helle

Jan van Nijmegen
Wierwert Wierwert

J Tamminga
let Hg. m. Helle

Jan Sijnders Wierwert
Gronne Helle

Jan Sijnders Wierwert
Gronne Helle

Perintlic

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Perintlic

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

J Tamminga

let Hg. m. Helle

Jan van Nijmegen
Wierwert Wierwert

J Tamminga
let Hg. m. Helle

Jan Sijnders Wierwert
Gronne Helle

Jan Sijnders Wierwert
Gronne Helle

Perintlic

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Perintlic

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

Jan Claes Jlaer
Wierwert Wierwert

BRONCOMMENTAREN 4

BRONCOMMENTAREN 4

Onder eindredactie van G.A.M. Van Synghel

**De schepensignaten en protocollen van bezwaar
te Arnhem** *C.L. Verkerk*

**De protocollen van verzegelingen in de Groningse
oud-rechterlijke archieven** *R.F.J. Paping en P. Brood*

De bonboeken te Leiden *E.T. van der Vlist*

**De Groningse provinciale rekeningen van de voormalige
kloosterlanderijen** *R.F.J. Paping*

De leenregisters *J.C. Kort*

**De Vlaamse en Zeeuwse ommelopers in de veertiende,
vijftiende en zestiende eeuw** *A. de Kraker*

De morgenboeken van Rijnland
M.H.V. van Amstel-Horák

**De zijlschotregisters, dijkrollen en registers van schouwbare
objecten in Groningen tot circa 1800** *R.F.J. Paping*

De Groningse verpondingsregisters *R.F.J. Paping*

**De kohieren van de tiende penning in Holland,
1543-1564** *J.A.M.Y. Bos-Rops*

De floreenkohieren *J.A. Mol en P.N. Noomen*

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Den Haag 2001

Broncommentaren is een uitgave van het
Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Redactie

prof.dr. A. Knotter (*voorzitter*), prof.dr. C.A. Davids,
dr. M.G.J. Duijvendak, dr. K.J.P.F.M. Jeurgens, dr. J. de Kruif,
drs. J. Pennings, dr. J.G.M. Sanders, mw. drs. G.A.M. Van Synghel
(*redactiesecretaris/eindredacteur*).

Aan deze aflevering hebben tevens als redactielid meegewerkt:
prof.dr. P.M.M. Klep, mw. dr. B.M.A. de Vries en
mw. dr. Th.F. Wijsenbeek-Olthuis.

Redactiesecretariaat / informatie over de uitgave

mw. drs. G.A.M. Van Synghel
Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
Prins Willem-Alexanderhof 5
Postbus 90755 ■ 2509 LT Den Haag
telefoon (070) 315 64 00 ■ fax (070) 385 40 98
e-mail geertrui.vansynghel@inghist.nl
internet www.inghist.nl

ISSN 0929-9572; 4
Broncommentaren Dl. 4
ISBN 90-5216-097-X

© 2001 Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt,
op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

Basisvormgeving omslag en binnenwerk Hannie Pijnappels, Amsterdam
Gedrukt door Grafisch Productiebedrijf Gorter bv, Steenwijk

INHOUD

INLEIDING	7
DE SCHEPENSIGNATEN EN PROTOCOLLEN VAN BEZWAAR TE ARNHEM <i>C.L. Verkerk</i>	21
DE PROTOCOLLEN VAN VERZEGELINGEN IN DE GRONINGSE OUD-RECHTERLIJKE ARCHIEVEN <i>R.F.J. Paping en P. Brood</i>	55
DE BONBOEKEN TE LEIDEN <i>E.T. van der Vlist</i>	83
DE GRONINGSE PROVINCIALE REKENINGEN VAN DE VOORMALIGE KLOOSTERLANDERIJEN <i>R.F.J. Paping</i>	109
DE LEENREGISTERS <i>J.C. Kort</i>	139
DE VLAAMSE EN ZEEUWSE OMMELOPERS IN DE VEERTIENDE, VIJFTIENDE EN ZESTIENDE EEUW <i>A. de Kraker</i>	167
DE MORGENBOEKEN VAN RIJNLAND <i>M.H.V. van Amstel-Horák</i>	235
DE ZIJLSCHOTREGISTERS, DIJKROLLEN EN REGISTERS VAN SCHOUWBARE OBJECTEN IN GRONINGEN TOT CIRCA 1800 <i>R.F.J. Paping</i>	277
DE GRONINGSE VERPONDINGSREGISTERS <i>R.F.J. Paping</i>	311
DE KOHIEREN VAN DE TIENDE PENNING IN HOLLAND, 1543-1564 <i>J.A.M.Y. Bos-Rops</i>	341
DE FLOREENKOHIEREN <i>J.A. Mol en P.N. Noomen</i>	369
LIJST VAN ILLUSTRATIES	397
PERSONALIA VAN DE AUTEURS	402
OVERZICHT BRONCOMMENTAREN	404

INLEIDING

Het onderzoek naar de geschiedenis van onroerend goed kan zich in Nederland het laatste decennium in een toenemende belangstelling verheugen. De aandacht voor dit onderzoeksthema blijkt onder meer uit diverse onderzoeksgidsen, die veelal in het verlengde van de cursussen 'geschiedenis van het onroerend goed' en 'huizenonderzoek' door de archiefdiensten gepubliceerd zijn.¹ Ook in de reeks *Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis* zijn twee delen gewijd aan historische geografie en dorpsgeschiedenis.² Aansluitend bij de populariteit van dit onderzoeksgebied koos het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in 1994 voor de nieuwe gethemateerde bundels in de serie Broncommentaren als eerste aandachtsveld voor 'de registratie van onroerend goed'. Dit leidde tot een eerste deel in 1997 – gepubliceerd als deel drie van de serie – , waarin zes bronnen becommentarieerd zijn betreffende de registratie van onroerend goed in de negentiende en twintigste eeuw.³ Dat het thema 'onroerend goed' sterk geworteld is in het historisch veld bleek eveneens uit de massale opkomst bij de onroerendgoed-regiodag, in 1999 georganiseerd door het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap in samenwerking met het Landelijk Overleg Regionale Geschiedbeoefening.

Tot op heden is in de serie Broncommentaren vrijwel uitsluitend aandacht besteed aan bronnen in de uitvoerende sfeer van de negentiende- en twintigste-eeuwse gemeentelijke en provinciale overheidsadministratie, voor zover die een strikt gelijkvormig karakter hebben en door heel Nederland voorkomen.⁴ Een uitzondering hierop vormen twee commentaren op bronnen uit het Ancien Régime, die in 1990 gepubliceerd zijn.⁵

Bij de opzet van de broncommentaren over onroerend goed heeft de redactiecommissie nadrukkelijk gekozen voor een tweeledige opzet, waarbij deel vier de bronnen uit de prekadastrale periode zou bevatten. De keuze voor de onderzoeksperiode Middeleeuwen-Ancien Régime stelde de redactiecommissie voor een aantal specifieke problemen, die nauw samenhangen met de opzet van de serie Broncommentaren. Bij deze serie ligt het accent immers op de becommentariëring van serieel bronnenmateriaal, met een landelijke spreiding en een zekere mate van uniformiteit. Voor de Middeleeuwen en het Ancien Régime zijn echter weinig echt seriële bronnen voorhanden. Slechts bij uitzondering is er sprake van een continue, ononderbroken bronnenreeks.

Naast de niet-seriële component is er ook het complicerend aspect van de lokale en gewestelijke diversiteit van het bronnenmateriaal. In de prekadastrale periode zijn er geen landelijk opgezette, grote uniforme bronnenreeksen, die de neerslag vormen van de registratie van onroerend goed. Door het heterogeen karakter van de registratie, dat zich zowel in chronologisch als in geografisch opzicht voordoet, is een systema-

tische, uniforme becommentariëring van grote bronnenreeksen onmogelijk. Gezien het gebrek aan serieel, uniform bronnenmateriaal voor de Middeleeuwen en het Ancien Régime kan men zich afvragen of het wel mogelijk is om vanuit de opzet van de serie Broncommentaren voor dit tijdvak een bundel samen te stellen. Toch heeft de redactiecommissie gemeend er goed aan te doen de periode Middeleeuwen-Ancien Régime niet terzijde te laten. Er is gezocht naar een modus om binnen het thema ‘registratie van onroerend goed’ het typologisch weerbarstigste materiaal op een verantwoorde manier te selecteren en becommentariëren.

Selectiecriteria van deze bundel

In deel 3 van de serie Broncommentaren zijn ten aanzien van de selectie van het bronnenmateriaal twee algemene uitgangspunten gehanteerd. Ten eerste zijn binnen het gedefinieerde thema alleen primaire bronnen geselecteerd die aangelegd zijn met het oog op de registratie van gegevens betreffende onroerend goed. De vele bronnen die niet met het oogmerk van deze registratie vervaardigd zijn, maar die toch indirect of via deductie en reconstructie een bijdrage kunnen leveren aan de studie van onroerend goed, zijn niet becommentarieerd.⁶ De secundaire en relevante gerelateerde bronnen worden uiteraard wel gesignaleerd in het bronkritisches commentaar bij de gerelateerde en toetsingsbronnen. Een tweede belangrijk uitgangspunt is de mate van complexiteit in de structuur van de bron, die een bronbespreking nuttig en verantwoord maakt. Daarnaast is het vanzelfsprekend dat vrijwel eenmalige registratievormen, die geen gewestelijke en/of lokale equivalent kennen, niet becommentarieerd worden. Deze twee uitgangspunten, namelijk het primair karakter en de complexiteit, zijn ook voor deel 4 gehandhaafd.

Op grond van de voor de Broncommentaren vastliggende criteria als het serieel karakter en de complexiteit is een selectie gemaakt uit het bronnenbestand. Een aantal vakspecialisten is bereid gevonden in overleg te treden met de redactiecommissie over dit selectieproces.⁷ Gezocht is naar primaire bronnen die zich lenen voor een algemene becommentariëring, met in achtneming van de gewestelijke en lokale verschijningsvormen. Op andere bronnenreeksen, die hier niet becommentarieerd worden, wordt in voorkomende gevallen in de broncommentaren geattendeerd, bijvoorbeeld op de boedelinventarissen,⁸ stads-, domein-, polder- en kloosterrekeningen, stedelijke registers van gerechtelijke verkopen, stemkohieren en cijnsregisters.⁹ Ten aanzien van het serieel karakter zijn bij voorkeur die bronnen geselecteerd die gedurende de gehele Middeleeuwen en het Ancien Régime voorkomen, al dan niet in een aan veranderingen onderhevige verschijningsvorm. Een overweging die eveneens een rol gespeeld heeft bij de bronnenselectie, is de mogelijke koppeling van het bronnenmateriaal uit de prekadastrale en de kadastrale periode. Tenslotte is gestreefd zowel naar een gelijkmatige landelijke

spreiding naar tijdvak en regio als naar een spreiding binnen de historische en administratieve context waarin de bron zich heeft ontwikkeld. Het spreekt voor zich dat de verwezenlijking van dit streven uiteindelijk bepaald wordt door een aantal factoren, waaronder de beschikbaarheid van auteurs.

De registratie van onroerend goed in Middeleeuwen en Ancien Régime

De oudste registratie ten behoeve van het vermogensbeheer en de exploitatie van onroerend goed treffen we aan in de vroege Middeleeuwen in de vorm van polyptieken, lijsten van roerende en onroerende goederen, doorgaans voorzien van de optekening van de daarbij horende inkomsten en van de namen van de betrokken personen.¹⁰ Deze registers zijn in een domaniale administratie aangelegd om inzicht te verwerven in bezittingen en inkomsten en werden vervaardigd in opdracht van de centrale overheid en door religieuze instellingen. Hoewel de polyptiek inhoudelijk sterk evolueert, is deze bron te beschouwen als voorloper van de zogenaamde *terrier*, het grondboek.¹¹ Een grondboek of legger is een staat van onroerend goed, waar bepaalde inkomsten en/of uitgaven aan gekoppeld zijn.¹²

Om een overzicht te krijgen van het goederenbezit of ter bescherming van de kwetsbare originele oorkonden werd door religieuze instellingen vaak een register aangelegd, waarin men zowel mondelinge als op schrift gestelde transacties met onroerend goed optekende. Deze registratie gebeurde onder meer in een *cartularium* (register met afschriften van oorkonden), een *bullarium* (register met pauselijke bullen) of een *liber traditionum* (register met vermelding en/of afschriften van schenkingen). Eén van de oudste attestaties van grondbezit in Nederland is aldus overgeleverd via een *liber traditionum*, waarin schenkingen van goederen en personen opgetekend zijn.¹³ De registratie in een dergelijke codex is vaak de enige bron voor de reconstructie van het grondbezit en de grondtransacties, niet alleen omdat veel oorkonden verloren zijn gegaan, maar ook omdat transacties betreffende onroerend goed in de vroege Middeleeuwen niet noodzakelijkerwijs in de vorm van een oorkonde vastgelegd zijn.¹⁴

Na het jaar 1000 vond de levering van onroerend goed in vrijwel alle Nederlandse provincies plaats ten overstaan van het gerecht, doorgaans een schepenbank. Een uitzondering hierop vormen de provincies Friesland, Groningen en Drenthe.¹⁵ Vooral in de steden droegen de schepenbanken zorg voor overdracht, bezwaring en soms verpachting van onroerend goed. Vanaf de veertiende eeuw leverden de schepenbanken op een aantal plaatsen een scherpe concurrentie met het notariaat, omdat zij niet alleen de contentieuze jurisdictie in strafrechtelijke en burgerlijke zaken tot hun bevoegdheid rekenden, maar ook de vrijwillige of vrijwillige ju-

risdictie inzake overdracht en bezwaring van onroerende goederen.¹⁶ De registratie van onroerend goed vond dus zowel plaats door de schepenbanken als door het notariaat, zodat beide registrerende organen bronnenreeksen op dit terrein hebben aangelegd. De registratie door notarissen is vastgelegd in notariële protocollen en akten.¹⁷ De overdracht van onroerend goed voor schepenen kon zowel plaatsvinden door optekening in stedelijke registers als door het uitreiken van een gezegelde oorkonde.¹⁸ De minuten van de oorkonden konden opgetekend worden in registers, ook wel protocollen geheten.¹⁹ De registratie en protocollatie van de overdrachten van onroerend goed werd, veelal vanuit fiscaal oogpunt, vanaf de zestiende eeuw verplicht gesteld.²⁰ De eigendomsoverdracht voor het plaatselijk gerecht was aanvankelijk niet overal verplicht. In het kwartier van de Veluwe werd de overdracht van onroerend goed ten overstaan van gerichtslieden pas verplicht gesteld bij de Landbrief van 1532.²¹ Voor het gehele gewest Utrecht werd de overdracht en vestiging van onroerend goed en de overdracht van hypotheken ten overstaan van het plaatselijk gerecht pas in 1545 verplicht gesteld.²²

Naast de onroerende goederen die onder het gewone gerecht ressorteerden, zijn er ook goederen die tot een aparte rechtskring behoren zoals het leen- en cijnsgerecht. De neerslag van deze administratie vindt men terug in de cijnsregisters,²³ leenregisters en denombrementen. De cijnsregisters leunen in hun vroegste vorm typologisch sterk aan bij de grondboeken.²⁴ Ten behoeve van de cijnsheffing en de controle daarop registreerde men de cijnsgoederen in een bepaalde topografische volgorde, met daarbij de cijnsplichtige(n) en de aard en omvang van de verschuldigde cijns. Deze registers, die zowel in de publieke als de private sfeer en binnen een wereldlijke en kerkelijke context aangelegd zijn, kan men aantreffen in de archieven van de openbare besturen, zoals die van landsheren en waterschapsbesturen, van kerkelijke instellingen, zoals abdijen, kloosters, kapittels, kerken, begijnhoven en armentafels, en in de archieven van niet-kerkelijke grondbezitters.²⁵ Voor de administratie van de in leen gegeven goederen en rechten zijn leenregisters en denombrementen van lenen aangelegd.²⁶ In de leenregisters zijn de lenen en leenmannen geregistreerd en de verheffingen bij eigendomsovergang. De denombrementen zijn registers waarin leenmannen opgave doen van de grootte en de waarde van hun leen.

Een groot aantal bronnen betreffende de registratie van onroerend goed is ontstaan vanuit de noodzaak om over een grondslag te beschikken voor een heffing.²⁷ Voor de inning van deze heffing of omslag op onroerend goed zijn registers of kohieren aangelegd die gekenmerkt worden door een grote regionale verscheidenheid. Deze verscheidenheid komt ook tot uiting in de gediversifieerde naamgeving, die bepaald is door de landmaat van de betreffende regio of door het tarief.²⁸ Naar gelang de morgen, het gemet of de bunder de landmaat is, spreekt men respectievelijk van morgenboeken,²⁹ gemetboeken of bunderboeken.³⁰ Pas in het laatste kwart van de zestiende eeuw raakt de term 'verponding' inge-

burgerd als eigenaam voor de onroerendgoedbelasting.³¹ Voor de berekening van de verponding zijn verpondingsregisters aangelegd met vermelding van het onroerend goed, de eigenaar of pachter en de taxatie. De grondslag voor deze belasting op onroerend goed, de verponding, was gewestelijk geregeld, waarbij soms binnen het gewest nog regionale en plaatselijke verschillen voorkwamen.³²

Naast de belasting op het grondbezit kon ook een belasting op huizen geheven worden. Ten behoeve van de heffing van dit haardsteden-, vuursteden of schoorsteengeld zijn zogenaamde haardsteden- of vuurstedenregisters aangelegd. Hierin werden de belastingplichtigen, de grootte van het 'huis' (eventueel het aantal paarden) en het door hen verschuldigde bedrag opgetekend.³³

Aan de enorme versnippering en lokale, gewestelijke en regionale diversiteit in de registratie van onroerend goed kwam pas een eind met de invoering van het kadaster, dat een rechtvaardige heffing van de grondbelasting mogelijk moest maken. In de jaren 1812-1832 werd daartoe – vooralsnog met uitzondering van Limburg – het gehele land in kaart gebracht.³⁴

Materiaalselectie van deze bundel

De motieven die in Middeleeuwen en Ancien Régime ten grondslag liggen aan de registratie van onroerend goed, zijn dus in hoofdzaak terug te voeren op functies als het verkrijgen van rechtszekerheid en bewijs, het vermogensbeheer en de exploitatie van het bezit van onroerend goed in relatie tot heffingen en fiscaliteit. Door registratie kan de eigendomsoverdracht van onroerend goed plaatsvinden en beschikt de betreffende persoon of instantie over een bewijs in rechte bij betwisting. Registratie ten behoeve van het vermogensbeheer en de exploitatie geeft de registrerende persoon of instantie niet alleen een status questionis van het onroerendgoedbezit met de daarbij horende rechten en plichten, maar tevens een grondslag voor de heffing van lasten. Een goed registratiesysteem is onontbeerlijk voor een goed vermogensbeheer. Het geregistreerde onroerend goed vormt tenslotte de heffingsgrondslag voor een aantal fiscale aanslagen.

Op diverse administratieve niveaus zijn, zowel door wereldlijke en kerkelijke overheden als door particulieren, in de Middeleeuwen en het Ancien Régime typologisch een aantal gelijksoortige bronnen aangelegd voor de registratie van onroerend goed.³⁵ In dit prekadastrale landschap is echter ten gevolge van de lokale, gewestelijke en regionale diversiteit van een dusdanige verscheidenheid sprake dat slechts een fractie van het bronnenmateriaal aan bod kan komen.

In deze bundel is het primaire bronnenmateriaal ondergebracht in drie categorieën. Tot de eerste categorie behoren de bronnen, aangelegd vanuit beheersmatig oogpunt met het oog op de overdrachtsregistratie

en/of de vestiging van rechten op onroerend goed. De tweede categorie bevat de bronnen aangelegd vanuit de waterschapszorg en de derde de bronnen, aangelegd vanuit fiscaal oogpunt. Getracht is uit het landelijk aanbod een representatieve selectie te maken. Deze commentaren betreffende een bepaalde plaats of regio vormen aldus een pars pro toto voor gelijkaardige bronnen in andere regio's.

A Bronnen aangelegd met het oog op overdrachtsregistratie en/of vestiging van rechten op onroerend goed

Als voorbeeld uit de eerste categorie zijn bronnen geselecteerd die aangelegd zijn in verscheidene milieus, zoals het wereldlijk gerecht, het milieu van kerkelijke functionarissen en overige bevoegden tot de vrijwillige rechtspraak. Tot deze categorie behoort ook het notariaat, maar een broncommentaar over de registratie van onroerend goed in de notariële akten in Middeleeuwen en Ancien Régime is niet in deze bundel opgenomen. Voor een goede classificatie van de zeventiende- en achttiende-eeuwse notariële akten verwijzen we naar Gehlen.³⁶ De genoemde registratoren hebben bronnenseries aangelegd, waaronder registers van de vrijwillige rechtspraak, hypotheekboeken, transportregisters, notariële protocollen en hypotheekregisters, en leenregisters.

Een eerste broncommentaar is deze bundel is gewijd aan de registers van de vrijwillige rechtspraak of transportregisters, waarin men de overdracht van onroerend goed vastlegde. Deze registers zijn onder meer bekend onder de naam waarboeken (Leiden), schepensignaten (Arnhem), registers van transporten en plechten (Utrecht), Bossche protocollen ('s-Hertogenbosch) en registers van kwijtscheldingen (Amsterdam). Als voorbeeld zijn in deze bundel de schepensignaten van de stad Arnhem gekozen. Deze schepensignaten of transportregisters, waarin verpandingen, publieke verkopen, verkopen en beslagleggingen geregistreerd zijn, zijn bewaard gebleven van 1423 tot 1811. Zij hangen zeer nauw samen met de protocollen van bezwaar, die aangelegd zijn van 1618 tot 1811. Deze zogenaamde huizenprotocollen bevatten een straatgewijze optekening van eigendomsrechten en eventuele hypotheeklasten. Men treft er de datum aan van de verrichte transactie, de naam van degene die afstand deed van het huis (door verkoop, schenking, vererving of boedelscheiding) of de bezwaring ervan aanging, en de naam van degene die het huis verwierf of de lening verleende, waarvoor het huis tot onderpand was gesteld. Zowel de schepensignaten als de protocollen van bezwaar zijn becommentarieerd.

Het tweede commentaar bevat een bespreking van de Groningse verzegelingsprotocollen. In deze registers zijn onder meer hypotheekakten, koopakten, beklem- en pachtbrieven opgetekend of geprotocolleerd, die uitgevaardigd en bezegeld waren door onder meer burgemeesters en raden, grietmannen of redgers, stedelijke functionarissen als ambtmannen, drosten of richters, en geestelijken als predikanten en kerkvoogden. Volgens een vaste structuur wordt aangegeven wie de zegelaar is, welke par-

tijen er voor hem verschenen zijn, welk contract onderling afgesproken is en onder welke voorwaarden. De verzegelingsprotocollen zijn aangelegd vanaf het eind van de zestiende eeuw tot begin negentiende eeuw.

In het derde broncommentaar zijn de Leidse bonboeken becommentarieerd. In deze zeventiende-eeuwse registers, die tot 1811 in gebruik bleven, heeft het Leidse stadsbestuur per bon of wijk gegevens opgetekend met betrekking tot de vervreemding en bezwaring van huizen en erven in de stad. Per bon worden alle percelen een voor een gepresenteerd in een bepaalde looproute, inclusief de breedte van elk perceel.

In het vierde broncommentaar wordt ingegaan op de registratie van onroerend goed door een provinciale overheid. Hierbij is de provincie Groningen geselecteerd, waar vanaf 1595 de rentmeesters een verantwoording aflegden van het beheer over de zogenaamde voormalige kloostergoederen aan het college van Gedeputeerde Staten van de provincie van Stad en Lande. In deze provinciale rekeningen is de locatie van verhuurde percelen, het formaat, de huurders, de huurprijs en eventuele wijzigingen geadministreerd.

De laatste bron die in deze categorie aan bod komt, zijn de leenregisters uit Holland, Utrecht, Gelderland en Brabant. In deze registers staan de door een leenheer gedane beleningen opgetekend, met vermelding van de namen van de lenen en de leenmannen. Voor de geografische situering van de lenen maakte men gebruik van de namen van de belendende eigenaren en/of de vermelding van straten of wateren.

B Bronnen aangelegd vanuit het oogpunt van waterschapszorg

Als voorbeeldbronnen uit de tweede categorie, aangelegd vanuit het oogpunt van de waterschapszorg, zijn drie registraties van onroerend goed geselecteerd uit Zeeland/Vlaanderen, Holland en Groningen.

Een eerste commentaar behandelt de middeleeuwse ommelopers uit Zeeland en Vlaanderen. In deze registers is op systematische wijze het grondbezit per waterschap of polder geregistreerd om de verdeling van waterschapslasten mogelijk te maken.

In het tweede commentaar komen de morgenboeken van de ambachten van het hoogheemraadschap van Rijnland aan bod. Deze registers ontlenen hun naam aan de toegepaste landmaat, de Rijnlandse morgen. Aanvankelijk dienden de gegevens van de morgenboeken slechts als grondslag voor de waterschapslasten. Tijdens het Ancien Régime ging deze administratie de grondslag vormen van alle belastingen die op het platteland over de ongebouwde grond moest worden opgebracht. Gedurende drie eeuwen, namelijk tot 1851, dus nog ruim na de invoering van het Kadaster, zijn de morgenboeken gebruikt voor de omslag van de plaatselijke waterschaps-, c.q. polderlasten.

Het laatste commentaar uit deze categorie is gewijd aan de Groningse zijlschotregisters, dijkrollen en registers van schouwbare objecten. De zijlschotregisters of registers van grastallen zijn aangelegd door de zijlvesten en dijkrechten om de inning van het zijlschot mogelijk te maken

ten behoeve van het waterstaatsbeheer. In de dijkrollen werd vastgelegd wie van de ingelanden welk deel van de dijk moest onderhouden. De registers van schouwbare objecten zijn voornamelijk opgemaakt in het kader van de reorganisatie van het waterschapswezen in de Ommelanden. Hierin treffen we de objecten in logische geografische volgorde aan, met de namen van de onderhoudsplichtigen.

C Bronnen aangelegd vanuit fiscaal oogpunt

De derde en laatste categorie bevat de bronnen aangelegd vanuit fiscaal oogpunt. Via de registratie van onroerendgoedgegevens uit deze bronnen beschikte men over een grondslag voor de belastingheffing.

Het eerste commentaar behandelt de Groningse verpondingskohieren. Om de inning van de verponding of grondbelasting mogelijk te maken werden schatregisters aangelegd, met daarin de vermelding hoeveel belasting er betaald moest worden van de diverse landerijen en wie er belastingplichtig waren. De verponding, die men in Groningen tijdens de zeventiende en achttiende eeuw inde, werd in het begin van de negentiende eeuw opgevolgd door de grondbelasting, een voorganger van de kadastrale belasting.

De zestiende-eeuwse kohieren van de tiende penning in Holland zijn onderwerp van bespreking in het daarop volgende broncommentaar. De tiende penning (10 procent) was een belasting die tussen 1543 en 1564 in het gewest Holland zes maal is geheven op het bezit aan onroerende goederen en renten. In de kohieren treft men de basisgegevens voor de belastingheffing aan, zoals de naam van de gebruiker, de bezitsvorm, de oppervlakte van de grond, eventueel de aanwezigheid van een huis, de huurwaarde of getaxeerde waarde en het bedrag aan belasting.

Het laatste broncommentaar heeft de Friese floreenkohieren als onderwerp. Met deze registers wordt de bezitsadministratie aangeduid die, op basis van een reeds bestaand systeem, in 1700 op uniforme wijze per gemeente voor de gehele provincie Friesland werd opgemaakt met het oog op een evenredige omslag van de gewestelijke grondbelasting. De serie loopt door tot in de kadastrale periode. Pas in 1858 werden de laatste series kohieren aangelegd. Per gebruikseenheid gaf men de namen van gebruiker en eigenaar op, alsmede de grootte in pondematen, de naastliggers en het aantal op die eenheid rustende floreen.

Hoewel de registratie van onroerend goed niet alleen zijn neerslag gevonden heeft in beschrijvende vorm, is slechts incidenteel in de bovengenoemde broncommentaren aandacht besteed aan de figuratieve vorm. Onderzoekers kunnen echter in vele leggers cartografisch materiaal aantreffen, dat de onroerendgoedsituatie weerspiegelt. Naast deze illustratieve kaarten zijn ook aparte kaartboeken van het onroerendgoedbezit aangelegd.³⁷ Van het getekend en gedrukt materiaal in de Nederlandse rijksarchieven is een overzicht voorhanden.³⁸

Misschien ten overvloede zij er nog op gewezen dat de gethematiseerde delen uit de serie Broncommentaren de onderzoeker geen over-

zicht geven van alle bronnen die hem op het geselecteerde onderzoeks-terrein ter beschikking staan, maar dat slechts een beredeneerde selectie uit het gehele bronnenveld becommentarieerd wordt.

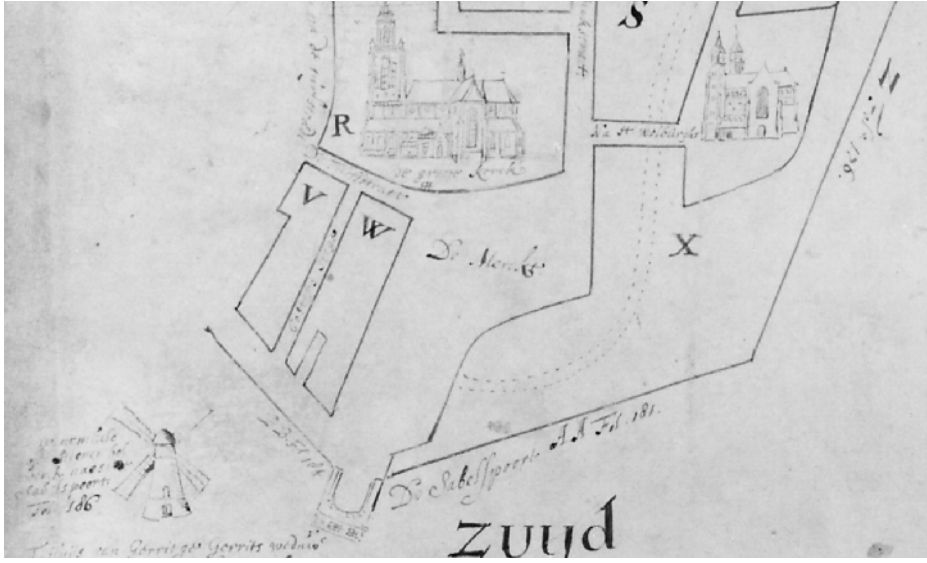
Noten

- 1 H. Ernst e.a., *Bronnen en methoden voor het onderzoek in archieven naar de geschiedenis van huizen in Amsterdam binnen de Singelgracht* (z.p. 1982). C.J.J. Stal, *Gids voor Haags huizenonderzoek* ('s-Gravenhage 1991³). B.H. de Vries, *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van onroerend goed in Friesland* (Leeuwarden 1997). J.C.M. Pennings, A. Pietersma en F. Vogelzang, *Huizen vol historie. Gids voor huizenonderzoek in de provincie Utrecht*. Trajecten door Utrecht I (Utrecht 1998). Van meters en schatters. *Bronnengids voor grondbelasting en kadaster in Noord-Brabant*. J. Sanders (red.) ('s-Hertogenbosch 1998). K. van der Wiel, *Op zoek naar huis, straat of buurt. Handleiding voor historisch huizenonderzoek* (herziene uitgave Hilversum 2000, eerste editie 1997).
- 2 J.J.J.M. Beenakker, *Historische geografie: landschap en nederzetting*. Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis 3 (Zutphen 1989) en M. Gerding, *Dorpsgeschiedenis: bewoning en bewoners*. Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis 9 (Zutphen 1992).
- 3 *Broncommentaren 3*. Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Den Haag 1997), met commentaren op de kadastrale legger en aanverwante bronnen, 1812-1990, de kadastrale kaart, 1812-1990, de registers van overschrijving van akten van eigendomsovergang vanaf 1811, de registers met de uitkomsten van de herzieningen van de grondbelasting, 1873-1904, de notariële akten met betrekking tot de registratie van onroerend goed, 1811-1920 en het systematisch woningonderzoek omstreeks 1900.
- 4 Zie het overzicht van de Broncommentaren achterin *Broncommentaren 3* (Den Haag 1997) na p. 272.
- 5 P.J. Margry, 'Registrum Memorialis Parochiae, het parochiememoriaal', *Broncommentaren XI* ('s-Gravenhage 1990) en P.W. van Wissing, 'De Staten van Oorlog te Lande en de Generale Petities, 1576-1795', *Broncommentaren XII* ('s-Gravenhage 1990) 45-64.
- 6 Aldus *Broncommentaren 3*, 8.
- 7 Met dank aan drs. W. van den Berg, prof. dr. P. Hoppenbrouwers, drs. B. de Melker, dr. H. Roessingh en dr. R. van Schaik voor hun kritische bijdrage.
- 8 Voor een broncommentaar en de onderzoeksmogelijkheden zie Th. Wijsenbeek-Olthuis, 'Boedelinventarissen', *Broncommentaren 2* (Den Haag 1995) 1-73.
- 9 Een praktische gids voor het onderzoek in de Noord-Brabantse cijnsregisters is Y.J.A. Welings, C.J.M. van der Heijden en J.G.M. Sanders, *Hoenen en kapoenen : gids van cijnsregisters betreffende Noord-Brabant, 14de-20ste eeuw*. Rijksarchief in Noord-Brabant ('s-Hertogenbosch 2000). Voor de methodologische aspecten zie C. Billen, *Problèmes de méthodologie autour de l'utilisation des censiers du bas moyen âge*. Histoire économique de la Belgique. Traitement des sources et état des questions (Brussel 1972) 439-471.

- 10 Voor een algemene bronbespreking zie R. Fossier, *Les polyptiques et censiers. Typologie des sources du Moyen Âge occidental* 28 (Turnhout 1978).
- 11 Synoniemen voor het grondboek zijn onder meer het bunderboek, het stokregister, de ommeloper enz.
- 12 Voor een kritische bespreking van dit bronnentype zie B.R. de Melker, 'Laat-middeleeuwse klooster- en gasthuisleggers', *Signum* 1994 (1-2) 25-36.
- 13 Zie de tekstuitgave in het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* I. A.C.F. Koch ed. ('s-Gravenhage 1970) 1-2, nr. 1, met de vermoedelijk eind zevende-eeuwse schenking van goederen en horigen door een particulier, die enkel overgeleverd is via de registratie in het *liber traditionum* van het klooster Blandinium te Gent.
- 14 Zo zijn de schenkingen van Noord-Brabantse plaatsen door Alfger aan de abdij van Lorsch d.d. 28 jan. 815-27 jan. 816, enkel bekend uit een aantekening in de twaalfde-eeuwse Codex Laureshamensis, zie het *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312* I-1. H.P.H. Camps ed. ('s-Gravenhage 1979) 20-21, nr. 15.
- 15 P.L. Nève, 'De overdracht van onroerend goed in de Middeleeuwen' in: *De levering van onroerend goed. Vijf opstellen over de overdracht van onroerend goed vanaf het Romeinse recht tot het Nieuw Burgerlijk Wetboek* (Amsterdam en Deventer 1985) 22-37. Zie voor de verplichting van levering van onroerend goed voor schepenen van de plaats waar het goed gelegen was in de overige provincies F.C.J. Ketelaar, 'Van pertinent register en ordentelijk protocol. Overdracht van onroerend goed in de tijd van de Republiek' in: *Idem*, 38-56.
- 16 Zie M. Oosterbosch, 'De fide instrumentorum. De notariële oorkonde en haar bewijskracht in de Middeleeuwen' in: P.L. Nève ed., *Instrumentum quantum pactum. Ars Notariatus LI* (Amsterdam en Deventer 1991) 13-38 en A. van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de late middeleeuwen (1306-1531). Een prosopografisch, diplomatisch en rechtshistorisch onderzoek* (Amsterdam 1998) 346-348.
- 17 C.C.T.M. van Haren e.a. red., *Gepasseerd. De rol en positie van notarissen in het verleden*. Publicaties van het Gerard Noodt Instituut 11 (Nijmegen 1987). *De levering van onroerend goed. Vijf opstellen over de overdracht van onroerend goed vanaf het Romeinse recht tot het Nieuw Burgerlijk Wetboek. Ars Notariatus XXXII* (Amsterdam en Deventer 1985).
- 18 Begin veertiende-eeuwse registratie door middel van optekening in stedelijke registers is onder meer geattesteerd te Middelburg, zie E.C. Dijkhof, 'Zegelen in Middelburg. Beoorkondiging, bezegeling en institutionele ontwikkeling in Middelburg in de dertiende en het eerste kwart van de veertiende eeuw', *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1992) 57-87 en E.C. Dijkhof, *Het oorkondenwezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland, 1200-ca. 1325* (onuitgegeven proefschrift Amsterdam 1997). Voor de overdracht in Zuid-Oost Nederland zie G.H.A. Venner, 'Schepenakten en schepenen in Zuid-Oost Nederland in de dertiende eeuw. Onderzoek naar het optreden van stedelijke schepenen bij de overdracht van onroerend goed' in: A.M.J.A. Berkvens, A.Fl. Gehlen en G.H.A. Venner ed., *Flittich erforscht und gecolligeert ... Opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis* (Maastricht 1996) 77-104.

- 19 Deze protocollen of registers van de vrijwillige rechtspraak bevatten te 's-Hertogenbosch de minuten met de registratie van transacties met onroerend goed; op basis van de minuten wordt de grosse, de oorkonde, uitgeschreven, zie M.H.M. Spierings, *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367-1400* (Tilburg 1984).
- 20 Ketelaar, 'Van pertinent register', 38-56.
- 21 F.F.J.M. Geraedts, 'De registratie van de gerechtelijke eigendomsoverdracht in het kwartier van Veluwe, 1538-1733', *Bijdragen en mededelingen van de Vereniging Gelre* (1994) 40-60.
- 22 Pennings, Pietersma en Vogelzang, *Huizen vol historie*, 43-44, en M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994).
- 23 Zie noot 9.
- 24 Fossier, *Polyptyques et censiers*, met name 33-43.
- 25 Een catalogus van middeleeuwse polyptieken, cijnsregisters en rekeningen die zich onder meer bevinden in Nederlandse archiefdepots te Bergen op Zoom, 's-Hertogenbosch, Breda, 's-Gravenhage en Maastricht in W. Steurs, *Les sources de l'économie rurale dans le quartier d'Anvers et dans la seigneurie de Malines jusqu'en 1500. Catalogue de polyptyques, de censiers et de comptes*. Centre Belge d'Histoire Rurale 42 (Leuven 1977). Voor een overzicht van het ontstaansmilieu van deze bronnen zie de 'kadastrale matrix' in Steurs, *Les sources*, 537-606. Voor een recente editie van een hofstedengeldregister, waarin de administratie vastgelegd is van het hofstedengeld, een eeuwigdurende erfcijs die men aan de stadsheer verschuldigd was, zie K. Goudriaan, B.J. Ibelings en J.C. Visser, *Het Goudse hofstedengeldregister van ca. 1397 en andere bronnen voor de vroege stadsontwikkeling van Gouda*. Apparaat voor de geschiedenis van Holland 14 (Hilversum 2000), inclusief de uitgave van een vijftiende-eeuwse gasthuislegger.
- 26 Voor een uitgebreid overzicht zie J.C. Kort, *Overzicht van de leenkamers in Holland*. Algemeen Rijksarchief Publicatierreeks nr. 1 (3e herz. druk; 's-Gravenhage 1996); in Holland is vanaf het eerste kwart van de veertiende eeuw sprake van een aparte serie leenregisters, die doorloopt tot aan de Franse revolutie, Kort, *Overzicht*, XIV; een overzicht van de uitgave van de repertoria op de leenregisters buiten Holland in Kort, *Overzicht*, XIX-XX. Voor regionale overzichten zie onder meer E.D. Eijken, *Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocollen 1379-1805*, 8 dln. (Zwolle 1995); K.J.Th. Janssen de Limpens, *Leen- en Laathoven in de Maaslandse Territoria vóór 1795* (Maastricht 1974) en A.P. van Schilfgaarde, 'De Geldersche leenkamers', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* (Den Haag 1948) 137-144.
- 27 Zie N.J.P.M. Bos en R.C.J. van Maanen, *Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden*. Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis 10 (Zutphen 1993).
- 28 Voor een bronbespreking van tariefkohieren zie J.A.M.Y. Bos-Rops, 'De kohieren van de gewestelijke belastingen in Holland, 1543-1579', *Holland* 29 (1997) 18-36.
- 29 Zie M.H.V. van Amstel-Horák, 'De Rijnlandse morgenboeken, een unieke bron uit het pre-kadastrale tijdperk', *Holland* 26 (1994) 87-111. De morgenboe-

- ken zijn in Holland de basis voor de berekening van de ambachtslasten, het morgengeld voor het hoogheemraadschap, maar ook voor de verponding, zie R. van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)*. Middeleeuwse studies en bronnen VI (Hilversum 1987).
- 30 In Zeeland is sprake van everingboeken, zie A. de Kraker, 'Vlaamse everingboeken uit de 16e eeuw; een multidisciplinaire benadering van een miskende bron', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1 (1995) 20-33.
- 31 Bos en Van Maanen, *Fiscale bronnen*, 13.
- 32 De Gelderse kohieren bij H.K. Roessingh, 'Hoe zijn de Gelderse verpondingskohieren uit het midden van de 17e eeuw ingericht? Bronnen voor het lokaal-historisch onderzoek', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 63 (1969) 61-71. Voor Holland zie A. Groen, 'Verpondingen op het Hollandse platteland: bron voor de lokale en regionale sociaal-economische geschiedenis. Het voorbeeld van Uitgeest (1690-1788)', *Holland* 28 (1996) 63-81.
- 33 De Drentse haardstedenregisters zijn becommentarieerd door P. Brood, *Grondschatting, omslagen en haardstedengeld. Een handleiding voor het gebruik van de archivalia* (Assen 1980), zie met name 75-82. Voor een algemene typologie van deze in oorsprong middeleeuwse bron zie M.-A. Arnould, *Les relevés de feux*. Typologie des sources du Moyen Age occidental 18 (Turnhout 1976).
- 34 P. Kruizinga, 'De kadastrale legger en aanverwante bronnen', in: G.A.M. Van Syngel ed., *Broncommentaren* 3 (Den Haag 1997) 22-24.
- 35 Zie voor een uitvoeriger bespreking van het middeleeuws materiaal E. van Mingroot, 'Het middeleeuwse bronnenmateriaal uit de Nederlanden 500-1500', *AGN* 3 (Haarlem 1982) 394-446, en met name 402-419. Voor een provinciaal overzicht van de prekadastrale bronnen betreffende onroerend goed zie Beenakker, *Historische geografie*, 39-41, en Gerding, *Dorpsgeschiedenis*, 48-57.
- 36 A.F. Gehlen, *Notariële akten uit de zeventiende en achttiende eeuw: handleiding voor gebruikers* (Zutphen 1986).
- 37 Mooie voorbeelden van dergelijke kaartboeken zijn onder meer de facsimile-uitgaven door F.H.J. van Aesch e.a. ed., *Het klooster Sint Michiel in Den Hem buiten Schoonhoven*. Speciale uitgave van de Historische Encyclopedie Krimpenwaard ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan 20 (1995), nr. 3/4 (uitgave van het kaartboek van de landerijen van Sint-Michiel, vervaardigd in 1571 door landmeter Pieter Coenraetsz. uit Haarlem) en door E. van Ermen ed., *Het kaartboek van Averbode 1650-1680*. Cartografische en iconografische bronnen voor de geschiedenis van het landschap in België (Brussel, Gemeentekrediet 1997). Voor de werkzaamheden van de landmeters zie E. Muller en K. Zandvliet ed., *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811*. Bronnen voor de geschiedenis van de landmeetkunde en haar toepassing in administratie, architectuur, kartografie en vesting- en waterbouwkunde (Alphen aan den Rijn 1987).
- 38 M. Donkersloot-De Vrij, *Topografische kaarten van Nederland voor 1795. Handgetekende en gedrukte kaarten, aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven* (Groningen 1981).

**De schepensignaten en protocollen
van bezwaar te Arnhem**

C.L.Verkerk

I N H O U D

INLEIDING	25
1 HISTORISCHE SITUERING	26
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANGESCHIEDENIS	27
Aanleg van de schepensignaten	27
Aanleg van de protocollen van bezwaar	28
3 VISUELE KENNISMAKING	31
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	43
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	43
Gerelateerde en toetsingsbronnen	43
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	44
NOTEN	46
BIJLAGEN	49
A Vindplaatsen	49
B Gedrukte bronnen en literatuur	49

INLEIDING

In de stad Arnhem zijn in de periode vóór 1811 twee seriële bronnenreeksen aangelegd voor de overdrachtsregistratie en vestiging van rechten op onroerend goed, namelijk de schepensignaten en de protocollen van bezwaar. De schepensignaten vormen de vroegste stedelijke registratievorm van onroerend goed. De protocollen van bezwaar zijn zogenaamde huizenprotocollen, een voorloper van het kadaster. In dit broncommentaar wordt de registratie van onroerend goed in deze twee nauw met elkaar samenhangende registers becommentarieerd.

1 HISTORISCHE SITUERING

De vrijwillige rechtspraak kwam te Arnhem, in het bijzonder bij eigendomsoverdrachten, toe aan het stedelijk gerecht van de schepenen, of van de richter en schepenen. Rond 1300 beoorkonden doorgaans twee of meer schepenen, soms ook met de richter van de stad, onder meer de overdracht van onroerend goed, verpandingen en verpachtingen, rente-, erfpacht- en vruchtgebruikvestiging, huwelijksschenkingen, boedelscheidingen, testamentaire beschikkingen, minnelijke schikkingen (magescheid) en dergelijke meer tussen particulieren en particuliere instanties. De daarbij opgemaakte oorkonden zijn de zogenaamde schepenkist-oorkonden, die bewaard werden in de Arnhemse schepenkist.¹ Een dergelijke methode bestond ook te Kampen en Keulen.² Deze wijze van registratie werd zowel te Kampen als te Keulen vrij snel vervangen door de inschrijving van deze oorkonden van de vrijwillige rechtspraak, verleden voor de stedelijke schepenbank, in een register. Vóór 10 november 1312 is er te Kampen al sprake van een inschrijvingsregister, het niet meer bewaard gebleven *Liber Vetus*.³ Wel bewaard is de zogenaamde *Oudste Foliant*, een schepenregister waarin de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak voor de Kampense schepenbank opgetekend zijn.⁴ Elders in het IJsselgebied, in Delden, Zwolle, Ommen en Deventer, blijken er vanaf het midden van de veertiende eeuw stadboekoptekeningen als te Kampen te hebben bestaan.⁵

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Hoe de overgang van de registratie op perkament naar registers zich voltrokken heeft te Arnhem is onduidelijk. Mogelijk is men er toe overgegaan, zoals voor Kampen wordt verondersteld, uitsluitend bezegelde schepenbrieven als bewijsstukken te accepteren zonder enige registratie in schepenregisters. Bij ontstentenis van een goed ontwikkeld notariaat te Arnhem zal deze methode echter niet bevredigend zijn geweest.⁶ De Arnhemse registers van de vrijwillige rechtspraak, met de registratie van onroerend goed, duiken pas op in de loop van de vijftiende eeuw. Zij staan bekend onder de naam schepensignaten. Het oudste register dateert uit 1423.⁷ Of er tevoren al een registratie van deze bronnen is geweest in een algemeen register van schepenvonnissen of handelingen van schepenen is onbekend. Het oudste register van de schepenrechtbank, het zogeheten *Statboek van Ordelen*, bevat vanaf 13 mei 1448 een vrijwel chronologische reeks van vonnissen. Dit deel begint dus na de gespecialiseerde registratie van de vrijwillige rechtspraak voor schepenen.⁸ De registratie in de schepenregisters of schepensignaten vond hoogstwaarschijnlijk plaats onder verantwoordelijkheid van de stadssecretaris, als hij al niet zelf het register bijhield. De schepensignaten zijn onder deze naam aangelegd vanaf 1423 tot en met 1695.⁹ Vanaf 1695-1696 is de serie schepensignaten als 'registers van opdrachten en verbanden' voortgezet tot het jaar 1811.

Deels parallel aan de registratie in de schepensignaten treffen we vanaf 1618 de optekening van eigendomsverhoudingen, verpandingen, hypothekeringen en andere belastingen en overdrachten aan in het zogenaamde protocol van bezwaar. In dit huizenprotocol zijn korte notities geordend volgens een soort kadastrale intekening per wijk en per straat, zoals ook in andere steden gebruikelijk was geworden.¹⁰

Aanleg van de schepensignaten

De titel van het schepensignaat uit 1424, dat bijeengebonden is in het oudst overgeleverde register met de signaten van 1423 tot 1426,¹¹ is vrij algemeen. Gesproken wordt over een 'boek' betreffende verschillende aangelegenheden.¹² In het daarop volgende signaat van 1425 is het opschrift explicieter: het betreft verpandingen, publieke verkopen, verkopen en beslagleggingen.¹³ Terwijl in de oudste signaten de beslagleggingen of peindingen samen met andere akten ondergebracht zijn, gaat men voor deze categorie akten vanaf 1612 een aparte reeks registers aanleggen. Deze registers zijn de actenboeken, archivalisch geregistreerd als 'actenboek van peindingen', en maken deel uit van het archief van de criminele rechtspraak.¹⁴

De naam schepensignaat wordt vanaf 1695 gewijzigd in 'register van opdrachten en verbanden'. Het betreft evenwel dezelfde bronnenreeks met oorkonden van de vrijwillige rechtspraak, die tot 1811 doorloopt. Vanaf 1756 zijn er naast deze registers ook losse, niet ingebonden minuten van opdrachten en verbanden bewaard.¹⁵ Deze minuten in extenso werden ingeschreven in het 'register van opdrachten en verbanden'.¹⁶ De eerste minuut betrof een schuldbekentenis van 29 januari 1756 'coram nobis', namelijk ten overstaan van twee schepenen. Deze schuldbekentenis vindt men in extenso terug in het register van opdrachten en verbanden.¹⁷

De reeks schepensignaten tot 1695 is niet volledig overgeleverd. Een aantal registers, met name die over de jaren 1449-1450, 1457-1468, 1496-1500 (alleen een fragment van 1497), 1506-1513 en 1535 ontbreken. Over de jaren 1551-1555 zijn twee registers overgeleverd, daarna overlappen zij elkaar gedeeltelijk met af en toe een onjuiste chronologie.

De registratie is in hoofdzaak chronologisch, zij het dat af en toe een verspringing optreedt. Een akte blijkt dan een week te laat te zijn ingeschreven. Dit kan duiden op een praktijk van directe inschrijving, gelijktijdig, of vrijwel gelijktijdig aan de rechtshandeling of beoorkonding. Deze chronologische indeling blijft gehanteerd tot 1612. Daarna wordt er een indeling in een Wester- en Oosterkwartier ingevoerd.¹⁸

Aanleg van de protocollen van bezwaar

In 1618 gaf het stadsbestuur opdracht te starten met de aanleg van leggers met een perceelsgewijze inschrijving van onroerend goed, waarbij de veranderingen in eigendom en bezwaring opgetekend werden. Stedelijke eigendommen zijn niet in het protocol van bezwaar opgenomen. Die worden slechts vermeld wanneer zij in particuliere handen overgingen. Voor deze registratie van onroerend goed in de protocollen van bezwaar¹⁹ ging men uit van een kwartierindeling. De stad zelf werd ingedeeld in Binnenwester- en Binnenoosterkwartier en het schependom van Arnhem buiten de muren werd geregistreerd in Buitenwester- en Buitenoosterkwartier. Voor wat daarbuiten viel werd een Buitenregister opgesteld. In elk protocol van bezwaar is voorin een kaart opgenomen van het betreffende kwartier. Het kwartier zelf is weer onderverdeeld in blokken, die voorzien zijn van één letter, dan wel twee (A tot Y en AA tot XX of YY).²⁰ De protocollen van bezwaar zijn in ongewijzigde vorm bijgehouden tot 1728. In een resolutie van 10 maart van dat jaar besloot het stadsbestuur tot de vervaardiging van nieuwe leggers.²¹ Aanleiding tot deze hervorming was de onoverzichtelijke staat en de onmogelijkheid om in een aantal registers nog bijschrijvingen te doen. Alleen het register van het Buitenoosterkwartier kon nog verder gebruikt worden. In de drie nieuwe registers, het zogenaamde tweede protocol, hanteerde men weliswaar dezelfde belettering van de blokken als in het oude protocol van bezwaar, maar bracht men een betere opeenvolging aan van de huizen binnen de

blokken. Dit zogeheten tweede protocol bleef, samen met het oude protocol van bezwaar van het Buitenoosterkwartier, in gebruik tot 1811.

Door de kolomsgewijze structuur is de indeling van de protocollen van bezwaar zeer overzichtelijk. In de eerste kolom staat de datum van de verrichte transactie, in de tweede de naam van degene die afstand deed van het huis (door verkoop, schenking, vererving of boedelscheiding) of de bezwaring ervan aanging, en in de derde kolom de naam van degene die het huis verwierf of de lening verleende, waarvoor het huis tot onderpand was gesteld. Bij aflossing van de lening werd de zaak doorgehaald, met in de marge aan de rechterzijde de vermelding door wie en wanneer. De ligging van het huis in een bepaald blok (dat steeds door vier straten wordt omgeven) wordt vaak alleen summier aangeduid. Via de opgegeven datum kan men de transactie terugzoeken in het schepensignaat, waardoor men soms extra gegevens verkrijgt. Ook met de actenboeken (van *peindingen*) kan een relatie gelegd worden. De koppeling tussen het protocol van bezwaar en de actenboeken enerzijds en schepensignaten anderzijds blijkt uit een verwijzing in het protocol van bezwaar van het Binnenoosterkwartier.²² Dat begint in blok A met 'het huys van Claes van Dortmund genaemt de Wildeman naest de Hal'. Op dit huis drukte een rente van drie oude Frankrijkse schilden ten behoeve van de pastorie en een van zes goudgulden voor de vicarieën van de moederkerk, ongetwijfeld ver vóór 1618 daarop gevestigd. Op 30 maart 1658 staat een verwijzing naar het actenboek genoteerd.²³ Met dit actenboek blijkt niet het schepensignaat over die periode bedoeld te zijn, want daarin komt deze acte niet voor. Waarschijnlijk werd het 'actenboek van peindingen' bedoeld. Daarna volgen nog zes inschrijvingen tot 1723. Op dezelfde folio staat ook genoteerd: 'het huys van Bernt Janssen genaemt het Vosken op St Johansplaetse'. In de ruimte daaronder staat op 2 oktober 1620: 'vercoft aen Willem Henrixen Soerlant', met verwijzing naar A fol. 48. Daaronder staat doorgehaald: 'eodem die – belast met een rente van 144 gl. jaerlix in behoeff van Bernt Janssen', met verwijzing naar A fol. 49. Beide registraties zijn terug te vinden in schepensignaat 416 op de aangegeven pagina's.²⁴ De verkoop werd door Bernt Janssen met zijn vrouw Henrisken ten Nijenhuijs verricht aan Willem Henrixen Soerlant en zijn vrouw Adriaentgen Jacobsen en hun erfgenamen. Het betrof 'haerlyuder huysonge mitte plaetse, stal ende een deel van den hoff, genaemt het Vosken, staende op St Johansplaetse, daer die gemeyne straet gaende nae St Johanskerck ter ener ende het huys van de voerseide vercopers daerinne Baet Wemmers tegenwoidich woont ter andere sijden naest gelegen sijn'. Bij de verkoop werden regelingen getroffen betreffende de scheidsmuren tussen de twee percelen. De rentebelasting op het pand betrof de genoemde 144 gulden, waarbij vermeld stond dat het gulden betrof van 20 stuivers per stuk.

3 VISUELE KENNISMAKING

- 1a Omslag/begin van het schepensignaat van 1424.
- 1b Begin van het schepensignaat van 1425.
- 2a Minuut van een transport van een half huis op de hoek van de Turfstraat en de Grote Markt bij de Eusebiuskerk door de verkopers onder andere gekocht van Jan van Leeuwen, koninklijk Pruisisch tolbeziender, ten overstaan van de schepenen J. van Eck en G. van Zuylen van Nievelt d.d. 31 januari 1756.
- 2b Twee pagina's uit het register van opdrachten en verbanden van 1756, met in extenso de minuut van voorgaand transport.
- 3 Pagina uit het schepensignaat van 1613, waarin voor het eerst sprake is van de indeling in kwartieren: het Wester- en Oosterkwartier en het Binnenwester- en Binnenoosterkwartier. Hier de eerste pagina van het Binnenwesterkwartier.
- 4a Pagina uit het protocol van bezwaar van het Binnenoosterkwartier betreffende het huis van Claes van Dortmont, genaemt de Wilde-man, naast de Hal en het huis van Bernt Janssen, genaemt het Vossen.
- 4b Kaartje van het Binnen Ooster Quartier op het voorplat van het protocol van bezwaar van het Binnenoosterkwartier, ingedeeld in 22 blokken, met de Sint-Jans-, de Velper- en de Sabelspoorten, de Bakkerstraat en de Turfstraat, etc. Met hoofdletters worden de blokken aangeduid: A= Janskerk en -kerkhof, R= Grote Kerk, X= Oostzijde van de Markt, etc.
- 4c Pagina uit het schepensignaat van 1620 met de renteverkoop van 144 gulden ten behoeve van Bernt Janssen op fol. 49, waarnaar in het protocol van bezwaar (zie 4a) wordt verwezen.
- 5 Pagina uit het tweede protocol van bezwaar van 1728.

Comparende
 Gernit van Proest en Gij
 Isabets Walburg. & betelwij
 den en verklaarden voor
 haarden waare Overste
 cedoren en te trouwen staen
 aan Cornelis de v. d. Hart
 en Wilhelmina van
 Barneveldt. Bekleijden
 de hof van een diijf
 voormaals met gemide
 Wilhelmina van Thal,
 nevedt uder sijde van
 wijlen den schouten Johan
 Walburgh te saamen
 aangelogt van Jan
 van Loerwer koning
 tijde Dorijke Folcken
 der Haerde alhier op
 de hoek der de Hoefstraat
 aan de grote Kerket bij de
 St. Leviskerkerke met alle
 deselve ^{Parten} Geregtheden
 luten en lotten sulks
 om en door de herenna
 van twee diijfen den
 leshordest gudeen van
 welke Loepden, Compag
~~ten~~ ^{ook} verklaard. Weder
^{Sijde} luten die nevolgen voor
 haal halve aard gelij
 het gemide diijf ger
 regt of sijgeridon
 moet te hebben moete
 betalen den overschulden
 pieren het gemide
 diijf in oplicel latten
 en

Overloopt te hebben en
 vervolgens

Aug. 2°. Arch. bin. C. 2. fol. 146. 81

2a
 Minuut van een
 transport van een
 half huis
 d.d. 31 januari 1756.

En den vollesse geest
 geest en geest. Dat zijn
 en bejven. Ordes vel,
 land als regten.

Arnhem Den 31 Jan 1861
 Graui nobis
 Joh. Theod. Van der *W*ijlen *V* Nieuwt

den 29 Januarij 1756

Coram Job: Theod: van Eck Judr. et
 C. J. W. Guijlen v. Nieuw. Scabinis
 Gerecht van
 Breda
 in Exce
 Compt. Gerrit van Beest en Elzabet
 Walburg Eggeluijden en verclaarden voor
 haer son haare Erven vercoopt hebben
 en voegent te cederen in transport
 portieren aan Cornelis van der Hart en
 Wilhelmina van Barmveldt, Cetera
 de helfte van een Huis voormaect met
 gemelde Wilhelmina van Barmveldt wed.
 Lijsde van Wijlen den Scholles Johan
 Walbirgh te Samen aangecoopt van
 Jan van Leeuwen, Coning. Prinsliche

2b

Twee pagina's uit
 het register van
 opdrachten en
 verbanden van 1756,
 met in extenso de
 minuut van voor-
 gaand transport.

Volbediender, Staande alhier op de Hoek
 aan de Grootemarkt bij de S^t. Sebini's Kerk
 met alle derselver rechten Geregtheeden,
 Litten en Latten sulx om en voor de
 Somme van Tweedrijsend en Seshondert
 Gulden van welke Coopsomm. Comparan-
 ten ook verclaard en voldaan te sijn en
 Onwogenend voor haar halve aandeel in het
 gemelte Stuijs geen recht off eigendom
 Meer te hebben nog te behouden overschij-
 Coperen het gem. Stuijs in geheel bestittion
 en ten vallen geëijgend en gegedeet sijn,
 en blyven, ondoor verband als Stad' regent
 Actum Arnhem den 31 Jan. 1756.

Coram C. Pontinck et T. Piimans

fol. v.

1613

Coram Reiner Drossijn vnd Dr Laurens de Sille
 Dealmis composit D. Adriaen Grooten vnde
 Godefridus Brauwer, sibi et rei Desfabot
 Poulbot vnde etc. Willem Bouilman, et
 hereditibus, et erfflied vnd gottliedelic
 moer dertijt drie ghuyskens op gobbis gort
 Fach, golozes bintet de Ghuysvoet aen die
 crach, des Dwaerts tui Rye die gottliedelic
 vnd Desfaom, Godefridus vande Dwaert, vnde
 Dwaert als Ghuys, vnd Noort Dwaert Dwaert
 vnd mit aller ghuys resten vnd trochgoerig
 vnd mit die bintet vnd golozes daerby sprec
 kich die so by dese opdragt mede alre gobbis
 Reuoghtrechten vnd iuris, vnd rige vthant niet
 Ghecalende waersag, Et si defectus, sub expan-
 datione domus et area, golozes opky niet merck
 nuer D ghuysinge, vnde van doer gunt de Dwaert
 Gunt, ab uno, vnde Dwaert gopp ocamp ab altero
 latere.

Idy 5° Januarij 1613.

Coram Johan van Dursst vnd D Nicolaus de
 Vorse Godefridus composit D. Rodericus Drossijn
 Drossijn als volmachtig van G. G. Graeff Ernst
 Casimir van Nassau, Catharinckenbarff vnd
 sijt, vnde van der volmachtig gopstwert

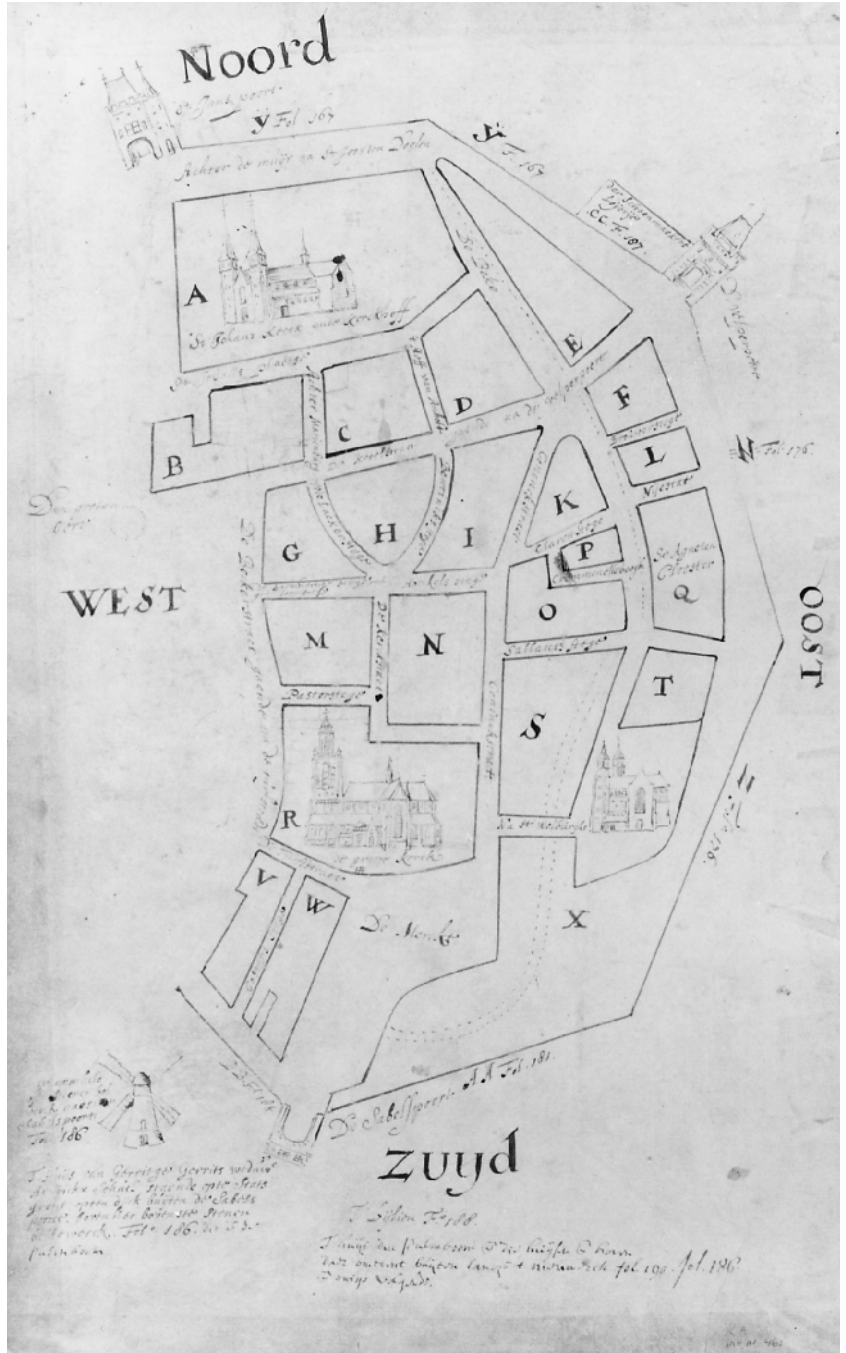
Desfabot Poulbot

~~XXXX~~

#

3
Pagina uit het sche-
pensignaat van
1613.

4a
Pagina uit het protocol
van bezwaar van het
Binnenoosterkwartier.

4b
Kaartje van het
Binnen Ooster
Quartier.

49

Coram eisdem Scabinis, compertis Wicelmum Schurid
 de Gredam, et d'ruout de Jacobs, et telind
 voers sub et re: D'rom Jacobs, et Gouri, they
 appelt voers in rechte van de vinderen
 veruindrechtiguedes tot de s'cht d'ich
 ut d'ijns. Et g'acht dat voers, daer van der
 der de jaer voersing sal op s'war besey
 dij' veruindrechtiguedes, Es si daerups, der
 soetelichey de loeske mit 4 bedinghen
 veruindert g'ieldens paymente voers
 ly es of de meer training, mit mit min,
 der op es reysse afteyge als g'ouder g'iel
 des 4. s'hou, et appelt es sal de jaer the
 vovous veruindiguedes, Es si defectus se sold,
 done sub expudatione domus et area pra:
 dicta.

Eodem die.

4c

Pagina uit het schepensignaat
van 1620.

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

De betrouwbaarheid van de schepensignaten en protocollen van bezwaar is waarschijnlijk groot door de wijze van ambtelijke registratie. Alleen bij de schepensignaten is de interpretatie, zoals bij oorkonden van overdrachten en verkoop, niet altijd even gemakkelijk. Soms is het niet uit te maken of het om huur dan wel om eigendom gaat. Ook de opgave van de belendingen stelt de onderzoeker vaak voor problemen. Om deze op te lossen is het noodzakelijk ander bronnenmateriaal te betrekken bij de schepensignaten, zoals bijvoorbeeld de protocollen van bezwaar, de actenboeken van peindingen, belastingkohieren, processtukken, vonnissen bij eigendomskwesties en dergelijke meer. Bij het schepensignaat dat de jaren 1551-1556 beslaat moet men er op bedacht zijn dat hier sprake is van overlap met een onjuiste chronologie.²⁵ Daarom dienen beide schepensignaten ter controle te worden geraadpleegd.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Voor de periode vanaf 1618 zijn er voor de schepensignaten en protocollen van bezwaar diverse gerelateerde bronnen voorhanden. Afgezien van de onderlinge relatie tussen beide bronnen zijn als gerelateerde bron de 'actenboeken van peindingen' te noemen. Daarin werden veelal de overeenkomsten en transporten in extenso opgenomen, waarnaar in de protocollen van bezwaar wordt verwezen. Vanaf 1706 zijn er tevens aparte registers van testamenten als uitsplitsing van de registers van procuraties en personele verbintenissen, waarin vererving van onroerend goed, lijf-tochten en borgstellingen zijn opgenomen. Ook zullen sommige schepenbankvonnissen van de civiele rechtspraak, overgeleverd in de als 'gerichtssignaten' aangeduide registers, gerelateerd zijn aan de schepensignaten en de protocollen van bezwaar. Vanaf 1581 is er een niet complete reeks van gerichtssignaten van de Lage Bank van Arnhem overgeleverd tot 1811, met procesdossiers en bijlagen vanaf 1469. Vanaf 1596 zijn deze er eveneens van de Hoge Bank van Arnhem.²⁶

Een verder aan de protocollen van bezwaar gerelateerde bron is de achttiende-eeuwse 'Notitie der huijsen, schuuren, stallen, tuijnen, etc. binnen de stad Arnhem, exempt agter de muur, met hun aandeel in het onderhoud der straaten'.²⁷ In 1762 en 1763 liet het stadsbestuur door landmeter Frederik Beijerinck de gehele stad, straat voor straat en eigendom na eigendom, opmeten in de Rijnlandse maat in quadraatroeden ten behoeve van de bepaling van wat elke eigenaar moest bijdragen in het

onderhoud van de openbare ruimte. Per straat worden daarbij de eigenaars opgesomd van de ene hoek van de straat met een andere straat tot het volgende hoekhuis, in twee kolommen, de ene voor de rechterzijde van de straat, en de andere voor de linkerzijde, gerangschikt per blok met dezelfde letter als in het protocol van bezwaar. Bovendien wordt verwezen naar het folionummer in het tweede protocol van bezwaar, zodat daarmee de eigendomsveranderingen kunnen worden gevolgd over een langere periode. Van het Binnenoosterkwartier is nog een apart register bewaard gebleven onder de naam 'protocol van straten', eveneens over de jaren 1762/1764,²⁸ maar geordend naar de eigenaars, met vermelding van de grootte in roeden en globale ligging binnen het blok. Zo staat er onder blok A vermeld: 'De commandeurie van St Jan met alle de kleijne huijsjens in de Ruijterstraet, ... roeden, en daaronder: nog een hoff langs tLand van de Marckt ... roeden'.²⁹ Soms vindt men daarbij nadere gegevens, bijvoorbeeld onder blok D:³⁰ 'Johanna Rayers 't huys in de Ketelstraet met het agterhuys tegenover de binnenmolen op de beeck'. Tussen 1764 en 1772 zijn er nog zogeheten 'kohieren of heffingsboeken voor het stratengeld' overgeleverd, waarin per blok en per wijk betalingsplichtigen zijn geordend, met af en toe een globale aanduiding van de ligging der huizen.³¹

Als mogelijke toetsingsbron komen de Arnhemse stadsrekeningen in aanmerking. Deze zijn vanaf 1353 in een vrijwel aaneensluitende reeks tot 1851 overgeleverd. Soms bieden afzonderlijke posten in die rekeningen de mogelijkheid om gegevens uit de schepensignaten en de daaropvolgende registersoorten te controleren. Daarnaast staan vooral voor de middeleeuwse periode in origineel of in afschrift overgeleverde oorkonden ter beschikking, over het algemeen bewaard gebleven in de archieven van de geestelijke instellingen. Naast de stadsrekeningen en cartularia zijn er bij diverse geestelijke instellingen (leen)registers, rekeningen en kaartboeken overgeleverd, aan de hand waarvan de onroerendgoedgegevens uit de schepensignaten geverifieerd kunnen worden. Ook de hierboven genoemde gerichtssignaten zullen in voorkomende gevallen als toetsingsbron kunnen fungeren.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

De raadpleegbaarheid van de schepensignaten wordt bemoeilijkt door het ontbreken van indices op een aantal registers. De oudste registers – over de jaren 1423 tot 1445 – zijn geïndiceerd en in de band geklapperd,³² het register over het jaar 1598 tot en met 1603 is geklapperd tot en met fol. 134,³³ en de drie daaropvolgende registers over de jaren 1603 tot 1618 zijn op persoonsnaam geficheerd.³⁴ Het register over de jaren 1609-1612³⁵ bezit tevens achter in het deel een index op voornaam.

Bij het gebruik van het zogenaamde tweede protocol, dat aangelegd is in 1728, moet men er op bedacht zijn dat er ook registraties voorkomen

van eigendomswisselingen en pandstellingen (*verband of bezwaar* geheeten) van vóór 1728.

De schepensignaten en protocollen van bezwaar kunnen voor velerlei soorten onderzoek worden gebruikt: genealogisch en prosopografisch onderzoek, bewoningsonderzoek, bebouwingsonderzoek, geschiedenis van huizen en hun bewoners, c.q. eigenaars, onderzoek naar bezits- en eigendomsverhoudingen, en dergelijke meer. In Arnhem is dit onderzoek slechts sporadisch verricht en zijn de resultaten vooralsnog nauwelijks gepubliceerd. Een gelukkige uitzondering betreft een studie van een huis in de Koningstraat door Schulte.³⁶

NOTEN

- 1 De schepenkistoorkonden zijn een bij elkaar bewaarde serie van 318 onbezegelde, op perkament gestelde oorkonden over de jaren 1293 tot 1334, met nog een enkele oorkonde uit 1338, 1340 en 1348 (Arnhem, Gemeentearchief (GA), Rechterlijk archief, inv. nr. 368). Regesten van deze oorkonden zijn gepubliceerd door R.A.D. Renting, *Regestenlijst van de schepenkistoorkonden uit het rechterlijk archief van Arnhem* (met inleiding van D.P.M. Graswinckel, afzonderlijk gepubliceerd in *Nederlands Archievenblad* 1929/1930) ('s-Gravenhage 1952).
- 2 H. Planitz, *Die Kölner Schreinsbücher des 13. und 14. Jahrhunderts*. Publikationen der Gesellschaft fuer Rheinische Geschichtskunde 46 (Weimar 1937). J.A. Kossman-Putto, *Kamper schepenacten 1316-1354* (Zwolle 1955) 14-17.
- 3 Kossmann-Putto, *Kamper schepenacten*, 17-18.
- 4 De Oudste Foliant loopt van 1318 tot 1345 met zo'n 900 schepenoorkonden over 133 van de 263 folia van het register; fol. 2-134; J. Don, *De archieven der gemeente Kampen. I: Het Oud-archief* (Kampen 1963) inv. nr. 3 en bijlage A, 123. De oorkonden zijn uitgegeven door Kossmann-Putto, *Kamper schepenacten*. In 1345 houden de intekeningen in de Oudste Foliant abrupt op, hoewel er nog wel plaats genoeg was. Twee oorkonden uit 1351 en 1354 werden nog ingeschreven, Kossmann-Putto, *Kamper schepenacten*, 20.
- 5 In Zwolle kon men rechten op erfrijns bewijzen 'myt openen breven of myt der statboeke daer it inne screve si' (Kossmann-Putto, *Kamper schepenacten*, 21 met verwijzing).
- 6 Of er in de periode van de schepenkistoorkonden te Arnhem ook notarissen waren voor wie goederenoverdrachten en testamentaire beschikkingen en dergelijke werden vastgelegd, is niet bekend. De vroegste vermeldingen van notarissen stammen uit de jaren dertig en veertig van de veertiende eeuw. Vóór 1348, de datum van de laatste schepenkistoorkonde, zijn er elf notariële instrumenten overgeleverd van vijf notarissen, van wie vier met name genoemd, J. Loeff, *Het archief der commanderij van Sint Jan van Arnhem* ('s-Gravenhage 1950) 76, 77, 84, 87, 92, 95, 102 en 108. Na deze tijd lijkt het Arnhemse notariaat niet opmerkelijk te groeien. Tussen 1350 en 1575 zijn in ongeveer 80 instrumenten zo'n 45 namen van notarissen overgeleverd die te Arnhem werkzaam waren. Tot 1423 zijn er 22 instrumenten van dertien of veertien notarissen bewaard gebleven. De meeste van die instrumenten waren bestemd voor geestelijken of geestelijke instellingen, wat mede de reden zal zijn dat ze bewaard zijn en overgeleverd in de archieven van die instellingen. Helaas zijn er in Arnhem geen notarisregisters bewaard gebleven vóór 1811.
- 7 Arnhem, GA, Rechterlijk archief, inv. nr. 369.
- 8 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nr. 41. Dit register begint met enkele andere inschrijvingen. Op het eerste blad staan aantekeningen over de bestuursamenstelling van Arnhem van 28 juni 1406 en de volgende twee bladen bevatten vonnissen van 2 maart 1433, 1 mei, 9 september, 16 november en 24 oktober

- ber 1435. Het derde blad begint met een vonnis van 17 januari 1434 en gaat op de versozijde verder met twee vonnissen van 16 en 27 januari 1436. Op blad 4 staat na een ongedateerd vonnis, een van 19 februari 1443, en op de versozijde het bewuste vonnis van 13 mei 1448.
- 9 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nrs. 369-420.
 - 10 Het huizenprotocol komt onder meer voor te Leiden, Delft, Rotterdam, Nijmegen, Tiel en Vlissingen, zie K. van der Wiel, *Op zoek naar huis, straat of buurt. Handleiding voor historisch huizenonderzoek (herziene uitgave Hilversum 2000, eerste editie 1997)* 46. Te Nijmegen is vanaf april 1410 een schepenprotocol van vrijwillige zaken overgeleverd (Nijmegen, GA, Rechterlijk archief, inv. nr. 1797). Deze schepenprotocollen lopen tot 1810. De protocollen van bezwaar zijn daar in 1659 ingevoerd, met verwijzing naar het schepenprotocol.
 - 11 Arnhem, GA, Rechterlijk archief, inv. nr. 369.
 - 12 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nr. 369, fol. 16: 'Liber ... de diversis sub anno M° CCCC XXIII° circa festum Nativitatis Domini nostri Jhesu Christi'.
 - 13 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nr. 369, fol. 58: 'Hic incipiunt pandaciones, preconizationes et vendiciones, pigner(at)iones), anno Domini M CCCCXXV°, inchoans in festo Nativitatis Christi'.
 - 14 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nrs. 346-358, met bijlagen in inv. nr. 359, die evenwel over de periode 1586-1782 lopen.
 - 15 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nrs. 455-460.
 - 16 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nr. 456.
 - 17 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nr. 428.
 - 18 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nr. 414.
 - 19 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nrs. 461-465.
 - 20 Het Binnenoosterkwartier is ingedeeld in 22 blokken, geletterd van A tot X, Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nr. 461.
 - 21 Arnhem, GA, Oud Archief Arnhem, inv. nr. 53, fol. 473 en 474.
 - 22 Arnhem, GA, Rechterlijk archief, inv. nr. 461, fol. 1.
 - 23 'Is dit hujs van Johan van Dortmont, weduwnaar Jans van Marhulsen, tot contraborge gestelt aen Dr Bernardt Rijckwijns ende Dr Bernardt Steenhouwer wegens sodane borgtochte als dieselve eodem die voor haer aengaende het sterfhujs van Dr Johan van Marlhulsen geprestert hebben. Vid. Actenboek'.
 - 24 Op de perkamenten band van het schepensignaat staat genoteerd 'A: Schepensignaat vant Ooster Quartier der Stadt van Arnhem ...'.
 - 25 Arnhem, GA, Rechterlijk archief, inv. nrs. 395-396.
 - 26 In deze twee rechterlijke colleges behandelden De Lage en Hoge Bank van Arnhem respectievelijk civiele zaken tussen vreemdelingen of tussen Arnhemse ingezetenen en vreemdelingen, en civiele zaken tussen Arnhemse burgers.
 - 27 Arnhem, GA, Oud Archief Arnhem, inv. nr. 2051.
 - 28 Ibidem, Oud archief Arnhem, inv. nr. 2049.
 - 29 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nr. 20, fol. 4^v.
 - 30 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nr. 20, fol. 27.
 - 31 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nr. 20, inv. nrs. 2052-2055.

- 32 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nrs. 369-372.
- 33 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nr. 411.
- 34 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nrs. 412-414.
- 35 Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nr. 413.
- 36 A.G. Schulte, 'Verdroomd verleden' in: H.P.L. Rosenberg, P.T.E.E. Rosenberg en H.P.R. Rosenberg ed., *Monumentenzorger met Hart en Ziel. Vriendenboek voor H.P.R. Rosenberg*. Uitgave van de Dienst Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling van de Gemeente Den Haag, Afdeling Monumentenzorg (Den Haag 1993).

BIJLAGEN**A Vindplaatsen****Arnhem, Gemeentearchief (GA), Rechterlijk Archief**

- inv. nrs. 41-46 (gerichtssignaat tot 1542, met bijlagen nr. 47)
 inv. nrs. 48-69 (gerichtssignaat van de Lage Bank 1469-1809, met bijlagen (nr. 70) en procesdossiers nrs. 71-160)
 inv. nrs. 163-197 (gerichtssignaat van de Hoge Bank 1586-1811, met bijlagen (nr. 198) en procesdossiers, nrs. 199-279 en 281-320)
 inv. nrs. 346-358 (actenboecken van peindingen, 1612-1811, met bijlagen (nr. 359) en twee protocollen van peindingen en arresten, 1671-1810, nrs. 360 en 361)
 inv. nrs. 369-420 (schepensignaten 1423-1695)
 inv. nrs. 421-454 (registers van opdrachten en verbanden 1696-1811)
 inv. nrs. 455-460 (minuten van opdrachten en verbanden 1734-1774)
 inv. nrs. 461-465 (protocol van bezwaar)
 inv. nrs. 466-468 (tweede protocol van bezwaar)
 inv. nrs. 478-496 (registers van testamenten en andere uiterste willen 1706-1810)
 inv. nrs. 508-541 (procuratien, personele actien en verbandenboek, later ook geheten volmagten en procuratien).

Arnhem, GA, Oud Archief van Arnhem

- inv. nrs. 1240-1635 (rekeningen met bijlagen 1353-1851)
 inv. nrs. 2049 en 2050 (protocol van de straten van Ooster- en Wester Quartier van Arnhem met notering van bewoner of eigenaar, grootte in roeden en globale ligging in blok, 1762-1764)
 inv. nrs. 2051 ('Notitie der huijsen, schuuren, stallen, tuijnen, etc. binnen de stad Arnhem, exempt agter de Muur, met hun aandeel in het onderhoud der straaten')
 inv. nrs. 2052-2055 (heffingsmanuaal van het straatgeld 1764-1772).

B Gedrukte bronnen en literatuur

- Alberts, W.J., *De stadsrekeningen van Arnhem*, dln. 1-4 (Groningen 1967-1978) en dl. 5 (Arnhem 1985).
 Alberts, W.J., 'De Arnhemse stadsrekening van 1447/1448', *BMHG* 79 (1965) 105-217.
 Delahaye, A., *Het Rechterlijk Archief der stad Nijmegen 1410-1811* (Nijmegen 1951).
 Iddekinge, P.R.A. van, *Het archief van de Sint-Nicolaï Broederschap te Arnhem 1352-1892* (Arnhem 1978).

- Graswinckel, D.P.M., *Het oud-archief der gemeente Arnhem*, 3 dln. ('s-Gravenhage 1935).
- Graswinckel, D.P.M., *De archieven der gasthuizen en fundatiën, gilden, schutterijen en vendels, gedeponereerd bij het oud-archief der gemeente Arnhem* ('s-Gravenhage 1930).
- Haarst, J.W.G. van, 'Rekening van het Sinte Catharina-gasthuis te Arnhem van 1396/7', *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 19 (1916) 237-256.
- Leppink, G.B., *Van Geelkerckens kaartboek van de landerijen van het Sint Catharinae gasthuis in Arnhem (1635), vergeleken met de oudste kadastrale kaarten (1832)*. Werken der Vereniging Gelre 38 (Arnhem 1988).
- Leppink, G.B., *Het Sint Catharinae Gasthuis in Arnhem in de eerste vier eeuwen van zijn bestaan (1246-1636)*. Werken der Vereniging Gelre 48 (Hilversum 1996).
- Loeff, J., *Het archief der commanderij van Sint Jan van Arnhem* ('s-Gravenhage 1950).
- Maris, A.J., *De leen-, keurmedige en tynsgoederen van de Sint Salvator-abdij te Prüm in Gelderland (Leenkamer van Klarenbeek)*. Register (Arnhem 1934).
- Maris, A.J., *Het archief van het kapittel van Sint Walburg te Arnhem*. Inventarissen van rijks- en andere archieven 2 (1931) 270-322.
- Maris, A.J., *Het oud-archief van de kerkvoogdij der Ned. Hervormde gemeente te Arnhem*. Inventarissen van rijks- en andere archieven 1 (1930) 483-529.
- Maris, A.J., 'De Sint Jansbeek en de Prümerhof en watermolen te Arnhem', *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 59 (1960) 179-198.
- Maris, A.J., 'Sint Maria in Bethanië bij Arnhem. Een kleine speurtocht door Arnhemse archivalia', *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 67 (1973) 51-57.
- Maris, A.J., 'Schenking van Willem Bierwisch aan de vicarissen in de Sint-Walburgskerk te Arnhem, 29 april 1399', *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 67 (1973) 26.
- Maris, A.J., 'Een dubbele vicariestichting in de Sint Walburgskerk te Arnhem, naar aanleiding van een transactie met het Agnietenconvent', *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 62 (1967) 103-131.
- Maris, A.J., 'Eenige bijzonderheden aangaande de St Walburgskerk te Arnhem', *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 40 (1937) 19-42.
- Maris, A.J., 'Enige gegevens over de Lopener mark of de Klingelbeek bij Arnhem', *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot Uitgaaf van de Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht* 12 (1962) 441-453.
- Markus, A., *Arnhem omstreeks het midden der vorige eeuw, met geschiedkundige aantekeningen* (Arnhem 1907; herdruk 1965).

- Martens van Sevenhoven, A.H., 'Het Hof van Gelre te Arnhem', *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 32 (1929) 1-44.
- Paquay, V., *De geschiedenis van de Stichting Sint Nicolai Broederschap te Arnhem; 1351-1993: gasthuis, preuven en hulpbetoon* (Zutphen 1993).
- Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, naar het oorspronkelijke handschrift.* Sloet, J.J.S., A.H. Martens van Sevenhoven en J.S. van Veen ed., 5 dln. (Arnhem 1904-1924).
- Renting, R.A.D., *Regestenlijst van de schepenkistoorkonden uit het rechterlijk archief van Arnhem* (met inleiding van D.P.M. Graswinckel, die afzonderlijk gepubliceerd is in *Nederlands Archiefblad* 1929/1930) ('s-Gravenhage 1952).
- Schulte, A.G., 'Verdroomd verleden' in: H.P.L. Rosenberg, P.T.E.E. Rosenberg en H.P.R. Rosenberg ed., *Monumentenzorger met Hart en Ziel. Vriendenboek voor H.P.R. Rosenberg*. Uitgave van de Dienst Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling van de Gemeente Den Haag, Afdeling Monumentenzorg (Den Haag 1993).
- Ven, A.J. van de, 'De ambtswoning van de Commissaris der koningin in Gelderland', *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 31 (1928) 131-153.
- Verkerk, C.L., 'La population des villes de Gueldre au XIVème siècle, en particulier celle de la ville d' Arnhem' in: J.G.N. Renaud ed., *Rotterdam Papers 4. A contribution to medieval archaeology. Teksten van lezingen, gehouden tijdens het symposium 'De middeleeuwse stad en de kwaliteit van het bestaan' te Rotterdam van 25 t/m 27 oktober 1979* (Rotterdam 1982) 175-187.
- Verkerk, C.L., 'Arnhem, van koningsgoed tot stad', *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 74 (1983) 1-40, ook verschenen in *Arnhem. Acht historische opstellen* (Arnhem 1983) 1-40.
- Verkerk, C.L., 'Het stadsrechtprivilege van 13 juli 1233 voor Arnhem: De (on)echtheid van Gelderse stadsrechtsoorkonden, in het bijzonder die van Zutphen, Arnhem en Wageningen', *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 74 (1983) 41-49, ook verschenen in *Arnhem. Acht historische opstellen* (Arnhem 1983) 41-49.
- Verkerk, C.L., 'De Grote Kerk van Arnhem op het schilderij van Herman Breckerveld (onbekend-1633)', *Kroniek. Een uitgave van de Oudheidkundige en historische afdeling van het Gemeentemuseum van Arnhem* 5 (1988) 16-20.
- Verkerk, C.L., 'Van familiehuus tot ambtswoning van de commissaris van de koningin in Gelderland', *Kroniek. Een uitgave van de Oudheidkundige en historische afdeling van het Gemeentemuseum van Arnhem* 5 (1988) 45-52.
- Verkerk, C.L., 'Het Arnhemse Duivelshuis', *Kroniek. Een uitgave van de*

- Oudheidkundige en historische afdeling van het Gemeentemuseum van Arnhem* 5 (1988) 69-78.
- Verkerk, C.L., *Coulissen van de macht. Een sociaal-institutionele studie betreffende de samenstelling van het bestuur van Arnhem in de middeleeuwen en een bijdrage tot de studie van de stedelijke elitevorming* (Hilversum 1992).
- Vredenberg, J.P., *Het archief van het Burgerweeshuis te Arnhem 1583-1914* (Arnhem 1983).
- Vredenberg, J.P., *Als off sij onse eigene kijnder weren. Het Burgerweeshuis te Arnhem 1583-1742* (Arnhem 1983).
- Vredenberg, J.P., *Eene zeer gesoigneerde burgerlijke opvoeding. Het Burgerweeshuis te Arnhem, 1742-1856* (Arnhem 1990).
- Wartena, R., *Het archief van de familie Brantsen* (Arnhem 1966).

heiligen 1750. mede ter ramma v
 Honderd Car. tfl. en zo vervolgens
 lyk tot dat den laaften met den
 Coepfehats penning zal zijn veld
 betaalt, en zal het verkafte des v
 Sub pacto Com
 niffordo legis - ^{ei}gen, onveralieneert, gaet zijn
 lijnen. tot er tijd het gehele tra
 zal zijn betaalt, en stelt de ver
 voor kwade leverantie en eric
 de Koperen ^{de} voor kwade betalinge alle ha
 hebben de ^{van} "Möbile en immobile ge
 tot een Hipoteek en onderpand,
 met Submissie van alle Hoge en
 aten en horichten hen

**De protocollen van verzegelingen in de
Groningse oud-rechterlijke archieven**

R.F.J. Paping en P. Brood

I N H O U D

INLEIDING	59
Definiëring van de bron	59
1 HISTORISCHE SITUERING	60
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	63
Ontstaansgeschiedenis van de bron	63
Uitvoering en procedures	64
3 VISUELE KENNISMAKING	69
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	74
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	74
Gerelateerde en toetsingsbronnen	74
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	75
NOTEN	77
BIJLAGEN	79
A Vindplaatsen	79
B Gedrukte bronnen en literatuur	79
Algemeen	79
Boerderijenboeken	80
C Begrippenlijst	80

INLEIDING

Definiëring van de bron

De Groningse oud-rechterlijke archieven bevatten een groot aantal bronnen betreffende vermogensrechtelijke handelingen.¹ Naast de boedelinventarissen geven vooral de protocollen van verzegeling veel informatie over de eigendomssituatie van bepaalde onroerende goederen. Beide samen kunnen worden beschouwd als de voorlopers van de notariële akten, zoals die sinds 1811 zijn opgemaakt.² De vorming van de oud-rechterlijke archieven verschilde in Groningen per landschap. Elk had zijn eigen regelingen inzake het recht om akten rechtsgeldig op te maken.

Door het zegel van de opmaker in was aan het perkament te hangen, kreeg een akte rechtsgeldigheid. Daarom noemt men dit in Groningen verzegelingen. Zo'n zegel werd van oorsprong gegeven door een (wereldlijk of geestelijk) persoon met een zodanig gezag en vertrouwen dat de akte authenticiteit verkreeg. De zegelaar stond er als het ware borg voor dat de inhoud van de akte echt was. Akten die vaak voorkomen zijn schuldbrieven (zonder onderpand: obligaties), hypotheekakten (met onderpand), koopakten (transport van onroerend goed), scheidbrieven (bij een boedelscheiding), huwelijkscontracten (regeling van huwelijkse voorwaarden), beklembrieven (regeling van de voorwaarden van de langdurige verhuur oftewel beklemming van grond) en pachtbrieven (regeling van voorwaarden bij korte termijn verhuur). De registratie van de akten was lange tijd niet goed geregeld. In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw werd er door de diverse zegelaars echter steeds meer toe overgegaan afschriften van de door hun geregistreerde akten in chronologische volgorde op te nemen in zogenaamde protocollen. Deze bundelingen vormen de belangrijkste en meest systematische bron voor verzegelingen in Groningen. In dit broncommentaar zal vooral ingegaan worden op de mogelijkheden die deze protocollen bieden om gegevens over het bezit van onroerend goed te achterhalen. Dit betekent dat niet stil zal worden gestaan bij de huwelijkscontracten, obligaties en testamenten, die ook deel van de verzegelingen uitmaken.

1 HISTORISCHE SITUERING

De staatkundige situatie in wat later de provincie Groningen zou zijn, was van oudsher tamelijk ingewikkeld. Gedurende de Middeleeuwen was de stad Groningen er op diverse wijzen in geslaagd controle te krijgen over ongeveer de helft van de provincie. Het ging daarbij om het Gerecht (een gebied voornamelijk gelegen rond de stad) en de beide Oldambten. In 1619 werd daarbij door aankoop nog het landschap Westervolde gevoegd. De overige drie landschappen – Hunsingo, Fivelingo en Westerkwartier – die samen de Ommelanden vormden, waren in principe onafhankelijk van de stad. Deze staatkundige situatie had een sterke invloed op de rechterlijke organisatie in de verschillende gebieden.

In de gebieden onder controle van de stad kon Groningen in feite doen wat ze wilde. Burgemeesters en Raad bepaalden dan ook geheel en al wie er recht mochten spreken of wie rechtsgeldig akten mochten verzegelen. In de praktijk gebeurde dit veelal door stedelijke functionarissen (ambtmannen, drosten of richters). Sinds het Reglement Reformatoir van 1749 kwam de benoeming van deze ambtmannen aan de stadhouder. In een deel van de aan de stad onderhorige kerspelen speelde ook het college van predikant en kerkvoogden in de zeventiende en achttiende eeuw een rol bij het verzegelen en protocolleren van akten.

In de Ommelanden daarentegen bestond een op het oog veel onoverzichtelijker situatie met van oudsher tal van verschillende, vrijwel volledig autonome rechtstoelen, terwijl ook de burgemeesters van de stad Appingedam gerechtelijke bevoegdheden hadden. Sommige rechtstoelen omvatten meerdere kerspelen, zoals het gerecht van de Vierburen (Godlinze, Losdorp, Spijk en Bierum).³ Andere besloegen slechts een gebied van enkele boerderijen. De meeste gerechten bestonden echter uit één of twee kerspelen. Fivelingo telde zo 22, Hunsingo 29 en het Westerkwartier 14 rechtstoelen, die in het laatste landschap ook wel grietenijen werden genoemd. Oorspronkelijk was het recht om redger (of grietman) te zijn in een bepaalde rechtstoel jaarlijks per toerbeurt omgegaan over de eigenaren van een aantal oude boerderijen of heerden; een systeem dat in ieder geval al bestond in de dertiende eeuw. Op elk van deze edele heerden lag zagezegd een redgerrecht, oftewel een ommegang in de rechtstoel. Sommige rechtstoelen kenden zeer veel ommegangen, in andere rechtstoelen was het aantal ommegangen beperkt tot een tiental. In zogenaamde klauwboeken, waarvan er vele in afschrift bewaard zijn gebleven, werd aangegeven op welke boerderij een recht viel en ook vaak wie dat recht bezat.⁴ Dergelijke klauwboeken vormen trouwens ook een belangrijke bron voor de reconstructie van een deel van het landbezit voor 1600. De interpretatie van deze registers is echter, mede door het bestaan van diverse afschriften, niet eenvoudig.

Al in de Middeleeuwen, maar vooral in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw raakten de redgerrechten door verkoop steeds meer los van de oorspronkelijke boerderijen. Er vond een concentratie van redgerrechten plaats in handen van een betrekkelijk klein aantal personen. Zo ontstonden in de zeventiende en achttiende eeuw diverse staande rechtstoelen. Daarmee wordt bedoeld dat één persoon of instelling alle ommegangen in een rechtstoel in eigendom had. Meestal was dit een jonker, maar ook de stad Groningen had een flink aantal redgerrechten in de Ommelanden verworven. Waar de benaming jonker duidt op adellijke pretenties, werd de titel van hoveling in toenemende mate gebruikt om aan te duiden dat men (ook als niet-jonker) in een bepaalde met name genoemde plaats heerlijke rechten bezat. Niet alle jonkers waren trouwens van zins om zelf de positie van redger te vervullen, daarom stelden ze (net als de stad) in hun plaats regelmatig een ander aan als geconstitueerd redger. Deze aanstelling van vaak juridische geschoolde plaatsvervangende redgers gebeurde in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw steeds meer in de Ommelanden.

Van oorsprong waren het vooral de pastoors en de abten die in de Ommelanden akten zegelden. Pas na 1525 was er een toename in het zegelen door hovelingen (hoofdelingen), een adellijke stand die zich later jonkers en hovelingen gaat noemen.⁵ Met het Ommelander Landrecht van 1601 werd het geestelijken verder verboden om te zegelen. Hierdoor werden de redgers of de geconstitueerde redgers in de Ommelanden vanaf 1601 zeer belangrijk bij het bekrachtigen van akten van eigendoms-overgangen en dergelijke met een zegel. Daarnaast hadden alle jonkers en hovelingen in ieder geval tot het Reglement Reformatoir van 1749, maar vermoedelijk ook nog daarna, het zegelrecht. Tot 1601 was hun zegelrecht eerder gekoppeld aan de door hen gepretendeerde adeldom dan aan het feitelijke bezit van redgerrechten.⁶ Na 1601 zegelden de jonkers en hovelingen vaak als redger of grietman van een rechtstoel. Echter ook zonder een dergelijke positie bleven ze het zegelrecht uitoefenen op grond van hun adeldom.

De vrijwel volledige afhankelijkheid van de Ommelander redgers, waarbij in veel gevallen ieder hoger beroep ontbrak, leidde soms tot grote willekeur en machtsmisbruik van de jonkers. Als reactie daarop werden in het Reglement Reformatoir grenzen gesteld aan de macht en onafhankelijkheid van de redgers en gezorgd voor meer mogelijkheden tot beroep op de Hoge Justitiekamer. De voormalige stedelijke Hoofdmannenkamer ontwikkelde zich daarmee tot een provinciaal gerechtshof. Het is ook pas sinds 1749 dat het registreren en bewaren van de voor hun verleden akten door de Ommelander redgers in een protocol verplicht wordt. Deze verplichting was door de stad al veel eerder ingevoerd in de door haar gecontroleerde gebieden.

Sinds de Franse tijd waren het recht van vrijwillige en criminele rechtspraak en notariaat niet langer persoonlijk bezit. De afschaffing van de heerlijke rechten geschiedde door het 'comité révolutionnaire' van de

Ommelanden met een publicatie van 11 april 1795.⁷ Vanaf 1795-1796 traden de (geconstitueerde) redgers dan ook op namens het volk. Pas in 1803 vond er een herindeling plaats in grotere rechtstoelen en gerechten (jurisdicties), wat in de Ommelanden trouwens veel meer consequenties had dan in het Oldambt, het Gorecht en Westerwolde.

De oude landschappen van de provincie Groningen

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Ontstaansgeschiedenis van de bron

Vanouds werden de meeste overeenkomsten onderhands aangegaan, zoals ook gebeurde bij verkopen van onroerend goed. Tot bewijs konden de partijen dan zelf een onderhandse akte opstellen.⁸ Voor een grotere rechtszekerheid en omwille van de registratie was het evenwel wenselijk dat een officiële instantie hetzij als oorkonder optrad (dus als een notaris, met een gezegelde akte), hetzij de onderhands opgestelde akte met een zegel bekrachtigde. De functie die de plaatselijke pastoors en kloosterabten hierbij oorspronkelijk vervulden, werd in de vijftiende en zestiende eeuw geleidelijk overgenomen door de redgers, de leden van de Hoofdmannenkamer⁹ en de jonkers en hovelingen. Na de Reductie van 1594, waarbij Stad en Lande als één gewest in de Unie van Utrecht opgenomen werd, behielden alleen de predikanten in het Oldambt en Westerwolde als opvolgers van de geestelijkheid de bevoegdheid om akten te passeren. In de stad Groningen hadden de Burgemeesters en Raad van ouds het recht van zegelen, al waren daar ook sporadisch keizerlijke notarissen actief.¹⁰

Registratie van de verleden akten vond tot 1600 nauwelijks plaats. Een dergelijke registratie werd protocolleren genoemd, aangezien de originele akten werden in- of beter overgeschreven in een protocol of een register. Waar een dergelijk protocol ontbrak, kon dus slechts de authentieke akte of verzegeling dienen als bewijsstuk voor de rechtshandeling, tenzij de zegelaar in plaats van een protocol een verzameling kopieën van voor hem verleden akten aanlegde. Veelvuldig werden trouwens meerdere identieke verzegelingen opgemaakt van de rechtshandeling in kwestie, die ter hand werden gesteld aan de diverse geïnteresseerde partijen. In het bijzonder het bestuur van de stad Groningen verplichtte door het uitvaardigen van diverse voorschriften, het protocolleren door de plaatselijke zegelaar in de aan haar onderhorige gebieden. Voor het Oldambt en de stad Groningen zijn de protocollen dan ook al systematisch bewaard gebleven vanaf het begin van de zeventiende eeuw. De onafhankelijke redgers van de Ommelanden werden zoals gemeld pas door het Reglement Reformatoir uit 1749 gedwongen om systematische protocollen van verzegelingen bij te houden.

In 1811 werd eindelijk ook in de provincie Groningen daadwerkelijk een onderscheid aangebracht tussen het notariaat en de rechterlijke macht. Het opstellen en bewaren van akten gebeurde in het vervolg door de notarissen. De notarissen schreven de akten niet langer over in een protocol. Ze bewaarden de de minuten van akten in het vervolg los. De

ingang vormde een apart notarieel repertorium met verkorte weergaven van de inhoud van de akten.

Uitvoering en procedures

In eerste instantie werden de door de zegelaars verzegelde akten vermoedelijk niet systematisch door hen geregistreerd en in minuut bewaard.¹¹ Slechts werden originelen van de akten (de grosse of de verzegeling) aan de partijen ter hand gesteld. De oudste protocollen van verzegeling zijn te vinden in de kerspelen van het Oldambt en zijn opgemaakt door de plaatselijke predikant. De protocollen van Midwolda beginnen in 1596, die van Scheemda, Noordbroek en Zuidbroek vangen aan in 1602.¹² Na een tijdelijk verbod op het verzegelen van akten in 1607, werden per 30 juni 1608 door Burgemeesters en Raad van de stad Groningen eisen aan het zegelen gesteld ter voorkoming van misbruik.¹³ Het zegelen werd een zaak van de predikant en de kerkvoogden. De 'bereding' of opmaak van het contract zou moeten plaats vinden in de presentie van de predikant of één der kerkvoogden en in de aanwezigheid van twee 'lofwaardige tuijgen, die lesen en schrijven kunnen'. Belangrijk is daarnaast dat het zegel pas aan de akte gehangen mocht worden, nadat de akte opgetekend was in het protocol. Deze protocollen moesten zorgvuldig worden bewaard.

Het is vooral aan de ordonnantie van 1608 te danken dat van de Oldambtster kerspelen zulke oude series protocollen met minuten of afschriften van verzegelingen bewaard zijn gebleven. Niet voor niets begonnen de reeksen van Beerta, Winschoten en Woldendorp in 1608, die van Eexta in 1609 en die van Meeden en Wagenborgen in 1610.¹⁴ In andere Oldambtster kerspelen zijn de oudst bewaard gebleven minuten van iets recenter datum, gedeeltelijk omdat deze kerspelen pas in de zeventiende eeuw ontstonden. De door de predikanten en kerkvoogden opgemaakte Oldambtster reeksen lopen allemaal vrijwel zonder onderbreking door tot 1811. Daarnaast zijn er relatief bescheiden reeksen verzegelingen verleden voor de drosten van het Klei-Oldambt en het Wold-Oldambt opgetekend in het zogenaamde schuldprotocol.¹⁵ Het betrof hier slechts rechtshandelingen waaruit een schuld voortvloeide en niet die waarbij contant betaald werd. De registratie door de drost begon in 1738 naar aanleiding van een ordonnantie van de stad.¹⁶ Er werden in het begin echter ook akten van oudere schulden opgetekend. De inhoud van dit protocol overlapt geheel de reeds genoemde veel eerder beginnende protocollen van akten van de predikanten en kerkvoogden van de diverse Oldambtster dorpen.

In 1613 bepaalden Burgemeesters en Raad van de stad Groningen dat akten waaraan het stadszegel gehangen werd, geregistreerd moesten worden in een protocol.¹⁷ In dit schuldprotocol van de stad ging het om 'alle rentebrieven, versgehelde obligatien, coopbrieven, versetbrieven, pachtbrieven offt diergelijcke contractbrieven, daardoor eenige goederen

worden veralieneert oft beswaret onder des stadts segel zijnde'.¹⁸ Deze akten werden verleden voor het zogenaamde volle gericht, omvattende alle vier burgemeesters en twaalf raadsleden. Bij elk van de 228 opeenvolgende delen tot 1811 is in de tijd zelf al een alfabetische index op de voor naam van de contractanten gemaakt. De indruk bestaat trouwens dat niet alle akten betreffende onroerendgoedtransacties in de stad Groningen daadwerkelijk in het stedelijke schuldprotocol zijn opgenomen. In ieder geval in de tweede helft van de achttiende eeuw worden verkopeningen van stadshuizen ook sporadisch geregistreerd in Ommelander rechtstoe len.

De protocollatie in de overige onder het gezag van het stedelijk bestuur staande gebieden kwam later op gang. In Westerwolde waren twee jurisdicties met ieder een richter, terwijl over het gehele gebied een drost aangesteld was. Deze drie functionarissen waren verantwoordelijk voor het zegelen. In het gerecht van Westerwolde begonnen de minuten van akten in 1654, echter in het gerecht van Bellingwolde en Blijham pas in 1750.¹⁹ De feitelijke verplichting tot protocollatie in Westerwolde dateert pas van 29 mei 1688. De Raad van State had toen geconstateerd dat de richters in dit gebied de 'contracten of transporten' over het algemeen niet schriftelijk vastlegden. Daarom schreef de Raad voor dat de protocollatie vanaf dat moment verplicht was, op straffe van nietigheid van de akten die niet geregistreerd zouden zijn.²⁰ Gezien de late start van de reeks voor Bellingwolde en Blijham lijkt deze maatregel mogelijk weinig uitgehaald te hebben. Ook het oudst bewaard gebleven 'protocol van belijng' van akten door de drost van Westerwolde start pas in 1696.²¹ De predikanten in Westerwolde hadden trouwens ook zegelrecht, maar dit betrof slechts akten van huwelijksvoorwaarden ofwel huwelijkscontracten en testamenten. In 1803 werden alle rechterlijke instellingen in Westerwolde samengevoegd tot één jurisdictie Westerwolde.

Ongeveer gelijk was de bewaring van akten geregeld in het eveneens aan de stad onderhorige gericht van Selwerd en Sappemeer in het Gerecht. Pas op 19 september 1692 verordonneerden Burgemeesters en Raad van Groningen de aanleg van een apart register door de stadssecretarie voor alle overdrachten door stadsmeyers van onroerende goederen in Hoogezand en Sappemeer.²² In de jaren 1738-1739 besloten Burgemeesters en Raad naar het voorbeeld van de stad een schuldprotocol aan te leggen.²³ In dit protocol konden schuldeisers verzegelde koopbrieven en schuldbrieven of obligaties laten aantekenen. Opgemerkt moet worden dat niet alle akten in een dergelijk schuldprotocol hoefden worden opgetekend, maar alleen verzegelingen waaruit een schuld voortvloeide. Het was echter vermoedelijk wel de bedoeling om alle verzegelingen door een officiële instantie te registreren.²⁴ In 1803 werden de twee gerichten van Selwerd en Sappemeer samengevoegd tot één jurisdictie.²⁵

Daar in de Ommelanden de jonkers en hovelingen als bezitters van de redgerrechten een geheel onafhankelijke positie innamen, dwong niets hen om protocollen bij te houden van de akten die ze verzegelden.

Ook het Ommelander Landrecht van 1601 voorzag daar niet in. We zagen al dat pas het Reglement Reformatoir van 1749 de protocollatie in de Ommelanden dwingend voorschreef. Het recht van zegelen werd toen ook voor het grootste deel voorbehouden aan de feitelijke redgers of geconstitueerde redgers. Het gevolg van dit alles is dat systematische verzamelingen van afschriften van verzegelingen van vóór 1750 zeldzaam zijn. Daarbij moet opgemerkt worden dat ook in de tweede helft van de achttiende eeuw de reeksen minuten van verzegelingen in diverse Ommelander rechtstoelen nog grote hiaten vertonen.

Bewaard gebleven reeksen van vóór 1750 betreffen meestal verzamelingen losse minuten van akten en geen protocollen. Genoemd kunnen worden reeksen minuten in het Eesterrecht van Ten Post (1610-1632, 1681-1694), in het gerecht van Farmsum en onderhorigheden (vanaf 1673), in het gerecht van Wirdum (vanaf 1734), in het gerecht van Eenrum (vanaf 1712), in het gerecht van Warffum en Breede (1730-1734), in het Oosterdeel Langewold (1718-1726) en het Westerdeel Langewold (vanaf 1722).²⁶ In het familiearchief Trip bevinden zich nog de losse minuten van de verzegelingen verleden voor jonker en hoveling Joost Lewe in de periode 1720-1755 betreffende Baflo, Mensingeweer en andere dorpen in die omgeving.²⁷

Een extra probleem bij het zoeken van akten met betrekking tot onroerende goederen in de Ommelanden is het ontbreken van een vast verband tussen de plaats waar het goed gelegen was en de rechtstoel, waar de akte werd verleden. Het is dus vaak onduidelijk waar een akte gezocht moet worden. Hoewel akten betreffende onroerend goed meestal werden opgemaakt in de rechtstoel waaronder het betreffende onroerend goed ressorteerde, was dit geen verplichting.²⁸ Soms zijn akten dan ook op zeer verrassende plaatsen geregistreerd en verzegeld. 'Berucht' zijn de zeer kleine gerechten van Platvoetshuis en van De Kampen, waar een groot aantal akten betreffende de gehele provincie te vinden zijn.²⁹ Lastig is ook dat in de meeste protocollen van verzegelingen op het platteland indices ontbreken. De protocollen die wel indices op (voor)naam bevatten, helpen slechts in beperkte mate bij het zoeken. Dergelijke indices zijn namelijk opgemaakt per deel en dus zeer verspreid beschikbaar. Ze zijn, behalve dan voor het schuldprotocol van de stad, door het archiefwezen ook niet beter toegankelijk gemaakt, bijvoorbeeld door ze in kopie te bundelen. Recente indices op de verzegelingen zijn, met uitzondering dan van die voor de huwelijkscontracten, voor de provincie Groningen nauwelijks aanwezig.³⁰

Ingevolge publicatie van 4 mei 1803 door het Departementaal bestuur vond er een reorganisatie van de rechterlijke organisatie in het gewest van Stad en Lande plaats. Het aantal protocollerende instanties in de Ommelanden werd sterk teruggebracht. Er kwamen slechts drie aparte jurisdicties, maar voor het gemak werden wel in nog vijf dorpen in de Ommelanden zegelaars geïnstalleerd, terwijl ook de burgemeesters van Appingedam bleven zegelen en het gemeentebestuur van Delfzijl dit

recht verkreeg.³¹ Verder werden op het platteland de jurisdicties van Gorrecht en Sappemeer, Westerwolde en de beide Oldambten ingesteld. De predikanten en kerkvoogden van de Oldambtster dorpen bleven echter doorgaan met het opmaken van akten betreffende hun dorp. Qua functie verschilden de jurisdicties van 1803 weinig van hun kleinere voorgangers. De protocollen van verzegeling van deze jurisdicties, lopend tot 1811, zijn vaak zelfs dubbel bewaard gebleven. Van de verzegelingen zijn namelijk de minuten achter elkaar opgetekend in een protocol beschikbaar, maar ook als stapels losse afschriften.

De protocollen van verzegeling bevatten dus een groot aantal verschillende akten. Gegevens over (verandering in) bezit van onroerend goed worden vooral aangetroffen in verkoop- of transportakten, die vaak tevens hypotheekakten zijn. Scheidbrieven, beklembrieven en pachtbrieven geven ook dergelijke informatie, maar zijn minder overvloedig aanwezig. In koopakten staan idealiter de naam van de kopers, de naam van de verkopers, een omschrijving van het onroerend goed en de verkoopprijs vermeld. In verzegelingen van transporten uit de zeventiende eeuw en eerder ontbreekt echter de verkoopprijs nogal eens.

Bij de beschrijving in de akte werd vermeld welke rechten precies koper en verkoper op het betreffende onroerend goed konden laten gelden. Van belang is in dat verband het Groningse stelsel van beklemrecht voor de verhuur van onroerende goederen.³² De grond werd daarbij onder een bepaalde woning beklemd, waarbij de huurder eigenaar was van de opstallen en daarmee een bepaald recht kreeg op het huren van de grond. Ten aanzien van eigendom en gebruik van landerijen in de zeventiende en achttiende eeuw kunnen vier situaties worden onderscheiden. Ten eerste kan men volledig eigenaar zijn en tegelijkertijd gebruiker (eigen-erfd eigendom). Ten tweede kan men eigenaar zijn en het land los verhuurd hebben. Dat wil zeggen dat het volledige gebruiksrecht na een afgesproken termijn weer bij de eigenaar terugkomt. Ten derde kan men eigenaar zijn, maar het gebruik in beklemrechtelijke zin overgedragen hebben aan de meier of pachter (voor de eigenaar is dan sprake van blote eigendom). In de loop van de achttiende eeuw werd het juridisch steeds moeilijker om de beklemrechtelijke gebruiker van de grond te verdrijven. Ten vierde kan men in beklemrechtelijke zin als huurder of preciezer als (beklemd) meier het gebruiksrecht hebben, waartegenover een zekere vergoeding aan huur (beklemhuur) en bij bepaalde gelegenheden een zogenaamd geschenk voor de blote eigenaar stond. Voor de blote eigenaar betekende dit een bijna volledige uitholling van zijn eigendomsrecht.

In de praktijk was, zeker in de zeventiende en achttiende eeuw, bij het grootste deel van het onroerend goed sprake van een soort van beklemrechtelijk gebruik. In de protocollen van verzegeling wordt dan ook bij de meeste koopakten van onroerend goed zowel de (blote) eigenaar als de gebruiker of meier genoemd. Als sprake was van losse huur wordt meestal de pachter vermeld. Ook wordt vaak de hoogte van de jaarlijkse beklemrechtelijke huur of van de losse huur aangegeven. Voor de huizen

in zowel de stad als op het platteland gold ongeveer hetzelfde. Het gebouw was eigendom van de bewoner, maar de grond (oftewel het heem) was vaak van een blote eigenaar, die als vergoeding daarvoor jaarlijks heemhuur ontving.

Bij de omschrijving van het onroerend goed staan in de verzegelingen bovendien regelmatig de namen van de aangrenzende eigenaren of gebruikers opgegeven ter nadere aanduiding van de plaats. Deze zogenaamde zwetten kunnen personen (soms de eigenaar, soms de huurder), maar ook wegen of wateren zijn; ze worden gesplitst naar de windrichting: ten noorden, ten oosten, ten zuiden en ten westen. Door de vermelding van zwetten kunnen akten dus ook informatie geven over rechthebbers op aanpalende onroerende goederen.

3 VISUELE KENNISMAKING

De verzegelingen hadden een vaste structuur. In de Ommelanden meldt de zegelaar eerst wie hij is, vaak met een lange rij aan titulatuur, zoals in de akte uit Fivelingo. In de akte uit het Oldambt staat de zegelaar samen met een getuige echter juist het laatst genoemd. De zegelaar geeft in het begin aan wie er voor hem verschenen (gecompareerd) zijn, welk contract ze onderling hebben afgesproken en onder welke voorwaarden dat gebeurt. Bij koopakten is meestal een regeling over de betaling opgenomen en worden soms borgen gesteld. De akte uit Fivelingo is alleen door de redger ondertekend, de Oldambtster akte door vier personen. Bij dat laatste valt aan de ene kant op dat de koper geen handtekening zet, terwijl aan de andere kant de namen in de tekst van de akte wat betreft de spelling enigszins afwijken van de handtekeningen.

- 1 Bladzijde uit het protocol uit het Oldambt in de zeventiende eeuw. Volgens de daar afgeschreven verzegeling verkochten Reijnder Doedens en Johanna Joesten te Noordbroek op 18 februari 1676 een kamp van $\frac{2}{4}$ deimt land, aan Phebo Doedens, broer van Reijnder, in de Beerta.
- 2 Losse minuut van een koopakte opgemaakt op 9 december 1757 voor het gerecht van Farmsum, Siddeburen en onderhorige dorpen, waarin Eltje Kniphuizen en vrouw onder andere een huis te Farmsum op van de kerk gehuurde grond verkopen aan het echtpaar Marcus Diephuis en Stijntien Derks.

10 Febr:

A^o j 676.

Script. 1 br.
Deſen ſaecht ~~den~~ ~~den~~
vo Doodens ſelvo geſceet
Den 21 12ten j 676.

Perſoonlik erſeſenen d' Eerb: Reijnder Doodens en J^o
hanna Joesten ſijn E: Huysvrou, tot Noordbroeck woon,
aectigs, bekende en belijede aen ſaer L. Broeder
d' Eerb: Phabo. Doodens, woonactigs in de Beerla, Rode-veld
en onbrekelik getransporteer en opgedragen te ſebben,
ſulx doende kraest deſes, ſekere Kamp Landes groot $2\frac{3}{4}$
Dejmaten (Dooſ ſoo groot en klein als die ſelve in mate be-
vonden maect worden) ſo Comparanten in de ſelvdings der
gaderen, bij Sal Dodo Phabens en Aeltjen Tijes, geweſene
Eestelliden, op ſaer Aerdags nagelaten, ſadden getrokken voor
162 Car gl' t' Deijmt, bedrageſde in coner ſomme vier ſon,
dert vijſen-viertigs gelycke gts 10 A: En ſulx met een ſoo,
daarigſt reest als ſij Comparanten, in gevolge Erf-ſelvdings-
brief de dato den 30 Januarij jongſt konnen jrdigen. Wel-
ke transport geſchiedt is voor een ſekere ſomme van pennin-
gen, ſo ſij Comparanten bekende van ſaer Broeder voornemt
tot ſaer volle benoegen onſangen te ſebben, doende dieswegen
ſijn E: mits deſen ten volken quytteeren en voor goede voldadht
bedanken: Mede beloovende en aenemende deſe voorſer gecc,
deide kante met alle deſelſt vij-en-geveestigſteden, ſaer
Broeder oppemelt te wilen teveren, waesten en waren voor alle
actie en aenſprake, in dies voegen en gelycker gedahte als in
gemelte ſelvd-brief is ge-opprimiert; Exempt ſoddane Landts-
laſten, ſerwituten en ſwarigſteden, ſo viedts op ſet geſelvd
Landts liggen of in 't toekomstige noot moedten gelijgt wor-
den, dievelleke alle tot laſt van der Comparanten Broeder
jullen komen. Alles opreest en ter goeder trouwe, met re-
nunciatie van alle Reests Exceptien en beſchietten; ſo eenies
ſins ſij tegens ſouden konnen dienen en uitgevonden worden.
Oir konde ptecliaringe, ter praſentie van d' Aeltj: Gerſard.
Eitzen en d' E: Jan Jan ſen Felings, als getuygen.
Actum den 10 Febr: aad' j 676.

Wimver Doodens
Janna Joesten
Gerſard Eitzen
Jan Jan ſen Felings

1
Bladzijde uit het
protocol uit het
Oldambt in de
zeventiende eeuw.

heiligen 1750. mede ter Kamra van een
 Hondert Car. lff. en zo vervolgens Jaar
 lyks tot dat den. Laaften met den Eersten
 Koopshats penning zal zijn vatoan en
 betaalt, en zal het verkofte des verkopers
 eigen, onveralieneert, gaeet zijn en ver
 lijnen. tot or tijd het gehele Koopshat
 zal zijn betaalt, en stelt de verkoper
 voor kwade leverantie en erictie, en
 de Koperen. ^{de} voor ^{de} kwade betalinge alle haar guet,
 hebben den. ^{van} Mobile en immobile goederen
 tot een Hypoteek en onderpand, alles
 met Submissie van alle Hoge en Lage
 Heeren, Recgten en Gerichten, benoeffers
 de Reale, Die ciuitre in airhonde en veste
 nisse dor Waarheit, soo hebbe ic. Drieten
 opgemaakt op t verfoek en na gedane
 helieinge van Comparanten desen met
 mijn gewoon siegel en Naams onder
 Schryvinge bevestiget. In den Jaare
 Leventijn hondert ~~en~~ seven en vyftig den
 9 Decembr 1757. *S. Melpere*
Dijet

~~memorijnt aeste en mona 224 van~~
~~de bestende Koopshats pen~~

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

In het algemeen kan de informatie in de verzegelingen als zeer betrouwbaar gekenschetst worden. Dit wil echter niet zeggen dat er, in het bijzonder in de afschriften, geen schrijffouten en dergelijke kunnen voorkomen. In enkele gevallen zijn er verbeteringen aangebracht of vergeten passages toegevoegd (zie ook de voorbeelden). Hierdoor hoeven de teksten in de protocollen van verzegeling niet altijd identiek te zijn met die in de originele verzegelingen. Dit soort onjuistheden zijn vrij zeldzaam en van gering belang. Lastiger is dat soms interessante gegevens ontbreken, zoals de prijs, de omvang, de mogelijke te betalen huur en andere verplichtingen die op het verkochte berusten, de naam van de meier of de eigenaar en dergelijke. Het lijkt er op dat vooral akten van voor de achttiende eeuw minder volledig zijn. Daarbij geldt ook voor de protocollen van verzegeling net als voor andere Groningse bronnen, het probleem van de vele verschillende oppervlaktematen.³³

Duidelijk is al geworden dat lang niet alle akten bewaard zijn gebleven. De reeksen verzegelingsprotocollen vertonen hiaten, in het bijzonder in de Ommelanden. Onze indruk is dat daarnaast ook nog lange tijd onderhandse akten opgemaakt zijn, die dus niet systematisch zijn geregistreerd. In verband met de rechtsgeldigheid zal dat echter juist bij transport van onroerend goed zeldzaam zijn geweest, zeker omdat in de diverse landschappen voor de levering van onroerende goederen een 'zegel en brief', oftewel een verzegelde akte vereist was.³⁴ Ook van zeer goedkope huizen zijn daarom transportakten opgemaakt.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Hoewel we ons in dit broncommentaar concentreren op verzegelingen, zijn in de rechterlijke archieven ook in andere stukken gegevens over de eigendom van onroerend goed te vinden. Over het algemeen zijn deze bronnen echter minder systematisch bewaard en/of zijn ze veel minder informatief. Geduid is in de inleiding al op de boedelinventarissen.³⁵ Boedelinventarissen kunnen onder meer een overzicht geven van het onroerendgoedbezit van de boedelhouders, daarbij worden vaak zowel de waarde, als de mogelijk huur, meier of eigenaar vermeld. De oudste reeks op het platteland is die van Selwerd en Sappemeer vanaf 1666.³⁶ In het Oldambt zijn ze aanwezig vanaf 1700, in de Ommelanden meestal pas vanaf het midden van de achttiende eeuw, en in Westerwolde zelfs pas vanaf 1760 en gedeeltelijk vanaf 1778.³⁷ Op het Rijksarchief Groningen

zijn van al deze plattelands-inventarissen recent vervaardigde chronologische lijsten op naam van de boedelhouder aanwezig. Voor de stad zijn vele inventarissen te vinden in het archief van de in 1613 opgerichte Weeskamer.³⁸ Deze had vooral als taak de controle van het beheer van de bezittingen van hele en halve wezen uit te oefenen. Andere bronnen met veelal sporadische gegevens over eigendom en gebruik van onroerend goed zijn de registers betreffende de gerechtelijke inbeslagneming en executoriale verkoop van onroerend goed (onder andere vermeld onder de naam van setmata, trekcedullen, preferentie-oordelen en gerechtelijke beschrijvingen).

In de broncommentaren over Groningse zijlschotregisters, verpondingsregisters en kloosterrekeningen wordt een groot aantal bronnen besproken die gebruikt kunnen worden om een deel van de gevonden gegevens in de oud-rechterlijke archieven te toetsen. Al deze bronnen zijn eigenlijk vooral geschikt om in combinatie gebruikt te worden. Door meerdere bronnen te combineren kan vaak extra informatie over een bepaald bezit, bijvoorbeeld de vroegere eigenaren of de precieze plaats, verkregen worden.

Al diverse malen is opgemerkt dat de oud-rechterlijke archieven nogal lacuneus zijn. In familie- en instellingsarchieven worden nog vele van de authentieke verzegelingen op perkament met zegel gevonden. Vroegere verzegelingen betreffende een bepaald bezit zijn veelvuldig ten tijde van het transport aan de nieuwe eigenaar overgedragen. Deze worden in zo'n geval retro-acta genoemd. Ook in de eerste jaren van de notariële archieven na 1811 zitten om dezelfde reden nog vaak verzegelingen van vóór 1811, gevoegd bij een latere verkoop van hetzelfde goed. De laatstgenoemde verzegelingen zijn echter veelal van de decennia kort vóór 1811, de periode waarin de verzegelingsprotocollen tamelijk volledig bewaard en/of beschikbaar zijn. In familie- en instellingsarchieven daarentegen zijn ook vele oudere verzegelingen aanwezig. Deze zijn gedeeltelijk zelfs nog uit de periode van voor de systematische protocollatie van verzegelingen, welke tot uitdrukking komt in de oud-rechterlijke archieven. De op die manier min of meer toevallig bewaard gebleven verzegelingen vormen echter maar een zeer klein deel van de akten die er ooit moeten zijn opgemaakt. Daarmee zijn ze minder geschikt voor systematisch historisch onderzoek.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

De protocollen van verzegelingen in de oud-rechterlijke archieven worden vooral gebruikt bij genealogisch en biografisch onderzoek. Aan de hand daarvan kan het bezit van bepaalde personen enigszins in beeld worden gebracht. Koopakten maken duidelijk wanneer een bepaald bezit verworven of afgestoten is. Behalve in huwelijkscontracten worden ook in koopcontracten niet zelden familierelaties tussen verkopers

onderling of tussen koper en verkoper vermeld. Met behulp van de vele afgesloten koopakten, obligaties en dergelijke kan ook onderzoek gedaan worden naar de wijze van financiering van het onroerendgoedbezit. Boedelinventarissen zijn daar trouwens ook zeer bruikbaar voor. Ook kunnen de protocollen van verzegeling inzicht geven waarin bepaalde soorten eigenaren (sociale groepen zoals de adel, instellingen) in de loop der tijd eigendommen en rechten van beklemming afstootten of juist aankochten. Tevens werpen de verzegelingen licht op de ontwikkeling van de huurvoorwaarden en het bekleemrechtelijk stelsel in de loop der tijd.

De oud-rechterlijke archieven zijn ook, meer dan andere bronnen, zeer geschikt om de eigendomsgeschiedenis van een bepaald onroerend goed (landerij of huis) na te gaan. Vaak is alleen met deze bron het precieze moment van overdracht te bepalen. Ze zijn dan ook uitgebreid geraadpleegd voor boerderijenboeken, waarin de eigendoms- en bewonersgeschiedenissen van alle boerenbedrijven in een bepaald gebied zijn beschreven. Deze boerderijenboeken vormen een typisch Gronings fenomeen, dat verband houdt met zowel de grote rijkdom als het grote historische besef van de Groningse boeren. Voor ongeveer de helft van het grondgebied van de provincie bestaan boeken waarin, meestal per gemeente of landbouwvereniging, de geschiedenis van alle bestaande en vaak ook bestaand hebbende boerderijen individueel wordt geschetst. In Bijlage B wordt een overzicht van de belangrijkste boerderijenboeken gegeven.

Aan de hand van een analyse van prijzen in inventarissen en koopakten kan de ontwikkeling van de waarde van onroerend goed worden nagegaan, waarbij verkoopcontracten natuurlijk de meest betrouwbare informatie opleveren. Onder meer kan het dan gaan om de ontwikkeling door de tijd heen van de prijzen van landbouwgrond per hectare, of van de gemiddelde huizenprijs.³⁹ In dat opzicht kunnen de gegevens in de protocollen van verzegeling heel aardig de algemene welvaartsontwikkeling weerspiegelen. Daarnaast kunnen deze bronnen gebruikt worden om de gemiddelde rentestand op de particuliere markt te bepalen. Enigszins bezijden het onderwerp van dit broncommentaar is dat de ondertekening van akten gebruikt kan worden om inzicht te verwerven in de mate van alfabetisering. Opgemerkt moet wel worden dat in een belangrijk deel van de afschriften van de verzegelingen deze handtekeningen niet zijn overgenomen.

NOTEN

- 1 Voor een uitgebreide inleiding op het Groningse rechtssysteem P. Brood, *Het oude Groninger recht in hoofdlijnen* (Groningen 1999).
- 2 B. Duinkerken, 'De notariële akten met betrekking tot de registratie van onroerend goed, 1811-1920' in: G.A.M. Van Synghel ed., *Broncommentaren* 3 (Den Haag 1997) 177-230.
- 3 Voor de grenzen zie B.W. Siemens, *Historische atlas van de provincie Groningen* (Kaarten plus Toelichting) (Groningen 1962).
- 4 Bijvoorbeeld L.H. Bruins ed., *Claveboek van Johan Tiassens* (Leens 1986). Onder andere zijn vele klauwboeken te vinden in Groningen, Rijksarchief (RA), Handschriften in folio en Handschriften in quarto.
- 5 A.S. de Blecourt, 'Levering van onroerende zaken in de Ommelanden, het Oldambt en Reiderland' in: A.S. de Blecourt, *Oldambt en Ommelanden; Rechts-historische opstellen* (Assen 1935) 265-267.
- 6 De Blecourt, 'Levering van onroerende zaken', 283-296.
- 7 W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander Borgen en Steenhuizen* (2e druk; Assen en Maastricht 1987) 39.
- 8 Brood, *Het oude Groninger recht*, 66-67.
- 9 Van deze rol van de Hoofdmannenkamer als zegelaar resteren slechts een beperkt aantal afschriften van verzegelingen voor de periode 1665-1811, Groningen, RA, Archief van de Hoge Justitiekamer, inv. nrs. 1946-1954.
- 10 Eén protocol over de periode 1655-1669 is gepubliceerd door M.W. van Boven, *Protocol Draper* (Groningen 1994).
- 11 De Blecourt, 'Levering van onroerende zaken', 244.
- 12 Groningen, RA, Gerechten in het Oldambt, inv. nrs. 7120-7131, 7185-7206, 7214-7227 en 7419-7449.
- 13 Ibidem, Verzameling overheidspublicaties, inv. nrs. 172-173.
- 14 Ibidem, Gerechten in het Oldambt, inv. nrs. 7072-7086, 7089-7095, 7105-7118, 7326-7335 en 7376-7411.
- 15 Ibidem, Gerechten in het Oldambt, inv. nrs. 6067-6103 en 6405-6408.
- 16 J. de Bruijn, 'Plakkaten van Stad en Lande; Overzicht van Groningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795', *Historia Agriculturae* XIV (Groningen 1983) 254. *Ordonnantie op het recht van prothocol in beide Oldambten* (Groningen 1738). Het betreft Groningen, RA, Gerechten in het Oldambt, inv. nrs. 6067-6111 en 6405-6408.
- 17 P.G. Bos, 'Het recht van zegelen van pastor en kerkvoogden in Stad en Lande', *Nederlandsch Archievenblad* 23 (1914/15) 98-104.
- 18 Groningen, Gemeentearchief (GA), Stedelijke Rechterlijke Colleges, inv. nrs. III x. Zie trouwens ook III ij voor onder andere scheidbrieven vanaf het vierde kwart van de zeventiende eeuw.
- 19 Groningen, RA, Gerechten in Westerwolde, inv. nrs. 297-311 en 692-699.
- 20 *Groot Placaet-boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de door-*

- luchtige Hoogh Mogende Heeren Staten-Generaal der Vereenighde Nederlanden enz.* IV ('s-Gravenhage en Amsterdam 1658-1796) 1191.
- 21 Groningen, RA, Gerechten in Westerwolde, inv. nrs. 58-80.
 - 22 E. Schut en C. Tromp, *Inventaris van de archieven van gerechten in de provincie Groningen voor 1811* (Groningen 1998). Het betreft: Groningen, GA, Stadsarchief, Secretarie-archief, inv. nr. 1328 rood. 6408.
 - 23 Groningen, RA, Gerechten in Selwerd en Sappemeer, inv. nrs. 1609-1687 en 2010-2058.
 - 24 Brood, *Het oude Groninger recht*, 69.
 - 25 J.A. Feith, *Het gerecht van Selwerd; Bijdrage tot de Vaderlandsche rechtsgeschiedenis* (Groningen 1885) 19-21, 36-37.
 - 26 Groningen, RA, Gerechten in Fivelingo, inv. nrs. 138, 337-393 en 654-659; Ibidem, Gerechten in Hunsingo, inv. nrs. 199-205 en 809; Ibidem, Gerechten in het Westerkwartier, inv. nrs. 13 en 76-81.
 - 27 Ibidem, Familiearchief Trip, inv. nr. 455. Voor een beschrijving zie L.J. Noordhoff en M.C. Froger-Visser, *Verzameling van stukken afkomstig van leden van de familie Trip en vele aanverwante geslachten* (Groningen 1981) 185-228.
 - 28 De Blecourt, 'Levering van onroerende zaken', 296-297. Dit gold trouwens ook voor de Oldambtster predikanten.
 - 29 Groningen, RA, Gerechten in het Westerkwartier, inv. nrs. 305-335 en 405-409.
 - 30 Een overzicht van de vermelde namen geeft W.G. Doornbos, *Huwelijkscontractenboek Fivelingo 1613-1810 I* (Groningen 1999).
 - 31 Brood, *Het oude Groninger Recht*, 25; De Blecourt, 'Levering van onroerende zaken', 312-315.
 - 32 W.J. Formsma, 'Beklemrecht en landbouw. Een agronomisch-historische studie over het beklemrecht in Groningen, in vergelijking met de ontwikkelingen elders', *Historia Agriculturae XIII* (Groningen 1981) 7-136; A.S. de Blecourt, *Het Stadsmeierrecht in de Groninger Veenkoloniën* (Zutphen 1907). Zie ook het broncommentaar over de rekeningen van de voormalige kloostergoederen in deze bundel.
 33. Voor omrekening zie bijvoorbeeld P.R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910* (Wageningen 1991) 497-502.
 - 34 De Blecourt, 'Levering van onroerende zaken', 263-264.
 - 35 Zie hiervoor ook Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, 'Boedelinventarissen', *Broncommentaren* 2 (Den Haag 1995) 1-73.
 - 36 Groningen, RA, Gerechten in Selwerd en Sappemeer, inv. nrs. 252-1492, 1858-1879 en 1980-1981.
 - 37 Ibidem, Gerechten in het Oldambt, inv. nrs. 310-5587, 6436 en 6443-6814; Op zeer vele plaatsen in de archieven van de Gerechten in Fivelingo, Hunsingo en Westerkwartier; Ibidem, Gerechten in Westerwolde, inv. nrs. 156-281, 363-470 en 730-872.
 - 38 B.S. Hempenius-van Dijk, *De Weeskamer van de stad Groningen 1613-1811* (Groningen 1991).
 - 39 Voor de gemiddelde grondprijs, huizenprijs en rentestand zie R.F.J. Paping, *Voor een handvol stuivers; Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei* (Groningen 1995) 220, 266, 350-361.

BIJLAGEN

A Vindplaatsen

Groningen, Rijksarchief

- Archief van de Hoge Justitiekamer in Groningen (Archief nr. 136), inv. nrs. 1946-1954
 Gerechten in Selwerd en Sappemeer (Archief nr. 730)
 Gerechten in het Oldambt (Archief nr. 731)
 Gerechten in Westerwolde en Bellingwolde (Archief nr. 732)
 Gerechten in Fivelingo (Archief nr. 733)
 Gerechten in Hunsingo (Archief nr. 734)
 Gerechten in het Westerkwartier (Archief nr. 735).

Groningen, Gemeentearchief

- Rechterlijke Archieven der Stad Groningen (Archief nr. 1534), inv. nr. III: Stedelijke Rechterlijke Colleges
 Rechterlijke Archieven der Stad Groningen (Archief nr. 1534), inv. nr. LVIII: Grietenij van Hoogkerk
 Rechterlijke Archieven der Stad Groningen (Archief nr. 1534), inv. nr. LIX: Grietenij van Leegkerk en Dorkwerd.

B Gedrukte bronnen en literatuur

Algemeen

- Blecourt, A.S. de, 'Levering van onroerende zaken in de Ommelanden, het Oldambt en Reiderland' in: Blecourt, A.S. de, *Oldambt en Ommelanden; Rechtshistorische opstellen* (Assen 1935) 242-316.
 Bos, P.G., 'Het recht van zegelen van pastor en kerkvoogden in Stad en Lande', *Nederlandsch Archievenblad* 23 (1914/15) 98-104.
 Brood, P., *Het oude Groninger recht in hoofdlijnen* (Groningen 1999).
 Bruijn, J. de, 'Plakkaten van Stad en Lande. Overzicht van Groningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795', *Historia Agriculturae* XIV (Groningen 1983).
 Boven, M.W. van, *Protocol Draper* (Groningen 1994).
 Feith, J.A., 'Inventaris der rechterlijke archieven, berustende in het oud-archief in de provincie Groningen', *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* XV (1892) 358-473.
 Feith, J.A., *Het gerecht van Selwerd. Bijdrage tot de Vaderlandsche rechtsgeschiedenis* (Groningen 1885).
 Gehlen, A.F., *Notariële akten uit de 17e en 18e eeuw: handleiding voor gebruikers* (Zutphen 1986).
 Hartgerink-Koomans, M., 'Levering van onroerend goed in de

- Ommelanden', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* XV (1937) nr. 2.
 Kampman, J.G. en P. Brood, *Bestuur en rechtspraak. De Geschiedenis van Westervolde* 5 (Groningen 1995).
 Schut, E. en C. Tromp, *Inventaris van de archieven van gerechten in de provincie Groningen voor 1811* (Groningen 1998) (typescript op Rijksarchief Groningen).
 Siemens, B.W., *Historische atlas van de provincie Groningen* (Kaarten plus Toelichting) (Groningen 1962).

Boerderijenboeken

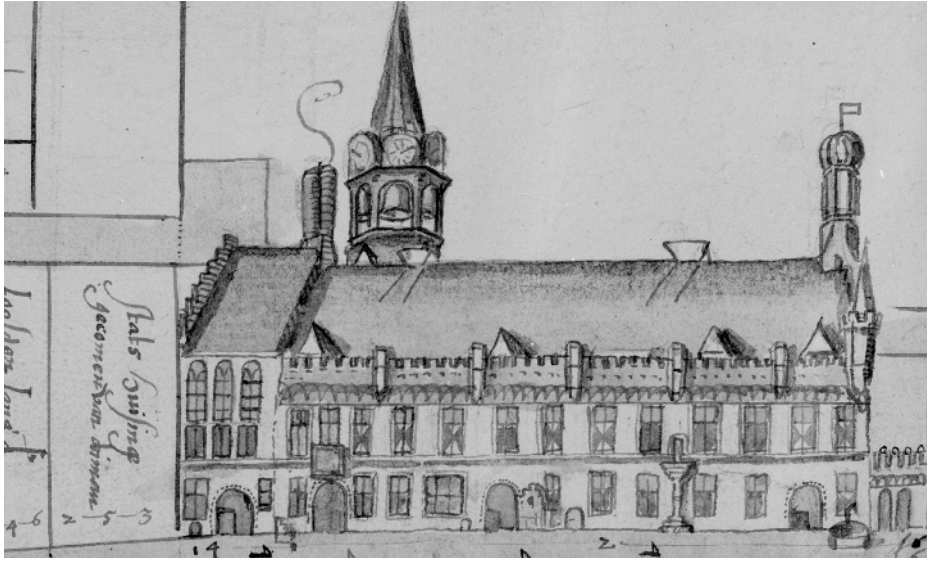
- Boelema-Diddens, T.E., *Boerderijen en hun bewoners in Noord- en Zuidbroek* (Oosterbroek 1990).
 Boer, E. de, L.E. Bos en O.T. Mulder-Steenbrink (red.), *Het Bierumer boerderijenboek* (Scheemda 1996).
 Boerma, G. e.a. (red.), *Boerderijen in het Halfambt* (Groningen 1990).
 Brongers, G.A. en W. Koops (red.), *Bijdragen tot de kennis van de gemeente Loppersum* (Groningen 1981).
 Buringh, E., *Afdeling Blijham Groninger Mij. van Landbouw 1854-1954* (z.p. 1954).
De boerderijen in het "Wold-Oldambt" Scheemda-Midwolda-Ekamp-Meerland-Heilgerlee-Westerlee-Meeden (Scheemda 1997).
 Georgius, R. en L.A.H. de Smet, *Honderd jaar landbouwvereniging "Nieuwolda-Nieuw-Scheemda"* (Scheemda 1960).
 Georgius, R., *"Cley Oldambt"; Groot en Klein Termunten* (Scheemda 1980).
 Hillenga, M., *Boerderijenboek Oude Groningse Veenkoloniën* (Groningen 2000).
 Klerck, T.P.E. de e.a., *Boerderijen en hun bewoners. Uitgegeven door de afdeling Beerta van de Groninger Maatschappij van Landbouw* (Winschoten 1968).
 Klerck, T.P.E. de en O.C. Mellema, *Bellingwolde vroeger en nu* (Groningen 1979).
Middelstum-Kantens. Bijdrage tot de plattelandsgeschiedenis met een beschrijving van de boerderijen en hun bewoners (Bedum 1983).
 Nijhoff, J. e.a., *Stedum* (Meppel 1967).
 Nijhoff-Meijer, T.K., *Historie en boerderijen van Uithuizermeeden* (Oldenzijl, Oosternieland, Uithuizermeeden Binnendijks en Buitendijks) (Uithuizermeeden 1979).
 Wegman, C.J., *Westerwolders en hun woningbezit van 1568 tot 1829* (Wierden 1991 e.v.).
 Zandt, P.J. (red.), *De boerderijen in het gebied van de Noorder Afdeling en de afdeling Uithuizen en omstreken van de Groninger Maatschappij van Landbouw* (Uithuizen 1978).
 't Zandt, 1889-1989: *boerderijenboek* (Uithuizen 1989).
 Zijlma, I.H., *De boerderijen in de Marne* (Leens 1966).

C Begrippenlijst

beklembrief

akte waarin de voorwaarden voor de bekleemde verhuur van een stuk land geregeld worden.

- blote eigenaar
eigenaar die zijn grond in vaste beklemming heeft uitgegeven aan een meier.
- edele heerd
boerderij waarop één of meer redgerrechten vallen.
- geconstitueerde redger
redger die ter vervanging van de feitelijke eigenaar van een redgerrecht het redgerambt vervult.
- Hoge Justitiekamer
zie Hoofdmannenkamer.
- Hoofdmannenkamer
hoogste rechterlijke orgaan in de stad Groningen, zich ontwikkelend tot de Hoge Justitiekamer, het hoogste orgaan voor de hele provincie.
- klauwboek
register waarin aangegeven wordt op welke boerderijen bepaalde heerlijke rechten vallen in verschillende jaren en wie de eigenaars zijn van die rechten.
- meier
gebruiker van vast beklemd grond.
- minuten
afschriften van verzegelingen, bijgehouden door de verzegelende persoon of instantie.
- omwegang
zie redgerrecht.
- protocol
door de zegelaar bijgehouden register met afschriften (minuten) van verzegelingen.
- redger
alleensprekende rechter in de Ommelanden, in het Westerkwartier grietman genoemd.
- redgerrecht (ook wel omwegang in een rechtstoel)
het recht om bij toerbeurt het redgerambt in een rechtstoel een jaar te vervullen of te laten vervullen.
- scheidbrief
akte waarbij een erfenis tussen de erfgenamen verdeeld wordt.
- transportakte
akte waarmee de overdracht van (onroerende) goederen tussen koper en verkoper wordt bekrachtigd.
- verzegeling
akte die bekrachtigd is door het aanhangen van een zegel.
- zegelaar
diegene die een akte bekrachtigt door zijn zegel in was daaraan te bevestigen.

De bonboeken te Leiden

E.T. van der Vlist

I N H O U D

INLEIDING	87
Definiëring van de bron	88
1 HISTORISCHE SITUERING	89
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	90
Ontstaansgeschiedenis van de bron	90
3 VISUELE KENNISMAKING	92
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	99
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	99
Gerelateerde en toetsingsbronnen	99
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	100
NOTEN	102
BIJLAGEN	105
A Vindplaatsen	105
B Gedrukte bronnen en literatuur	106

INLEIDING

Een plakkaat van koning Filips II gaf in mei 1560 het startsein voor een nieuwe fase in de registratie van onroerend goed in Holland: voortaan dienden de secretarissen van alle ‘steden, wetten ende vlekken’ register te houden van de verkopeningen of bezwaren van onroerend goed dat binnen hun rechtsgebied was gelegen.¹ Bijgevolg legden de meeste steden en dorpen van Holland in de navolgende jaren transportregisters aan waarin akten met betrekking tot onroerend goed chronologisch werden ingeschreven. In sommige steden vond deze registratie reeds voor 1560 plaats en bracht het plakkaat geen verandering in de plaatselijke administratie; dat was bijvoorbeeld het geval in Dordrecht.² Maar in Leiden liet het stadsbestuur direct nadat het plakkaat op 25 mei 1560 van de pui van het stadhuis was afgelezen een nieuwe reeks registers aanleggen, de waarboeken, waarin de verkoper van onroerend goed de koper ervan vrijwaarde voor eventueel verzwegen lasten en de koper betaling beloofde van de kooppenningen.³ Voordien werden dergelijke waarbrieven uitsluitend opgemaakt in de vorm van (schepen)oorkonden die werden verstrekt aan de belanghebbende partijen, maar die verder buiten de stedelijke administratie bleven.

Met de waarboeken beschikte het Leidse stadsbestuur reeds in de zestiende eeuw over registers met informatie over de levering, de overdracht en de bezwaring van onroerend goed in de stad. Een antwoord op de vraag wie de eigenaar van een bepaald perceel was, welke lasten daarop drukten, of wat de belendingen ervan waren, was daar echter niet eenvoudig in te vinden: de akten in de waarboeken zijn immers niet per perceel geordend, maar in principe chronologisch.

Halverwege de jaren tachtig van de zestiende eeuw nam stadssecretaris Jan van Hout (1542-1609) het initiatief tot de aanleg van twee administratieve instrumenten van uitzonderlijk belang. Het meest tot de verbeelding spreken het *Straetbouc* en het *Waterbouc*, twee series tot boeken ingebonden kaarten – tezamen beter bekend als het Straten- en Grachtenboek – met ingekleurde opmetingen van het gehele stadsgebied.⁴ Op eigen kosten legde de nijvere stadssecretaris voorts in 1585 het tweedelige *Register Vetus* aan, een legger met de opgave van en de wijzigingen in eigendom en hypotheaire verbanden die perceelsgewijs is ingedeeld.⁵ Dankzij Jan van Hout is de registratie van onroerend goed in Leiden vroeg en voortvarend aangepakt. Het *Register Vetus* staat aan de wieg van een ‘moderne’ onroerend-goedregistratie, zoals die werd voortgezet in de oud-belastingboeken en de registers die thans bekend staan als de bonboeken.

Definiëring van de bron

De registers die doorgaans worden aangeduid als de bonboeken danken hun naam aan de bonnen, administratieve eenheden waarin het Leidse stadsgebied was onderverdeeld. De bonboeken zijn in feite prekadastrale 'lastenboeken', waarin gegevens met betrekking tot de vervreemding en bezwaring van de huizen en erven in de stad per bon staan opgetekend. Voor ieder perceel is daarvoor een bladzijde gereserveerd.

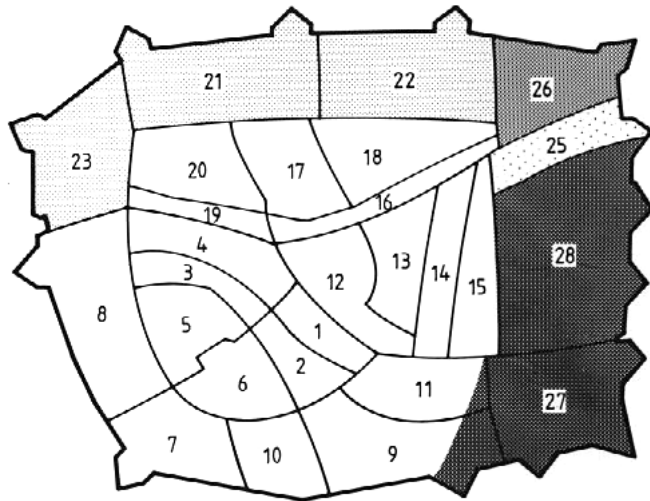
De bonboeken zijn een vervolg op de reeks oud-belastingboeken, waarin voor ieder perceel in ieder bon ook al een aparte sectie was voorzien. Op hun beurt zijn de oud-belastingboeken een uitbreiding van en een voortzetting op het reeds genoemde *Register Vetus*. Ook de gegevens in het *Register Vetus* zijn per bon geordend. Het gebruik van de naam bonboeken voor uitsluitend de tegen het midden van de zeventiende eeuw aangelegde reeks registers is dan ook misleidend. Desondanks zullen wij in het vervolg de ingeburgerde terminologie blijven gebruiken; wel nemen wij de directe administratieve voorlopers van de bonboeken mee in onze beschouwing.

De bonboeken bleven in gebruik tot 1811. Met het *Register Vetus* en de oud-belastingboeken geven zij een zeldzaam rijk beeld van de vervreemding en bezwaring van onroerend goed in een Hollandse stad tijdens het Ancien Régime. In Holland zijn alleen uit Delft en Rotterdam vergelijkbare straatgewijze registers van eigendomsrechten en lasten bekend.

1 HISTORISCHE SITUERING

De indeling van Leiden in bonnen of wijken is nagenoeg zo oud als de stad zelf. Het oudste stadsgebied was verdeeld in vier bonnen, die elkaar ontmoetten in het symbolische hart van de gemeenschap, de Blauwe Steen in de Breestraat. Die oudste bonnen – het Wanthuis-, het Gasthuis-, het Vleeshuis- en het Wolhuisvierendeel – waren genoemd naar de belangrijkste publieke gebouwen die daar stonden. Met de bonnen Over 't Hof en Zevenhuizen vormden zij het kerngebied van de middeleeuwse stad ten zuiden van de Rijn.

Naarmate de stad groeide, nam ook het aantal bonnen toe. Ten tijde van het beleg door de Spanjaarden, in 1574, telde de stad zeventien bonnen. Een eeuw later onderscheidde men er 26, plus een afzonderlijke categorie voor de molens en de 'vrijdom' buiten de stadsmuren. Dit aantal bleef gedurende de Republiek onveranderd (zie afbeelding 1).

1
Kaart van de stads-
indeling in bonnen.

1	Wanthuis	11	Hogewoerd	21	Nieuwmares
2	Wolhuis	12	Burgstreng	22	Zijloord
3	Vleeshuis	13	Kerkvierendeel	23	Hogemorsch
4	Gasthuis	14	Gansoorde	24	Molens
5	Over 't Hof	15	Nicolaasgracht	25	Vrijdom
6	Zevenhuizen	16	Marendorp Rijnzijde	26	Havenbon
7	Zuid-Rapenburg	17	West-Marendorp Landzijde	27	Zuid-Rijnevest
8	Noord-Rapenburg	18	Oost-Marendorp Landzijde	28	Noord-Rijnevest
9	Oost-Nieuwland	19	Overmare Rijnzijde		
10	West-Nieuwland	20	Overmare Landzijde		

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Ontstaansgeschiedenis van de bron

Stadssecretaris Van Hout heeft zelf verwoord wat de bedoeling was van het door hem in 1585 aangelegde en bijgehouden *Register Vetus*.⁶ Hij zou daarin aantekening houden van alle verkopeningen, vervreemdingen en bezwaringen van huizen, erven en gronden binnen de stad en haar vrijdom, met als uitgangspunt de eigenaren in 1585. Daarbij noteerde hij de in het voorgaande jaar getaxeerde huurwaarde en de breedte van de percelen in roeden, voeten en duimen, gemeten aan de straatkant. Ook had hij het voornemen om melding te maken van de exacte data waarop de wijzigingen hadden plaatsgevonden, maar hierbij tekende hij in de marge aan: 'noch geheel ongedaen, mer es bij mij voorgenomen te vorderen'. Zover is het echter niet gekomen. Evenmin is strikt de hand gehouden aan het voorschrift uit 1598 om voortaan ook zaken als boedelmengingen en verervingen in het register op te tekenen.⁷ Het *Register Vetus* is bijgehouden tot 1601.

In laatstgenoemd jaar was het opnieuw Van Hout die het initiatief nam tot de aanleg van een nieuw register, dat ter onderscheiding van het *Register Vetus* het 'tweede register' werd genoemd. Tegenwoordig staat de reeks bekend als de oud-belastingboeken.⁸ Dit keer getuigt de opzet van de secretaris van nog meer ambitie.⁹ Het oud-belastingboek bevat soortgelijke gegevens als het 'oude register'. Om te beginnen werden daaruit de nog relevant geachte inschrijvingen overgenomen, onder verwijzing naar de plaats waar deze informatie in het *Register Vetus* was aangetroffen. Daarnaast staan nu wel de data vermeld waarop zich sindsdien wijzigingen hadden voorgedaan in de eigendomssituatie of de bezwaring van de percelen. Verder is de gevelbreedte gegeven, evenals – en dat is nieuw – het aantal bouwlagen dat het pand hoog is. Nieuw is ook het voornemen om de aanslag op te nemen van het perceel in de verponding van 1601 en die voor de 'veertigste penning', een gewestelijke belasting van 2½ procent op de overdracht van onroerend goed. Tot slot wordt verwezen naar de plaats in het waarboek waarin de betreffende akte staat geprotocolleerd.

De oud-belastingboeken zijn bijgehouden tot het midden van de zeventiende eeuw. Voordat zij werden vervangen door de bonboeken maakte het stadsbestuur nog enige tijd gebruik van 'hernieuwde' oud-belastingboeken;¹⁰ in afwachting van de voltooiing van de bonboeken zijn tevens voorlopige registers van eigendomsovergangen gehanteerd.¹¹ Deze beide reeksen blijven hier onbesproken. Tussen 1642 en 1648 werden uiteindelijk de bonboeken aangelegd.¹²

Op 20 februari 1642 besloot het Leidse Gerecht tot de aanleg van de bonboeken. De directe aanleiding hiervoor was een memorie van stadssecretaris Albrecht van Hogeveen van 10 januari van datzelfde jaar, waarin deze zich beklaagde over de staat waarin de oude belastingregisters verkeerden.¹³ Dankzij deze memorie zijn wij goed ingelicht over de gang van zaken.

De drie destijds in de stedelijke rekenkamer aanwezige belastingboeken (bedoeld zijn de oud-belastingboeken, waarvan de splitsing in zes delen pas dateert pas uit de twintigste eeuw) waren door het langdurige gebruik zo vol geraakt, vooral als gevolg van de vele splitsingen van woningen, dat zelfs het personeel dat al jarenlang vertrouwd was met de registers grote moeite had met het maken van uittreksels voor belanghebbenden. De informatie stond dikwijls in zeer kleine lettertjes in de marge bijgeschreven, wat de klerken bij het raadplegen veel tijd en moeite kostte. Bovendien was de kans op het maken van fouten daardoor aanzienlijk. Van Hogeveen pleitte daarom voor de spoedige aanleg van een geheel nieuw register. Het Gerecht nam de aanbevelingen van de stadsambtenaar ongewijzigd over. Jan van Binchorst, de eerste klerk ter rekenkamer die de belastingboeken al ruim veertig jaar onder handen had gehad en zich veel splitsingen en verhelingen nog goed kon herinneren, begon met het maken van extracten uit de drie oude belastingboeken, waarop de successievelijke eigenaars en de nog geldende belastingen stonden vermeld. Bezwaren die inmiddels waren komen te vervallen en die in het belastingboek waren doorgestreept, werden niet overgenomen in de uittreksels. Na controle met de originelen werden de extracten geautenticeerd en door een andere klerk van de stedelijke rekenkamer overgeschreven in een 'pertinent register' – het bonboek – dat op zijn beurt met de uittreksels of minuten werd vergeleken. Een half jaar later was het eerste nieuwe register klaar, met daarin de gegevens over vijf bonnen; binnen zes jaar volgden nog acht nieuwe bonboeken.¹⁴ Naderhand werd de reeks uitgebreid met enkele registers voor de latere stadsvergrotingen.

3 VISUELE KENNISMAKING

Zoals eerder het geval was met het *Register Vetus* en de oud-belastingboeken, zijn ook de bonboeken logisch geordend volgens topografisch principe. In de bonboeken is daarbij voor ieder perceel een aparte bladzijde gereserveerd. Per bon worden alle percelen een voor een gepresenteerd in een bepaalde 'looproute', die is vastgelegd in een apart deeltje;¹⁵ bladerend door het bonboek loopt de gebruiker als het ware van huis tot huis door heel het betreffende bon. Bovendien staat op iedere bladzijde vermeld in welke straat, steeg of slop het daar behandelde onroerend goed is gelegen. Het vinden van de pagina met informatie over een specifiek huis is dan ook meestal een simpele kwestie van tellen. Omdat van alle percelen de breedte wordt opgegeven, kan de lokalisering van een object definitief worden vastgesteld met behulp van een moderne kaart.

Het gebruik van de bonboeken bij historisch onderzoek kan het beste worden geïllustreerd aan de hand van een praktijkvoorbeeld. Weinig huizen in Leiden hebben oudere papieren dan Breestraat 90, vanouds bekend als 'het Klokhuis', vlakbij het stadhuis, op de hoek van de Breestraat en de Maarsmansteeg. De gegevens over dit pand gaan terug tot vroeg in de veertiende eeuw. De middeleeuwse geschiedenis van het perceel is grotendeels bekend, omdat het huis oorspronkelijk behoorde tot het bezit van de graaf van Holland.¹⁶ Vanaf het eind van de zestiende eeuw zijn de lotgevallen van het Klokhuis op de voet te volgen. In het *Straetbouc* staat het huis op naam van 'mr. Jan Artus'; de landmeter noteerde er de breedte bij van de gevels aan de Breestraat en de Maarsmansteeg in Rijnlandse roeden, voeten en duimen: respectievelijk 1-10-0 en 3-3-0, ofwel ruim 6,90 meter en bijna 12,25 meter.¹⁷ De kaart dateert uit 1588 (zie afbeelding 2).

Het *Register Vetus* meldt dat 'mr. Jan Artus Honius apotecaers huys' een getaxeerde huurwaarde had van 38 gulden. Ter vergelijking: het huis van buurman Willem de Milde Jacobsz. werd op 36 gulden gesteld, en dat van de weduwe Joosgen Cagers nog dichter bij het stadhuis op 16 gulden. Ook geeft *Vetus* de gevelbreedtes – deze komen overeen met die uit het *Straetbouc*. In de marge van het register staat bovendien bijgeschreven dat de deputaten van de Pieterskerk op het hoekhuis een rente inden van twaalf stuivers per jaar¹⁸ (zie afbeelding 3).

Verdere bijzonderheden over het huis van de apotheker meester Jan Artus Honius vernemen we uit het oud-belastingboek¹⁹ (zie afbeelding 4). Geheel volgens de richtlijnen van de stadssecretaris staat in de linkermarge het Romeinse cijfer IIII, het nummer van het perceel in het betreffende bon; het getal 'v^o' daaronder verwijst naar blad 5 van het *Register Vetus*. Vervolgens is met 'br. 1.10.0' de breedte aangegeven van het perceel – in casu van de voorgevel – en met 'h 2' dat het pand twee bouwlagen hoog is. In de rechtermarge staat het bedrag waarvoor het perceel is

aangeslagen in de verponding van 1601: 12 gulden en 3 stuivers. Vervolgens worden de veranderingen, vervreemdingen en speciale belastingen opgesomd die sinds 1601 in relatie tot het perceel hadden plaatsgevonden, onder verwijzing naar de registers waarin een en ander staat geprotocolleerd. In het onderhavige geval betreft de eerste inschrijving een onderhandse verkoop van het perceel, met de marginale verwijzing 'LL 3' naar het waarboek.²⁰ De twaalf stuivers rente voor de Pieterskerk wordt niet genoemd, wel is sprake van een 'pacht' van twee gulden. De als tweede ingeschreven tekst gaat over de vestiging van een weesrente op het perceel door een van de nieuwe eigenaars, de apotheker Hendrik Cornelisz. Deze laatste tekst is doorgestreept, waarbij in de marge een aantekening is geplaatst over de aflossing van de rente. Ook over betalingen die voortsproten uit in de waarbief vermelde financiële verplichtingen werd in de marge aantekening gehouden.

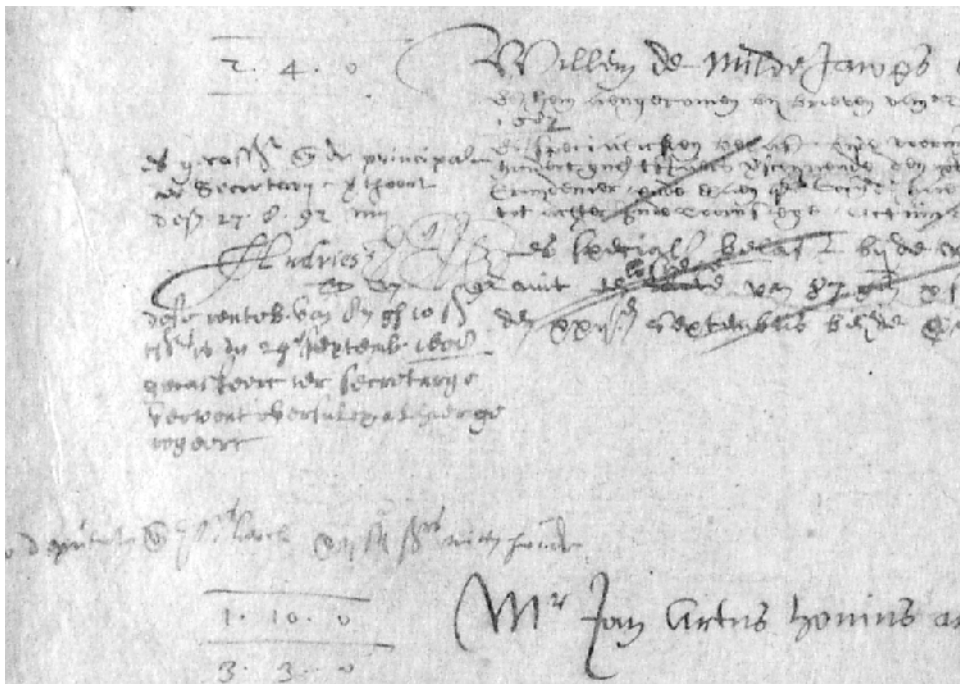
Voordat we overgaan naar de bonboeken, kijken we nog even in het hernieuwde oud-belastingboek²¹. Hierin legt het cijfer 'III verso' de koppeling met het oud-belastingboek. De gegevens zijn nu opgenomen onder de naam van de personen die in 1610 eigenaar waren geworden. De eerste inschrijving betreft de onderhandse verkoop van het perceel aan Matheus Baerten, waarbij de marginale aantekeningen '26 4 1617' en 'TT' opnieuw verwijzen naar het waarboek.²² De last van twee gulden wordt dit keer nauwkeuriger gespecificeerd: een gedeelte ervan blijkt bestemd voor het Catharinagasthuis, ter ondersteuning van de armen. De rente voor de Pieterskerk wordt echter weer niet genoemd. De tweede inschrijving memoreert een opdracht van het leengoed in 1639.

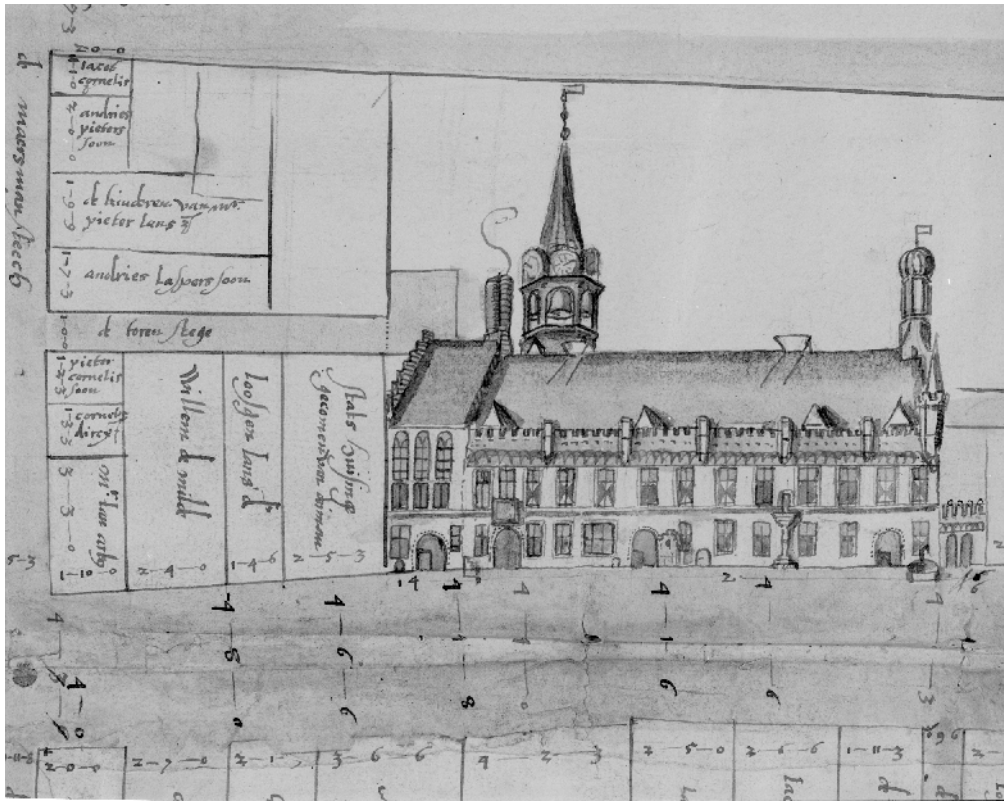
Ten slotte het bonboek zelf²³ (zie afbeelding 5). Uit de herhaling van de kop 'mr. Jan Artus Honius apothecaris' blijkt al dat de grondslag voor het bonboek niet het hernieuwde oud-belastingboek was; het perceel was tussen de tijd dat Jan Artus eigenaar was en 1642 immers reeds verscheidene keren verkocht. In plaats van de meest recente gegevens over te nemen uit het hernieuwde belastingboek zocht het bonboek aansluiting bij het oud-belastingboek uit 1601, zoals secretaris Van Hogeveen in zijn memorie aan het Gerecht ook had voorgesteld. Bij de aanleg van het bonboek is echter ook direct gebruik gemaakt van het *Register Vetus*: we vinden in het bonboek namelijk de mededeling terug dat het Klokhuis was belast met een rente ten gunste van de deputaten van de Pieterskerk, welke informatie alleen afkomstig kan zijn uit het 'oude register'. De notitie 'Vet. 5' bovenin het bonboek maakt de verwijzing naar dit register expliciet. Vervolgens is aan het oud-belastingboek ontleend welke nieuwe eigenaars het perceel sinds 1601 had gekend. Inmiddels afgeloste renten en dergelijke werden niet vermeld. Het 'A 3 verso' in de rechtermarge verwijst naar dit oud-belastingboek. Aansluitend werd alsnog de relevante informatie uit het hernieuwde oud-belastingboek overgenomen, keurig onder verwijzing naar 'AA 1 verso'.

Het nieuwe bonboek was nu klaar voor de komende eeuwen. Gedurende meer dan anderhalve eeuw werd iedere vervreemding of bezwa-

ring van onroerend goed in de stad erin aangetekend, zodat het register altijd up to date was. De invoering van het kadaster in 1812 maakte hier een eind aan. De laatste inschrijving in het bonboek met betrekking tot het Klokhuis dateert uit 1810.

3
Register Vetus.

2
Kaart uit 1588.

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or map description. The text is partially obscured by a large, dark, irregular mark or shadow. Legible fragments include:

Handwritten text at the top: ...

Handwritten text in the middle: ...

Handwritten text at the bottom: ...

Dr 1.10.0 | B.2 | Mr Jay

Handwritten notes and a signature in the top right section of the page.

Main handwritten text in the top right column, containing several lines of cursive script.

Faint handwritten text in the left column, including a large '100' and some illegible notes.

Maatsmanstijc

Dr 1.3.3 | B.2 | Stuytjy

Main handwritten text in the bottom right column, appearing as a list or set of notes.

Faint handwritten text in the bottom left column, including a large '100' and other notes.

Me. J. van der Vliet's Bonnis's & potschewis

Trenthuys

33 Rods of broodt. 1608 B. G. A. 10

24. 5.

De oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600

De oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600... dit is de oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600

23. 10.

20. 9. 1692

23. 10. 1691

de oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600

De oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600... dit is de oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600

de oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600

De oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600... dit is de oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600

15. 5. 1726

De oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600... dit is de oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600

21. 8. 1758

5. 4. 1762

5. 4. 1764

6. 12. 1766

14. 1. 1769

24. 2. 1770

28. 2. 1771

5. 11. 1770

De oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600... dit is de oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600

De oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600... dit is de oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600

De oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600... dit is de oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600

de oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600

de oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600

de oorspronkelijke waarden sijn gestouwen herde riss' 4 p. m. h. m. d. 1600

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid

De bonboeken zijn halverwege de zeventiende eeuw aangelegd met het doel om op een snelle en doeltreffende manier inlichtingen te kunnen verschaffen over eigendom en bezwaring van percelen in de stad Leiden en haar directe omgeving. Men is daarbij destijds gedegen te werk gegaan en heeft gegevens uit oudere, vergelijkbare registers overgenomen. Dat levert de moderne onderzoeker idealiter in een handomdraai betrouwbare informatie op over onroerend goed in de Leidse binnenstad uit de periode tussen grofweg 1600 en 1811, welke informatie kan dienen als kapstok voor verder onderzoek.

Dit wil niet zeggen dat het gebruik van de bonboeken zonder problemen is. In de eerste plaats laat de leesbaarheid naar moderne maatstaven gemeten te wensen over: door de opeenvolging van verscheidene schrijfheden op iedere bladzijde maken de registers een enigszins chaotische indruk, wat nog wordt versterkt door allerlei doorhalingen en marginale aantekeningen; sommige passages zijn door veelvuldig raadplegen van de boeken zodanig versleten dat zij thans bijna niet meer zijn te lezen, zeker niet op microfiche.

Daar komt bij dat veel percelen in de binnenstad sinds de aanleg van de bonboeken zijn gesplitst of verheeld. De consequente presentatie van één perceel per pagina wordt hierdoor verstoord, en dat bemoeilijkt de identificatie van een pand. Verder zijn de verwijzingen naar andere archivalia niet altijd even nauwkeurig. Ten slotte moet de gebruiker rekening houden met het algemene probleem dat verervingen in rechte lijn in de bonboeken doorgaans buiten beschouwing zijn gebleven. Er zijn weliswaar stukken bewaard gebleven over de vererving van onroerend goed, die ter secretarie werden ingeleverd om de bonboeken te actualiseren, maar deze administratie is niet compleet.²⁴ Voor deze informatie was het stadsbestuur afhankelijk van anderen. Het is aan te bevelen om de vlug verkregen informatie uit de bonboeken te vergelijken en aan te vullen met andere, meer uitvoerige contemporaine bronnen.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Ter verificatie en aanvulling van de gegevens uit de bonboeken zijn diverse seriële bronnen beschikbaar. De reeks waarboeken, ook wel het protocol van opdrachts- en waarbrieven genoemd, is reeds ter sprake gebracht. De waarboeken bevatten de eigenlijke akten van transport van onroerend goed, waarnaar in de bonboeken direct of indirect wordt ver-

wezen. Zoals gemeld, is het eerste Leidse waarboek aangelegd in 1560. Op de delen uit de jaren tot 1586 is een index gemaakt.

Aan de vrijwaring gaat bij niet-openbare verkoop van onroerend goed doorgaans de zogenaamde inbreng vooraf, de bevestiging van de obligatoire overeenkomst voor schepenen. Deze inbreng werd in Leiden al langer geregistreerd;²⁵ reeds het keurboek van 1420 maakt melding van de leveringsplicht voor het Gerecht.²⁶ De inbrengbrieven zijn wat betreft de condities van verkoop en dergelijke uitvoeriger dan de waarbrieven. Er werd evenwel niet altijd een inbrengbrief opgesteld en ook komt het voor dat er wel een inbreng is maar geen waring: dit betreft de transacties die zijn ‘afgesprongen’, uiteindelijk niet zijn doorgegaan. De betreffende passage in het inbrengboek is dan meestal doorgestreepd. Verder lopen de inbreng- en waarboeken nagenoeg parallel, hoewel er een flink tijdsverschil kan liggen tussen inbreng en vrijwaring. De gegevens uit het vroegste bewaard gebleven inbrengboek, uit de periode 1540-1559, zijn geklap-perd.²⁷

In het geval van publieke (vrijwillige of executoriale) verkoop van onroerend goed werden de daarbij gestelde voorwaarden soms eveneens genoteerd in de inbrengboeken. In 1592 werd hiervoor een apart register aangelegd.²⁸

De bonboeken verwijzen voorts dikwijls naar andere reeksen in het oud-rechterlijk archief van Leiden, zoals de kustingboeken (1598-1811) en de registers van schuld- en rentebrieven (1593-1811).²⁹ Ook is voor Leiden de boekhouding van de gewestelijke overdrachtsbelasting – de veertigste penning – bewaard gebleven (1655-1811), alsmede die van de stedelijke tachtigste penning (1673-1809).³⁰ De memoriaalboeken van de collaterale successie (1663-1805) geven informatie over onroerend goed dat in niet-rechte lijn vererfde.³¹ Vaak ook bieden de bonboeken aanwijzingen voor gericht onderzoek in de anderszins lastig toegankelijke notariële archieven, doordat zij herhaaldelijk met naam en datum verwijzen naar het protocol van een specifieke notaris.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

Wie iets wil weten over het verleden van een perceel in de Leidse binnenstad kan niet om de bonboeken heen. Meestal worden zij gebruikt voor de reconstructie van de bouw- en bewoningsgeschiedenis van huizen. Voor het opzetten van zo’n historisch huizenonderzoek bestaat een zeer nuttig en helder geschreven handleiding, die niet beperkt blijft tot Leiden.³² Een omvangrijke en ook in andere opzichten indrukwekkende lokaal-historische studie waarvoor het raamwerk is geleverd door de bonboeken is het ‘Rapenburgproject’, dat resulteerde in een zesdelige publicatie waarin de geschiedenis van één Leidse gracht staat geboekstaafd.³³ Zelfs bij dit grootschalige onderzoek zijn de mogelijkheden die de bronnen bieden helaas niet uitputtend benut.

De vermelding van oude renten op onroerend goed stelt de onderzoeker bijvoorbeeld in staat om de geschiedenis van een perceel verder terug te voeren, soms tot in de veertiende eeuw toe. Wanneer sprake is van renten die in handen zijn gekomen van het Heilige-Geesthuis of van het Catharinagasthuis – beide instellingen die omvangrijke financiële archieven hebben nagelaten – is de kans aanzienlijk dat de rentebetalingen van jaar tot jaar kunnen worden gevolgd. Zo is van de in het praktijkvoorbeeld genoemde pacht die het Catharinagasthuis volgens het bonboek inde uit het Klokhuis bekend dat die in 1386 aan het gasthuis was gekomen;³⁴ de aflossing van de pacht in 1696 werd in het bonboek aangetekend. Het is bijgevolg mogelijk om de rentebetalers/eigenaars van het perceel over een periode van meer dan drie eeuwen te traceren in de administratie van het gasthuis.³⁵

Via dit soort omwegen kunnen vervolgens allerlei oorkonden en registers waarin tot dan toe niet of niet nauwkeurig gelokaliseerd onroerend goed wordt genoemd bij het onderzoek worden ingeschakeld.³⁶ Te denken valt aan de duizenden waarbrieven uit de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw die slechts in de vorm van oorkonden zijn overgeleverd, maar bijvoorbeeld ook aan de schuldchatting- en verkopingsboeken, waarin de gedwongen verkoop van onroerend goed staat geregistreerd,³⁷ of aan de schatboeken, waarin de toekenning van schulden is opgetekend.³⁸ Zulk onderzoek vergt veel tijd en doorzettingsvermogen, omdat de meest relevante bronnen, in casu de maan- en renteboeken, niet systematisch zijn ontsloten.

Vooralsnog moet de onderzoeker zich tevreden stellen met de bonboeken en de registers die daaraan direct voorafgaan. Halverwege de twintigste eeuw is een concordantie vervaardigd tussen de volkstelling van 1581,³⁹ het *Register Vetus* en het oud-belastingboek, die het huizenonderzoek aanmerkelijk vereenvoudigt.⁴⁰ De bonboeken zijn geklapperd; evenals het *Register Vetus* en de oud-belastingboeken zijn zij op microfiches raadpleegbaar in de studiezaal van het Gemeentearchief Leiden. Deze prekadastrale bronnen sluiten naadloos aan op archivalische reeksen uit het kadastrale tijdperk, zoals de registers van eigendoms-overdrachten, die in Leiden tot 1863 beschikbaar zijn maar die elders veelal ontbreken.⁴¹ Met de voorhanden bronnen is de onroerendgoedsituatie in de Sleutelstad vanaf het vierde kwart van de zestiende eeuw tot op de dag van vandaag vrij eenvoudig, volledig en betrouwbaar in kaart te brengen.

NOTEN

- 1 Cornelis Cau, *Groot placet-boeck II* ('s-Gravenhage 1664) 1401-1402, nr. 21 (9 mei 1560); opnieuw uitgegeven in J.A. Ankum en J.Th. de Smidt, *Mini-plakaatboek. Zeven van de belangrijkste wetten uit het oud-vaderlandse recht*. Textus Minores (Leiden 1968) 37 5-8, nr. II.
- 2 F.C.J. Ketelaar, 'Van pertinent register en ordentelijk protocol. Overdracht van onroerend goed in de tijd van de Republiek' in: J.J.A. de Groot e.a., *De levering van onroerend goed. Vijf opstellen over de overdracht van onroerend goed vanaf het Romeins Recht tot het Nieuw Burgerlijk Wetboek*. Ars Notariatus 32 (Deventer 1985) 43.
- 3 Leiden, Gemeentearchief (GA), Oud-rechterlijk archief, inv. nr. 67, *Waarboek A*, fol. 1. De reeks waarboeken loopt door tot 1811, in 65 delen en 182 banden.
- 4 Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nrs. 5153 (met kaarten uit de jaren 1588-1597) en 5113 (met kaarten uit de jaren 1583-1589). Zie P.J.M. de Baar, 'Jan van Hout en zijn Stratenboek en Grachtenboek' in: *Ups en Downer. Bundel artikelen bij het afscheid van mr. W. Downer als gemeentearchivaris van Leiden* (z.p. (Leiden) 1985) 5-18. Een (helaas onvolledig) facsimile van de kaarten is beschikbaar in W. Pleyte, *Leiden, vóór 300 jaren en thans* (Leiden 1874); een digitale heruitgave hiervan is in voorbereiding.
- 5 Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nrs. 6596-6597. Vgl. F.C.J. Ketelaar, 'Jan van Houts "Registratuer"' in: C. van de Kieft e.a. (red.), *Scrinium et scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan professor dr. J.L. van der Gouw bij zijn afscheid als buitengewoon hoogleraar in de archiefwetenschappen en in de paleografie van de veertiende tot de zeventiende eeuw aan de Universiteit van Amsterdam* (Groningen 1980) (400-412) 405.
- 6 Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nr. 6596, *Register Vetus I*, voorin.
- 7 Ketelaar, 'Van pertinent register en ordentelijk protocol', 45.
- 8 Leiden, GA, Stadsarchief 1574-1816, inv. nrs. 6598-6603.
- 9 Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nr. 6598, Oud-Belastingboek A-I, voorin.
- 10 Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nrs. 6605-6608.
- 11 Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nrs. 6637-6640.
- 12 Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nrs. 6611-6636; vergelijk R.C.J. van Maanen, 'Het aanleggen van de bonboeken 1642-1648', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 68 (1976) 81-87.
- 13 Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nr. 188, Burgemeesters- en Gerechtsdagboek C, fol. 289-290. Een kladmemorie en -resolutie bevinden zich in Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nr. 6610.
- 14 Zie voor een meer nauwkeurige datering Van Maanen, 'Het aanleggen van de bonboeken', 85.
- 15 Leiden, GA, Stadsarchief 1574-1816, inv. nr. 6646.
- 16 J.C. Kort, 'Grafelijke lenen in Rijnland 1222-1650', *Ons Voorgeslacht* 42 (1987) 700-701, nr. 145.

- 17 Leiden, GA, Stadsarchief 1574-1816, inv. nr. 5153, *Straetbouc*, nr. 4; facsimile: Pleyte, *Leiden, vóór 300 jaren en thans*, kaart IIII.
- 18 Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nr. 6596, *Register Vetus*, fol. 5.
- 19 Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nr. 6598, Oud-Belastingboek A-I, fol. 3^v.
- 20 Ibidem, Oud-rechterlijk archief, inv. nr. 67, Waarboek LL, fol. 3-4^v (9 januari 1610).
- 21 Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nr. 6605, Hernieuwd Oud-Belastingboek AA-I, fol. 1^v.
- 22 Ibidem, Oud-rechterlijk archief, inv. nr. 67, Waarboek TT, fol. 52-52^v (26 april 1617).
- 23 Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nr. 6611, Bonboek Wanthuis, fol. 2^v.
- 24 Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nrs. 6641-6644; vergelijk Ibidem, Oud-rechterlijk archief, inv. nr. 201.
- 25 Ibidem, Oud-rechterlijk archief, inv. nr. 73, Inbrenghoeken.
- 26 H.G. Hamaker (ed.), *De middeleeuwse keurboeken van de stad Leiden* (Leiden 1873) 134.
- 27 C.W. Delforterie, 'Het oudste "Inbrenghoek" van Leiden', *Rijnland. Tijdschrift voor sociale genealogie en streekgeschiedenis voor Leiden en omstreken* 6 (1965) 151-160; 17-18 (1968) 618-632; 25-26 (1970) 873-903; 27-28 (1970) 940-969; P.J.M. de Baar en P.W.C. van Kessel, 'De klapper op het inbrenghoek 1540-1559', *Genealogische bijdragen Leiden en omgeving* 2 (1987).
- 28 Leiden, GA, Oud-rechterlijk archief, inv. nr. 74, Voorwaardenboeken.
- 29 Respectievelijk Ibidem, Oud-rechterlijk archief, inv. nrs. 69 en 71.
- 30 Ibidem, Oud-rechterlijk archief, inv. nrs. 203-204 en 205.
- 31 Ibidem, Oud-rechterlijk archief, inv. nr. 210; vergelijk ook inv. nr. 209.
- 32 K. van der Wiel, *Op zoek naar huis, straat of buurt. Handleiding voor historisch huizenonderzoek* (herziene uitgave Hilversum 2000, 1e druk 1997).
- 33 Th.H. Lunsing[h] Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* (Leiden 1986-1992). Voor een voorbeeld op bescheidener schaal Rudi van Maanen, 'Vroegere eigenaren en bewoners van de Kooyker-panden' in: Hans S. Broekhuis, "*Met verschuldigde achtung*". *Honderdvijftig jaar Boekhandel Kooyker te Leiden 1863-1988* (Leiden z.j. (1988)); een geannoteerde versie hiervan in Leiden, GA, bibliotheek Leiden en omstreken, 71359/14 pf.
- 34 Leiden, GA, archieven van de gasthuizen, inv. nr. 469 (oorkonde d.d. 24 juli 1386). Afschriften hiervan staan op fol. 12-12^v van het cartularium in het archief van de gasthuizen, inv. nr. 455, en op p. 16 van het cartularium in hetzelfde archief, inv. nr. 456, waarnaar de maan- en renteboeken in de archieven van de gasthuizen inv. nrs. 303 en 314 verwijzen.
- 35 Naast de in de vorige noot genoemde archivalia: Ibidem, archieven van de gasthuizen, inv. nr. 308 en de rekeningen in inv. nr. 334.
- 36 Voor een voorbeeld van een verkennend onderzoek zie Ed van der Vlist, "*Rapenburg revisited*". Langs de grenzen van een Leidse gracht in de late Middeleeuwen', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 89 (1997).
- 37 Leiden, GA, Oud-rechterlijk archief, inv. nr. 51, met kladversies in inv. nr. 50.

- 38 Ibidem, Oud-rechterlijk archief, inv. nr. 53, met kladversies in inv. nr. 52.
- 39 Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nr. 1289. Voor een analyse van dit kohier: F. Daelemans, 'Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek', *AAG-Bijdragen* 19 (1975).
- 40 E.P. Wegener en H.A. van Oerle, *Register van de huizen in Leiden 1581-1585-1601. Konkordantie 1581 Volkstelling, 1585 Vetus, 1601 Oudt Belastingboeck* (z.p. (Leiden) 1944-(1945)); Leiden, GA, bibliotheek Leiden en omstreken, 3299/33 pl (fotokopie in de studiezaal van het gemeentearchief). De komende jaren zal worden gewerkt aan een digitale 'pandenbank', waarin verscheidene bronnen met betrekking tot onroerend goed in de binnenstad van Leiden aan elkaar worden gekoppeld.
- 41 Van der Wiel, *Op zoek naar huis, straat of buurt*, 51.

B I J L A G E N

A Vindplaatsen

De onderstaande bronnen worden bewaard in het Gemeentearchief te Leiden.

Register Vetus, 1585-1601 (2 delen).

- inv. nr. 6596 Wanhuis tot en met Hogewoerd
- inv. nr. 6597 Burgstreng tot en met Overmare Rijnzijde, molens en stadsvrijdom

Oud-belastingboeken, 1601-1658 (6 delen, de splitsingen dateren uit het midden van de twintigste eeuw).

- A inv. nr. 6598 Wanhuis tot en met Zevenhuizen
- inv. nr. 6599 Zuid-Rapenburg tot en met Hogewoerd
- B inv. nr. 6600 Burgstreng tot en met Marendorp Rijnzijde
- inv. nr. 6601 West-Marendorp Landzijde tot en met Overmare Landzijde
- C inv. nr. 6602 Nieuwmaren, Zijloord en Hogemorsch
- inv. nr. 6603 molens en stadsvrijdom; hernieuwde behandeling van Nieuwmaren, Zijloord en Hogemorsch

Hernieuwde oud-belastingboeken, 1617-1647 (4 delen).

- A inv. nr. 6605 Wanhuis tot en met Zevenhuizen
- inv. nr. 6606 Zuid-Rapenburg tot en met Hogewoerd
- B inv. nr. 6607 Burgstreng tot en met Marendorp Rijnzijde
- inv. nr. 6608 West-Marendorp Landzijde tot en met Overmare Landzijde

Bonboeken, 1642-1811 (26 delen).

Eerste Register

- inv. nr. 6611 Wanhuis, Wolhuis
- inv. nr. 6612 Vleeshuis, Gasthuisvierendeel
- inv. nr. 6613 Over 't Hof

Tweede Register

- inv. nr. 6614 Zevenhuizen
- inv. nr. 6615 Zuid-Rapenburg

Derde Register

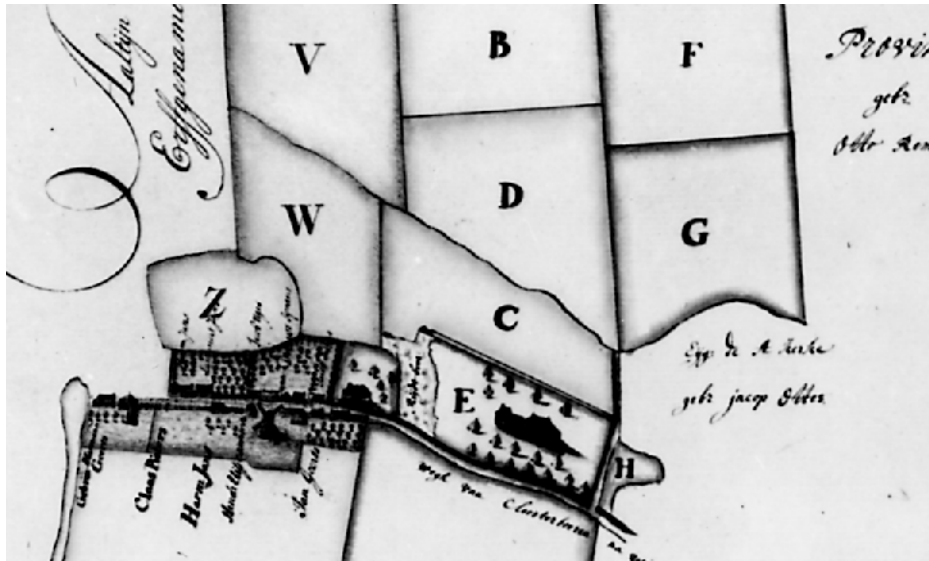
- inv. nr. 6616 Noord-Rapenburg
- inv. nr. 6617 Oost-Nieuwland

- Vierde Register
 inv. nr. 6618 West-Nieuwland
 inv. nr. 6619 Hogewoerd
- Vijfde Register
 inv. nr. 6620 Burgstreng, Kerkvierendeel
 inv. nr. 6621 Gansoorde, Marendorp Rijnzijde
- Zesde Register
 inv. nr. 6622 Nicolaasgracht (tot 1668)
 inv. nr. 6623 [Hernieuwd register i.v.m. stadsuitbreiding 1659:]
 Nicolaasgracht [1668]
 inv. nr. 6624 West-Marendorp Landzijde
- Zevende Register
 inv. nr. 6625 Oost-Marendorp Landzijde
 inv. nr. 6626 Overmare Rijnzijde
 inv. nr. 6627 Overmare Landzijde
- Achtste Register
 inv. nr. 6628 Nieuwmaren
 inv. nr. 6629 Hogemorsch
- Negende Register
 inv. nr. 6630 Zijloord
 inv. nr. 6631 Havenbon
 inv. nr. 6632 Waardbon
- Tiende Register
 inv. nr. 6633 Noord-Rijnevest (A)
 inv. nr. 6634 Noord-Rijnevest (B); fol. [1]-44: stadsvrijdom en
 molens op de wallen (vergelijk inv. nr. 6645)
- Elfde Register
 inv. nr. 6635 Zuid-Rijnevest
- ‘Tweede register van de molens’
 inv. nr. 6636 [supplement op het Tiende Register B]

B Gedrukte bronnen en literatuur

- Baar, P.J.M. de, ‘Jan van Hout en zijn Stratenboek en Grachtenboek’ in:
*Ups en Downer. Bundel artikelen bij het afscheid van mr. W. Downer
 als gemeentearchivaris van Leiden* (z.p. (Leiden) 1985) 5-18.
- Baar, P.J.M. de, en P.W.C. van Kessel, ‘De klapper op het inbrengboek
 1540-1559’, *Genealogische bijdragen Leiden en omgeving* 2 (1987)
 HA 15-17.
- Breesnee, G.H.C, ‘De oude rechterlijke archieven van Leiden’, *Verslagen
 omtrent 's Rijks oude archieven* 44 (1921) bijlage XII, 383-448.
- Daelemans, F., ‘Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek’, *AAG-
 Bijdragen* 19 (1975) 137-216.
- Delforterie, C.W., ‘Het oudste “Inbrengboek” van Leiden’, *Rijnland. Tijd-*

- schrijf voor sociale genealogie en streekgeschiedenis voor Leiden en omstreken* nr. 6 (1965) 151-160; nrs. 17-18 (1968) 618-632; nrs. 25-26 (1970) 873-903; nrs. 27-28 (1970) 940-969.
- H.G. Hamaker (ed.), *De middeleeuwse keurboeken van de stad Leiden* (Leiden 1873).
- Ketelaar, F.C.J., 'Jan van Houts "Registratuer"' in: C. van de Kieft e.a. (red.), *Scrinium et scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan professor dr. J.L. van der Gouw bij zijn afscheid als buitengewoon hoogleraar in de archiefwetenschap en in de paleografie van de veertiende tot de zeventiende eeuw aan de Universiteit van Amsterdam* (Groningen 1980) 400-412.
- Ketelaar, F.C.J., 'Van pertinent register en ordentelijk protocol. Overdracht van onroerend goed in de tijd van de Republiek', in: J.J.A. de Groot e.a., *De levering van onroerend goed. Vijfopstellen over de overdracht van onroerend goed vanaf het Romeinse Recht tot het Nieuw Burgerlijk Wetboek*. *Ars Notariatus* 32 (Deventer 1985) 38-56.
- Kort, J.C., 'Grafelijke lenen in Rijnland 1222-1650', *Ons Voorgeslacht* 42 (1987) 390-410, 546-560, 690-721; 43 (1988) 331-347; 44 (1989) 353-382, 473-478; 45 (1990) 103-182.
- Lunsing[h] Scheurleer, Th.H., C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* (Leiden 1986-1992).
- Maanen, R.C.J. van, 'Het aanleggen van de bonboeken 1642-1648', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 68 (1976) 81-87.
- Maanen, R.C.J. van, *Inventaris van het stadsarchief van Leiden (1253) 1574-1816 (1897)* (Leiden 1986).
- Maanen, Rudi van, 'Vroegere eigenaren en bewoners van de Kooykerpanden' in: Hans S. Broekhuis, "Met verschuldigde achting". *Honderdvijftig jaar Boekhandel Kooyker te Leiden 1863-1988* (Leiden [1988]) 43-60.
- Pleyte, W., *Leiden, vóór 300 jaren en thans* (Leiden 1874).
- Verburgt, J.W., *Levering van onroerende zaken te Leiden* (Leiden 1930).
- Vlist, Ed van der, "'Rapenburg revisited'". *Langs de grenzen van een Leidse gracht in de late Middeleeuwen', Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 89 (1997) 32-44.
- Wiel, K. van der, *Op zoek naar huis, straat of buurt. Handleiding voor historisch huizenonderzoek* (herziene uitgave Hilversum 2000, 1^e druk 1997).

**De Groningse provinciale rekeningen
van de voormalige kloosterlanderijen**

R.F.J. Paping

I N H O U D

INLEIDING	113
Definiëring van de bron	113
1 HISTORISCHE SITUERING	115
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	118
Ontstaansgeschiedenis van de bron	118
Uitvoering en procedures	118
3 VISUELE KENNISMAKING	122
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	128
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	128
Gerelateerde en toetsingsbronnen	128
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	130
NOTEN	131
BIJLAGEN	134
A Vindplaatsen	134
B Gedrukte bronnen en literatuur	134
C Begrippenlijst	135

INLEIDING

Definiëring van de bron

Een groot deel van de grond in de provincie Groningen was in de zeventiende en achttiende eeuw in beklemming, namelijk in huur, uitgegeven. Het samenvallen van grondeigendom en grondgebruik kwam betrekkelijk weinig voor. De grond werd meestal voor zes jaar verhuurd, waarna bijna steeds verlenging van de huur plaatsvond. De huurder was zelf bijna altijd de eigenaar van de gebouwen die op de grond stonden. De grond zat, zoals men zei, onder de boerderij beklemd. Bij het opzeggen van de huur door de eigenaar moest deze de huurder of meier betalen voor de genoemde gebouwen. Het eigendom van die gebouwen versterkte het recht van de boeren op de grond, daar dit het moeilijker en minder aantrekkelijk maakte een huurder of meier de huur op te zeggen.¹ Gaandeweg de achttiende eeuw werden de beklemmingen vaster. De huren werden niet meer verhoogd en het recht van beklemming werd vererfbaar en verkoopbaar, zonder dat de eigenaar daar nog veel invloed op kon uitoefenen: de beklemming werd 'vast'. Hoogstens kreeg de eigenaar bij elke verlenging om de zes jaar en bij elke verkoop een geschenk in de vorm van één of soms zelfs meer jaar huur.

Dit systeem van (vaste) beklemming strekte zich behalve over de boerderijen ook uit over de woonhuizen. Bijna alle huiseigenaren moesten jaarlijks een vaste grondpacht of heemhuur betalen aan de blote eigenaar van de heemstede waar het betreffende woonhuis op was gebouwd. Het beklemrechtelijk stelsel was dus zeer wijd verspreid in de provincie Groningen. Dit hing samen met het op grote schaal voorkomen van institutioneel grondeigendom, waarbij te denken valt aan staatsinstellingen als de provincie Groningen en de stad Groningen, maar ook aan lokale instellingen als kerkvoogdijen, diaconieën en gasthuizen. Bij het steeds vaster worden van de beklemming liepen deze instituties en in het bijzonder de provincie en de stad Groningen voorop. Door de grote omvang van hun grondeigendom is het mogelijk aan de hand van diverse bewaard gebleven financiële administraties de namen van de gebruikers of meiers van een aanzienlijk deel van de gronden en dus van de eigenaren van de er op gelegen gebouwen in de zeventiende en achttiende eeuw te volgen.

De grootste grondeigenaar was vanaf 1595 tot het midden van de achttiende eeuw de provincie van Stad en Lande. De provinciale overheid had gedurende de Reformatie veel van het omvangrijke en uit de Middeleeuwen stammende grondbezit van de Groningse kloosters verworven. In verband met het beheer van deze voormalige kloostergoederen is er door de provincie vanaf het einde van de zestiende

eeuw een uitgebreide administratie opgezet die voor een groot deel bewaard is gebleven. Deze administratie biedt informatie over huurders, de huurprijs, de huurvoorwaarden en dergelijke. Het belangrijkste deel van deze administratie wordt gevormd door de zogenaamde 'kloosterrekeningen'. In deze jaarlijkse provinciale rekeningen wordt steeds vermeld wie een bepaald perceel huurde, hoe groot dit perceel was, waar het ongeveer gelegen was, hoeveel huur er betaald was, en welke veranderingen er waren ten opzichte van het voorgaande jaar. De rekeningen van de voormalige kloosterlanderijen vormen daarmee voor de provincie Groningen een bron waarmee de bewoners- en gebruiksgeschiedenis van talrijke boerderijen en ook van enige huizen tamelijk systematisch is te traceren vanaf het einde van de zestiende eeuw.

1 HISTORISCHE SITUERING

Vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw werd er een groot aantal kloosters gesticht in Noord-Nederland, eerst in Friesland en kort daarna ook op het grondgebied van de huidige provincie Groningen. Voor zover bekend is het uit 1175 stammende Oldenklooster in de Marne, waaruit zich later het dorp Kloosterburen ontwikkelde, het oudste Groningse klooster.² In het bijzonder in de dertiende eeuw volgden daarna nog vele andere kloosters, behorende tot diverse kloosterordes. Uiteindelijk zou het hele gebied in de vijftiende eeuw meer dan dertig kloosters tellen.

Deze kloosters verwierven in de loop der jaren een enorme hoeveelheid grond door schenkingen, erfenissen en de inbreng van onroerend goed door nieuwe kloosterlingen. Daarnaast kochten de rijke kloosters zelf grond. Door het ontbreken van een sterk landsheerlijk gezag in de Friese landen werd vermoedelijk lange tijd maar weinig tegenwicht geboden aan de toename van dit bezit in de dode hand.³ De snelle uitbreiding van het eigendom van de kloosters kwam in de vijftiende eeuw tot een einde. Steeds meer wettelijke bepalingen belemmerden de groei van het kloosterbezit.

Een deel van het kloosterbezit werd direct of indirect door het klooster beheerd en bewerkt door lekebroeders.⁴ De rest werd verhuurd aan zogenaamde kloostermeiers. In ieder geval in de zestiende eeuw werd verreweg het grootste deel van het grondbezit verhuurd. In 1555 hadden twintig Groningse kloosters samen iets meer dan 4.000 ha zelf in gebruik (het corpus), terwijl het totale kloosterbezit in 1594 zo'n 35.000 ha besloeg.⁵

In de zestiende eeuw kwam een eind aan de bloei van de Groningse kloosters. Dit was het gevolg van de voortdurende oorlog, maar ook van het opkomende protestantisme en de verminderde belangstelling voor het kloosterleven. Al in de eerste helft van de zestiende eeuw liep het aantal kloosterlingen terug en enkele kloosters verdwenen zelfs geheel. Echt moeilijk werd het tijdens de burgeroorlog tussen Spaansgezinden en Staatsgezinden, die in de periode 1580-1594 op het Groningse platteland werd uitgevochten. Veel kloostergebouwen werden vernietigd en de (weinige) kloosterlingen zochten een goed heenkomen in de katholieke stad Groningen. Ook de landerijen van het corpus werden daarom in deze periode verhuurd; wel bleek het door de oorlogsomstandigheden moeilijk om de huren op het platteland te innen.⁶ Daarbij trachtten onder-tussen ook de staatsgezinde Ommelanden de inkomsten van de klooster-goederen aan zich te trekken.

In 1594 viel na een langdurig beleg de stad Groningen en daarmee het hele gewest van Stad en Lande in handen van de calvinistische staatsgezinde troepen. De protestantse overheid trok in Groningen het

omvangrijke kloosterbezit geheel naar zich toe. Hoewel de strijdende partijen in de burgeroorlog flinke schade hadden aangericht aan de kloosterbezittingen, was het grootste deel van het feitelijk grondeigendom van de kloosters intact gebleven. In 1595 hadden de 24 nog resterende kloosters samen bijna een kwart van de landbouwgrond in de provincie in eigendom.⁷

In 1595 werden de goederen van de meeste kloosters op het platteland door het provinciaal bestuur in een gezamenlijk fonds ondergebracht. De stad Groningen slaagde er in de bezittingen van een tweetal stedelijke kloosters (het Fraterhuis en het Vrouw Menolda Convent) buiten deze regeling te houden. De bezittingen van het Damster Augustijner klooster werden al sinds 1545 grotendeels gebruikt ten behoeve van de parochiekerk van Appingedam.⁸ Het klooster Ter Apel in Westerwolde bleef dienst doen als een onafhankelijk armenhuis en doorgangshuis voor passerende reizigers. Bij de verwerving van Westerwolde door de stad in 1619 kwamen de eigendommen van dit klooster in stadsbezit. De drie in de provincie aanwezige Johannieten commanderijen bleven voorlopig nog als aparte eenheden bestaan.⁹ Pas in het eerste kwart van de zeventiende eeuw werden hun bezittingen bij de overige kloostergoederen gevoegd.

De meeste kloostergoederen kwamen dus onder beheer van de provinciale overheid. De opbrengst van de goederen werd bestemd voor stichtelijke doelen ('ad pios usus'). De pensioenen van de laatste monniken werden eruit betaald, maar ook de predikantensalarissen. In de praktijk gebruikte de provincie de opbrengst veelvuldig om algemene uitgaven te bekostigen.¹⁰ In 1617 werd aan de afzonderlijke bestuursorganen van de stad Groningen en van de Ommelanden ieder zo'n 1.000 ha van de voormalige kloosterlanderijen toegewezen. Het overgrote deel van de kloosterbezittingen bleef echter in eigendom van de provinciale overheid. Kort na 1625 werden de meeste vrije, oftewel los verhuurde, landerijen door de provincie onder beklemming gebracht. Voor dit recht van beklemming betaalden de meiers een extra bedrag.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw vonden diverse verkopen plaats. In deze financieel nogal moeilijke periode vervreemde de provincie voornamelijk kloostergebouwen, huizen, kleine stukjes land en bezittingen buiten de stad Groningen. Het provinciale grondeigendom in het gewest zelf bleef grotendeels onaangetast.¹¹ In 1650 en in 1694 verkocht de provincie opnieuw een aantal kloosterlanderijen. De reden voor de verkopen waren steeds de grote tekorten van de provinciale overheid. In de achttiende eeuw werden deze problemen nog erger. Voortdurend werd daarom als oplossing de verkoop van de kloostergoederen naar voren gebracht. Toch kwam echter pas in de jaren 1764-1774 het overgrote deel (954 percelen) van de provincielanderijen onder de hamer.¹²

Met de opbrengsten van deze verkopen, zo'n 3.470.000 gulden, kon de schuldenlast worden verminderd. Natuurlijk vormde dit slechts een tijdelijke oplossing zolang de uitgaven voortdurend groter waren dan de

inkomsten. Door de verkoop waren namelijk tegelijkertijd de landhuren als een zeer belangrijke inkomensbron voor de provinciale overheid vrijwel weggevallen. Na 1774 resteerde er niet veel meer van het voormalig kloosterbezit, zeker niet nadat in 1783 weer een verkoop plaats had gevonden. Wat daarna nog overbleef kwam in het begin van de negentiende eeuw aan de Staatsdomeinen, die dit spoedig van de hand deed.¹³

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Ontstaansgeschiedenis van de bron

De deponering in 1595 van de voormalige kloostergoederen in een gemeenschappelijk overheidsfonds maakte een verantwoording van het beheer noodzakelijk. In eerste instantie stelde men vier rentmeesters aan, die ieder het financieel beheer voerden over de goederen van een aantal kloosters. In 1597 werd het aantal rentmeesters beperkt tot twee. Vanaf 1606 was er nog maar één 'rentmeester der voormalige kloostergoederen'. De rekeningen van de kloostergoederen maakten deel uit van de verantwoording die de rentmeester aflegde aan het college van Gedeputeerde Staten, oftewel het dagelijks bestuur, van de provincie van Stad en Lande. In het archief van de Staten van Stad en Lande (het Statenarchief) bevinden zich twee afzonderlijke series van deze rekeningen.¹⁴ De ene reeks bevat de exemplaren die de rentmeester zelf hield. De andere reeks betreft de rekeningen bestemd voor de Gedeputeerde Staten. Deze laatste kwamen uiteindelijk terecht bij de provinciale Rekenkamer.

Ook bij andere instellingen met grondbezit zorgde de financiële verantwoording ervoor dat veel gegevens over de verhuur bewaard zijn gebleven. Dit gold voor zowel de Ommelanden als de stad Groningen die, zoals gemeld, vanaf 1617 eveneens een deel van de voormalige kloostergoederen in eigendom hadden.

Uitvoering en procedures

Vanaf 1595 werden de kloostergoederen eerst per klooster geadmistriseerd.¹⁵ De vier (na 1597 twee) rentmeesters kregen ieder de landerijen van een aantal kloosters in beheer. Ook in de verschillende rekeningen waren de goederen per klooster gerubriceerd. Dit bleef eveneens het geval na 1606 toen er nog maar één rentmeester en bijgevolg maar één rekening was. Pas in 1632 werd overgegaan op een kerspelsgewijze inboeking van de kloostergoederen.¹⁶ De rekeningen over de jaren 1595-1597 en 1599-1602 zijn niet volledig bewaard gebleven, omdat de goederen van een aantal kloosters ontbreken. Ook de rekeningen van de in eerste instantie nog zelfstandige commanderijen Oosterwierum, Warffum (beide tot 1609) en Wijtwerd (tot 1625) ontbreken. Van deze drie is wel een volledige inventarisatie van het onroerendgoedbezit met vermelding van huurders en huur uit 1598 bewaard gebleven.¹⁷

In 1604 werd een commissie ingesteld bestaande uit zes leden uit de Gedeputeerde Staten, de stad Groningen en de Ommelanden, die de

supervisie over de rentmeesters kreeg.¹⁸ Vanaf 1621 vielen de kloostergoederen weer direct onder Gedeputeerde Staten. Ingevolge de staatsresolutie van 25 februari 1622 moesten de Gedeputeerden de jaarlijkse rekening van de voormalige kloostergoederen controleren en daarover rapporteren aan de Landdag (de soevereine Staten van Stad en Lande). Voor de zaken betreffende de kloostergoederen waren de Gedeputeerden één dag per week beschikbaar.

De rentmeester was ingevolge de instructie van 7 juni 1622 gehouden om een dagelijks journaal van ontvangsten en uitgaven bij te houden.¹⁹ Slechts één dergelijk journaal is bewaard gebleven.²⁰ Maandelijks moest een kopie of maandstaat van het journaal worden overgeleverd aan de Gedeputeerden, met een maandelijks overzicht van de kassituatie. Van deze maandstaten, die vooral een financiële controlefunctie hadden, is niets bewaard gebleven. In aparte registers van transport werden wijzigingen in de namen van de huurders bijgehouden.²¹ Daarin tekende de rentmeester eveneens de bij hem aangegeven huwelijken van de meiers aan. Bij een huwelijk moest namelijk een geschenk betaald worden, waarvoor de nieuwe huwelijkspartner dezelfde rechten als de huurder in ruil kreeg. In de praktijk vond een dergelijke inschrijving vaak pas later plaats, zodat de datum van aantekening van het huwelijk van een meier weinig hoeft te zeggen over de feitelijke huwelijksdatum.

Veruit de belangrijkste registratie vormden de jaarrekeningen, die van jaar op jaar een vergelijkbare structuur hebben. Hierin noteerde de rentmeester de ontvangsten en uitgaven uit de journalen op systematische wijze. De rekeningen bestaan veelal uit twee delen: de ontvangsten en de uitgaven. In het ontvangstendeel van de rekeningen staan alle landerijen per kerspel gerangschikt met de namen van de meiers (waarbij in de zeventiende eeuw van de vrouw vaak alleen de voornaam vermeld staat), de bekende omvang van het verhuurde, de te betalen huur, het moment waarop voor het laatst voor zes jaar was gehuurd en welke bedragen er betaald waren. Waren de bedragen lager dan vereist (wat vooral vaak het geval was bij geschenken), dan werd verwezen naar het rapportboek.²² Als er geen bedragen ontvangen waren, dan staat de vermelding pro memorie weergegeven.

Het probleem van de huurachterstanden van de meiers komt voor vanaf het begin van de zeventiende eeuw. Diverse malen werd verordend dat de rentmeester alle achterstallige huren moest innen. In goede tijden kon de rentmeester deze achterstanden terugdringen, maar in slechte tijden liep de huurachterstand van vele meiers al gauw tot enkele jaren op. Achter in de kloosterrekeningen staat veelal een overzicht van de nalatige meiers en de omvang van hun huurachterstand. Hoewel de meiers de huur opgezegd kon worden bij huurachterstand, gebeurde dat in de praktijk maar in enkele gevallen. Zelfs kwam het wel eens voor dat de provincie huur of geschenken geheel kwijtschold.²³ Zo werd vanaf 1716 het zesjaarlijkse geschenk niet langer meer geïnd. Een maatregel die ook nooit meer werd terugdraaid.²⁴

Vooral omdat dit noodzakelijk was om aanspraak te maken op het zoiest genoemde zesjaarlijkse geschenk zegde de rentmeester jaarlijks een groot aantal meiers de huur op. Deze opzegging gebeurde bij de hoogste provinciale gerechtsinstantie, de Hoofdmannenkamer. Vooral voor de periode rond 1600 is dat van belang, omdat dan in de zogenaamde civiele protocollen van de Hoofdmannenkamer de namen te vinden zijn van veel meiers van voormalige kloostergoederen, terwijl de eigenlijke rekeningen verloren zijn gegaan.²⁵

Hoewel op papier de financiële controle prima geregeld leek, schortte er in de praktijk nogal wat aan. Dat blijkt duidelijk uit het feit dat de malversaties van de G.H. ten Berge, rentmeester over de periode 1666-1683, pas zeer laat aan het licht kwamen.²⁶ De nieuwe rentmeester Spanheim presenteerde Ten Berge's rekeningen over 1681/2 en 1682/3 en zijn eigen rekening over 1683/4 pas in het begin van 1685 aan Gedeputeerde Staten. De instructie vereiste dat de rekening al medio hetzelfde jaar ingeleverd moest worden. Het te laat klaar zijn van de jaarrekeningen was ook in andere perioden voortdurend een probleem. Ernstiger was het zeer grote bedrag van ruim 200.000 gulden aan achterstallige huren begin 1685. Vele meiers claimden evenwel dat deze huren wel degelijk waren betaald. Ten Berge bleek uiteindelijk voor een bedrag van circa 125.000 gulden gefraudeerd te hebben.

Om meer greep te krijgen op de verhuur van de landerijen en de daarvoor ontvangen huren maakte rentmeester Spanheim in 1719 het bekende 'Staatboek van Spanheim' op.²⁷ Hierin werd van iedere provinciale bezitting de geschiedenis van de huur van 1632 tot 1719 opgetekend. Het staatboek bevat de namen en de onderlinge verwantschapsrelaties van de opeenvolgende huurders, de omvang van het land (met nieuwe meetresultaten) en de overeengekomen huur, met steeds de data waarin in één van deze zaken verandering kwam.²⁸ Voor de periode tot 1734 zijn vervolgen op dit staatboek beschikbaar, vervaardigd door Spanheims opvolger Van Seeratt. Omdat het staatboek van Spanheim veel makkelijker en sneller te raadplegen is dan de jaarlijkse rekeningen, wordt deze bron door de meeste onderzoekers voor de jaren 1632-1734 veruit geprefereerd. Het door Siemens gemaakte overzicht van alle goederen per klooster, met de namen van de meiers voor de jaren 1721 en 1755, kan als een soort aansluiting op Spanheim worden beschouwd.²⁹

Om meer greep te krijgen op de provincielanderijen en hun waarde en omvang wist rentmeester Van Seeratt gedaan te krijgen dat men in de periode 1722-1736 van een groot aantal provincielanderijen netjes opgemeten en fraai versierde kaarten tekende. Deze achttiende-eeuwse atlas der provincielanderijen is voor het overgrote deel recent gepubliceerd door M. Schroor.³⁰ Naar schatting 41 procent van het provincie-eigendom staat daarin weergegeven. Niet zelden vermelden de kaarten behalve de meiers ook de aangrenzende bezitters of gebruikers van grond. Ongeveer tegelijkertijd heeft ook de stad Groningen gelijksoortige kaarten laten vervaardigen van haar landerijen, die eveneens recent zijn gepubliceerd.³¹

Na de grote verkopen in het derde kwart van de achttiende eeuw werd het belang van de rentmeester en zijn kantoor gereduceerd. Wel bleef deze een functie houden bij de uitbetaling van bijdragen in de traktementen van predikanten en schoolmeesters. De provincie moest daartoe voortdurend extra geld storten, omdat de opbrengsten der landerijen in het geheel niet meer toereikend waren. Uiteindelijk werd het kantoor der vaste goederen in 1802 omgevormd tot de Nieuwe Domeinkas, welke in 1804 opging in de Nationale domeinen.³²

Uit de instructies voor de administratie en de rentmeester van de provinciëlanderijen blijkt dat het beheer met een grote papieren rompslomp gepaard ging. Daarvan is dus lang niet alles bewaard gebleven. De dagjournalen, de maandstaten en ook de kwitanties (blijken) van betalingen en transacties zijn verdwenen.³³ Toch is er nog genoeg over. De bewaard gebleven series rekeningen en ook de staatboeken bieden wat betreft de verhuur van de landerijen ruim voldoende informatie.

3 VISUELE KENNISMAKING

In iedere jaarrekening van de rentmeester van de voormalige kloostergoederen werd opnieuw een volledige omschrijving van het verhuurde opgenomen. Daarbij werden ook de namen van de meiers, de huur en andere bijzonderheden vermeld, zoals te zien is in het bijgevoegde voorbeeld. Het is nogal tijdrovend om een stuk eigendom door de tijd heen te volgen, daar dan alle bijna tweehonderd rekeningen moeten worden nageslagen. Het is eenvoudiger om dan wat in de wandelgangen wel het 'Staatboek van Spanheim' wordt genoemd te raadplegen. Daarin staat beknopt de geschiedenis van een stuk eigendom over de periode 1632-1719. Van de in de jaarrekening vermelde boerderij is ook de in 1730 vervaardigde kaart als afbeelding opgenomen.

- 1 Bladzijde uit de rekening van de rentmeester van de voormalige kloostergoederen van Kloosterburen waarin twee eigendommen van de provincie zijn neergeschreven.
- 2 Bladzijde uit het staatboek van Spanheim met de geschiedenis van de boerderij te Kloosterburen over de periode 1632-1719.
- 3 Kaart van een aantal kloosterlanderijen te Kloosterburen, vervaardigd op 27 september 1730 door Hendrik Teijsinga, naar een meting in april 1727.

Dwert Sarmens kinders dan
 nu ons vande sone. **S**aijck
 Jacobs **D**waentien sijn vrouwe
 godwijck **L**isort sijn sijn
 so roed, contimors **1661**
 op gregorij anvangend sijn jaer
 lande, ijdor sijn jaerlijck door
 drie car: guld sijn sijn
 bloogt drie sijn sijn
 guld acht sijn sijn
 dophre **1675** versijens be-
 halt met — — — — — 214-0-0

Sercke **B**ickers ende
Sbelten sijn vrouwe godwijck
 sijn sijn sijn sijn
 met sijn sijn sijn
 sijn sijn sijn sijn
 sijn sijn sijn sijn

1
 Bladzijde uit de
 rekening van de
 rentmeester.

Zaaterboeren

Fol. 94.

Luirt Boelens tot Feddemarkhuis en Ariaantien
 Oldenclouffer getr: 148 Tucht A= 1655. de soon Willem Luirts en Trebele A=
 1673. Willem Luirts getr an Grietic A= 1691 Rienje Halpema
 Fol. 240 ^{1/2} en Franke 1719. von de Schatting

Jacob Janzen ernde Aene getr 90 Tucht
 Oldenclouffer A= 1634. deszelfs onmondige kinderen A= 1637. Garbrant
 Janzen en Lenje A= 1648. de wed: Lenje getr: an Jacob Dijts
 Fol. 242 ^{1/2} A= 1667. Tomas Tonnis en Grietic A= 1673. Tomas Tonnis getr
 an Trijette. 1720. Menne Ewens, an Focke Jhn Vond: 2e Propje

Jacob Berents ernde Marretien getr 59 Tucht
 Oldenclouffer A= 1637. de wed: Marretien getr: an Evert Harmens
 A= 1665. de kinderen, A= 1673. eene von dese kinderen met
 Fol. 241 ^{1/2} Naemen Haysse Jacobs en Sawaantie A= 1694. Sawaantie getr:
 an Blaas Blaassen A= 1708. Frederik Popkens.

Anno Heures

1632 495-16-11
 50 168-7-11
 56 136-10-11
 62 158-6-11
 81 100-2-11
 93 297-7-11
 1704 325-7-11
 16 109-11-11
 19 Schatt.
 1725 130 1/2-11

A^o 1656. nae de nieuwe mate groot bewaarden
 145 1/2 jucken 71 roeden

A^o 1695. is van dese plaats afgegaen een juck land soo
 verkocht is an J^r Florenken. 1/2 van Dijsterhuiswaer 100-11-11

A^o 1719. Sijn tot dese plaats gwoegt 50 1/2 jucken soo Jacob
 Surriens wed: heeft gebr: Siet Tot: 95. 1/2.

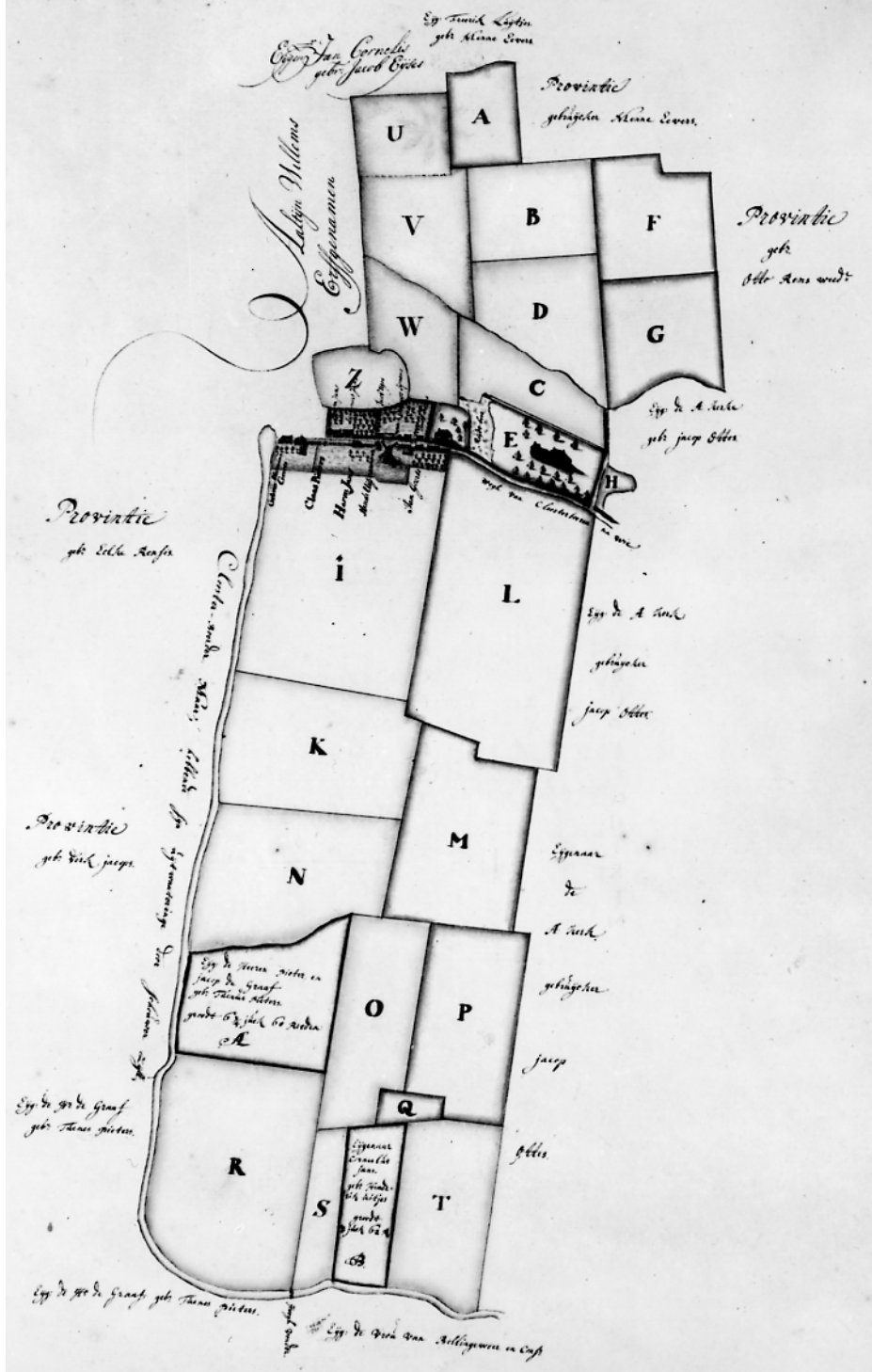
1622 301-10-11
 56 554-16-11
 62 361-16-11
 81 297-11-11
 92 243-1-11
 1701 259-4-11
 16 218-1-11

A^o 1656. nae de nieuwe mate groot bewaarden
 108 jucken 98 roeden

1632 197-13-11
 36 201-12-11
 62 219-8-11
 81 160-11-11
 92 115-5-11
 1701 128-11-11

Als in dese volgende plaats een groote kolk
 was ingespoelt en weder toe gemaeckt bij acte der
 Heeren Gedeys: in dato den 29 April 1700 is bij staafse
 Resol. van den 24 Juni 1701 overstaan dat de meiers
 de helfte sal worden goet gedaen te wiken 798 1/2 l:
 A^o 1656. nae de nieuwe mate groot 64 jucken 50 roeden

3
Kaart van een aantal
kloosterlanderijen
te Kloosterburen.

Provincie Plaats
 tot Cloosterkerck wachende
 ghelyck den Kintich Tweelick,
 Genecten in de Bida van de H. Heer
 Thomas van Sijck, Reclamester der Provincie
 Vaste Gheue, de spade opt geueent na de maete
 van Cloosterkerck, spade t' jaer 270. Reclame, de Reclame
 van 1490 tot 8 Jaeren, is na de Reclame van 1490 tot 296. Reclame
 Genecten in April 1527. H. H. T. Reclame. J. J. J. J. J.

<p><i>jaeren</i> <i>Reclame</i></p> <p>A, anlast. 2 1/2 --- 39</p> <p>B, groen last. 4 1/2 --- 30</p> <p>C, groen --- 2 1/2 --- 20</p> <p>D, groen --- 4 1/2 --- 31</p> <p>E, lin. witten 30 --- 22</p> <p>F, hite --- 4 1/2 --- 33</p> <p>G, hite --- 4 1/2 --- 9</p> <p>H, lin. --- 10</p> <p>I, groen --- 13 1/2 --- 19</p> <p>K, groen --- 7 1/2 --- 42</p> <p>L, hite last. 34 1/2 --- 49</p> <p>M, hite --- 7 1/2 --- 33</p> <p><i>Reclame van jaeren</i> 24</p> <p style="text-align: right;">71 1/2 --- 42</p>	<p><i>jaeren</i> <i>Reclame</i></p> <p>N, groen last. 5 --- 12</p> <p>O, groen 5 1/2 --- 34</p> <p>P, hite last. 6 1/2 --- 32</p> <p>Q, hite last. 4 --- 10</p> <p>R, groen 33 --- 45</p> <p>S, groen 3 1/2 --- 34</p> <p>T, groen 5 1/2 --- 63</p> <p style="text-align: center;">39 1/2 --- 60</p> <p style="text-align: center;">71 1/2 --- 42</p> <p>J. J. J. J. J. --- 34</p> <p>van de west. Plaats.</p> <p>A --- 6 1/2 --- 60</p> <p><i>Reclame van jaeren</i></p> <p>B --- 3 --- 62</p> <p><i>Reclame van jaeren</i></p> <p style="text-align: center;">12 1/2 --- 8</p> <p>van de gade groen op den Cande.</p>
--	---

Ingerolge Coudre
 Jan zyn Coudre als beven. eemden en te knoed gyt.
 Coudre, jaeren, eemden, eemden.
 U en V, groen --- 7 --- 60
 W, groen --- 5 --- 60
 Z, hite --- 3 1/2 --- 13 1/2

Hier my Coudre
 Geninge den 27 September 1730
 Henricus van Sijck
 J. de Samen. 12 Jan 22 1730
 neg de Samen. 3 Jan 21 1730
 van jaeren 13 1/2, 13 1/2

Schaal van Reclame, Reclame van 1490 tot

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

Over het algemeen is de financiële informatie in de kloosterrekeningen redelijk betrouwbaar, afgezien van de reeds genoemde mogelijkheid tot fraude door de rentmeester. Die betrouwbaarheid geldt echter veel minder de vermelde namen. De overschrijving op andere gebruikers vond in werkelijkheid vermoedelijk vaak eerder plaats dan de registratie. Dit was vooral het geval waar het huwelijken en overgangen van ouders op kinderen betrof. Hiermee samenhangend was het overschrijven in de registers van de situatie van het vorige jaar een probleem. In de kloosterrekeningen komen daardoor veelvuldig overledenen voor als nog levende personen. De zeer toegankelijke en veel geraadpleegde samenvattingen van de huurgeschiedenissen van de diverse landerijen in de registers of staatboeken, opgemaakt door rentmeester Spanheim en Van Seeratt over de jaren 1632-1734, zijn nog minder betrouwbaar. Deze bevatten namelijk aardig wat kleine foutjes in de tenaamstelling van de huurders en de datering.³⁴

Problematisch bij het onderzoek naar landgebruik is de onduidelijkheid of een provinciemeier van anderen nog meer land gehuurd heeft, of mogelijk nog zelf eigen land bezit. Daarmee is dus steeds onzeker of de kloosterrekeningen wel het gehele landgebruik van de provinciemeiers weergeven. Ook is het mogelijk dat een deel van het beklemd land tijdelijk doorverhuurd werd. Een ander probleem is dat de landerijen slechts onregelmatig opgemeten werden. Daardoor is vooral de omvang van de boerderijen aan de kust niet altijd correct. Tevens blijkt dat in geval van hernieuwde opmeting de omvang van boerderijen nogal eens flink kan veranderen, zonder dat daar aanwijsbare redenen voor zijn. Een laatste meer algemeen Gronings probleem is dat per kerspel de grootte van de gehanteerde oppervlaktematen, de grazen, jukken en roeden, wisselt. Zie voor een overzicht daarvan de dissertatie van Priester.³⁵

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Gegevens over de Groningse kloosterlanderijen van vóór het jaar 1595 zijn te vinden in de kloosterarchieven. Jammer genoeg zijn er slechts betrekkelijk weinig archivalia betreffende de oude Groningse kloosters bewaard gebleven.³⁶ Het gaat voornamelijk om akten waarbij kloosters goederen verwerven. Deze schaarse verwervingsakten zijn niet altijd gemakkelijk te relateren aan de percelen die na 1595 tot het voormalige kloosterbezit behoren.

Naast de provincie waren er nog andere belangrijke institutionele grondeigenaren in Groningen. In 1755 was in de Ommelander kleigebieden (iets minder dan de helft van het gewest) 21 procent van de landbouwgrond in handen van de provincie, 1 procent in handen van het Ommelander bestuur en 4 procent in handen van de stad Groningen of van diverse stedelijke instellingen (gasthuizen en dergelijke).³⁷ Daarnaast was een kleine 16 procent van de landerijen eigendom van diverse plattelandsorganisaties, vooral van kerkvoogdijen, kosterijen en diaconieën. Iets meer dan de helft van de Ommelander kleigebieden was eigendom van particulieren, meestal van landjonkers en stedelijke regenten. Slechts bij 11 procent was de eigenaar tevens de gebruiker van de grond. In de rest van de provincie en dan met name in het Oldambt, de Veenkoloniën en de stad Groningen was het aandeel van het provinciaal bezit kleiner. In deze gebieden had de stad Groningen veel eigendommen.³⁸

Diverse andere eigenaren hielden vanaf de zeventiende eeuw met de provincie vergelijkbare administraties bij van de verhuuring van hun grondbezit. De belangrijkste daarvan zijn de stad Groningen en het afzonderlijke Ommelander bestuur, die ieder ook een deel van het kloosterbezit verwierven.³⁹ Daarnaast moeten de stedelijke instellingen als gasthuizen en weeshuizen genoemd worden. Deze legden vanaf de zeventiende eeuw jaarlijks financieel verantwoording af bij het stadsbestuur van het beheer over hun vaak uitgebreide landerijen, die ze niet zelden al in de zestiende eeuw of eerder in eigendom verworven hadden.⁴⁰ Op het Groningse platteland hadden instellingen als kerkvoogdijen, kosterijen, pastorieën, diaconieën en zijlvesten ook een flink aantal landerijen en heemsteden in eigendom. Rekeningen en staatboeken zijn echter tot 1773 slechts fragmentarisch bewaard gebleven. Vanaf dat jaar zijn de verhuurde eigendommen van de kerkvoogdijen echter wel systematisch te volgen.⁴¹

De rekeningen van de voormalige kloostergoederen en ook de rekeningen en staatboeken van andere instituties bevatten veel gegevens die nergens anders gevonden kunnen worden. Toch kunnen delen van deze gegevens op diverse manieren gecontroleerd worden. Ten eerste is het door de omvangrijke administratie mogelijk om de gegevens in het ene jaar te vergelijken met de opgaven in andere jaren. De meeste gegevens komen op verschillende plaatsen in de administratie voor. In het bijzonder bij gebruik van de zeer toegankelijke overzichtregisters van Spanheim valt het aan te raden om de daar opgegeven details te controleren aan de hand van de feitelijke administratie zelf.

Ten tweede zijn de opgegeven namen van de meiers of huurders, de omvang van de landerijen en de betaalde huur voor een deel te vergelijken met de niet-systematische opgaven in verzegelingen (verkopen van het recht op beklemming) en boedelinventarissen (omschrijving eigendom), en met de wel systematische maar voor een zeer beperkt aantal jaren beschikbare opgaven in verpondingslijsten en zijlschotregisters.⁴² De namen van de meiers kunnen natuurlijk ook gecontroleerd worden met behulp van de doop-, trouw- en begrafenisboeken en dergelijke.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

Met de rekeningen van de kloosterlanderijen is het mogelijk om op relatief eenvoudige wijze de namen te achterhalen van de gebruikers en de familierelaties tussen opeenvolgende gebruikers van een redelijk deel van het Groningse grondbezit over een zeer lange periode. Daarmee zijn ze uitstekend geschikt als genealogische bron. Ook zijn ze regelmatig gebruikt in de zogenaamde boerderijenboeken. In deze voor het Groningse platteland typerende publicaties wordt de bewonersgeschiedenis van alle boerderijen in een bepaald gebied door de eeuwen heen geschetst.⁴³ Door de koppeling van informatie over bekleemrechtelijke gebruikers uit de rekeningen betreffende de kloosterlanderijen, de verzegelingen en de notariële archieven uit de periode 1755-1832 aan de gegevens van het kadaaster is het zelfs zeer goed mogelijk gebleken om het gehele landbezit van de Groningse kloosters ten tijde van de Reformatie in kaart te brengen.⁴⁴ Iets globaler heeft Siemens dit gedaan voor de kaart van alle kloosterlanderijen rond 1595 in zijn *Historische Atlas van de provincie Groningen*. De reeds eerder genoemde vervaardiging van vele kaarten van provinciëlanderijen in de periode 1722-1736 vereenvoudigt in veel gevallen het bepalen van de exacte topografische plaats van de kloosterlanderijen.

Blijkens de dissertatie van Feenstra geven de kloosterrekeningen een redelijk inzicht in de ontwikkeling van de betaalde bekleemhuren in de provincie.⁴⁵ Gezien de belangrijke rol van de provinciëlanderijen bij de totstandkoming van het vigerende Groningse bekleemrecht, vormen de rekeningen ook een goede bron voor de bestudering van de ontwikkeling in de huurvoorwaarden in de zeventiende en achttiende eeuw.

De bron is nauwelijks gehanteerd om na te gaan hoe de gemiddelde omvang van de boerderijen zich in de zeventiende en achttiende eeuw ontwikkelde. De bron heeft in dat opzicht namelijk het nadeel dat de kloosterlanderijen niet representatief waren voor de rest van het grondbezit in de provincie. De provincieplaatsen waren relatief groot; de kleine percelen werden in de zeventiende eeuw uit het oogpunt van efficiëntie afgestoten. Daarbij bleef door de wijze van verhuren de omvang van de plaatsen nagenoeg ongewijzigd, er kwamen nauwelijks splitsingen of samenvoegingen voor. Een bijkomend nadeel is het feit dat het provinciaal eigendom verspreid lag en nooit een geheel kerspel besloeg.

De rekeningen en staatboeken van de verhuur van boerderijen en landerijen geven veel informatie over de continuïteit in het gebruik van de grond en van de bewoning van huizen. Ook kunnen deze bronnen veel duidelijk maken over de wijze van overdracht van het gebruiksrecht van landerijen. Niet alleen de provincie, maar ook de andere eigenaren geven vaak aan hoe de nieuwe meier in relatie stond tot de voorgaande meier, indien er sprake is van een directe familieband, zoals zoon, dochter of (hertrouwde) weduwe. Tot nu toe is de bron echter voor dergelijk onderzoek nog niet systematisch gebruikt.

NOTEN

- 1 W.J. Formsma, 'Beklemrecht en landbouw. Een agronomisch-historische studie over het beklemrecht in Groningen, in vergelijking met de ontwikkelingen elders', *Historia Agriculturae* XIII (Groningen 1981) 7-135. Zie ook het broncommentaar over de Groningse protocollen van verzegelingen in deze bundel.
- 2 C. Tromp ed., *Groninger kloosters* (Assen en Maastricht 1989) 3.
- 3 E.H. Roelfsema, *De klooster- en proosdijgoederen in de provincie Groningen* (Groningen en Den Haag 1928) 16-18; W.B.S. Boeles, *De geestelijke goederen in de provincie Groningen van de vroegste tijden tot op heden* (Groningen 1866) 41-43.
- 4 Boeles, *De geestelijke goederen*, 32-35; O. Postma, 'Het rekenboek van het klooster Selwerd 1560-1563', *Groninger Volksalmanak* (1950) 78-80.
- 5 Roelfsema, *De klooster- en proosdijgoederen*, 22; Tromp, *Groninger kloosters*, 4; M. Schroor, *De Atlas der Provinciëlanderijen van Groningen (1722-1736)* (Groningen 1996) 17.
- 6 Boeles, *De geestelijke goederen*, 47.
- 7 Schroor, *De Atlas der Provinciëlanderijen*, 13 en 17.
- 8 Roelfsema, *De klooster- en proosdijgoederen*, 37-43; J. Dik, *Uit de geschiedenis van Appingedam, de oude hoofdplaats van Fivelingo* (Assen 1956) 148-150. Zie voor een lijst met bezittingen Groningen, Rijksarchief (RA), Register Feith, inv. nr. 1543.175.
- 9 E. Wiersum, 'De bezittingen van de drie Groningsche commanderijen in het laatst van de 16de eeuw', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap XLV* (1924) 1.
- 10 Tromp, *Groninger kloosters*, 97-99. Zie Groningen, RA, Archieven van de Staten van Stad en Lande (Statenarchief), inv. nrs. 526-535 (register van bevelen tot betaling uit de kloostergoederen).
- 11 Roelfsema, *De klooster- en proosdijgoederen*, 76-84.
- 12 Voor een verdeling van de kopers H. Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel (1600-1800)* (Groningen 1981) 31-33, 360; R.F.J. Paping, 'Voor een handvol stuivers'; *Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei* (Groningen 1995) 185.
- 13 Roelfsema, *De klooster- en proosdijgoederen*, 100-106.
- 14 Groningen, RA, Statenarchief, inv. nrs. 2809-3087 (het minst volledig); ibidem, inv. nrs. 2289-2655.
- 15 Ibidem, Statenarchief, inv. nrs. 2289-2309. Het onroerendgoedbezit van het rijkste klooster Aduard in 1595 is gepubliceerd door H. Brugmans, 'De kroniek van het klooster Aduard', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap XXIII* (1902) 143-188. Zie ook Ibidem, Statenarchief, inv. nr. 718a (lijst van goederen van de kloosters Wittewierum en Schildwolde in 1597).
- 16 W.J. Formsma, *Inventaris van de archieven der staten van Stad en Lande (1594-1798)* ('s-Gravenhage 1958) 89-90. In Groningen, RA, Statenarchief, inv. nr.

- 2658 is een index opgenomen met aanwijzing onder welke kerspelen de buurtschappen en de diverse met name genoemde boerderijen gerangschikt zijn.
- 17 Gepubliceerd in Wiersum, 'De bezittingen', 6-31.
 - 18 Roelfsema, *De klooster- en proosdijgoederen*, 70.
 - 19 Groningen, RA, Ommelander Archief, inv. nr. 1029. Gedrukt: zie de instructie van 7 juni 1632 op de administratie, gedrukt in H.O. Feith, *Het Groninger Beklemregt of verzameling van Staats-Reolutien en andere, tot het beklemregt betreffende stukken 1* (Groningen 1828) 170-175. Zie ook de vernieuwde instructies van 7 juni 1632 en 5 maart 1656 aldaar.
 - 20 Ibidem, Statenarchief, inv. nr. 3158.
 21. Ibidem, Statenarchief, inv. nrs. 726-727 (registers van overdracht, 1630-1772).
 - 22 Bewaard zijn Ibidem, Statenarchief, inv. nrs. 720-724, 1453-1463 (rapportboeken, 1729-1768).
 - 23 Roelfsema, *De klooster- en proosdijgoederen*, 80-95.
 - 24 Schroor, *De Atlas der Provinciëlanderijen*, 7-8.
 - 25 Groningen, RA, Archief van de Hoge Justitiekamer, inv. nrs. 838-1038.
 - 26 H.D. Guyot, 'Een ontrouw rentmeester', *Groninger Volksalmanak* (1902) 142-143, 151-152.
 - 27 Groningen, RA, Statenarchief, inv. nrs. 719, 2658 en 3160-3168.
 - 28 Op het RA Groningen is een door H.R.A. Wessels gemaakte transcriptie van Groningen, RA, Statenarchief, inv. nr. 2658 (periode 1632-1728) aanwezig, die ook als computerbestand beschikbaar is. Overgenomen zijn slechts de behuise landerijen, terwijl ook de huren en resultaten van hermetingen ontbreken.
 - 29 B.W. Siemens, *Toelichting behorende bij de Historische atlas van de provincie Groningen* (Groningen 1962) 92-203.
 - 30 Schroor, *De Atlas der Provinciëlanderijen*.
 - 31 M. Schroor, *De Atlas der Stadslanden van Groningen (1724-1729)* (Groningen 1997).
 - 32 Roelfsema, *De klooster- en proosdijgoederen*, 100-105. Groningen, RA, Archieven Gewestelijke Besturen, inv. nrs. 27, 127-130, 562-566, 839-841, 1236.
 - 33 Vergelijk Formsma, *Inventaris van de archieven*, 9.
 - 34 Groningen, RA, Statenarchief, inv. nrs. 719, 2658, 3160, 3162-3168.
 - 35 P.R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910* (Wageningen 1991) 497-502.
 - 36 S. Hiddema en C. Tromp, *Inventaris van archieven van kloosters in de provincie Groningen* (Groningen 1989); Formsma, *Inventaris van de archieven*, 8-9.
 - 37 Paping, 'Voor een handvol stuivers', 184.
 - 38 Uitgebreid over het stadsbezit bij M. Schroor, *Stadstaat Groningen. De Groninger stadsrechten en buitenbezittingen 1612-2000* (Groningen 1999).
 - 39 Voor de stad al vanaf 1526. Groningen, GA, Stadsarchief voor 1594, inv. nrs. 7.1-7.53; zie ook *Rekeningen der Stad Groningen uit de 16e eeuw*. P.J. Blok ed. ('s-Gravenhage 1896); Ibidem, Stadsarchief 1594-1815, inv. nrs. 1-3, 81, 83, 85, 98, 103, 332, 372, 416; Ibidem, Archief van het Veenkantoor, inv. nrs. 120-132, 138, 222-230, 259, 340, 342-345, 444-462. Voor de Ommelanden zie Groningen, RA,

- Ommelander Archief, inv. nrs. 386-539, 564, 1341-1432, 1434-1436, 1458-1515.
- 40 Jaarrekeningen in Groningen, GA, Stadsarchief 1594-1815, inv. nrs. 35, 38, 42-43, 45, 47, 50, 52-53, 55, 62, 65, 67, 69-70, 73, 75, 146-147, 149, 158, 374, 401, 402, 405-406, 410, 412.
- 41 Ibidem, Stadsarchief 1594-1815, inv. nrs. 155-157, 350-369, 971-973; Groningen, RA, Statenarchief, inv. nrs. 845-848, 852-855.
- 42 Zie hiervoor de betreffende bronnencommentaren in deze bundel.
- 43 Zie voor een overzicht van deze boeken Bijlage B in het broncommentaar over de protocollen van verzegelingen.
- 44 W.W. Kat, *Voormalige kloosterlanderijen in Hoogkerk, Leegkerk en Dorkwerd* (Hoogkerk 1986).
- 45 Feenstra, *De bloeitijd*, 22-31, 418-467.

BIJLAGEN

A Vindplaatsen

Groningen, Rijksarchief (RA), Archief van de Staten van Stad en Lande

inv. nrs. 2289-2655, 2808-3087: rekeningen (1595-1796)

inv. nrs. 719, 736, 2658-2665, 3159-3168: diverse soorten staatboeken (1608-1734, 1773-1798, zie daarvoor ook Groningen, RA, Omme-lander archieven, inv. nrs. 1043-1051)

inv. nrs. 728-737, 2666-2667: verkopen van landerijen (1626-1785).

Groningen, RA, Archieven Gewestelijke Besturen

inv. nrs. 27, 127-130: rekeningen rentmeester (1797-1802)

inv. nrs. 562-566, 839-841, 1236 rekeningen nieuwe domeincasse (1802-1810).

B Gedrukte bronnen en literatuur

Boeles, W.B.S., *De geestelijke goederen in de provincie Groningen van de vroegste tijden tot op heden* (Groningen 1866).

Brugmans, H., 'De kroniek van het klooster Aduard', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap XXIII* (1902) 1-188.

Feith, H.O., *Het Groninger Beklemrecht of verzameling van Staats-Resolutien en andere, tot het beklemrecht betrekkelijke stukken 1* (Groningen 1828).

Formsma, W.J., 'Beklemrecht en landbouw. Een agronomisch-historische studie over het beklemrecht in Groningen, in vergelijking met de ontwikkelingen elders', *Historia Agriculturae XIII* (Groningen 1981) 7-135.

Formsma, W.J., *Inventaris van de archieven der staten van Stad en Lande (1594-1798)* ('s-Gravenhage 1958).

Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden, III Groningen (1594-1795). Van der Ent, L. en V. Enthoven ed. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine serie nr. 94 (Den Haag 2001).

Guyot, H.D., 'Een ontrouw rentmeester', *Groninger Volksalmanak* (1902) 139-163.

Hiddema, S. en C. Tromp, *Inventaris van archieven van kloosters in de provincie Groningen* (Groningen 1989).

Kat, W.W., *Voormalige kloosterlanderijen in Hoogkerk, Leegkerk en Dorkwerd* (Hoogkerk 1986).

Roelfsema, E.H., *De klooster- en proosdijgoederen in de provincie Groningen* (Groningen en Den Haag 1928).

- Schroor, M., *De Atlas der Provinciëlanderijen van Groningen (1722-1736)* (Groningen 1996).
- Siemens, B.W., *Historische atlas van de provincie Groningen (Kaarten plus Toelichting)* (Groningen 1962).
- Tromp C. ed., *Groninger kloosters* (Assen/Maastricht 1989).
- Wiersum, E., 'De bezittingen van de drie Groningsche commanderijen in het laatst van de 16de eeuw', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap XLV* (1924) 1-31.

C Begrippenlijst

- beklemrecht
de in Groningen gebruikelijke wijze van verhuren van grond. De huurder is eigenaar van de gebouwen daarop en kreeg mede daardoor gaandeweg de achttiende eeuw een steeds sterker gebruiksrecht op die grond voor een vaste huur (de vaste beklemming). Het beklemrecht was vererfbaar en ook verhandelbaar.
- blote eigenaar
eigenaar van een stuk grond dat in vaste beklemming is uitgegeven. Zijn rechten beperken zich tot de ontvangst van huur en van bepaalde geschenken.
- corpus
het deel van het eigendom van een klooster dat het zelf in gebruik heeft, veelal gelegen rond het klooster.
- geschenk
betaling van een half, één of twee jaar extra huur door de meier aan de blote eigenaar, onder meer verschuldigd bij verlenging van de huur om de zes jaar, bij overschrijving op een nieuwe gebruiker of bij het huwelijk van een gebruiker.
- heemstede (heem)
stuk grond waar een huis op staat, veelal in door de grondeigenaar in vaste beklemming verhuurd aan de huiseigenaar.
- kloostermeier
gebruiker van (voormalige) kloostergrond.
- meier
de gebruiker van vast beklemd grond.
- provinciemeier
de gebruiker van een provincieplaats.
- provincieplaats
voormalige kloosterboerderij in het bezit van de provincie van Stad en Lande.
- rekening
een regelmatig afgelegde financiële verantwoording van inkomsten en uitgaven.

- rentmeester der voormalige kloostergoederen
ambtenaar belast met vooral het financiële beheer van de provincielanderijen.
- staatboek
een per bezitting geordende registratie van ontvangsten uit die bezitting.
- stadsmeier
de gebruiker van een boerderij in het bezit van de stad Groningen, slechts voor een beperkt deel afkomstig uit de kloostergoederen.

// **Eerst inden Lande van puchte wouende**
Van specht

// Malender-land sone die reuconest-land of
 hanc van min heere te seene. xij **te holt**
 // **thans woude comen.** *Dez her- al her-*
te holt her sone

// **De woude her-paude sone hand die molen**
 // **meer en een stic lande die dinst hand die**
 // **more luy den comen wils en 1. stic lande die**

De leenregisters

J.C. Kort

I N H O U D

INLEIDING	143
Definiëring van de bron	143
1 HISTORISCHE SITUERING	145
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	147
Ontstaansgeschiedenis van de bron	147
Verspreiding van het leenstelsel	148
Formulieren	148
3 VISUELE KENNISMAKING	150
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	156
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	156
Gerelateerde en toetsingsbronnen	157
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	158
NOTEN	159
BIJLAGEN	161
A Vindplaatsen	161
B Gedrukte bronnen en literatuur	161
Gedrukte bronnen	161
Literatuur	162
C Begrippenlijst	163

INLEIDING

Definiëring van de bron

In dit broncommentaar ligt de nadruk op de leenregisters uit Holland, Utrecht, Gelderland en Brabant. Leenregisters bevatten de registratie van de door een leenheer gedane beleningen. Anders gezegd, het zijn registers van akten van belening, uitgegaan van een bepaald leenhof. Meestal zijn deze registers chronologisch ingericht. Vroeg of laat wordt bij de chronologische registratie een nadere toegang noodzakelijk om de akten betreffende één en hetzelfde leen gemakkelijk bijeen te kunnen zoeken. Deze toegang is het repertorium, een term die de registratie daar zelf voor gebruikte.¹

Leenregisters zijn in Nederland bekend vanaf de veertiende eeuw. De landsheren zoals de bisschop van Utrecht, de hertogen van Brabant en Gelre en de graaf van Holland begonnen als eersten met deze registratie. Jan III, hertog van Brabant, startte de eigen registratie – overigens niet met gehele akten maar alleen met notities daarvan – in 1312.² Willem, hertog van Gelre, ving aan in 1376³ en Floris van Wevelichoven, bisschop van Utrecht, maakte een begin met de registratie in de periode 1381-1382.⁴ Het Utrechts leenregister was gebaseerd op een of meerdere oudere, verloren gegane exemplaren, aangelegd tijdens het episcopaat van Arnold van Hoerne en Jan van Virneburg. De graaf van Holland is strikt gesproken het laatst, omdat de ononderbroken serie leenregisters pas begint in 1417.⁵ Daar staat tegenover dat de leenakten van de graaf vanaf 1316 zijn opgenomen in zijn algemene registers,⁶ zodat hij feitelijk eerder startte.

De leenregisters bevatten afschriften van volledige leenakten, waarvan hoogstens het formulier kon worden ingekort. Deze registers waren bestemd voor de leenheer, die daarmee de door hem verrichte handelingen bijhield. Gelijktijdig met de registratie werd een volledige leenakte op een stuk perkament geschreven en voorzien van het zegel van de leenheer. Deze oorkonde was het exemplaar van de leenakte voor de leenman, die daar prijs op stelde. De oudst overgeleverde oorkonde uit Holland dateert van 1199.⁷ Tot het einde van het leenstelsel bleef deze oorkonde het middel van de leenman om zijn rechten te staven. In noodgevallen – bijvoorbeeld bij verlies door brand – kon hij een beroep doen op de registratie van zijn leenheer, die hem een nieuwe oorkonde kon uitreiken.

Veel beleningen werden echter tot in de veertiende eeuw niet geboekstaafd, maar slechts mondeling afgehandeld. Bij toeval rest hiervan een mededeling uit 1199 door leenmannen van de heer van Voorne, die getuigden van hun mondelinge belening. Deze werd erkend en vervolgens in een akte voor de abdij Marienweerd vastgelegd.⁸ Uit het boven-

staande blijkt dus dat de registratie der lenen in de leenregisters in de veertiende eeuw goed op gang kwam. De registratie werd daarna voortgezet tot de Bataafse omwenteling in 1795. Reeds in september van dat jaar gingen de provinciale Provisionele Representanten over tot afschaffing van het leenstelsel of zij verwezen de zaak naar de Nationale Vergadering.⁹ Het voorstel van de eerste Nationale Vergadering dienaangaande werd echter verworpen; pas het voorstel van de tweede Nationale Vergadering werd op 23 april 1798 aangenomen. Inmiddels waren de activiteiten van de leenkamers grotendeels tot stilstand gekomen, omdat leenmannen in afwachting van de nieuwe regeling hun lenen niet meer verhieven. Alleen de grootste leenhoven zoals die van Holland, Wassenaar en Vianen wisten hun bestaan te rekken tot 1798 of zelfs -mondjesmaat- tot 1802.

1 HISTORISCHE SITUERING

Het leenstelsel, waarvan leenregisters de administratieve neerslag zijn, kwam tot ontwikkeling tijdens Karel de Grote (768-814). Hij legde hiermee een bestaande praktijk vast. Deze was eenvoudig: een man zwoer een heer met raad en daad – op te vatten in militaire zin – bij te zullen staan en de heer nam hem aan. Aldus was de persoonlijke band tussen leenheer en leenman ontstaan. De leenman ontving in ruil voor zijn dienst gewoonlijk een stuk land, waarmee hij in zijn onderhoud kon voorzien. In tegenstelling tot de huurder of pachter was de leenman geen regelmatig afdracht van zijn bezit verschuldigd. Deze vorm van bezit komt overeen met het huidige houderschap, maar het blijft daar niet toe beperkt.

In de tijd van Karel de Grote was het leen louter persoonlijk en vererfde het niet. Vanaf het einde van de twaalfde eeuw was ook op het leen een bepaalde vorm van erfrecht van toepassing. Het leen kon slechts op de oudste zoon overgaan. In de loop van de dertiende eeuw zien wij echter een ontwikkeling, waarbij ook een dochter het leen kon erven. Dit voorrecht verleende de leenheer in de dertiende eeuw slechts voor één geval, in de veertiende eeuw kon men zogenaamde onversterfelijke van het leen verkrijgen. Dit hield in dat het leen bij elke overgang op een dochter kon komen, al behield een zoon de voorkeur. Aldus was een tweedeling in de lenen ontstaan. De lenen die alleen in mannelijke lijn konden vererven, noemde men zwaardlenen, slechte of versterfelijke lenen. De lenen die ook in vrouwelijke lijn konden vererven, noemde men daarentegen spillelenen, goede of onversterfelijke lenen.

Hierboven werd aangegeven, dat het leen tussen de negende en de dertiende eeuw op een bepaalde manier erfelijk was geworden. Anders dan het eigen goed, dat zonder tussenkomst van anderen onder de erfgenamen verdeeld werd, moest het leengoed bij vererving of overdracht opnieuw bij de leenheer verkregen – in de middeleeuwse term ‘verzocht’ – worden. Dat gold overigens ook voor het tijns- of cijnsgoed dat bij de tijns- of cijnsheer verkregen diende te worden. Wij zien hierin een restant van de oorspronkelijke regeling, waarbij het leen juist niet vererfde. Aangezien deze procedure telkens herhaald diende te worden spreken wij in juridische termen over het leenbezit als een houderschap onder bijzondere titel.

De wijze van verkrijging was als volgt. Wanneer een leenman kwam te overlijden, verviel zijn leen automatisch aan zijn leenheer. Zijn oudste zoon had een even automatisch recht op het leen van zijn vader, mits hij het binnen ‘jaar en dag’ bij de leenheer wist te verkrijgen, dus succesvol verhief. Hij moest de leenheer hulde brengen, de eed van trouw afleggen en het heergewaad voldoen. Deze heergewaden, aanvankelijk bestaande

uit tastbare zaken zoals een havik of een paar handschoenen en later uit geld, vormden voor de leenheer de enige inkomsten uit het leen. Behalve dit diende de leenman zeker in later tijd ook de leenakte van zijn vader mee te nemen teneinde zijn recht te staven. Daarmee was de leenheer verplicht de man formeel te belenen en aldus in het bezit van het leengoed te stellen. Bleef de leenman echter nalatig, dan pleegde hij verzuim en bleef het goed aan de leenheer. In de praktijk kon de leenman het verzuimde goed op een later tijdstip verkrijgen, maar dan moest hij een boete betalen.

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Ontstaansgeschiedenis van de bron

Bijna nooit wordt in bronnen bekend gemaakt waarom tot registratie – met name in registers – werd overgegaan. Soms treft men aan dat iets op schrift gesteld werd omdat het menselijk geheugen zwak was. Deze overwegingen vindt men echter niet in leenakten en leenregisters. Bij uitzondering deelde de klerk van Gijsbert, heer van Vianen, in 1381 mee opdracht te hebben gekregen een register van de lenen aan te leggen.¹⁰ Waarschijnlijk deed hij dat met behulp van aantekeningen op losse bladen, zoals blijkt uit het leenregister van Culemborg.¹¹ De opdracht aldaar op een schutblad *God wouts* lijkt daarom wat hoog gegrepen.

Nadat de leenregisters vanaf de vijftiende eeuw gemeengoed waren geworden, vond men een rechtvaardiging overbodig. Toen maakte men behalve registers van chronologisch geordende akten nog gebruik van de vorm waarbij de akten of notities eerst per leen en dan chronologisch zijn ingeschreven. Deze laatste methode vertoont zijn gebreken wanneer de aanvankelijk gereserveerde ruimte op is, men op een volgend leen stuit en gedwongen is te verspringen. De registers kunnen aldus rommelig worden. Het voordeel is dat een repertorium overbodig is.

In de vijftiende eeuw raakten oudere vormen van registratie uit de mode. Dit waren in de eerste plaats de zogenaamde manboeken, waarvan er weinige resten. Zij zijn ingericht per leenman en sommen onder zijn naam de door hem gehouden lenen op. Ruimte werd gereserveerd voor aantekeningen ofwel volledige akten om de mutaties van dit leenbezit te administreren. Een voorbeeld zijn de manboeken van het leenhof van Abcoude, die beginnen in 1380 en doorlopen tot omstreeks 1440.¹² Een voorganger van 1357 ging teloor. Daarnaast is het oudere manboek van de abdij Egmond te noemen. Het dateert volgens opschrift van 1358 en werd aangelegd in opdracht van abt Hugo van Assendelft (1354-1367). Het bevat echter ook een opdracht van zijn voorganger abt Willem van Rolland (1345-1351). Bovendien draagt het bewaarde register het nummer IIII, zodat aannemelijk is dat drie oudere registers verloren gingen.¹³ Het systeem van de manboeken had dezelfde voor- en nadelen als de leenregisters, die de lenen systematisch en niet chronologisch behandelen. Na 1440 komen deze bronnen niet meer voor.

Aan manboeken en leenregisters gaan zogenaamde denombrementen vooraf, dat zijn lijsten waarin leenmannen van een bepaalde leenheer op een bepaalde tijd werden opgesomd. De eerste lijst in Holland is weliswaar ongedateerd,¹⁴ maar zal oorspronkelijk zijn opgesteld in 1281 voor graaf Floris V bij zijn veldtocht tegen de Westfriezen. Een lijst van leen-

mannen van graaf Reinout II van Gelre dateert van 1326.¹⁵ Anders dan de titel van de uitgave suggereert bevat de lijst geen leenakten, maar is zij de registratie der leenmannen die de graaf na de dood van graaf Reinout I, zijn vader, die januari 1326 stierf, met de zogenaamde ledige hand hulde brachten. Dit verhef met ledige hand vindt plaats wanneer een nieuwe leenheer optreedt. De denombrementen bleven hierna dienst doen, wanneer een nieuwe leenheer aantrad en de leenmannen hun lenen met ledige hand moesten verheffen. In Brabant maakte men nog in 1440 een denombrement, daarna ging men over op een meer geregelde administratie door middel van chronologisch ingerichte leenregisters.

Bij uitzondering greep Karel de Stoute in Holland naar het middel van de denombrementen voor het verkrijgen van financiële bijdragen der leenmannen ofwel – minder gewenst – persoonlijke dienst in zijn talrijke oorlogen. Zijn opvolgers Filips de Schone en Karel V wendden het middel ten laatste aan om greep op de lenen te blijven houden. Naar hun zeggen zouden die anders verduisteren, dus door de leenmannen als eigen goed gezien worden.¹⁶

Verspreiding van het leenstelsel

Het ligt voor de hand, dat het leenstelsel vanuit het zuiden in Nederland is binnengedrongen. Dat moet al vroeg zijn geweest, want Harenberg heeft aannemelijk gemaakt dat in het begin van de negende eeuw een groep *homines franci* in het noorden van Brabant in werkelijkheid leenmannen van een zekere Alfger waren.¹⁷ Wat noordelijker is in 1129 sprake van mannen van de heer van Cuyk in Beesd, die het terrein in leen hadden waarop de abdij Marienweerd zou verrijzen.¹⁸ Later komt het leenstelsel vooral tot ontwikkeling in gebieden met een sterk landsheerlijk gezag. Daarom zijn leenmannen in Groningen en Friesland schaars. Leenheren ontbreken er zelfs geheel. Maar in de rest van Nederland heeft het leenstelsel tot omstreeks 1795 gefloreerd: honderden leenkamers hebben in die periode gefunctioneerd en leenregisters nagelaten. En ook al ging veel verloren, naar schatting beslaan de bewaarde registers meerdere honderden strekkende meters. Tenslotte werd de administratie in oost en west tamelijk uniform gevoerd, wat men moest vastleggen was immers steeds van dezelfde aard.

Formulieren

De meeste leenkamers zullen voor de akten, die zij hun leenmannen meegaven, hebben beschikt over een formulierboek met voorbeelden van deze akten. Het enige formulierboek dat ons bekend is bevindt zich in het archief van de graven van Holland,¹⁹ en bevat het volgende formulier: 'Alb. doen cont allen luden dat wi verliet hebben ende verliet mit desen

brieve Jan Spierinc van Veen alsulc liengoet als Herman van Veen, zijn vader, te houden plach dat is te verstaen ten rechten erfleen gelijkerwijs als dat register daerof inhoud, te houden van ons ende onsen nacomelingen hi ende sine nacomelingen etc. (daarbij waren – hierna volgen de getuigen), in orcunde etc.’ (hierna volgt de aankondiging van het zegel, de plaats en de datum).

In het formulierboek is geen tekst van een eerste belening aanwezig. Dit formulier is voor het afwijkende gedeelte daarom ontleend aan het archief van de heren van Voorne:²⁰ ‘Wi Machteld, vrouwe van Valkenburg etc., doen cont allen luden dat voor ons quam Hendrik Jansz. van Abbenbroek en droeg ons op van zijn vrijen eigen goed (hierna volgen de percelen) ende wi hebben hem verliet en verliet etc. als boven’.

3 VISUELE KENNISMAKING

- 1 Folio uit het manboek van de hofstede Putten van het jaar 1361, met notities in het oudste manboek van Zweder van Abcoude, heer van Putten, aangevangen in 1361.²¹ De leenmannen worden per plaats opgesomd, te beginnen met Geervliet, de hoofdplaats van Putten. Drie van de notities zijn gelijktijdig, werden twee notities zijn later toegevoegd en het blad wordt besloten met een notitie van 1386, die de overgang van het leen van de als derde genoemde Pieter Renger Jacobsz. vastlegt.
- 2 Folio uit het archief van het leenhof van Vianen, 1392 en 1393.²² Dit blad toont de leenmannen die hun lenen na de dood van Gijsbert van Vianen met ledige hand verzochten aan zijn zoon Hendrik van Vianen. Een iets later opschrift meldt dat onderstaande leenakten (zonder het beginprotocol) de vererving (versterfte) en overdracht (wandelinge) van de lenen van jaar tot jaar vastleggen.
- 3 Folio uit het repertorium van het leenhof van Vianen, zeventiende eeuw.²³ Dit blad van de toegang, die de administratie in de zeventiende eeuw bijhield op de chronologisch gerangschikte leenakten, toont een uittreksel betreffende een leen in Vlaams Brabant. Latere beleningen zijn niet geregistreerd.
- 4 Folio uit het repertorium van het leenhof van Vianen, 20^e eeuw.²⁴ Deze pagina uit het gedrukte repertorium op het leenhof Vianen (onderdeel: hofstede Ameide) laat de moderne methode van bewerking van een repertorium zien. Alle zakelijke gegevens over het leen zijn in de koptekst opgenomen en de feitelijke inhoud van de akten of notities is achter de jaartallen weergegeven.

1
Manboek van de
hofstede Putten
van het jaar 1361.

Die sijn die manne die verleen sijn vaders
hoffsteden van putte en haer leyn omfanger
hadden van mijn heert van brabant en van
putte en van sijn Jorden Jare lxxi.

Erst inden lande van putte wanende
Der sijn vaders

Molender Jans sone die reucomest sijn en
hanc van mijn heert re leene .xij. te hant
vaders wader sijn. Die heert en sijn
te hant sijn sone

Die wout heert polders sone hond die moler
meer en een sijn lande sijn sijn sone die
sone sijn sone sone sone sone sone sone
heert die sijn sone sone sone sone sone

Die piet reucomest sone en wout sijn vaders
honden van mijn heert die middelic sone sone
sone sone sone sone sone sone sone
alte sone te behoren

Die noch niet reucomest sone en wout sijn vaders
sone sone sone sone sone sone sone sone sone

Die noch wout sone sone sone sone sone sone sone sone sone
sone sone sone sone sone sone sone sone sone

Jacob pittler Puyder B

Die sijn die manne die verleen sijn vaders
hoffsteden van putte en haer leyn omfanger
hadden van mijn heert van brabant en van
putte en van sijn Jorden Jare lxxi.

hijn legmet die bestenve en die wuudling
 en den constra mancy also als die en mancy re juncy
 versteruoy en verbluudely

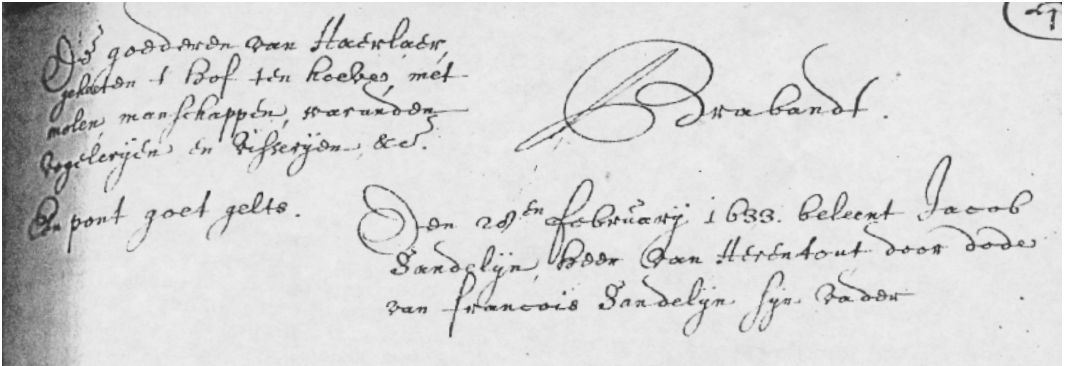
Dit sijn die ghene die heer goede en heer leey op een milde
 verpocht hebben en heer henric hen van viane en den geye
 en die der meiden mit den verleden mer die heer Ghysber
 willeke die van viane ghesterne is en zint versterne en den
 wuudels sijn inghewende also wey en seer boeyt volgende
 van juncy re mancy

Die beleen juncy sijn inghewende willems zuster luy de blie
 gheruoy en den geye. Lambert zeens wif een vurdel lands re
 lege in den geyen boeyt luy legue after den waresloet bond
 meest ghesluyt willems willems z luy den blie den hie heeft by
 alreys ghesluyt die docht kende juncy die boeyt en grette
 willems dieens wif en sijn kende En een helme hoene lands
 gelayt met sacrafuete bond meest geland herlen die den ruy
 en kende warden lano z rot end onberster flide en fley
 die te verhengselbade mit ene mencken behoudele willems die
 lands seer die den blie kort sijnre hystroet in de sey bester
 lunde manne hen henric die lunde splint die den blie lunde
 acme z boey die den drome die den drome

Die seer is gheruoy boer end en boer onse manne. Eytter
 my wessels z en droeyt end op die helste die zed morgt lands
 ghelegren rot sacrafuete in onernesse onderdeelt land meest
 ghelant lunde menfennid wif die heer kende en kende
 Ghysber die menhond en hie boeyt op zefteleer die
 belenede end behoude die juncy luy den drome pelegre in z
 seer die kort land rehoude end end rot end onberster flide
 en fley end te verhengselbade mit ene gadey ghelid guld
 behoudele Eytterey end dende die juncy wif luy luy luy
 hystroet in der helste die sey luy lunde manne hen henric die
 drome ghysber die luy die culent willems lano zed die
 die den des lunde die juncy die

Die beleen van die wille gonde henric die luy den nest
 Eytter holle haer man rot sijnre verste hystroet een hof
 stede luy eenne hoene land en die helste luy dym hoene land

2
Archief van het
leenhof van Vianen,
1392 en 1393.

3
 Repertorium van
 het leenhof van
 Vianen, zeventiende
 eeuw.

2-8-1509: Jan van de Kerkhof voor heer Jan van Haaften kanunnik van St. Marie te Utrecht, bij dode van diens moeder, 13 fo. 4v.

Van het leen 11 is 11A afgesplitst.

11A. De smaltienden van Gameren.

7-6-1627: Gijsbert Schook te Utrecht voor mr. Cornelis van Krimpen, zijn zwager, bij overdracht door Willem van IJsselstein, 27/2 fo. 95-96.

HEMERT

12. **De helft van 8 morgen 2 hont land in Hemert in Perriestad, enerzijds: Hubert Goddijnsz. en Johan van der Weide, anderzijds: Johan Ude en de gemene wetering.**

6-12-1391: Otto Schade met lijftocht van Elisabeth, dochter van Gerard van Broekhagen, zijn vrouw, 6 fo. 4v.

9-5-1399: Pieter van Zuilen ten eigen, bevestigd door jonkvrouw Jan, en hij zal evenveel in het Sticht opdragen, 7 fo. 2, 6 fo. 4v.

HERENTHOUT

13. **De dagelijkse heerlijkheid van Herenthout (1552: in Brabant) met het gerecht tot 3 s. en de helft van alle tienden aldaar met manschappen en goed, (1552: waarvan Hieronymus Sandelijn de andere helft heeft).**

29-6-1433: Wouter van Vriesele¹⁾ Jansz., heer van Poederlee, zoals zijn voorouders na verzuim, 10 fo. 15.

21-5-1459: Magdalena van Vriesee en Pieter van Brimeu, zoon van Garm van Brimeu en Cornelia, diens vrouw, voor hun huwelijk bij overdracht door Wouter van Vriesele, haar vader, gehuwd met Geertruida van Helmond, zoals van Ameide, 10 fo. 86-87.

14-2-1497: Pieter van Brimeu, neef van de leenheer, bij dode van Pieter van Brimeu met lijftocht van Magdalena van Vriesele, zijn moeder, en omdat hij zelf niet kan komen wegens de onveiligheid van de wegen, zal Pieter van Boxmeer, neef van de leenheer, hulde doen, wanneer de leenheer in Brabant komt, 12 fo. 119-120.

9-2-1552: Jacob van Brimeu, heer van Poederlee, die van Walraven van Brederode geen akte heeft gehad, 17 fo. 195.

24-7-1613: Hendrik van Wijngaarden, heer van 's-Heeraartsberg, voor Florence van Brimeu, gehuwd met Filips Snoy, heer van Poederlee, bij dode van Jan van Brimeu, haar vader, binnensjaars na de dood van Jacob van Brimeu, 26 fo. 243v-244.

14. **Het goed te Herlaar, genaamd ten Hove, in Herenthout met molen, manschappen, heerlijkheden en toebehoren (1570: gespecificeerd in het leenboek van Herenthout).**

¹⁾ HS.: Friesland (!)

28-11-1437: Wouter van Vriesele, heer van Poederlee, voor Geertruida, dochter van wijlen de heer van Helmond, zijn vrouw, na uitstel zoals van Ameide en de leenheer schrijft Wouter van Quarebbe van Leuven, die aanspraak maakt op de manschappen, 10 fo. 24v.

21-11-1451: Magdalena, dochter van Wouter van Vriesele, zoals Geertruida van Helmond, haar moeder, na uitstel en zij mag Hendrik en Gijsbert van Helmond, Agnes van Helmond, gehuwd met Hendrik Becker en de kinderen van Margaretha van Helmond, weduwe Wouter Quarebbe, laten delen, 10 fo. 63.

14-2-1497: Pieter van Brimeu, 12 fo. 119-120.

7-8-1502: Adriaan Sandelijn alias Pietersz., burger van Antwerpen, voor Katharina van Brimeu, zijn vrouw, bij overdracht door Pieter van Brimeu, neef van de leenheer, haar broer, 12 fo. 155v-156v.

25-1-1513: Daniel Gerardsz., voor Adriaan Pietersz. Sandelijn voor Karel, diens zoon, 13 fo. 14.

1-2-1522: Arnout Sandelijn voor Jeroen Sandelijn, zijn broer, bij dode van Karel, diens broer, 13 fo. 46.

20-9-1535: Cornelis van Veere voor Adriana Sandelijn, zijn vrouw, bij dode van Karel, haar broer, en beschikking van haar vader met de helft, 17 fo. 43.

19-8-1540: Hubert van Wijk, heer van Onsenoord, voor Agnes en Katharina, zijn dochters, bij dode van Katharina Beukelaar, hun moeder, met de helft, hoewel zij niet verhief omdat zij kort na de dood van Adriana Sandelijn, haar moeder, stierf, 17 fo. 80.

...-1569: Jeronimus Sandelijn, heer van Herenthout, ridder, vermeld, LRK 340 fo. 192v.

24-11-1570: Nikolaas van Dam voor Gijsbert van Bronkhorst, heer van Schoten, ridder, voor Jacob Sandelijn bij dode van Jeronimus Sandelijn, heer van Herenthout, ridder, diens vader, met het geheel, LRK 289 c.Vianen fo. 29v, 24 fo. 43v-44v.

24-7-1613: François Sandelijn, heer van Herenthout, bij dode van Jacob, zijn vader, 26 fo. 243.

18-2-1633: Theofilus, heer van Kats, Coulster, Heiloo enz., voor Jacob Sandelijn, heer van Herenthout, bij dode van François, diens vader, 28 fo. 33.

HERWIJNEN

15. **Het gerecht van Herwijnen met de gift van de kerk (1431: en de vikarie aldaar, kosterij, schoolmeester en Heilige Geestmeester, het geleide van Herwijnen, de staalvisserij en vogelarij).**

28-1-1360: N.N., beleend door heer Jan van Herlaar, heer van Ameide, HSS. 797 nr. 466.

6-11-1423: N.N., beleend door het leenhof van Vianen, HSS. 797.

17-8-1428: Gijsbert van Giessen de jonge op verzoek van Gijsbert van Giessen zonder kerkgift, altaren en voorrang, 10 fo. 2v.

21-1-1431: Walraven van Haaften, neef van de leenheer, bij overdracht door Hak van de Polle voor Margaretha, weduwe heer Dirk van Herwijnen, na verzuim door

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

De gegevens uit de leenregisters kunnen doorgaans als betrouwbaar worden aangemerkt. Slechts sporadisch komt het voor dat een fout in het anders zo secure werk is geslopen. Bij de hoeveelheid leenkamers in Nederland en de daarvan bewaard gebleven registers, is dat zeer weinig. Zo is in zeldzame gevallen vast te stellen dat de leenkamer zich in de genealogische verhoudingen vergiste. Dit kan uiteraard slechts bewezen worden wanneer afdoend tegenbewijs te leveren valt.²⁵

Voorts was het mogelijk dat de leenman weliswaar regelmatig een leen verhief, maar niet goed of helemaal niet wist waar het lag. In het laatste geval kon hij er ook snel de brui aan geven en om een ander leen vragen respectievelijk dit opdragen.²⁶ Mocht het veronderstelde perceel verwisseld zijn voor een ander, dan kwam ook dat pas aan het licht wanneer er iets bijzonders aan de hand was, bijvoorbeeld als de leenman het goed in eigendom wilde verkrijgen.²⁷ Maar dit alles is niet de regel en men heeft moeite een enkel voorbeeld aan te voeren.

Problematischer zijn de belendingen. Vóór de invoering van het kadaster was het gebruikelijk de ligging van een perceel vast te leggen door de namen der eigenaren van de naastgelegen percelen met hun windrichting te noemen. Het konden overigens ook straten of wateren zijn. Bij verhef van zijn leen diende de leenman de akte van zijn voorganger – dus meestal zijn vader – mee te brengen. De normale gang van zaken bij het leenhof bestond daarin, dat de man na verkrijging een nieuwe leenakte meekreeg, waarin het perceel met de oude belendingen onveranderd werd opgenomen. Voor de registratie was dit gemakkelijk, aangezien men geen vragen hoefde te stellen over nieuwe belenders. Het leen bleef zo voor het leenhof duidelijk herkenbaar. Wanneer het perceel werkelijk gevonden moest worden was men echter aangewezen op de plaatselijke secretaris en zijn veldboek of een vergelijkbare administratie. Daarin kon de leenman meermalen voorkomen zonder dat sprake kon zijn van steun van lang overleden belenders. Zo konden luie leenhoven de belenders eeuwen lang onveranderd laten.²⁸ Ook konden leengoederen ten gronde zijn gegaan door afkalving van rivieroeveren, kon de ligging in vergetelheid zijn geraakt of hun naam en omvang veranderd. Andere leenkamers zoals die van Meeuwen²⁹ en Gansoyen³⁰ daarentegen waren zeer actief, zodat de belendingen elke tien à twintig jaar wisselden. De meerderheid deed eens in de honderd jaar onderzoek naar de geldende belenders. Voor de onderzoeker geldt dat belenders weliswaar interessante informatie op kunnen leveren, maar wel aan andere bronnen getoetst dienen te worden.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Omdat het leenstelsel een gesloten systeem was, is het aantal toetsingsbronnen beperkt. Gewezen kan worden op de archieven van leenmannen, die beleningsakten ontvingen en deze hebben bewaard. Helaas leert de ervaring dat slechts een gering aantal van deze akten in origineel is overgeleverd. Mogelijk is dit het gevolg van het feit dat men de oude akte bij het leenhof achterliet zodra de nieuwe verkregen was. Deze kon vervolgens vernietigd worden, vooral als de akte al geregistreerd was. Men kon de akte natuurlijk ook zelf vernietigen. Daarnaast konden akten bij ongeval verloren gaan.

Behalve in origineel kunnen leenakten ook in afschrift overgeleverd zijn, meestal eveneens in het archief van de leenman. Mocht deze leenman een cartularium van zijn archief hebben samengesteld, dan is het zelfs denkbaar daarin series leenakten aan te treffen. Tenslotte komen afschriften van late leenakten voor in een fonds uit de Bataafse tijd, toen bezitters van heerlijke rechten in 1798 aanspraak konden maken op schadevergoeding voor hun verloren bezit en daartoe bewijsstukken moesten overleggen.³¹ Tot enige schadeloosstelling kwam het niet, maar wel bleven de meeste dossiers bewaard met daarin afschriften van leenakten.

Een tweede bron die rijkelijker voorhanden is, bestaat uit rekeningen van heergewaden die de leenman bij het verhef van zijn leen diende te voldoen.³² Veelal zijn deze rekeningen onderdeel van domeinrekeningen, bijvoorbeeld die van Buren en Leerdam³³ en Culemborg.³⁴ Het nuttigst is deze bron, die voor het repertorium gebruikt kan worden, wanneer de originele registratie verloren ging. De toetsingswaarde is minder, omdat het om uittreksels gaat. Soms ging een administratie er toe over slechts de totalen van de heergewaden op te geven. Een voorbeeld hiervan is Leerdam vanaf 1723.³⁵ Aangezien daar ook bijlagen met specificaties ontbreken, geeft deze bron nadien niets over individuele lenen.

Voor toetsing van gegevens uit leenakten kan, afhankelijk van de onderzoeksvraag, gebruik worden gemaakt van diverse bronnen. Is het onderzoek kadastraal, dan kan van de oude rechterlijke archieven gebruik worden gemaakt. Zoals gezegd bevatten die vrijwel nooit leenakten, maar lenen worden wel genoemd in boedelscheidingen en in registers van verkopen. Gaat het om prosopografisch onderzoek, dan kunnen de daarop betrekking hebbende bronnen zoals doop-, trouw- en begraaftregisters, notariële archieven en dergelijke worden geraadpleegd. Bedacht dient wel te worden dat de gegevens uit de administratie van leenkamers een seriematig karakter hebben. In andere bronnen pleegt dat niet het geval te zijn.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

Naar hun aard kunnen leenregisters en zeker de bewerkingen daarvan dienen voor onderzoek naar personen en percelen. Zoals boven gezegd moest de leenman een leen bij elke wisseling verheffen om de band met de leenheer te bestendigen. Zo kan een reeks bezitters van een bepaald leen worden opgesteld. Voorts was het gebruikelijk dat in de leenakte werd vermeld hoe de nieuwe leenman aan zijn bezit was gekomen. Soms beperkte men zich in de akte tot de nieuwe leenman. In dat geval dient de vererving te worden verondersteld. Het leenhof van Doorwerth geeft aan het einde van de zestiende eeuw mooie voorbeelden van akten met begeleidende memories.³⁶ Heeft de akte alleen de naam van de leenman, in de memorie staat ook de wijze van vererving vermeld.

Het object van het leen was meestal een perceel, maar kon in principe alles betreffen. Zo komen ook geldlenen³⁷ en – zeer uitzonderlijk – lenen van ponden peper, was, vijgen, amandelen en zijde en mudden zout³⁸ voor. Voor percelen geldt hetzelfde als voor de personen: gegevens over de ligging van het perceel kunnen verzameld worden en het kan met behulp daarvan op de kaart worden getekend. Zo kunnen gegevens uit verschillende tijden gebruikt worden voor het kadastrale onderzoek. Tenslotte is het mogelijk de formele juridische status van het leenhof en het gehele leenstelsel met behulp van leenregisters te bestuderen of te verifiëren. Het eerste kan men doen wanneer geen optekening van het geldende recht is overgeleverd.

NOTEN

- 1 Een repertorium bevat onder het opschrift van een leengoed de namen van de opeenvolgende leenmannen met verwijzing naar hun akten.
- 2 L. Galesloot, *Le livre des feudataires du duc Jean III de Brabant* (Brussel 1865).
- 3 P.N. van Doorninck, *Leenacten van Gelre en Zutphen, 1376-1402* (Haarlem 1901).
- 4 S. Muller Fz., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht, 1325-1336 II* (Den Haag 1891) 662-708.
- 5 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief (ARA), Archief van de graven van Holland (AGH), inv. nr. 710.
- 6 Ibidem, AGH, inv. nr. 242 en volgende.
- 7 A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 I* (Den Haag 1970) nr. 233.
- 8 Koch, *Oorkondenboek*, nr. 239.
- 9 J.J.A. Wijs, *Bijdrage tot de kennis van het leenstelsel in de republiek Holland* (Den Haag 1939) 123-131 en 138-143.
- 10 's-Gravenhage, ARA, Leenhof van Vianen, inv. nr. 5, fol. 1: 'zeder dat hiit beval Sueder Voorns soen te verwaren ende te scriven'.
- 11 J.C. Kort, 'Het oudste leenregister van Culemborg', *Bijdragen en Mededelingen Vereniging Gelre* (1984) 35-42.
- 12 Utrecht, Het Utrechts archief, Archief van de bisschoppen, inv. nrs. 109b en 110.
- 13 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de abdij Egmond, 12e eeuw-1650', *Ons Voorgeslacht* (1998) 85.
- 14 's-Gravenhage, ARA, AGH, inv. nr. 706.
- 15 P.N. van Doorninck, *Het oudste Leenactenboek van Gelre, 1326* (Haarlem 1898).
- 16 J.C. Kort, *Het archief van de graven van Holland 889-1581 I* (Den Haag 1981) 104*.
- 17 E.J. Harenberg, 'De homines franci in de Codex Laureshamensis' in: C.M. Cappon e.a., *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1984) 39-60.
- 18 S. Muller Fz. en A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 I* (Utrecht 1920) nr. 327.
- 19 's-Gravenhage, ARA, archief graven van Holland, inv. nr. 194, fol. 1.
- 20 Ibidem, archief van de heren van Voorne, inv. nr. 29, fol. 83^v, nr. 310.
- 21 Ibidem, archief van de heren van Putten en Strijen, inv. nr. 63, fol. 1.
- 22 Ibidem, archief van het Leenhof van Vianen, inv. nr. 62, fol. 62.
- 23 Ibidem, Leenhof van Vianen, inv. nr. 43, volgnr. 38, fol. 51.
- 24 J.C. Kort, 'De leenhoven van Vianen, 1320-1666', *Ons Voorgeslacht* (1985) 426-427.
- 25 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Haarlem, 1250-1649', *Ons Voorgeslacht* (1986) 314, nr. 17. Het betreft de aanduiding van 'vader', waar 'broer' had moeten staan.

- 26 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Voorne, 1199-1650', *Ons Voorgeslacht* (1977) 429, nr. 132.
- 27 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Haarlem, 1250-1649', *Ons Voorgeslacht* (1986) 312-314, nr. 17 en 's-Gravenhage, ARA, archief Leen- en Registerkamer van Holland, inv. nr. 246, fol. 178.
- 28 Zie bijvoorbeeld het leenhof van IJsselstein, waar van een perceel in de Ripikerwaard in Jutphaas vanaf de veertiende eeuw tot het eind van het leenstelsel gesteld werd dat een zekere graaf Bock er zat, J.C. Kort, 'De lenen van de hofstede IJsselstein, 1310-1656', *Ons Voorgeslacht* (1983) 480, nr. 93.
- 29 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Meeuwen, 1366-1650', *Genealogisch tijdschrift voor Midden- en West-Noord-Brabant en de Bommelerwaard* (1999) 43-47, 133-138, 184-191 en 265-267.
- 30 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Gansoyen, 1374-1729 (1776)', *Ons Voorgeslacht* (1996) 548-589 en 617-624.
- 31 's-Gravenhage, ARA, archief van het Wetgevende College, 1796-1801, inv. nrs. 390-442.
- 32 Zie hier p. 145-146.
- 33 's-Gravenhage, ARA, archief Nassause Domeinraad, inv. nrs. 2574-2727 en 2881-2894.
- 34 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Culemborg, 1251-1648', *Ons Voorgeslacht* (1987) 43 en noot 2.
- 35 's-Gravenhage, ARA, archief Nassause Domeinraad, inv. nr. 5563, fol. 32.
- 36 Arnhem, RA Gelderland, archief Huis Doorwerth, inv. nr. 61, bijvoorbeeld fol. 13-14^v en 21^v-22.
- 37 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Putten, 1229-1650', *Ons Voorgeslacht* (1979) 190-201, nrs. 179-219.
- 38 C. Hoek, 'De leenkamer van de hof te Wassenaar, 1226-1744', *Ons Voorgeslacht* (1978) 99, nr. 27.
- 39 A.P. van Schilfgaarde, *Het archief der heeren en graven van Culemborg I* (Den Haag 1949) 476-477, inv. nrs. 4779-4782 (leenregisters, lees: repertoria) en inv. nrs. 4783-4790 (manualen, lees: leenregisters).
- 40 W.M. Lindemann en M. van de Wiel, *Indices op de leenboeken van het leenhof van Brabant I* ('s-Hertogenbosch 1986) V en voorbeeld in capite; W.M. Lindemann en Th.F. van Litsenburg m.m.v. H.M.B. Jacobs, *Inventarissen van de archieven van de Raad en het leenhof van Brabant en de landen van Overmaze te 's-Gravenhage, (1586) 1591-1795, het Hof van Justitie en het Leenhof van Bataafs Brabant te 's-Hertogenbosch 1795-1802 en het Departementaal Gerechtshof en het Leenhof van Bataafs Brabant te Breda 1802-1811 I* ('s-Hertogenbosch 1981) 95-99, inv. nr. 1111 (leenregister, lees: repertorium) en inv. nrs. 1115-1121 (registers van akten betreffende leenzaken, lees: leenregisters).
- 41 L. Galesloot, *Inventaire des archives de la cour féodale de Brabant I* (Brussel 1870) 223-224, nr. 151 (in de serie registres dits leenbrieven, lees: leenregisters, het deel lopend tot 1661).

BIJLAGEN

A Vindplaatsen

Leenregisters treft men in de eerste plaats aan in archiefbewaarplaatsen in die van het Rijk. Dat is het gevolg van een actie van notarissen vanaf 1854 teneinde de rechtszekerheid te waarborgen. De leenregisters werden aldus gerekend tot de oude rechterlijke archieven. Daarvoor was tijdens Napoleon bevolen – blijkbaar met hetzelfde doel – de leenregisters bij de overheid in te leveren. Slechts de heer van Zoelen gaf gehoor aan deze oproep, waaraan het huidige fonds van het leenhof van Zoelen en Aldenhaag zijn ontstaan dankt. Deze reeks leenregisters was anders blijven berusten op de plaats waar zij behoorde: het archief van het kasteel Zoelen. Naderhand werden leenregisters als onderdeel van huis- en familiearchieven bij Rijksarchieven in bewaring gegeven. In sommige gevallen werden één of meer leenregisters door het Rijk aangekocht. Dit maakt al duidelijk dat leenregisters onderdeel zijn van een groter archief. Slechts de zeer grote leenkamers, zoals die van de landsheren en van de heer van Vianen, vormden een apart archief. In de inventaris van dit grotere geheel, zij het huis- of familiearchief, treft men de leenregisters aan in de rubriek Leenzaken.

B Gedrukte bronnen en literatuur

Gedrukte bronnen

Volledige akten zijn alleen gedrukt in de diverse oorkondenboeken. Veel belangrijker zijn de repertoria op de diverse leenhoven, die vanaf 1959 in overvloed in het tijdschrift *Ons Voorgeslacht* van de Zuid-Hollandse Vereniging voor Genealogie zijn afgedrukt. Buiten Holland zijn in Overijssel vrijwel alle leenkamers bewerkt, maar voor het overige zijn deze bewerkingen schaars.

Repertoria zijn uit de aard der zaak handzamer dan volledige teksten, omdat het formulier wordt weggelaten. Alle zakelijke gegevens betreffende de leenman, de wijze van verkrijging en de beschrijving van het leen worden echter opgenomen. De onderzoeker moet er wel op bedacht zijn dat sommige bewerkers de begrippen leenregister en repertorium verwarren. Zo worden in de inventaris van het archief van de heren van Culemborg de repertoria leenregisters genoemd, de werkelijke leenregisters met de volledige akten daarentegen manualen van de leenkamer.³⁹ In het leenhof van Brabant in 's-Hertogenbosch heten de repertoria evenzo leenregisters, de leenregisters die ook bijlagen bevatten daarentegen registers betreffende leenzaken.⁴⁰ Wellicht was de bewerkers ontgaan dat de leenregisters tot 1660 nog steeds in het Rijksarchief te Brussel berusten.⁴¹

Literatuur

- Berg, W.J. van den, *Historisch kadaster van de Binnen-Egmondten, 1602-1811*, 4 dln. (Utrecht 1985). (Heeft behalve van het rechterlijk archief ook gebruik gemaakt van het gedrukte repertorium op de lenen van de hofstede Egmond.)
- Buitelaar, A.L.P., 'Breukelen in de middeleeuwen: landschap-bewoning-rechtsmacht' in: E. Hattinga van 't Sant ed., *Convivium aangeboden aan prof. jkvr. dr. J.M. van Winter bij haar afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht*. Middeleeuwse studies en bronnen 10 (Hilversum 1988) 105-138. (Maakt goed gebruik van allerlei gegevens over bezit en eigendom, onder meer ontleend aan leenkamers.)
- Eijken, E.D., *Repertorium op de Overstichtse en Overijsselse leenprotocollen 1379-1805*, 8 dln. (Zwolle 1995). Zie ook de website van het Rijksarchief in Overijssel, bij de op naam bevroegbare bronnen: <http://www.historischcentrumoverijssel.nl/overijssel/leenrep/index.htm>.
- Hoek, C., 'De woning van heer Dirk van Hodenpijl te Overschie en de geslachten Van Rodenrijs, Van Matenese, Uter Nesse, Van (der) Spangen, Van den Vene en Van (den) Dorpe', *De Nederlandsche Leeuw* (1965) kolom 2-19, 32-58, 66-90 en 195-210. (Doorwrochte studie op het gebied van kadaster en genealogie met veelvuldig gebruik van gegevens van leenkamers.)
- Hoek, C., 'Leenkameradministratie als bron voor het historisch onderzoek', *Contactbladen regionale en locale geschiedenis Noord- en Zuid-Holland* (1968) 53.
- Janssen de Limpens, K.J.Th., *Leen- en Laathoven in de Maastrandse Territoria vóór 1795* (Maastricht 1974).
- Kemkes, H., *Die Lehnregister der Bischöfe von Münster bis 1379* (Münster 1995).
- Keijzer, B. de, 'De repertoria op de leenkamers in het graafschap Holland', *Zuidhollandse Genealogieën* (1986) 68-71.
- Kort, J.C., *Overzicht van de leenkamers in Holland* (2e druk; Den Haag 1996). (Met opgaven van registratie en literatuur van meer dan driehonderd leenkamers in geheel Nederland.)
- Lindemann, W.M. en M. van de Wiel, *Indices op de leenboeken van het leenhof van Brabant*, 2 dln. ('s-Hertogenbosch 1986).
- Maris, A. J., *De leen-, keurmedige en tynsgoederen van de Sint Salvator-abdij te Prüm in Gelderland (leenkamer van Klarenbeek)* (Arnhem 1934).
- Mensema, A.J., *Repertoria op de registers van de particuliere leenkamers in Overijssel 1400-1809*, 3 dln. (Zwolle 1988).
- Ons Voorgeslacht*, Maandblad van de Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie.
- Sanders, J.G.M., 'Heerlijkheden en domeinen' in: Sanders, J.G.M. ed., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele inleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996) 47-75.

Schilfgaarde, A.P. van, 'De Geldersche leenkamers' in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* (Den Haag 1948) 137-144.

Scufflaire, A., *Les fiefs directs des comtes de Hainaut de 1349 à 1504*, 2 dln. (Brussel 1978-1980).

C Begrippenlijst

- akte
geschrift, opgemaakt om als rechtsgeldig bewijs van het daarin vermelde te dienen.
- belening
handeling waarbij een leenheer een leenman in het bezit stelt van een leen.
- denombrement
lijst waarin leenmannen van een bepaalde leenheer op een bepaalde tijd werden opgesomd.
- felonie
trouweloosheid van de leenman.
- heergewaad
het object of bedrag dat de leenheer van de leenman ontving bij diens verhef.
- hofstede
terrein waarop een huis gebouwd is of was.
- hulde
eerbewijs dat de leenman zijn heer bracht bij het verhef.
- leenhof
het geheel van de leenmannen van een bepaalde hofstede of een aangewezen getal daaruit, bestemd om samen met de leenheer geschillen tussen andere leden van dit leenhof te beslechten.
- leenkamer
het geheel van de leenmannen van een bepaalde hofstede of meer bepaald de lokaliteit, waar de registratie van de leenmannen werd bijgehouden.
- memorie
geschrift, bevattend een beschouwing of verhandeling over een bepaald onderwerp.
- notitie
bevat een al dan niet uitgebreide opgave van de inhoud van een akte.
- repertorium
bevat onder opschrift van een leengoed de namen van de opeenvolgende leenmannen met verwijzing naar hun akten.
- tijns- of cijnsgoed
vorm van bezit van land, dat belast was met een onveranderlijk jaarlijks bedrag voor een tijns- of cijnsheer.

verhef van een leen

procedure van verkrijging door de leenman van zijn leen.

verhef met volle hand

procedure die plaatsvindt wanneer een nieuwe leenman optreedt.

verhef met ledige hand

procedure die plaatsvindt wanneer een nieuwe leenheer optreedt.

verzuim

verbeurte van het leen aan de leenheer wegens nalaten van verhef door de leenman.

**De Vlaamse en Zeeuwse ommelopers in de
veertiende, vijftiende en zestiende eeuw**

A. de Kraker

I N H O U D

INLEIDING	171
1 HISTORISCHE SITUERING	173
Historisch-geografisch kader	173
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	177
Aanleg	179
Structuur	182
1 De aanhef of hoofding	182
2 De beginnen of belopen	184
3 De parcellering	187
4 De afsluiting	189
Geschoot en hondsmannen	191
5 De bijzonderheden	193
Vernieuwing	194
3 VISUELE KENNISMAKING	195
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	203
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	203
Gerelateerde en toetsingsbronnen	203
De polderkaart	204
Het geschotsboek	204
Het tiendkohier	205
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	205
Grondbezitsverhoudingen en bedrijfsvoering	205
Sociale geleding en familiegeschiedenis	206
Landschapsreconstructie	206
Bodem en geomorfologie	207
Toponymie	207
Archeologie	207
NOTEN	209
BIJLAGEN	215
A Vindplaatsen	215
Gebruikte afkortingen	215
A De hoofdbron: ommeloper van de watering Blankenberge	215
B De bronnen in de nabije omgeving van Blankenberge-Brugge	216
C De bronnen in Noordoost-Vlaanderen: Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe	217

D	De bronnen in Zeeland	218
B	Gedrukte bronnen en literatuur	219
	Inventarissen	219
	Bronnenpublicaties	219
	Literatuur	221
C	Begrippenlijst	227
D	Tabel met de verdeling van het grondbezit in de Brugschen polder, 1499	231

INLEIDING

In deze bijdrage staan de ommelopers of everingboeken als bron centraal. Ommelopers zijn oorspronkelijk middeleeuwse registers waarin op systematische wijze het grondbezit per waterschap of per polder werd opgetekend met het doel de waterschapslasten zo eerlijk mogelijk te verdelen. Tot de waterschapslasten in een watering, zoals de Vlaamse en Zeeuwse waterschappen traditioneel worden genoemd, worden de kosten van het onderhoud van de dijken, sluizen en waterlopen gerekend en de constructie van nieuwe kunstwerken. In de ommeloper werden alle percelen met hun grootte en relatieve ligging, de eigenaar en de gebruiker vermeld. Om die reden wordt dit document algemeen als de voorloper van het negentiende-eeuwse kadaster beschouwd.

Het samenstellen van een broncommentaar bij de ommelopers uit de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen en zestiende eeuw is een omvangrijke onderneming. Niet alleen in gebieden die direct door de zee werden bedreigd, maar ook in Vlaamse parochies verder landinwaarts werden in de loop der eeuwen dergelijke registers aangelegd. Een niet onbelangrijk deel van de Nederlandse gewesten werd in de Middeleeuwen en later in zijn bestaan door de zee bedreigd. Naast de uitgestrektheid van het gebied waarin ommelopers werden gebruikt, waren er tussen al die gewesten op het terrein van de waterstaatsorganisatie verschillen. De Bourgondische centralisatie vond immers pas vanaf de vijftiende eeuw plaats en kreeg vooral zijn beslag in de bovengewestelijke bestuursorganen. Voor het midden van de zestiende eeuw was deze politiek lang niet in alle gewesten van de Nederlanden even sterk merkbaar. De verschillen tussen de gewesten bleven bestaan. Voor wat de waterstaatsorganisatie betreft was er uiteraard hier en daar wel sprake van samenvoegingen van kleine waterschappen, maar dit veranderde de administratieve werking van vele van deze nieuwe organisaties toch niet zoveel als vaak wordt verondersteld.¹ Een bijkomende, maar niet onbelangrijke vraag in dit broncommentaar is dan ook hoe wezenlijk de verschillen tussen al die wateringën onderling en of er grote verschillen tussen de Vlaamse en Zeeuwse situatie waren.

Voor de hier te bespreken ommelopers beperken we ons tot Vlaanderen, waartoe toen ook nog Zeeuws-Vlaanderen behoorde, en Zeeland met de eilanden benoorden de Westerschelde. Die keuze is bepaald door twee factoren. Allereerst is de rijkdom van de Vlaamse bronnen van belang. Niet alleen is in de Vlaamse archieven voldoende bronnenmateriaal aanwezig, maar tevens kunnen we in dit gewest de oudst bewaarde exemplaren van de ommeloper bestuderen. Verder treffen we in Vlaanderen en Zeeland uitgestrekte poldergebieden aan die voortdurend in hun bestaan door de zee werden bedreigd. Juist in deze bedreigde gebie-

den is een zo eerlijk mogelijke verdeling van de waterschapslasten een zaak van levensbelang. Tenslotte vormen de ommelopers uit de beide gewesten naar onze smaak een goed aanknopingspunt voor het onderzoek naar eenzelfde type bron elders in de Nederlanden.

Als uitgangspunt, tevens als eerste hoofdbron, hebben we de ommelopers uit de watering Blankenberge (Brugse Vrije) genomen. Deze registers worden vanaf het midden van de vijftiende eeuw bewaard, maar zijn zeker veel ouder. Ze lopen door tot aan het einde van het Ancien Régime. De watering Blankenberge was qua oppervlakte een van de grootste van zijn tijd (ruim 17.200 ha) en dat maakt de vrij volumineuze ommeloper van deze watering tevens tot een studieobject van belang. Daarnaast hebben we ter vergelijking enkele ommelopers uit de nabije omgeving van Blankenberge bestudeerd, waaronder ook enkele exemplaren uit West Zeeuws-Vlaanderen, dat tot het begin van de zeventiende eeuw deel uitmaakte van het Brugse Vrije. Eveneens hebben we alle ommelopers uit de vijftiende en zestiende eeuw uit het oostelijke deel van Zeeuws-Vlaanderen, voorheen de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe, bestudeerd.

Als tweede hoofdbron zijn per eiland de Zeeuwse ommelopers, hier overloper genaamd, genomen. Het betreft hier de voormalige eilanden Walcheren, Zuid-Beveland, Schouwen en Duiveland. Alle Zeeuwse overlopers dateren uit de zestiende eeuw. Oudere exemplaren zijn in dit gewest kennelijk niet bewaard gebleven.

1 HISTORISCHE SITUERING

Historisch-geografisch kader

De historisch-geografische context waarin het ontstaan van de ommeloper moet worden geplaatst, wordt bepaald door enkele belangrijke ontwikkelingen die kort na het jaar 1000 plaats vonden. Deze ontwikkelingen zijn de sterke bevolkingsaanwas en als gevolg daarvan de toenemende druk op de ruimte. Tot circa 1000 woonden de meeste mensen in Zeeland, Holland en Kust-Vlaanderen uit bescherming tegen de zee op zandruggen en allerlei opgeworpen gronden (stellen, werven en hillen).² Slechts een gering aantal mensen woonde in kleinstedelijke centra.³ Meer in het binnenland was er onder meer bewoning langs rivieren en in gebieden met vruchtbare leemgronden. Grote delen van het kustgebied waren onderhevig aan de getijdewerking van de zee en meer landinwaarts grotere delen bedekt met vrij ontoegankelijke venen of moeren en dichte bossen.⁴ Die gebieden die in Zeeland en Kust-Vlaanderen reeds rond 1000 werden bewoond, worden met de term oudland aangeduid.

Tijdens de twee volgende eeuwen leidde bevolkingsgroei tot de stichting van talloze nieuwe parochies en steden.⁵ De behoefte aan voedsel, bouwmaterialen en brandstoffen groeide. Als gevolg hiervan werd het areaal bos teruggedrongen om ruimte te scheppen voor cultuurgrond. Vanaf de zandruggen werden de veengebieden geëxploiteerd om te voorzien in de behoefte aan brandstof en zout. Veengebieden werden deels vergraven en sedert de twaalfde eeuw ook gedraineerd.⁶ In het stroomgebied van Wester- en Oosterschelde (Zeeland en Zeeuws-Vlaanderen) werden kernen van oudland met lage dijkes beter tegen het opdringende zeewater beschermd. Mondjesmaat werden langs de zeekant wat schorren bedijkt.⁷

Toen ook na het midden van de dertiende eeuw de bevolking bleef toenemen, werden geleidelijk aan ook de meer marginale gebieden ontgonnen. Met name in Zeeland en in de Vlaamse kuststreek werden vanuit het oudland nieuwe poldergebieden drooggelegd. Het nieuwland had door opslibbing een hoger gelegen maaiveld dan het achterliggende oudland. Terwijl het nieuwland vooral een zeeverende functie kreeg, zag het oudland zich voornamelijk geconfronteerd met de lozing van het binnenwater.

De landschapsontwikkeling werd echter van tijd tot tijd onderbroken door natuurrampen. Stormvloeden deden grote afbreuk aan het inpolderingsproces in met name de nieuwe poldergebieden. Het duurde veelal geruime tijd alvorens er kon worden herdijkt. Vooral de stormvloeden in de jaren 1014, 1042 en 1134 richtten aanzienlijke schade aan in Zeeland en de Vlaamse kuststreken.⁸ Ook de stormvloeden in de jaren 1375,

1404 en 1424 waren rampzalig.⁹ De zestiende-eeuwse stormvloed, zoals die in 1509, 1511, 1530 en 1570 misten al evenmin hun vernietigende uitwerking.¹⁰ Aan Vlaamse zijde verdwenen parochies als Hontenisse voorgoed, aan Zeeuwse zijde ontstond zelfs het 'Verdronken Land van Zuid-Beveland', terwijl ook Noord-Beveland tijdelijk verdween. Het scheppen van nieuwland en het herstel van het verloren gegane territoir zijn derhalve ontwikkelingen die gelijktijdig plaatsgrepen en die regionaal grote verschillen vertonen. Eind zestiende eeuw maakte het oorlogsgeweld, gepaard gaande met militaire inundaties, in grote delen van de Noordvlaamse polderstreek een eind aan het middeleeuwse woongebied.

Door de toenemende druk op de ruimte kreeg men een dringende behoefte aan nadere administratieve regeling van grondeigendom- en bezitsverhoudingen. Uiteraard lagen de bezitsverhoudingen in grote trekken al lang vast. Maar met het oog op een eerlijke verdeling van de lasten die op grondbezit drukten, werd een zo nauwkeurig mogelijke registratie noodzaak. Het ging hier niet alleen om registratie van lasten die het dijkonderhoud raakten, maar ook om lasten die betrekking hadden op de afwatering van het oude land door de nieuwe polders. Bovendien moesten er tussen oud- en nieuwland op dit laatste punt afspraken worden gemaakt.

Niet alleen het historisch-geografische, maar ook het politieke kader waarbinnen de ommelopers zijn ontstaan, heeft een rol van betekenis gespeeld. Gezien de grote verschillen tussen de Zeeuwse overloper en de Vlaamse ommeloper is het nodig in te gaan op de ontwikkeling van het landsheerlijke gezag in Vlaanderen en in Holland en Zeeland. In de Karolingische tijd werden stukken van het rijk aan gouwgraven toebedeeld. Tegenover de levering van krijgsvendiensten hielden deze aanvankelijk afzetbare regionale potentaten zich bezig met bestuur, belastingheffing en rechtspraak. Door de invallen van Noormannen en de strijd tussen de Karolingische vorsten onderling, slaagden veel gouwgraven erin hun positie erfelijk te maken en hun territoir uit te breiden. Succesvol hierin was bijvoorbeeld de Vlaamse graaf, die vanuit Brugge en enkele andere kleinere graafschaps zijn territoriale macht wist uit te breiden over een gebied dat zich uitstreckte vanaf de Westerschelde tot aan de Noordzee en tot ver voorbij Atrecht. Zijn politieke invloed reikte echter nog veel verder. Naar binnen toe deelde hij zijn macht echter met velen, waartoe niet alleen de kleinere graven en lokale edellieden behoorden, maar ook de door de graaf zelf aangestelde burggraven. Reeds voor 1000 bestonden er drie burggraafschappen of kasselrijen, rond die tijd groeide dit aantal tot twaalf. De burggraaf, die de graaf vertegenwoordigde, stond aan het hoofd van de kasselrij. Zo vormde in het Vrije van Brugge (kernegebied van de Brugse ommelopers) de burcht van Brugge de centrale plaats waar twaalf schepenen onder leiding van de burggraaf rechtspraken. In later eeuwen bestond het college van het Vrije van Brugge uit 27 schepenen. Het territoir van het Vrije was in drie kwartieren onderverdeeld, te weten het Oosteinde, het Noordeinde en het Westeinde, waarvan elk ne-

gen leden naar genoemd college afvaardigde. In het gebied van het Vrije van Brugge lagen 35 ambachten en diverse vrije steden.¹¹ In de kasselrij Gent ontbrak een centraal college en was de rechtspraak voornamelijk in handen van de ambachtsheren. Deze laatste bestonden uit zeven schepenen die door een schout werden gemaand. Een voorbeeld in deze vormen de Vier Ambachten, bestaande uit vier colleges met elk zeven schepenen. Aan het hoofd van de Vlaamse ambachten, die overigens ondeelbaar waren, stonden de ambachtsheren, die daar erfachtige schouten werden genoemd. Zij lieten hun eigenlijke taak uitvoeren door een schout. De schepenen uit de ambachtsheren werden gerecruteerd uit de plaatselijke notabelen, voornamelijk grondeigenaren of grootpachters. Het waren juist ook deze notabelen die brede colleges (*collaties*) vormden waartoe de zeven schepenen zich wendden om algemene kwesties die het ambacht raakten gezamenlijk te overleggen. Kwamen de schepencolleges er niet uit, dan konden zij zich altijd wendden tot de Gentse schepenen in de Gentse kasselrij of tot die van het Vrije van Brugge in westelijke deel van Vlaanderen. Pas in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw, toen de Bourgondische centralisatie zich deed gevoelen, wendde men zich tot instanties als de Audiëncie, later Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer.

De Hollandse en met name de Zeeuwse situatie vertoont overeenkomstige trekken met de Vlaamse, maar er zijn ook wezenlijke verschillen. Indien we ons beperken tot alleen Zeeland, dan is allereerst de geografische situatie anders. Zeeland was rond 1000 een eilandenrijk met enkele kerngebieden. Uitgangspunt van de macht was hier wellicht niet zozeer de graaf van Holland-Zeeland, maar de lokale ambachtsheren. Hun domein, het Zeeuwse ambacht, was bij vererving of verkoop splitsbaar (ambachtsparties). Volgens Dekker vond tijdens de elfde eeuw een geleidelijke overgang plaats van het ambacht uit de domaniale sfeer naar een situatie waarbij het ambacht deel ging uitmaken van het grafelijke bestuur.¹² Tijdens de Vlaamse overheersing van Zeeland bewesten Schelde, die vanaf 1012 begon, kwam er in dit gebied een kasselrij met de hiervoor beschreven eigenschappen. Ook het gebied beoosten Schelde kreeg een burggraaf. Behalve tijdens de twaalfde eeuw was de burggraaf echter geen blijvende factor van belang in het machtsspel tussen graaf en ambachtsheren.¹³ Dit was wel het geval met de instelling van de rentmeesterschappen beoosten en bewesten Schelde, waardoor de controle van de graaf op de ambachtsheren groter werd. Hoewel de oorsprong en het aanvankelijk functioneren geheel verschillend waren, bleven er rond 1400 toch nog enkele verschillen bestaan tussen de Vlaamse en de Zeeuwse situatie. Zowel de opbouw als de structuur van de Zeeuwse overlopers bleven bepaald door de dominante aanwezigheid van de ambachtsheren, hun ambachten en ambachtsparties, terwijl daarnaast ook het verschil in terminologie, oppervlaktematen en dergelijke tussen de Zeeuwse overlopers en de Vlaamse ommelopers bleef bestaan, waarover in het onderstaande meer.

In beide gewesten speelden ook de grote geestelijke instellingen nog een rol van belang. Veelal was hier minder sprake van machtsstrijd tussen graaf en kloosters zoals die van St.-Pieters en St.-Baafs te Gent, dan tussen bijvoorbeeld graaf en ambachtsheren het geval was geweest. Vooral gedurende de twaalfde en dertiende eeuw zagen de Vlaamse graven in de kloosters van de cisterciënzer orde zoals de Duinenabdij niet alleen om politieke, maar vooral ook sociaal-economische redenen een bondgenoot. Tenslotte werden ook de steden een machtsfactor van belang, waarbij toestand in Vlaanderen meermaals in regelrechte confrontatie met de graaf uitmondde.

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Het op grotere schaal in cultuur brengen van woeste gronden vereist in heel wat gevallen meer dan alleen het vastleggen van de verhoudingen van het grondbezit. In venen en moeren moet het water worden uitgeslagen, wat door het aanleggen van watergangen of waterlopen geschiedt. In zeepolders dient niet alleen het binnenwater te worden uitgeslagen, maar moet tevens het zeewater worden geweerd. Dat laatste gebeurt door de aanleg van zeedijken. Blijvende exploitatie van het land heeft alleen succes wanneer er een gezamenlijke inspanning wordt geleverd tot onderhoud van de kunstwerken. En juist die gezamenlijke inspanning, die de bewoners zich elk jaar weer opnieuw moeten getroosten, vereist ook een zekere vorm van organisatie. Aanvankelijk zal dat een inspanning zijn geweest in de vorm van fysieke arbeid,¹⁴ doch langzaam maar zeker werd dit ook een inspanning in geld.¹⁵ In beide gevallen moest een verdeling van de lasten naar draagkracht worden gemaakt. Aanvankelijk was daarbij de verhouding grondbezit en persoonlijke prestatie belangrijk, maar allengs werd de verhouding tussen grondbezit en kapitaal van belang.

Behalve de schriftelijke vastlegging van 'particulier' grondbezit door abdijen¹⁶ was het nodig om tot een gedetailleerder registratie van het grondbezit te komen. Het bleek zelfs noodzakelijk om alle grondbezit in een (polder)gebied nauwkeurig te registreren,¹⁷ niet alleen om tot een juiste lastenverdeling te komen, maar ook om de nalatigen te kunnen dwingen. Voor dit laatste was er een belangrijke taak weggelegd voor de ambachtsheren met hun vierscharen en/of schepenbanken.

De administratie van het grondbezit in het oudland bleef veelal in handen van de ambachtsheren en hun vierscharen. Dit was aanvankelijk ook in het nieuwland nog het geval. Naarmate het nieuwland zich in de loop van de twaalfde en dertiende eeuw in de kuststreek steeds verder uitbreidde kwam de zorg voor deze gebieden in Vlaanderen en Zeeland geleidelijk in handen van degenen die het bedijkten. In Zeeland gaf dit aanleiding tot het ontstaan van nieuwe ambachten of de opdeling van bestaande ambachten in zogeheten ambachtsparties. In Vlaanderen kwamen er allerlei nieuwe ontvangers van particulieren of van kloosters die als grootste gegadigde hadden meegedijkt, de zogeheten 'voorleggers'. Als gevolg daarvan ontstonden in delen van Noordoost-Vlaanderen colleges van dijkschepenen of zogeheten 'dijkwetten' die ressorteerden onder de schepenbank, ook wel schepencollege van een ambacht genaamd. Deze dijkcolleges werden gemaand door een schout. Geheel tegen hun beginselen in verwierven cisterciënzer abdijen zoals Ten Duinen zelfs schoutambten in delen van de Vlaamse kuststreek. Kortom, in de loop

van de twaalfde en dertiende eeuw werd de basis gelegd voor het op grote schaal ontstaan van wateringsbesturen.¹⁸ Voor die tijd echter moeten waterschapstaken zijn uitgevoerd door reeds bestaande ambachtsheren en hun besturen die grotendeels nog in het oudland opereerden. Het ligt dan ook voor de hand dat er een geleidelijke overgang moet zijn geweest naar die van wateringsbesturen.

Zolang er bij het dijkonderhoud een persoonlijke prestatie van iedere grondbezitter werd verlangd, kon worden volstaan met het maken van allerhande mondelinge afspraken. Maar uiteindelijk moet er toch een verschriftelijking van de lastenverdeling hebben plaatsgevonden, die als het begin van de ommeloper mag worden beschouwd. Hoe deze oudste ommelopers er hebben uitgezien is niet bekend. De archieven van de oudste publiekrechtelijke organisaties met hun schouten zijn zelden bewaard gebleven. De registratie van grondeigendom vond waarschijnlijk plaats in de vorm van een soort lijst, met in de aanhef de naam van de opdrachtgevers en aan het einde een dagtekening met handtekeningen, zoals dat ook bij oorkonden of rolrekeningen het geval is.¹⁹

In Vlaanderen is men in de loop van de dertiende eeuw – en misschien al wat eerder – overgegaan tot de opmaak van de lastenverdeling over het grondbezit in de vorm van kohieren of registers. Dit leiden we af uit een beslissing van het schepencollege van het Brugse Vrije uit 1288, waarbij bij de aanleg van een dijk werd bepaald hoe groot de bijdrage per gemet moest zijn van de landen in de omliggende polders.²⁰

Er zijn echter nog andere factoren die tot het aanleggen van een register hebben genoopt. Het schieten van het geschot, dit is het verschuldigde bedrag in de waterschapslasten per gemet, wordt in geld uitgedrukt en kan derhalve niet worden opgebracht in de vorm van een persoonlijke prestatie.²¹ Daarnaast is de complexiteit van de dijkorganisatie een niet onbelangrijke factor om een en ander schriftelijk vast te leggen. Deze complexiteit houdt meestal verband met de oppervlakte van een watering, die voor het onderhoud van kunstwerken verantwoordelijk is, en hangt samen met de aard van de te onderhouden kunstwerken, zoals sluizen, heulen, inlaagdijken, etc.

Naast de behoefte om in de loop van de twaalfde en dertiende eeuw een organisatie voor de waterstaat in het leven te roepen, is er nog een ontwikkeling die van invloed is geweest op het ontstaan van de ommeloper. Dit is de geleidelijke invoering van beden door de landsheer. In Zeeland werd door de graaf van Holland op onregelmatige tijden geld van de onderdanen gewenst voor de meest uiteenlopende doelen. De last van het uiteindelijk geconsenteerde bedrag werd vervolgens zo eerlijk mogelijk verdeeld over het gewest. De daartoe gebruikte verdeelsleutel was uiteraard in elk gewest anders. Tenslotte hadden in Zeeland de ambachtsheren en schouten de taak de quote van hun ambacht om te slaan over de totale oppervlakte van hun ressort. Daartoe werd de heffing van een geldbedrag op elk gemet ingesteld.²² Wanneer deze praktijk tot ontwikkeling is gekomen, is niet met zekerheid vast te stellen, maar er zijn aanwij-

zingen dat dit in Zeeland reeds in de twaalfde eeuw een normale praktijk was. De administratieve verwerking van het opbrengen van een deel van de bede was voor een bepaald poldergebied in de praktijk identiek aan die van het opbrengen van een dijkgeschot, alleen het uiteindelijke doel waartoe dit geschiedde was anders.

In Vlaanderen verwierf de vorst zijn inkomsten voornamelijk uit het eigen domein. Pas in de loop van de dertiende en veertiende eeuw trad een verschuiving op naar nieuwe bronnen van inkomsten. Zo werd in het begin van de veertiende eeuw een zogeheten *Transport van Vlaanderen* opgesteld om het bedrag van de bede op te brengen, dat de vorst door de Statenvergadering was geconsenteerd.²³ De meest kleinschalige geografische belastingeenheid was de parochie, waarin de quote in de bede bij 'ommestellinghe' werd 'gheset ende ghepoint'. De grootte in gemeten van de parochie stond vast of was althans bekend, zodat de quote van elke parochie vervolgens gemetsgewijze kon worden omgeslagen. In de praktijk werden er in elke parochie enkele lieden, de zogenaamde 'pointers ende setters', met de inning van de gelden belast.²⁴ Dus ook in Vlaanderen ligt het zettingskohier aan de basis van de ommeloper of omgekeerd. De lokale functionarissen die zich met de pointing en de zetting belastten, waren ook veelal degenen die de dijkgeschoten inden (zie hierna). Was ook in Vlaanderen de administratieve verwerking van bede en dijkgeschot in wezen hetzelfde, het doel waarvoor dat geschiedde was daarentegen totaal verschillend.

De praktijk van het schieten van de geschoten gaat in Zeeland zeker terug tot de twaalfde eeuw. In Vlaanderen ontbreken kennelijk zulke vroege vermeldingen. Regelingen inzake grondbezit kwamen in de keuren in beide gewesten reeds in de twaalfde en dertiende eeuw vrij algemeen voor. Gelet op de sterke Vlaamse invloed in Zeeland, met name in het Vlaamse leen 'Zeeland bewesterschelde', zullen naar onze mening de ontwikkelingen op waterstaatkundig terrein elkaar in beide gewesten dan ook weinig hebben ontlopen. De factoren die hebben geleid tot het ontstaan van waterstaatsorganisaties in Vlaanderen en Zeeland vinden dan ook hun oorsprong in de tweede helft van de twaalfde eeuw. Dat impliceert dat het ontstaan van de ommeloper zowel in Vlaanderen als in Zeeland zeker teruggaat tot het begin van de dertiende eeuw.²⁵ Bovendien bestaat er een sterk verband tussen de vroegste zettingskohieren, die ten behoeve van de grafelijke bedden werden aangelegd, en de eerste ommelopers. In de binnenparochies en -ambachten zullen de ommelopers derhalve eerder een fiscaal doel hebben gediend dan een waterschapsbelang.

Aanleg

De vraag hoe een ommeloper in de praktijk werd aangelegd, kan worden beantwoord aan de hand van de exemplaren die voor de vijftiende en

zestiende eeuw zijn onderzocht. Aangezien de opzet van een ommeloper juist de verdeling van de kosten van het onderhoud van dijken en watergangen naar evenredigheid van het grondbezit per ingelande regelt, leidt in principe elke verandering in de verdeling van het grondbezit tot aanpassingen (een nieuwe verhouding) van de kostenverdeling. Wanneer de oude ommeloper niet meer voldeed, besloot het wateringbestuur/dijkbestuur of eveningbestuur tot de aanleg van een nieuw register. Over het aanleggen van de eerste of oudste ommelopers zijn geen gegevens overgeleverd. Vrijwel geen enkele Vlaamse of Zeeuwse polderadministratie gaat terug tot diep in de veertiende eeuw. Toch blijkt uit de hierna te bespreken instructies voor het aanleggen van ommelopers die uit de vijftiende eeuw dateren, dat het hier reeds om een lange traditie moet gaan.

Coornaert haalt waarschijnlijk een van de oudste voorbeelden aan van het aanleggen van een ommeloper. Zo werd in 1466 door het bestuur van de watering Eyensluis (Brugse Vrije) het besluit genomen een nieuwe ommeloper aan te leggen. De reden van dit besluit was het feit dat vele percelen 'zoek' waren en men van andere de eigenaar/gebruiker niet meer kende. De landmeter ging te werk aan de hand van een gedetailleerde instructie. Er diende een driedubbel exemplaar te worden gemaakt en een nieuw ontvangstboek. Bij kerkgebod werd aangekondigd wanneer en waar de landmeter zijn opmetingen zou beginnen. Daarbij waren de ingelanden en/of pachters verplicht op hun percelen aanwezig te zijn wanneer de landmeter daarop bezig was. Een perceel dat niemand claimde kwam voorlopig aan de watering toe. Ook land dat lange tijd geen waterschapslasten had betaald, kwam voorlopig aan het wateringbestuur toe. Een ieder kon te allen tijde zijn bezit opeisen, mits hij aan zijn waterschapsverplichting voldeed en de vastgestelde boeten betaalde. Uiteindelijk kwam de nieuwe ommeloper van Eyensluis in 1473 gereed.²⁶

Een ommeloper uit vrijwel dezelfde periode is de vrij gedetailleerde 'instructie', die diende tot het aanleggen van een ommeloper voor de watering Moerkerke-Zuid-over-de-Lieve, ondertekend door J. Stephenson. Deze instructie komt in grote trekken overeen met die van Eyensluis, alleen werd hier nog meer aandacht besteed aan de situatie te velde. Zo diende een sluismeester (d.i. bestuurder) de landmeters te vergezellen om hen de ligging van de landwegen, watergangen, sluizen en bruggen te duiden. Ook werd de landmeters op het hart gedrukt vooral de stenen palen, die de verschillende kavels van de grondeigenaren markeerden, goed te lokaliseren en daartoe belanghebbenden op te roepen ter plekke aanwezig te zijn om die aan te wijzen of de juiste plaats daarvan met de nodige papieren te komen bewijzen. Verder werd precies voorgeschreven hoe de landmeters de percelen te boek moesten stellen. Tenslotte werd in de 'instructie' vrij uitvoerig bepaald hoe er gehandeld diende te worden bij de inning van dijkgeschoten en wat de rol daarbij was van het college van dijkschepenen, schout en baljuw. In feite is de door Stephenson ondertekende 'instructie' dus eigenlijk een belangrijke keure van de watering Moerkerke-Zuid-over-de-Lieve, die veel verder gaat dan het ge-

ven van louter instructies voor de opmeting van een nieuwe ommeloper.²⁷

Minder gedetailleerd zijn de condities waarop in 1639 de grote ommeloper van de watering Blankenberge vernieuwd zou worden.²⁸ Niet alleen moesten er verschillende exemplaren worden gemaakt, ook diende er een nieuw ontvangstboek te komen. De landmeter zou een zitdag houden waarop alle belanghebbenden met hun eigendoms- of pachtbewijzen terecht konden. Op deze zitdag waren ook de bestuurders aanwezig om te bemiddelen bij eventuele geschillen over grondbezit of grondgebruik. De landmeter kreeg drie jaar de tijd om de opmeting van de grote watering te voltooien. Vaak werd een besluit tot het aanleggen van een nieuwe ommeloper vastgelegd in een oorkonde die door de plaatselijke schepenen van een ambacht of stad werd bezegeld (Ghenderdijcke, 1553). Het gebruik om belangrijke besluiten of overeenkomsten tussen partijen in schepenakten vast te leggen, zien we ook terug bij opdrachten tot uitvoering van werken, pachtovereenkomsten, vercijnzing van land, etc. Indien het bewind over de evening/watering door een 'voorleggher' werd gevoerd, bijvoorbeeld een abdijs, dan nam de abt veelal het besluit tot het maken van een nieuwe ommeloper, nadat hij de ingelanden had gehoord. Een 'voorleggher' was altijd de grootste of een der grootste grondeigenaren in een waterschap.

In uitzonderlijke gevallen werd de aanleg of vernieuwing van een ommeloper verordend door een regeringsorgaan. Dit was het geval bij de aanleg van de ommeloper van de Brugschen- en Westpolder in het Land van Saeftinghe in 1499, welke door de Rekenkamer van Rijsel werd bevolen. De Raad van Vlaanderen op haar beurt bepaalde dat er voor de parochie Ertvelde een nieuwe ommeloper zou worden aangelegd. Soms ook was de reorganisatie van het bestuur in bepaalde poldergebieden aanleiding tot een nieuwe opmeting en de aanleg van een nieuwe ommeloper, zoals bij Terneuzen in 1576.

Enkele vijftiende-eeuwse documenten van de watering Beoosten Yerseke zijn informatief betreffende het aanleggen en vernieuwen van de Zeeuwse overlopers. Uit artikel 4 van een ordonnantie van de graaf van Holland uit 1438 inzake de genoemde watering vernemen we dat de watering om de zeven jaar werd 'verhevet'.²⁹ Met andere woorden de ordonnantie schreef het aanleggen of vernieuwen van een overloper van de watering uitdrukkelijk voor. We hebben hier te maken met een geval waarin het regelmatig opmeten van een watering reeds lange tijd in gebruik was. Kennelijk was dat op vele andere plaatsen in Zeeland niet veel anders.³⁰ Gelet op de hiervoor gemaakte opmerkingen over het ontstaan van de Vlaamse ommeloper en het nauwe verband tussen de administratieve verwerking van de grafelijke bede tot in de kleinste regio's van het gewest, moet het ontstaan van de Zeeuwse overloper op zijn vroegst gesitueerd worden in de twaalfde, begin dertiende eeuw.

Structuur

Omdat binnen het bestek van een broncommentaar een grootschalig onderzoek naar de structuur van de ommelopers in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en het Ancien Régime niet realiseerbaar is, is volstaan met een steekproef in het kustgebied van Vlaanderen en Zeeland. Dit proefgebied wordt in het zuiden begrensd door de polders benoorden de lijn Oostende-Gent-Antwerpen. De voormalige eilanden Schouwen en Duiveland vormen de noordelijke begrenzing. In het oosten is dat het Land van Saeftinghe en de Noordzee vormt de westelijke begrenzing. Binnen dit deltagebied hebben we een zo groot mogelijke spreiding nagestreefd en onderzochten we vrijwel steeds de oudste bronnen. Waar mogelijk zijn ook de opeenvolgende exemplaren van één en hetzelfde gebied geanalyseerd. Dit laatste is gedaan voor de streek tussen Brugge en Oostende en voor bepaalde poldergebieden in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen. Wat de Vlaamse bronnen betreft ligt de nadruk grotendeels op de vijftiende eeuw, terwijl bij de Zeeuwse bronnen de zestiende eeuw centraal staat.

De hoofdonderdelen van elke ommeloper zijn:

- 1 de aanhef of hoofding
- 2 de beginnen of belopen (de indeling in grotere gebieden)
- 3 de parcellering
- 4 de afsluiting
- 5 de bijzonderheden. Tot die bijzonderheden rekenen we de wijze waarop in de ommeloper de verschillen in financiële draagkracht tot uiting zijn gebracht en de inningswijze van de geschoten.

Bij de navolgende bespreking van de ommeloper als bron wijden we aan elk van genoemde hoofdonderdelen een afzonderlijke paragraaf. In die paragraaf nemen we als uitgangspunt steeds de hoofdbron (A), dat is de ommeloper van de watering Blankenberge. Vervolgens toetsen we aan deze hoofdbron de Zeeuwse bronnen (B). Dat betekent dat de nadruk valt op de vergelijking van de West-Vlaamse situatie (in casu Blankenberge) met de Zeeuwse. De onderzochte ommelopers uit de overige gebieden die hier niet expliciet aan de orde worden gesteld (zie Bijlage A), zijn wel bij de conclusies van elk te bespreken onderdeel betrokken. Bij de bronnen staan de nummers tussen haakjes, zoals die opgenomen zijn in Bijlage A.

1 De aanhef of hoofding

A De hoofdbron Blankenberge

De oudste en meest volledige ommeloper van de watering Blankenberge dateert uit 1456. De aanhef van het eerste deel (A1) is vrij summier en luidt: 'Dit es den ommeloopere van Blanckeberge ende was vermeten en

verhoudt int jaer M IIII^c LVI. Ende was begonnen eerst'. In de opeenvolgende exemplaren (1478, 1494 en 1513) wordt de aanhef van de ommeloper steeds verder uitgebreid. De vrij omstandige aanhef uit 1494 (A10) geeft al een vrijwel compleet beeld van de gang van zaken bij het tot stand komen van een nieuwe opmeting: 'Dit es den ommeloopere van der waterynghe van Blanckenberghe ende was beghinnende verhouden ende vermetyen ende ooc vernieut bij Pieter Bollin, Casin Roels, beede als ghezworen landmeters slands van den Vrijen, ende bij Dammaert Pieroot als huerlieder clerck, ende was beghinnende int jaer duust vierhondert viere ende tneghentich, den zesten dach in hoymaent, al achtervolghende van beghinne te beghinne den ouden ommeloopere van den ouder mate ghedaen in voorleden tijden. Eerst beghinnende noordt van der stede van Brugghe buten der Ezelpoorte ande noordzijde van den Yperleet ten overdraghe tusschen den Groenen Dijk ande oostzijde, den heerwech van Sceepstale ande westzijde also noordt naer sinte Pieterskerke, den voors. Yperleet ande zuudzijde. Eerst ant overdrach in den houc'.

Het bovenstaande citaat bevat informatie over de volgende zaken. Allereerst wordt meegedeeld wie de watering hebben opgemeten. In 1478 werden reeds twee landmeters (Claijs Bollen en Anthuenis Meynghe) vermeld, in 1494 waren dat Pieter Bollin en Casin Roels. Kennelijk bleef het beroep van landmeter verbonden aan de familie Bollin, want ook in 1513 (A14 en A15) trad Pieter Bollen als landmeter op. In het exemplaar uit 1554 (A19) traden eveneens twee met name genoemde landmeters op. Zoals in de aanhef in 1494 (A10 en A11) is vermeld, zijn de landmeters geadmittleerd bij het Brugse Vrije. Verder wordt in de aanhef de assistent van de landmeters genoemd, namelijk klerk Dammaert Pieroot. In de ommelopers uit de andere jaren worden geen klerken genoemd. Wel worden in het exemplaar van 1513 (A14 en A15) nog een viertal personen vermeld. Deze personen zullen ongetwijfeld bij de nieuwe meting enige assistentie hebben verleend. Wellicht waren zij namens het wateringbestuur belast met de tenuitvoerlegging van het bestuursbesluit om de watering opnieuw te doen opmeten. Het gaat in genoemd jaar om drie met name genoemde sluismeesters en om de ontvanger van de watering Blankenberge. De bestuurders of 'regeerders' van genoemde watering werden doorgaans aangeduid met de benaming sluismeester.³¹

In de aanhef treffen we eveneens een tijdsaanduiding aan, namelijk het jaar waarin gemeten werd en eventueel wanneer de opmeting werd beëindigd. Zo volstaat de aanhef 1456 (A1 en A3) met alleen de vermelding van het jaar 1456. De aanhef 1478 (A6) geeft precies aan dat de opmeting op 25 augustus begon. De aanhef 1494 (A10 en A11) vermeldt als tijdstip van aanvang 6 juli. De aanhef uit de ommeloper 1513 (A14 en A15) vermeldt dat de opmeting in 1512 begon en in het jaar erna werd voltooid. De aanhef uit de ommeloper 1554 (A19) vermeldt dat de opmeting in 1554 begon en in 1560 werd volbracht. In dit laatste geval duurde de opmeting van de vrij uitgestrekte watering Blankenberge dus zes tot zeven jaar. Aan het eind van het vijfde deel wordt dan ook meegedeeld

dat de opmeting voltooid is door de langst in leven zijnde landmeter. Wellicht dat door langdurige ziekte van de overleden landmeter de werkzaamheden flink waren vertraagd.

In de aanhef van de ommelopers van Blankenberge uit 1478 (A6 en A7) en 1494 (A10 en A11) lezen we ook op welke plaats de opmeting is begonnen, namelijk even benoorden de stad Brugge aan de Ezelspoort. De overige exemplaren beginnen pas met de plaats waar de landmeters hun opmetingen aanvangen bij de omschrijving van het eerste beloop. Alleen in de ommeloper van 1456 (A1) is de tekst van het eerste begin – de omschrijving van een aantal percelen die in een bepaalde wijk van het waterschap liggen – feitelijk vastgeschreven aan de aanhef.

Tenslotte staat boven de aanhef van de exemplaren uit 1554 (A20) welk boek of deel het betreft en of het hier om de vollanden of om de wanlanden gaat. De vollanden betalen het volledige geschot, de wanlanden slechts een gedeeltelijk geschot. Dergelijke mededelingen staan bij voorgaande exemplaren (A10, A11, A12 en A13) op de buitenkant van de perkamenten en/of lederen kaft geschreven.

B De Zeeuwse bronnen

De aanhef van de Zeeuwse ommelopers is ronduit summier. In een aantal gevallen volstaat de klerk met een soort titel (D1 en D3). Sommige ommelopers hebben een wat meer informatieve aanhef, waarbij de tekst al overgaat in de omschrijving van het eerste beloop (D2). In een aantal gevallen zijn ook de namen van de landmeters vermeld (D7). Een vergelijking van de aanhef of hoofding van de Vlaamse met de Zeeuwse ommelopers wijst uit dat de Oostvlaamse exemplaren, die uit de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe, de meeste informatie geven. Daarna komen die uit de omgeving van Brugge, terwijl de Zeeuwse ommelopers de minste informatie bevatten. De aanhef van de zestiende-eeuwse ommelopers uit het Brugse Vrije geven wel meer informatie dan hun vijftiende-eeuwse voorgangers.³²

In het meest gunstige geval treffen we in de aanhef volgende gegevens aan:

- de tijdsaanduiding van opmeting/opmaak
- de naam (namen) van de landmeter(s)
- de namen van de opdrachtgevers (ambachtsheer, abdij, regering etc.)
- de betrokkenen, onder meer de dijkschout en schepenen
- de namen van degenen die assisteren (klerk, bastdraggers, bestuurders/sluismeesters)
- enkele bijzonderheden.

2 De beginnen of belopen

Elke ommeloper is opgedeeld in een bepaald aantal gebieden of wijken. Deze aparte wijken, ‘ghanghen, blocken, beghinnen, belopen, maten’ of ‘houcken’ genaamd, liggen veelal ingeklemd tussen waterlopen, wegen,

kreken, duinen of andere wezenlijke obstakels. Deze belopen hebben dan ook de meest uiteenlopende vormen, variërend van smal en zeer langgerekt tot vrijwel vierkant. In sommige gevallen ‘verspringen’ ze zelfs over kleinere dreven. Gelet op de grote verscheidenheid in vorm van de belopen is het twijfelachtig of de landmeters zulke belopen in één gang of met een omkering op het eind konden opmeten (belopen). Niet zelden hadden de belopen uit de grotere wateringen een veel grotere oppervlakte dan de totale omvang van een kleinere watering. Ook het aantal belopen per watering loopt enorm uiteen. Kleinere wateringen, zoals polders, hadden een of enkele belopen. Grotere wateringen, zoals die van Blankenberge, telden maar liefst 170 belopen.

A De hoofdbron Blankenberge

De ommeloper van de watering Blankenberge telt 170 belopen, die in deze bron ‘beghinnen’ worden genoemd. Al deze beginnen lopen qua lengte en derhalve ook qua oppervlakte sterk uiteen. Omdat we tussen 1456 en 1554 beschikken over vijf opeenvolgende exemplaren, hebben we uit elk exemplaar steeds opnieuw de hoofding van dezelfde beginnen genomen. Dit zijn de nummers I, XVIII, XXVIII, LXXIII, LXXXIII en C. In de hoofding van elk begin wordt het gebiedje omschreven dat de landmeters hebben opgemeten. Daarin worden veelvuldig landwegen, waterlopen, bruggen, sluisen, duinen en kreken vermeld en andere opvallende toponiemen.

Het eerste begin (A₁) luidt als volgt: ‘Noort van der stede van Brugghe buuter Ezelpoorte ende ande noordtsijde van de Yperleet ten overdraghe tusschen den Groenen dijck ande oostsijde ende den heerewech van Sceepstale ande westsijde also noordtwaert toot Sinte Pieterskercke up den dijck’.

De opeenvolgende twee ommelopers handhaven deze tekst, maar vanaf 1513 (A₁₄ en A₁₅) is de omschrijving van het eerste begin op het eind wat omstandiger. Dit is nog meer het geval in 1554 (A₁₉): ‘Ie beghinnende eerst noordt van der stede van Brugghe buuten der Ezelpoorte binden scependomme ande noordtzijde van den Yperleet ten overdraghe ande westzijde van den Groenen Dijck also west tot Schipstaele ende noordt langhes den heerewech tot an Cornelis Moens (landt) leen dreve ende an een zweveken van den zuudtoosthouck in’.

Voor wat het achttiende begin betreft is de ommeloper uit 1456 weer duidelijker dan bijvoorbeeld die uit 1554: ‘Dit beghint bet oost in de prochie van Sinte Pieters up den dijck bezuuden der stede daer Jac. Plancte woendt tusschen den dijck van Blanckeberghe ende den Groenen heereweghe in den houc van zuuden in ende es een gheer met eenen scarpn hende ant tzuudhende’ (A₁ en A₃). Het achttiende begin uit 1554 (A₁₉): ‘Dit beghint verre zuudtoost van daer in de prochie van St. Pieters op den dijck noordt van den kercke ande westzijde van den Blanckenberschen dijck ende anden noordtoostzijde van den groenen weghe also noordt naer Zuwenkercke toten naesten heereweghe van zuuden inne’.

In dit beloop wordt in 1456 naar een bewoner van een hofstede verwezen, die daarna is overleden, maar wiens naam later toch weer terugkeert met 'libr.' als toevoeging. Kennelijk hadden zijn kinderen de hofstede in kwestie in bezit genomen. Pas in 1554 verdwijnt de naam uit de bron. Voor wat de omschrijving van de andere beginnen betreft, vallen dezelfde minieme verschillen op tussen de diverse ommelopers. Alleen de omschrijving van het honderdste begin in 1456 was wezenlijk beperkter dan in 1554. Kennelijk was de geografische situatie ter plaatse, nota bene vlak tegen de duinen aan, in honderd jaar gewijzigd.

Een ander aspect van de beginnen is de afsluiting met het totaal ('somma') van de opgemeten percelen aan het eind van elk begin. Alleen in de ommelopers van 1478, 1513 en 1554 komt vermelding van somma's voor op het einde van de beginnen. In de overige twee exemplaren staat veelal alleen het woord somma, maar zonder nadere oppervlakte-aanduiding. Uiteraard staan de oppervlakte-aanduidingen in Brugse gemeenten, lijnen en roeden (zie hierna). In een aantal ommelopers wordt de omschrijving van elk begin nog eens letterlijk herhaald in een soort inhoudsopgave, die voor- of achterin de afzonderlijke boeken staat. Dit is het geval met enkele boeken van de ommelopers uit 1513 en 1578.

Hoewel de termen begin en beloop in de Vlaamse ommelopers naast elkaar worden gebruikt, wordt er in het Vrije van Brugge toch onderscheid gemaakt. Voor de ommelopers van de parochies wordt veelal de term beloop gebezigd, voor de wateringens is dat begin.³³

B De Zeeuwse bronnen

In de Zeeuwse ommelopers worden de belopen aangeduid met termen als 'blocken, houcken en maten'. In de ommeloper van het Yerseke Ambacht (D₁) uit 1518 worden 73 blokken vermeld. Het Yerseke Ambacht was toen al lang geen ongedeeld ambacht meer. Splitsing in zogeheten ambachtsparties was kennelijk grotendeels geschied door blokken toe te delen aan erfgenamen of zelfs delen daarvan. Op het eind van het blok volgt een eindtotaal. De blokken of ambachten hebben een volgnummer in het Latijn. De vermelding van de ambachten hangt ongetwijfeld samen met het feit dat in Zuid-Beveland de ambachtsheerlijkheid als belastingseenheid fungeerde,³⁴ terwijl dit in Vlaanderen eerder de parochies waren. Volgens Harthoorn, die deze ommeloper heeft bewerkt, is de omschrijving van de zogeheten ambachtsparties wat omstandiger dan in oudere exemplaren, zoals in de ommeloper van Rilland uit 1454 het geval is.³⁵ De vermelding van toponiemen, zoals namen van waterlopen en wegen, is vrij summier. Zo wordt in beloop nr. XXVIII gewag gemaakt van het 'Moerweghelinck'. De ommeloper van Bruinisse (D₄) uit 1573 staat voor wat de blokken betreft wat dichterbij de Vlaamse bronnen. De blokken worden hier 'maten' of 'houcken' genoemd. Dit laatste is ook het geval in de oudst bekende ommeloper van Zeeland, die van Rilland uit 1454.³⁶ In de ommelopers van Bruinisse (D₄ t/m D₇) treffen we op het eind van elk beloop de vermelding aan van de oppervlakte. De aanduiding van het

eerste blok uit de ommeloper van de Oostwatering is al weer wat gedetailleerder (D9). Ook hier wordt op het einde van de blokken een totaal van de opgemeten oppervlakte aangegeven. In de ommeloper van de Westwatering (D8) volstaat de landmeter met het vermelden van de belangrijkste persoon die in een bepaald blok woont. Back, die de ommeloper van de Oostwatering heeft bewerkt, wijst er nog op dat de blokken op hun beurt weer in blokdelen waren onderverdeeld.³⁷ De overige Zeeuwse bronnen sluiten op het vlak van de blokken vrij aardig op het hiervoor besproken exemplaar van Bruinisse aan.

De ‘beghinnen, blocken, belopen, ghanghen, maten, houcken’ in de Zeeuwse ommelopers vormen aparte, maar wel aaneengesloten gebieden waarin een waterschap is onderverdeeld. De blokken, die veelal genummerd zijn, worden afgegrensd door obstakels als land- en waterwegen, waterlopen, kreken, duinen, zeedijken, e.a. Wijzigingen in het landschap, in het bijzonder van infrastructurele aard, zijn het eerst in de bloksomschrijvingen terug te vinden. Bevat de omschrijving van de blokken in de Vlaamse ommelopers de meeste informatie omtrent de genoemde toponiemen, de Zeeuwse bronnen zijn op dit vlak eerder summier te noemen. In principe staat aan het eind van elk blok een aanduiding van de totale oppervlakte van de percelen uit desbetreffend blok. In de Vlaamse ommelopers, met name die uit de Vier Ambachten, is dat echter lang niet altijd het geval.

3 De parcellering

Naast de aanhef bestaat elk beloop of begin van een ommeloper uit een opsomming van percelen. Afhankelijk van de oppervlakte van een beloop kan het aantal percelen enorm uiteenlopen, van slechts enkele tot meer dan honderd. De gegevens die elke perceelsbeschrijving minimaal bevat zijn: de eigenaar en/of de gebruiker, de grootte van het perceel en de ligging van het perceel ten opzichte van het voorgaande. Meer bijzonderheden over al deze aspecten zijn niet uitgesloten.

A De hoofdbron Blankenberge

In de ommelopers van de watering Blankenberge bevatten de posten waarin de afzonderlijke percelen worden vermeld zonder uitzondering de naam van de eigenaar en de gebruiker, de ligging van het perceel ten opzichte van andere percelen, wegen of waterlopen en de oppervlakte van het desbetreffende perceel. Uit het achttiende beloop van de ommeloper (A1 en A3) komt de volgende post: ‘Colaert Goschin over den abt van Ste. Pieters te Ghent ex westzijde daeran cum zuudthende ande heerwech XII m. VII r.’.³⁸ In dit voorbeeld is Goschin de gebruiker en de St.-Pietersabdij te Gent de eigenaar van het perceel. Het is echter niet uitgesloten dat Goschin toen al de nieuwe eigenaar was en dat het perceel voorheen eigendom van genoemde abdij was. Duidelijkheid hieromtrent wordt alleen verkregen door vergelijking met de oudere ommeloper. Verder wordt er opgemeten vanuit het oosten en zo verder naar het westen.

Het perceel sluit aan bij het voorgaande en reikt in het zuiden tot aan de Heerweg. De oppervlakte van het perceel bedraagt twaalf (Brugse) gemeten en zeven roeden.

Veel omstandiger voorbeelden van parcelleringsposten komen uit de ommeloper van 1513 (A16 en A17). Allereerst een voorbeeld uit het honderdste begin (A16): 'tclooster van Oudemburch ande westzijde ende ten noordthende daeran ende ande westzijde van de kercke van Vlisseghe landt ende de vidua Adriaen Ghelijncx landt ende de cappelrije van Zuenkercke lande metter westzijde, anden waterghanc metten zuudhende an vidua Adriaen Ghelijncx landt ende es de hofstede metten lande al theen ant tandre daer Pieter f^o Jacops Calfeers nu woondt ende heet tghoet ter Biest LXV m. II lin. XL r.'.

Vervolgens twee posten uit het honderdenvijfde begin (A17): 'Joos van Huele ande noordsijde ende ten westhende daeran ende ten westhende van zijnen lande ende van den Jacopx Messen landt metter zuudzijde anden heerewech ande noordt eede cum oosthende anden heerewech ende es de hofstede metten lande al theen an tandre daer Thomaes Colins nu wuendt metter gheheelder hofgracht ande noordsijde metter noordsijde an vidua et libri Willem de Cods landt an zijn landt ende ande Chartreusen bij Brugghe landt ende zijn diversche sticx commende al theen an dandre groot hierof ten guysen op twesthende of van den voorscreven VII linen LXXX r. lands I line XXXVI r. noch ande noordsijde van den VII linen LXXX r. toten heerweghe met wat in de hofstede V m. II linen r., daerof I m. erve ende tander leen XXXI m. II lin LXX r.; en die van der Potterije ande noordsijde daeran ende ande noordsijde van huerlieden landt ende van heredes van heere Adriaen van Boonem landt metter noordsijde an Symoen van der Banc landt IIII linen'.

Uit deze posten blijkt dat de landmeter vanuit het zuidoosten het be-
loop heeft opgemeten, want de percelen liggen aan de noordwestzijde. Naast de reeds vermelde gegevens bevatten de eerste twee posten veel informatie omtrent de juiste ligging van desbetreffende percelen, omdat het in beide gevallen om percelen gaat met een vrij grote oppervlakte. Verder bevatten vrijwel alle parcelleringsposten bepaalde standaardafkortingen en uitdrukkingen. Deze zijn niet alleen kenmerkend voor de wijze waarop de landmeters tewerk zijn gegaan, maar kunnen ook eigen zijn aan het type bron of geworteld zijn in een plaatselijke traditie. Zo zijn vrijwel steeds alle windrichtingen afgekort, evenals de oppervlakte-aanduidingen in gemeten, lijnen en roeden. De afkorting 'Va' betekent: weduwe van. Lastiger voor de gebruiker van de ommeloper wordt het wanneer namen van lokale instellingen of zelfs plaatsen worden afgekort. Dit gebeurt in de watering van Blankenberge vaak met br. voor Brugge en St. Jans. voor het St. Janshospitaal. Wanneer we de vijf ommelopers van de watering echter met elkaar vergelijken, kunnen posten met dergelijke afkortingen gemakkelijk worden opgelost.

In de ommelopers van Blankenberge komen nauwelijks correcties voor. Kennelijk fungeerde een ommeloper twee decennia zo goed dat er

aan bijwerken nauwelijks behoefte was. Alleen de namen in de ommeloper van 1554 (A19 t/m A24) zijn flink bijgewerkt. Maar bij dat laatste dient te worden opgemerkt dat de ommeloper pas in het eerste kwart van de zeventiende eeuw werd vernieuwd.

B De Zeeuwse bronnen

Ook op het punt van de parcelleringsposten treffen we in de Zeeuwse ommelopers eerder een summere dan een omstandige omschrijving aan. De gebruikers/pachters van de percelen worden steeds met de term 'baender/baander' aangeduid (D2). De term 'baant' wordt na enkele posten al afgekort tot 'bt' en 'w' is west. Het woord 'preter' betekent in mindering/afgetrokken. In de ommeloper van de Oostwatering (D9) is de windrichting aangegeven met 'z' voor zuid en 'oo' voor oost. In andere ommelopers, zoals die van Noordmonster (D3) uit 1575, is meer informatie te vinden over de aard van de percelen, zoals het grondgebruik (boomgaard, weide, zaaidland) en het zakelijk recht dat daarop rust (pacht, leen, etc.). Andere ommelopers geven informatie over familieverhoudingen, zoals de ommeloper van Bruinisse uit 1584 (D6). Dit soort ommelopers geeft duidelijk aan hoe ingewikkeld het patroon van het grondbezit en -gebruik zich in de loop der tijden heeft ontwikkeld. Tevens blijkt dat bepaalde percelen niet volledig in het geschot meebetalen.

De wijze waarop de parcelleringsposten in de ommelopers zijn verwoord, vertoont in Vlaanderen en Zeeland een grote mate van uniformiteit. In alle ommelopers worden bezitter, gebruiker, ligging en grootte van de percelen vermeld. Hooguit bestaat er verschil in terminologie. De verschillen beperken zich voornamelijk tot het gebruik van afkortingen die sterk lokaal gebonden zijn. De ommelopers van Noordoost-Vlaanderen kunnen per parcelleringspost nog gegevens bevatten omtrent de draagkracht in het geschot en bijzonderheden omtrent vorm en aanwending van percelen. Sommige Zeeuwse exemplaren geven eveneens bijkomende informatie over de gebruikskwaliteit van de percelen.

4 De afsluiting

Zoals bij elk officieel document wordt ook een ommeloper aan het eind passend afgesloten. Na de inleiding en de opeenvolging van meerdere belopen met de gezamenlijke oppervlakte van alle percelen, volgt aan het eind van de ommeloper allereerst een optelling van de grootte van elk beloop. Vervolgens worden veelal namen van opdrachtgevers en landmeters uit de aanhef van de ommeloper herhaald. Met aanduiding van de plaats van handeling en een tijdsaanduiding wordt het boek getekend. Een dergelijke afsluiting doet sterk denken aan de laatste bladzijden van stads-, domein- en ambachtsrekeningen.

A De hoofdbron Blankenberge

In de ommelopers van de watering Blankenberge ontbreekt de afsluiting overall, met uitzondering van het exemplaar (A23) uit 1554. Het gaat hier

om het 'sesden boeck zijnde den Ve & lasten boeck der vollanden inko het 157^c tot & met het 170^c begin'. Op folia 1992/1993 staat de grootte van de vollanden (zie hierna) die uitkomt op 33.804 gemeten 1 lijn en 31 roeden, en de grootte van de wanlanden (zie hierna) die uitkomt op 5.291 gemeten 2 lijnen en 96½ roede. De wanlanden gelden slechts voor 2.097m 2 lijnen en 68 roeden. De hemelsbreedte van de watering Blankenberge komt dan op 39.096 gemeten 1 lijn en 27½ roede (17.299,3 ha), de schotgrootte komt op 35.902 gemeten 99 roeden (15.886 ha): 'Aldus ghemeten met roede ende baste bij ons landtmeters voornt. naer behoerlick avertisement bij kerckghebooden in elcke prochije daerof ghedaen anderwerfven van sticke te sticke al tvoorscr. landt betorden. ende elcken inghelande diet verzochten zijn landt bewezen in de presentie van broeder Jan Boone, magister van St. Janshuus in Brugghe, mer Jooris Themzekin vanweghen die van Brugghe, Gheleijn van der Poorte ende Jacop Willaerts vanweghen die van den Vrijen, alle als sluusmeesters der voorn. wateringhe, al volghende tcontract ende voorwaerde gheaccordeert ende ghepasseert voor burchmeestre ende schepenen slandts van den Vrijen int jaer XV^c LIII. In oorconde der waerheijt zo hebbick Anthuenis Scoonmakere, landtmeter voornt., als lancstelevende mijn hanteecken hierondere ghestelt ende dezelve mate vulhendt op den XXIIen in maerte, anno XV^c tzestich voor Paesschen, bij mij'.

Het geheel wordt afgesloten met een handtekening. Kennelijk is de ommeloper van de watering Blankenberge uit 1554 de meest geëvolueerde vorm van de ommelopers die we van deze watering hebben onderzocht. Ongetwijfeld moeten de eerste ommelopers van de watering teruggaan tot ver in de dertiende eeuw.

B De Zeeuwse bronnen

Ook hierin wordt afwisselend wel of geen eindtotaal in de ommelopers gegeven. In de ommeloper van Bruinisse van 1573 (D4) is zowel het nieuwe als het oude eindtotaal aangegeven en de naam van de landmeter, die de metingen heeft verricht en de ommeloper heeft samengesteld. De ommeloper van Yerseke uit 1518 sluit af met een totaal (D1). In de ommelopers van de Oost- en Westwatering en het Goesse Ambacht worden ook eindtotalen vermeld. Wel is het regel dat de landmeters op het einde van het register hun handtekening plaatsen. In de ommeloper van Noortmonster bij Veere uit 1575 (D3) ontbreekt echter de naam van de landmeter.

De afsluiting van de ommelopers uit de watering van Blankenberge zijn het meest volledig en bevatten informatie over de totale oppervlakte, veelal de schotbare grootte, de landmeters en dergelijke. De Zeeuwse exemplaren zijn op dit vlak eerder summier te noemen, terwijl de ommelopers uit de overige gebieden een afsluiting hebben die zeer sterk uiteenloopt.

Geschot en hondsmannen

Reeds is opgemerkt dat niet alle percelen of zelfs gehele belopen voor 100 procent in het geschot golden. De reden daarvan kon zijn dat de percelen ver van eventueel overstromingsgevaar aflagen, dat ze bij een inundatie toch droog zouden blijven ofwel dat de grond van aanzienlijke lagere kwaliteit was. De wijze waarop in de ommelopers dergelijke verschillen in het geschot worden aangegeven, loopt sterk uiteen. Een tweede aspect dat eveneens betrekking heeft op het geschot is de wijze waarop de schotgelden worden geïnd. In grote eveningen was het voor de dijkschout of de penningmeester gewoonweg ondoenlijk om persoonlijk de dijkgeschoten van elke eigenaar/gebruiker te gaan innen. Bovendien werd in de meeste eveningen twee of zelfs meerdere malen een dijkgeschot geïnd. Daarom was er een taakverdeling gemaakt tussen de belanghebbenden in de evening. Naar alle waarschijnlijkheid werd de totale oppervlakte in zoveel mogelijk gelijke stukken verdeeld, bijvoorbeeld duizend gemeten in tien delen van honderd gemeten. Vervolgens werden de tien voor-naamste grondeigenaren of gebruikers belast met de inning van het dijkgeschot over die honderd gemeten. Om een dergelijke gang van zaken goed te laten verlopen, werd de werkwijze achter in de ommeloper tot in de kleinste details verwoord. Uiteraard zijn er op dit punt tamelijk wat verschillen, althans voor zover die uit de ommeloper naar voren komen.

A De hoofdbron Blankenberge

De ommelopers van de watering Blankenberge bestaan inhoudelijk gezien eigenlijk uit twee soorten registers. De zes delen van de ommeloper uit 1554 (A19 t/m A24) bestaan uit vijf delen waarin de zogeheten vollanden worden weergegeven en een afzonderlijk deel met daarin de zogeheten wanlanden.³⁹ De vollanden dragen het volle geschot, de wanlanden niet. Het register van de wanlanden is onderverdeeld in drie verschillende categorieën. Dat is allereerst de categorie met percelen die gelden anderhalf gemet voor een, dat is 66 procent.⁴⁰ De percelen zijn verdeeld over dertien beginnen. In totaal gaat het om een oppervlakte van 1.166 gemeten en 32 roeden (737,2 ha), dat is een schotbare oppervlakte van 777 gemeten (343,8 ha). Daarna volgt de categorie met percelen die gelden drie gemeten voor een gemet, dat is 33 procent. Deze percelen zijn verdeeld over 38 beginnen. In totaal gaat het om een oppervlakte van 3.468 gemeten en 62,5 roeden (1614,3 ha), dat is een schotbare oppervlakte van ruim 1.156 gemeten (511,5 ha). De derde categorie wordt gevormd door de percelen die vier gemeten voor een gemet gelden, dat is 25 procent. In totaal gaat het hier om 262 gemeten (115,9 ha), dat is een schotbare oppervlakte van ruim 65 gemeten (28,8 ha).

De opmaak van het register met de wanlanden is wat het begin en de parcellering betreft identiek aan die van het register met de vollanden. Op het einde is ook dit deel van de ommeloper getekend. Verder ontbreekt in de hoofdbron elke vermelding van lijsten met houdsmannen/hondsmannen. Wel valt hier en daar de term 'verhouden, verhouding-

he/verhondinghe', hetgeen synoniem is aan opmeting en verdeling van het geschot. In de ommeloper van 1513 wordt echter aangegeven dat op grond van de nieuwe boeken een 'verhoofdingh' en ontvangstregister zullen worden gemaakt. Kennelijk stond de lijst, in dit geval zelfs het register met houdsmannen/hondsmannen, als document los van de eigenlijke ommeloper.

B De Zeeuwse bronnen

In vier van de zes onderzochte Zeeuwse ommelopers treffen we nauwelijks vermeldingen aan van blokken of zelfs maar percelen die minder dan het volle geschot betaalden. In de ommelopers van de West- en de Oostwatering (D8 en D9) staan de termen vrijlanden of haijmanlanden. Dit is land waarvan de eigenaar reeds in vroeger tijden het privilege heeft gekregen om geen geschot te moeten betalen.⁴¹ Achterin de ommeloper van de Westwatering bevindt zich een tafel met daarin een aantal namen per blok en dat zo verder voor alle blokken. Het is niet duidelijk of we dit als een lijst met hondsmannen kunnen beschouwen. In de ommeloper van Bruinisse staan in de kantlijn diverse notities over uitgeslagen land. Aan het einde van het register worden daarover opnieuw mededelingen gedaan. De praktijk van de inning van het geschot in Zeeland, althans in Zuid-Beveland, ging per 'hevene', dat is 200 gemeten.⁴² Degene die grootste geërfde in de hevene was werd hevenaar genoemd, de kleinere geërfdes werden hevenkinderen genoemd.⁴³ De Zeeuwse hevenaar vertoont grote gelijkenis met de Vlaamse hondsmann.

Gelet op de kwaliteit van de grond, de afstand tot zeedijken die mogelijk kunnen doorbreken en de hoogteligging van percelen ten opzichte van het vloedpeil bij inundaties, betalen niet alle percelen het volle geschot. In de ommelopers van Blankenberge is dit verschil in geschot tot uiting gebracht door verschil te maken tussen vollanden en wanlanden. Beide soorten landen zijn in aparte registers opgenomen, waarbij de wanlanden slechts een bepaald aandeel in het geschot moeten opbrengen. In de ommelopers van Noordoost-Vlaanderen (Vier Ambachten en Land van Saefthinghe) is het verschil in geschot veelal in de aanhef van de belopen zelf of gewoonweg per perceel aangegeven. In dat laatste geval is het mogelijk de aard of kwaliteit van elk perceel afzonderlijk te bepalen. De Zeeuwse ommelopers zijn op dit punt weinig informatief. De wijze waarop het geschot in de praktijk wordt geïnd wordt het best verwoord in de ommelopers van Noordoost-Vlaanderen. Zelfs tot in de negentiende eeuw, het moment waarop het kadaster zijn intrede doet, blijft bij vele ommelopers de basistekst vrijwel ongewijzigd.⁴⁴ Naast de ommeloper zelf wordt ook een lijst met in de evening gegoede lieden opgemaakt die elk een gelijk aantal gemeten krijgen toegewezen waarover zij het geschot dienen te innen. In sommige gevallen zijn dergelijke hondsljsten achter in de ommeloper opgenomen (Rietvliet, C9). In de Zeeuwse ommelopers komt alleen in de dijkboeken van Bruinisse de praktijk van de inning van geschoten of de persoonlijke prestatie naar voren. Het ziet er

naar uit dat de Zeeuwse hevenaar de evenknie is van de Vlaamse hondsmann en dat de Zeeuwse hevenkinderen vergelijkbaar zijn met de Vlaamse meenters.

5 De bijzonderheden

In de hoofdbron (de vijf Blankenbergse ommelopers) vallen weinig of geen bijzonderheden op. Opmerkelijk is overigens wel de plaats van de folionummers, die gebruikelijk boven of beneden op de folio's staan, maar hier staan ze in de grootste folianten steeds op driekwart hoogte op de linkerbladzijde. Zo staat de totale oppervlakte op het eind van het zesde boek van de watering pas op folio 1993. In de boekdelen wordt niet altijd een inhoudsopgave opgenomen. Indien dat wel gebeurt, dan wordt de volledige tekst van de beginnen letterlijk herhaald. Het valt tenslotte in de hoofdbron nog op dat er vrij weinig in de registers is bijgewerkt, maar wellicht zijn grotendeels de dubbels bewaard gebleven.

Voor wat de andere ommelopers uit de omgeving van Brugge betreft valt juist de bijwerking van de vele posten op. Dit laatste is met name het geval in de ommeloper van Moerkercke (B3), die zelfs tot 1700 is bijgewerkt. De oudste bijwerkingen dateren van 1619 of daaromtrent, hetgeen er op duidt dat de ommeloper een eeuw jonger is dan de inventaris doet vermoeden.

Voor wat de ommelopers uit het Noordoostvlaamse poldergebied betreft, vallen eveneens enkele bijzonderheden op. Allereerst zijn deze registers nauwelijks bijgewerkt. Maar de meeste exemplaren die we uit dit gebied hebben geraadpleegd, waren veelal de exemplaren van de kloosters die in de waterschappen de grootste grondeigenaars waren. Verder worden in ommelopers die op polders vlak langs de Honte betrekking hebben ook de dijkstukken vermeld als afzonderlijke belopen. In het geschoot golden dan veelal twee gemeten dijk voor een gemet land. Daarnaast treffen we in verschillende ommelopers overzichten van geschoten aan over een reeks van jaren (Rietvliet, C9) en af en toe lijsten van hondsmannen. Tenslotte treffen we in de Zeeuwse ommelopers wat meer doorhalingen in de posten aan dan elders. Veelal gaat het om wijzigingen van namen van gebruikers.

Terwijl de dijklichamen in de Noordoostvlaamse ommelopers gewoon als half verkaveld land worden genoteerd, hebben we in Bruinisse zelfs een afzonderlijk dijkboek aangetroffen. Dit dijkboek (D11) regelde de verkaveling van de dijken, zodat elke gebruiker/eigenaar wist waar en hoeveel roeden zeedijk hij elk jaar diende te onderhouden.⁴⁵ De verkaveling van de eerste 'deelinghe' ging dan als volgt: men verdeelde de zeedijk in drie stukken en elk stuk weer in acht kavels, zodat er in totaal 24 kavels waren te verdelen (verheven). Zo was er kennelijk een 'hoofdhevelaer', Jacob Lenertss., die als 'cavelaer heven'er' wordt aangeduid. De genen die met hem in de kavel zijn geplaatst, zijn de hevenkinderen. In totaal waren er dus acht groepen met een hoofdhevelaer en hevenkinderen.⁴⁶ Volgens Dekker⁴⁷ heeft het dijkboek – aanvankelijk dijkbrief ge-

naamd – zich uit de ommeloper ontwikkeld en stamt de oudste vermelding van dijkbrief reeds uit het midden van de veertiende eeuw. In dit Zeeuwse systeem van dijkverkaveling wordt het dijkonderhoud door de gebruikers en eigenaars zelf verricht. In Noordoost-Vlaanderen werden daarentegen vele dijkstukken aanbesteed aan groepen van dijkwerkers, die veelal uit de poldergebieden zelf kwamen, maar bij groot onderhoud of dijkherstel ook van ver konden komen.

Vernieuwing

Tenslotte staan we nog even stil bij het aspect van vernieuwing (overzetten) van de ommeloper.⁴⁸ Voor de watering Blankenberge werden tussen 1456 en 1554 vijf verschillende exemplaren gemaakt, dat is elke twee decennia een volledig nieuwe ommeloper. Bestond de ommeloper van deze watering in 1456 nog uit drie delen, in 1554 waren dit er al zes, waarvan een voor de wanlanden. Elke vernieuwde ommeloper werd in twee- of drievoud opgemaakt. De dubbel-exemplaren waren dan voor de instellingen of personen die in de watering grootste geërfde waren (A5). Naarmate het maken van een nieuwe ommeloper steeds omvangrijker werd, stelde men zo'n vernieuwing langer uit. Nadat er in 1512/13 een nieuwe ommeloper was gemaakt, duurde het bijna veertig jaar alvorens er een vervanger kwam. Nieuwe opmetingen volgden pas weer in 1617 en daarna in 1638, 1646-1649 en 1668/9. Maar bij die opmetingen schijnt niet de gehele watering opnieuw te zijn belopen. Over het tempo van vernieuwing van de ommelopers rondom de watering Blankenberge is weinig concreets te zeggen. Wellicht dat het in wat kleinere wateringen gemakkelijker was de ommeloper te vernieuwen. Voor wat de vernieuwing van de ommelopers in Noordoost-Vlaanderen betreft, nemen we als voorbeeld de evening Rietvliet, waarvan uit 1518 (C8), 1536 (C9) en 1550 (C19) exemplaren bewaard zijn gebleven. De ommeloper van het nevenliggende Langendam werd in 1508 (C5) vernieuwd en in de jaren 1538 (C6) en 1551 (C7). De ommeloper van Aendijcke werd in 1564 (C19) en in 1577 (C20) vernieuwd. Van andere eveningen beschikken we slechts over één zestiende-eeuws exemplaar of afschriften daarvan. Het zou te ver gaan om op grond van een paar voorbeelden te concluderen dat het tempo van vernieuwing van ommelopers in Noordoost-Vlaanderen hoger lag dan in het Brugse Vrije. Het tempo waarin de vernieuwing van de Zeeuwse ommelopers gebeurde lag echter wel hoog. Zo werd bijvoorbeeld de ommeloper van Bruinisse vernieuwd in 1573, 1577, 1584, 1591 en 1598. Deze frequentie van zeven jaar werd voorgeschreven in de Zeeuwse keuren. Bij dit hoge tempo van vernieuwing zou men voor de tweede helft van de zestiende eeuw nog kunnen denken aan een samenhang tussen de dynamiek van bevolking en het grondbezit of aan de wijzigingen in het landschap. Zeeland nam in die periode veel inwijkelingen uit Vlaanderen en Brabant op.

3 VISUELE KENNISMAKING

- 1, 2 Lederen omslag van de ommeloper van de Watering Blankenberge uit 1494. De foliant kon met een riem worden dichtgebonden. Het leder is met opdrukken versierd (A10).
- 3 Aanhef van de ommeloper van Blankenberge uit 1494 (A10). De registers die de ommeloper van Blankenberge vormen hebben een bladspiegel op A-3 formaat. Die bladspiegel is verdeeld in vier kolommen. De eerste kolom (links) is de ruime witmarge. De tweede kolom is de inspruing van elke parcelleringspost. De derde kolom bevat de volledige tekst van de parcelleringspost. De vierde kolom (rechts) bevat de oppervakte-aanduiding.
- 4 Aanhef van de wanlanden uit de ommeloper van Blankenberge uit 1494 (A13).
- 5 Aanhef van de ommeloper van Oosternieuwland bij Veere uit 1567 (D2).
- 6 Aanhef van een beloop uit de ommeloper van Oosternieuwland bij Veere uit 1567 (D2).
- 7 Aanhef uit de ommeloper van Langendam bij Hulst uit 1508. Ondanks het feit dat ommelopers in Zeeland om de zeven jaar vernieuwd dienden te worden, zijn sommige exemplaren onleesbaar geworden door de vele tussentijdse mutaties. De ommelopers van Bruinisse zijn daarvan een sprekend voorbeeld.

1 en 2
Lederen omslag van
de ommeloper van
de Watering Blan-
kenberge uit 1494.

Ok es Den Omlouper van
 Blankenberge Ende tusschen verstaende ende
 vermeten en ver dement by meten bellen en voete
 breed als gheschrey landuetero stunde vanden wyde
 by d'ammaert p'roost als huerleiden eler Ende tuss
 beghinnende int jaer d'ussf vier hondert vier end
 tusschen den ziften dach in hoymen al achelulaten
 van beghinne te beghinne Den onden omlouper vanden
 onden mate yhe daer in vanden wyde Enst beghinnen
 Noorde vanden stede van binniche buten der omlouper
 ande noordzyde vanden yperleer ten onden d'ach
 den groenen dyr ande oostzyde der brenckery van
 freepstale ande westzyde also noorde naar sinte nicolaes
 kerke Den noest yperleer ande zundzyde Enst
 ant over dach in den hoer

**RIKSARCHIEF
BRUGGE**

Dietz vanden Wintre Inden woest hoer metten zundzyde anden
 yperleer metten oosthende anden groenen dyr en
 de goffede daer op

Dietz Jans van Eusscheyen ande noordzyde daer an met
 toeffhende also bouen metten zundwesthonde anden
 yperleer

Meester yghen de hunderotere ande noordzyde en ant westhende
 daer an metten zundzyde anden yperleer metten
 oosthende anden groenen dyr en heet den noordkulle
 met vander dieue v' westhende stochende west toot
 freepstale frate ten yheblude etc

Heindric f' Willem f' freepstale ande zundzyde en ant westhende
 daer an metten zundzyde anden yperleer metten
 noordzyde an die den sunderen end metten westhen
 anden l'bery f' freepstale ande bouwe

by h' op' Noe
 by
 by h' op' Noe
 by h' op' Noe

3
Aanhef van de
ommeloper van
Blankenberge uit
1494 (A10).

Opr et al hande dar hoch in jule vooft vanden
 van blankenberge welcke lande dat ghy te myn
 en myn Eerst

9 Opr beghint in zynen woord woeft vanden
 ghytel mit ande woeft vanden woeft d'zake
 ande ghytel mit sijnre huffe den d' woeft
 in den ghytel woeft d' ghytel den afloop
Eerst van oosten in

Een d'kin mer half den vooft woeft ande woeft
 noedhke in zundhke ande ghytel woeft myt

Den d'kin van zynen jule te te

Een d'kin ande woeft d'kin woeft in boudhke myt
 als bouwen

De d'kin van zynen ande woeft d'kin woeft in boudhke

Een d'kin ande woeft d'kin woeft in zundhke als bouwen te bouwen

Van d'kin ande woeft d'kin in zundhke als bouwen te bouwen

Een d'kin ande woeft d'kin in zundhke als bouwen te bouwen

4
Aanhef van de
wanlanden uit de
ommeloper van
Blankenberge uit
1494 (A13).

1°

Querlooper der Drochie ende Ambacht
Van nieuwerkercke inden Oosthout
Den block daer Paulus d'Ortaenden

elag te wiscen siggeand vande duse den onth eestkens vande
 eere d'ambacht. Ensomere de gelyck d'elag vande gelyck
 den eestkens vande d'and de vachtgelyck vande d'gelyck vande d'gelyck
 vande d'gelyck vande d'gelyck vande d'gelyck vande d'gelyck

Cornelis pnt vromer de hery. hery fndels. st. p. 100. 118 6 20/10.

Dankomst vande de p. 100. de d'and Cornelis van Camer
 100 st. 100 hery vande d'and.

Cornelis pnt vromer de hery. hery fndels. v. st. 100. 118.

Christiaan de willems v. st. 100. Dinde vande d'and

Cornelis pnt vromer de hery. hery fndels. v. st. 100.

Christiaan de willems v. st. 100. Dinde vande d'and

Cornelis pnt vromer de hery. hery fndels. v. st. 100.

Dankomst vande de p. 100. de d'and Cornelis van Camer
 100 st. 100.

5
 Aanhef van de
 ommeloper van
 Oosternieuwland
 bij Veere uit 1567
 (D2).

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18 2de
v. d. Kerkhof

Jonckvrou van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

Den Block voor de Nieuwe Steenen huile
v. d. Kerkhof

Quint van der Kerkhof, v. d. Kerkhof 17/11/18
v. d. Kerkhof

6
Aanhef van een
beloop uit de
ommeloper van
Oosternieuwland
bij Veere uit 1567
(D2).

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

De opdracht tot het maken van een ommeloper geschiedde overwegend door een overheidslichaam, zoals een wateringbestuur of een ambachtsbestuur. Maar ook abdijen of ambachtsheren konden een ommeloper van een gebied laten maken, waarin zij als grootste grondbezitter optraden. Opmetingen werden altijd verricht door beëdigde landmeters, bijgestaan door 'bastdragers', terwijl ook diverse ambtsdragers zoals schouten en andere belanghebbenden bij de opmeting aanwezig waren. Daar komt nog bij dat alle meetresultaten steeds met voorgaande exemplaren van de ommeloper werden vergeleken, waardoor opvallende verschillen bij bijvoorbeeld het maken van fouten direct in het oog liepen en altijd geverifieerd konden worden. Bovendien werden meerdere exemplaren van eenzelfde ommeloper gemaakt, die overigens altijd werden ondertekend. Een laatste indicatie voor de betrouwbaarheid van de ommeloper blijkt uit het feit dat deze documenten voor vierscharen en hogere rechtbanken golden als een rechtsgeldig document. Naast oorkonden vormden de ommelopers dus een belangrijk bewijsstuk bij allerlei geschillen waar grondbezit en -grondeigendom in het geding waren.

Uit een en ander mag dus worden afgeleid dat de ommeloper voor wat de oppervlakte-aanduidingen betreft betrouwbaar is. Bij de namen van personen en toponiemen zijn verschrijvingen echter niet uitgesloten. Het blijft dus noodzakelijk steeds een ouder exemplaar of de directe voorganger van een ommeloper erbij te nemen.

Wat de oppervlaktematen betreft is het van belang altijd na te gaan welke de gebruikte oppervlaktematen zijn in een bepaald gebied. Gaat het om Brugse of Gentse gemeten? Gaat het om Zeeuwse of Hollandse oppervlaktematen? Veelal geeft de landmeter in zijn aanhef van de ommeloper aan welke maten hij heeft gebruikt.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Ommelopers waren in wezen instrumenten om de lasten, die de inwoners zich dienden te getroosten voor het onderhoud van dijken, watergangen en alles wat met de waterhuishouding en wegeaanleg en -onderhoud te maken had, zo eerlijk mogelijk te verdelen. In de loop der eeuwen werden van deze ommelopers kaarten gemaakt die kort na de Franse Tijd hebben geleid tot het ontstaan van de kadastrale kaarten. Ook werden van de ommelopers de geschotsboeken, -kohieren en de tiendkohieren afgeleid. We bespreken deze gerelateerde bronnen kort en geven

aan wat hun belang is voor onder meer historisch onderzoek. Hierbij zij nog opgemerkt dat de hier besproken bronnen ook tevens als toetsingsbronnen kunnen worden beschouwd, die helaas voor de behandelde periode nauwelijks voorhanden zijn.

De polderkaart

De polderkaart is de visuele voorstelling van een ommeloper. Bij het overgaan van een polder kon een landmeter met dezelfde gegevens een kaart tekenen. Alleen beperken veel kaarten zich tot de aanduiding van dijken, wegen, sluizen, hoofdbebouwing, zoals kerken, dorpen, kastelen en dergelijke. Toch geven kaarten die afgeleid zijn van ommelopers vaak ook de belopen, beginnen of ommegangen weer. Enkele kaarten gaan zover dat ze ook de afzonderlijke percelen aangegeven, met of zonder volgnummer en oppervlakte-aanduiding.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat een landmeter die een groot gebied opmat om daarvan een ommeloper te maken, in het veld met allerlei kladjes en schetsen werkte. Bij het droogleggen van een polder en de verkaveling die daarop volgde werd in de loop van de zeventiende eeuw vrijwel altijd eerst een kaart gemaakt, al was het maar een eenvoudige schets. Het later vervaardigde net-exemplaar van de kaart kreeg dan een prominente plaats in polderarchieven, temeer daar deze extra mooi getekend of geschilderd werd en zo ook het interieur van het polderhuis kon verfraaien. De overgang van de polderkaart naar de kadastrale kaart tijdens en vooral na de Franse Tijd, was vooral te danken aan de technische en wetenschappelijke vooruitgang bij het verrichten van opmetingen in het open veld en het tekenen van kaarten. Tot halverwege de negentiende eeuw werden in Zeeland ommelopers gebruikt, die daarna op last van de provincie door de kadastrale kaart werden vervangen. Tevens werden hiermee de moderne oppervlaktematen in de praktijk ingevoerd.

Het geschotsboek

Het geschotsboek was een sterk aan de ommeloper gerelateerde bron.⁴⁹ In dit boek werden de grondeigenaren in een polder opgesomd met de grootte van hun land. Per bladzijde of per halve bladzijde stond er de naam van een grondeigenaar vermeld met zijn grondbezit en het dijkgeschot. Indien er weinig in de grondbezitsverhoudingen veranderde, kon zo'n boek jarenlang dienst doen. Onder de naam van de grondeigenaar staat dan een reeks dijkgeschoten van tien jaar of meer. Zodra er een nieuwe ommeloper werd aangelegd, werd ook het geschotsboek vernieuwd. In Vlaanderen worden de geschotsboeken aangeduid als verhoofdingsboek of -kohier. Tevens wordt daarbij onderscheid gemaakt tussen de zogeheten kleine en grote verhoofding. In de negentiende eeuw werden in Zeeland, waartoe sedert de zeventiende eeuw dan ook al Zeeuws-Vlaanderen is gaan behoren, de geschotsboeken vervangen door het geschots-

kohier, waarvan er elk jaar een naar het provinciebestuur diende te worden gezonden ter homologatie.

Het tiendkohier

Tenslotte is nog de vermelding van het tiendkohier van belang.⁵⁰ Dit kohier was bezit van de tiendheffer en werd tot aan de Franse Tijd gebruikt. De eerste tiendkohieren in Vlaanderen dateren uit de zestiende eeuw. Indien een tiendheffer in een streek alle tienden bezat of delen daarvan, dan werden deze verdeeld op dezelfde wijze, zoals een gebied volgens de ommeloper in blokken, houcken of beginnen was ingedeeld. Zo werden de tienden in elke blok afzonderlijk verpacht. Voor 1600 gebeurde dit overwegend voor een termijn van drie of zes jaar, daarna overwegend jaarlijks. De omschrijving van een tiendbeloop kwam dus nagenoeg geheel overeen met de omschrijving van een beloop. De aanwezigheid van ommelopers in de archieven van vele tiendheffers, zoals abdijen en kapittels, vormt het bewijs van de toepassing van de ommeloper bij de tiendverpachting in de vorm van tiendkohieren.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

Een voldoende gedetailleerde ommeloper kan een schat aan informatie bevatten over zeer uiteenlopende aspecten van het landschap, de toenmalige sociale verhoudingen en een aantal bijzondere elementen. In eerdere studies zijn we hier al nader op ingegaan,⁵¹ zodat verder volstaan kan worden met een korte aanduiding van de onderzoeksmogelijkheden die de ommeloper biedt.

Grondbezitsverhoudingen en bedrijfsvoering

Bij het opmeten van een evening noteerde de landmeter voor elk perceel de grootte, de eigenaar en/of de gebruiker/baander of pachter. Aan de hand van deze gegevens kan er per evening of zelfs voor grotere aaneengesloten gebieden onderzocht worden wat de gemiddelde grootte is van de percelen per gebruiker en per eigenaar of grondbezitter. Voor een illustratie van de verdeling van het grondbezit zie de tabel in Bijlage D, p. 231-232.

Wanneer men beschikt over opeenvolgende ommelopers zoals bij de watering Blankenberge, kan men veranderingen in de parcellering waarnemen. Indien de ommelopers mededelingen bevatten over de aard van de percelen, kan inzicht worden verkregen in het grondgebruik in een bepaald gebied.⁵² Verder kan het grondbezit per gebruiker én per eigenaar worden gereconstrueerd. Op deze wijze kan men achterhalen of sprake was van directe grondexploitatie of van pacht. Indien een aantal opeenvolgende ommelopers van een bepaald gebied voorhanden is, kunnen ook ontwikkelingen in het patroon van grondbezit en -exploitatie worden onderzocht.

Sociale geleiding en familiegeschiedenis

Zoals Coornaert opmerkt is de ommeloper eigenlijk het middeleeuwse kadasterboek bij uitstek, tot de invoering van het kadaster.⁵³ Immers in de ommeloper treft men een volledig overzicht aan van alle inwoners van een evening met vermelding van hoeve, land en huis met tuin, al gaat het maar om een oppervlakte van enkele roeden. Bovendien bevatten enkele eveningboeken ook lijsten van hondsmannen, lieden die een bepaalde hoeveelheid grond in de evening dienden te bezitten (Beostenblijje, C27). De reconstructie van de hondsmannen levert dan ook een overzicht van de voornaamste grondbezitters of ingelanden van de evening op. Omdat grondbezit lange tijd hoofdindicatie voor iemands rijkdom was en het criterium bij uitstek om te worden toegelaten tot bepaalde ambten, geeft de lijst van notabelen de sociale bovenlaag weer van een evening. Zo kan men voor de evening Blankenberge ook veranderingen in de bovenlaag onderzoeken. Daarnaast biedt de ommeloper het complete beeld van alle in de evening wonende mensen en gezinshoofden, zodat de reconstructie van familienamen mogelijk is. Indien er meerdere opeenvolgende ommelopers voor een bepaald gebied aanwezig zijn waarin niet al te veel landschappelijke veranderingen hebben plaatsgevonden, is de reconstructie van een stamboom van bepaalde families mogelijk. De ommeloper biedt derhalve als bron voor genealogie vele mogelijkheden.⁵⁴ Bovendien kunnen via de verhoofdingskohieren of geschotsboeken alle instellingen in een gebied worden achterhaald, zoals kloosters, hospita- len, dissen, etc.

Landschapsreconstructie⁵⁵

Pas in de loop van de zeventiende eeuw worden de ommelopers voorzien van kaarten. Deze kaarten worden per beloop getekend. Eerder zijn vrijwel geen kaarten voorhanden, maar aan de hand van de omschrijving van de belopen is het toch mogelijk een globale landschapsreconstructie te maken. Zelfs latere landmeters hebben de oudste ommelopers gebruikt om een gebied te reconstrueren.⁵⁶ In de meest voorkomende gevallen kan de loop van dijken, watergangen en wegen worden gereconstrueerd. Een mooi voorbeeld van een uitgave van een ommeloper met kaarten is de ommeloper van de parochie Wachtebeke uit 1662 door De Coninck.⁵⁷ Wanneer de evening slechts enkele belopen betreft die omstandig worden beschreven en weinig zijn veranderd, is de reconstructie van het landschap van een oude evening een vrij eenvoudige zaak.⁵⁸ In bepaalde gevallen worden zelfs de percelen met lengte en breedte beschreven (Divershoek en Nieuw-Frankendijk, C4). Hier en daar worden lengte en breedte zelfs nog verder gespecificeerd.

De ommeloper legt met zijn informatie over het historische landschap derhalve de basis voor het reconstrueren van dat historische landschap. Landschapsbeheer en ook natuurbehoud in een bepaald gebied zou eigenlijk moeten aanvangen met het bestuderen van de oudste ommelopers van dat gebied.

Bodem en geomorfologie⁵⁹

De ommeloper werd gebruikt om een gemetsgewijze verdeling van de dijkkosten tot stand te brengen. Hoewel elk gemet in principe eenzelfde geschot opbracht, was dat niet in alle wijken in een evening het geval. Sommige belopen en vaak ook heel wat percelen betaalden niet het volle geschot. In Blankenberge werd zelfs een apart register voor de wanlanden gebruikt. In de evening Rietvliet betaalden slechts vijftien van de 22 belopen het volle geschot. De landen die niet het volle geschot betaalden, waren veelal drassig en landbouwtechnisch van minder waarde dan de overige landen, zoals zandige ruggen in het landschap. Een reconstructie van zogenaamde wanlanden levert dus de verspreide ligging van laagten en zandkoppen op, maar geeft ook informatie over de hoogteverschillen in het landschap.

Toponymie

In de beginnen of belopen van de meeste ommelopers worden plaatsen, wegen, waterlopen en dijken bij naam genoemd en komen nog vele andere namen voor. Deze toponiemen vormen een belangrijke ruggesteun bij de reconstructie van het landschap.⁶⁰ Daarbij is het wel nodig enige vorm van classificatie aan te brengen. Zo kunnen de namen naar oorsprong (Germaans, Keltisch, Noors) worden geclassificeerd, naar veldnamen, hydroniemen en toponiemen, die betrekking hebben op dijken, nederzettingsvormen, reliëfvormen en dergelijke.⁶¹ Voorbeelden van hydroniemen zijn onder andere Crominc Creke en Roode Wulpe. In bepaalde gebieden verraden toponiemen vroege economische activiteit, zoals moerstraten, moervaarten, moerwatergangen, moerschoofden, zeldijken, etc. Er zijn echter ook toponiemen die teruggaan op namen van personen. Sommige namen geven zelfs informatie over het verleden, gebeurtenissen en het optreden van belangrijke personen. In de ommeloper van de parochie Boekhoute (C44) uit 1511 komen de eerste vijf belopen allemaal uit op een punt bij een brug 'waar de kinderen verdronken'. Namen en benamingen in sommige eveningen kunnen nauw samenhangen met een bepaalde grondbezitter, bijvoorbeeld tempelgoed, tempelakker, tempel-land nabij Zaamslag.⁶²

Archeologie

Omdat de ommeloper als voorloper van het kadaster en vele polderkaarten mag worden beschouwd, kan deze bron ook belangrijke gegevens verschaffen voor de archeologie. De ommeloper bevat informatie omtrent de loop van wegen, dijken en waterlopen, stenen of houten heulen en in een uitzonderlijk geval ook omtrent de vorm van de percelen. Ook maakt de ommeloper gewag van allerlei vormen van grondgebruik (akkerbouw, veeteelt, turfstekerij, etc). Eveneens worden regelmatig molens, molenwallen en hillen genoemd, welke laatste kunnen duiden op verdwenen vliedbergen. Tenslotte kunnen er verwijzingen in de ommelopers staan naar stenen gebouwen of gebouwen van bijzondere aard, zoals

kapellen, tiendschuren, etc. Veelal zijn in het huidige landschap nog slechts vage sporen aanwezig van genoemde elementen, die bij werkzaamheden aan het licht kunnen komen. De archeoloog kan dan zijn bevindingen in het veld door de geschreven bron in de vorm van een ommeloper laten bevestigen of bijstellen. Anderzijds kan de archeoloog, uitgaande van de ommeloper, met moderne opsporingsmethoden de 'verdwenen' sporen weer proberen vast te leggen. Bij die laatste methode valt te denken aan luchtprospectie, die via de zogenaamde cropmarks de vroegere sporen kan lokaliseren.⁶³

Samengevat mag worden gesteld dat de ommeloper als bron een multidisciplinaire toepassing heeft. Terwijl dit type bron aanvankelijk het domein van de waterstaatkundigen en historisch-geografen was, kunnen ook demografen, bodemkundigen, historici, archeologen en genealogen veel informatie in de ommeloper vinden. Tenslotte kan deze bron een wezenlijke bijdrage leveren aan het beleid op het vlak van ruimtelijke ordening.

NOTEN

- * Dank is verschuldigd aan em. prof. dr. A. Verhulst, prof. dr. P.A. Henderikx (Universiteit van Amsterdam) en E. Huys (Rijksarchief te Brugge) voor hun waardevolle aanwijzingen.
- 1 Vergelijk S.J. Fockema Andreae, *Studiën over waterschapsgeschiedenis* (Leiden 1950) en P.H. Gallé, *Beveiligd bestaan. Grondtrekken van het Middeleeuwse waterstaatsrecht in Z.W. Nederland en hoofdlijnen van de geschiedenis van het dijksbeheer in dit gebied (1200-1963)* (Delft 1963).
 - 2 W. Tebrake, *Medieval frontier. Culture and Ecology in Rijnland* (Texas M & A Press 1985).
 - 3 P.A. Henderikx, 'De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief' in: R.M. van Heeringen en P.A. Henderikx ed., *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland* (1995) 71-113.
 - 4 A. Verhulst, *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen* (Brussel 1995).
 - 5 D.P. Blok, 'Hoofdlijnen van de bewoningsgeschiedenis' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden I* (Haarlem 1981) 143-153. Vergelijk Henderikx, 'De ringwalburgen', 71-113; Tebrake, *Medieval frontier*, 185 e.v.; Verhulst, *Landschap en landbouw*.
 - 6 G.J. Borger, *De veenhoop. Een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veendek van West-Friesland* (Amsterdam 1975) en Ibidem, 'Draining-digging-dredging, the creation of a new landscape in the peat areas of the low countries' in: J.T.A. Verhoeven ed., *Fens and Bogs in the Netherlands: Vegetation, History, Nutrient Dynamics and Conservation* (Dordrecht, Boston en London 1992) 131-171. Augustyn, 1992.
 - 7 C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen 1971). M.K.E. Gottschalk, *De Vier Ambachten en het Land van Saafthinge in de middeleeuwen* (Assen 1984).
 - 8 M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. I: De periode voor 1400* (Assen 1971) 43-45, 48-49 en 59-67; Dekker, *Zuid-Beveland*, 83-98.
 - 9 M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. II: De periode 1400-1600* (Assen 1975) 7-19 en 107-117.
 - 10 Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. II*, 333-358, 361-369, 432-472 en 623-708; A.M.J. de Kraker, *Landschap uit balans. De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saefthinge tussen 1488 en 1609* (Utrecht 1997) 39-67 en 103-145.
 - 11 E. Huys, 'De kasselrij van het Brugse Vrije' in: W. Prevenier en B. Augustyn ed., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia nr. 72 (Brussel 1997) 461-478.
 - 12 Dekker, *Zuid-Beveland*, 392-393.
 - 13 Ibidem, 399-401.

- 14 Vergelijk J.Th. de Smidt, 'De keuren van de Vier Ambachten van 1242 en 1261 en die van Saaftingen van 1263', *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot Uitgave der bronnen van Oud Vaderlandsch Recht XI* (1954) 89-177 en De Smidt, 'De keure van de Vier Ambachten in de Weense codex 2583' in: A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. de Smet ed., 'Over den Vier Ambachten', *750 jaar Keure en 500 jaar Graaf Jansdijk* (Kloosterzande 1993) 503, art. 69 <145>.
- 15 Vergelijk Dekker, *Zuid-Beveland*, 450-451 en 594.
- 16 Dekker, *Zuid-Beveland*, 53-80. D.P. Blok, *De Franken in Nederland* (Haarlem 1979) 130 e.v. Henderikx, 'De ringwalburgen'. A. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe - XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen tijdens de Middeleeuwen* (Brussel 1958). *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het einde van het Hollandsche huis (1299)*. L.Ph.C. van den Bergh en J. de Fremery ed. ('s-Gravenhage 1937) nrs. 4, 6, 7, 8, 9 en 12 (oorkonden uit de achtste en negende eeuw met betrekking tot goederen van de abdijs nabij Lorsch).
- 17 Het opmeten van land door beëdigde landmeters was reeds lang vóór de veertiende eeuw een gevestigd gebruik (Dekker, *Zuid-Beveland*, 454). Volgens vriendelijke mededeling van Verhulst was dit al gebruik in de loop van de twaalfde eeuw. Vergelijk ook H.C. Pouls, 'De driehoeksmeting of triangulatie', *Caert Thresoor* 8 (1989) 61-71.
- 18 E. Huys en M. Vandermaesen, 'De kustwateringen en polders' in: W. Prevenier en B. Augustyn ed., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, *Studia* nr. 72 (Brussel 1997) 594-612; E. Huys, 'Polders en wateringen in de kasselrijen van het Brugse Vrije en Veurne: het archief, onderzoeksmogelijkheden' in: W. Prevenier en B. Augustyn ed., *De Vlaamse instellingen tijdens het Ancien Régime: recent onderzoek in nieuw perspectief*. *Miscellanea archivistica*, *Studia* nr. 111 (Brussel 1999) 147-160.
- 19 Vergelijk de vele documenten die als bewijsstukken bij rekeningen fungeerden, zoals herstelrekeningen van grafelijke bezittingen, waaronder kastelen, bruggen en molens, in de vijftiende en zestiende eeuw (Brussel, ARA, Acquits de Lille, portefeuilles et cartons, nrs. 1266 e.v., grafelijk domein Oost-Vlaanderen). In verband met het grafelijke geschot spreekt Dekker, *Zuid-Beveland*, 453 e.v. voor Zuid-Beveland van steenrollen.
- 20 M. Coornaert, 'De ommeloper, het Middeleeuwse kadasterboek', *Rond de Poldertorens* (1966) 17.
- 21 Dekker, *Zuid-Beveland*, 594.
- 22 Zie R. Fruin, 'Schot en Bede in Zeeland', *Verslagen van de Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap* (1903) 55-95.
- 23 W. Buntinx, W., *Het Transport van Vlaanderen (1305-1517)*. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiële instellingen van het graafschap Vlaanderen (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent 1964-1965). A. Zoete, *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1405-1419)*. *Excerpten uit de rekeningen der steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren*. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (Brussel 1981-1982).
- 24 K. Maddens, 'Het verschil tussen de "pointinghe" en de "zettinghe", voorna-

- melijk in het Brugse Vrije tijdens de periode 1515-1550', *Standen en Landen XLIV* (1968) 29-58.
- 25 Vergelijk de situatie in onder meer Holland bij H. van der Linden, 'Geschiedenis van het waterschap als instituut van waterstaatsbestuur' in: B. de Goede ed., *Het waterschap, recht en werking* (Deventer 1982) 9-34. P.A. Henderikx, 'De oprichting van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard in 1277', *Holland* (1977) 212-223.
- 26 Coornaert, 'De ommeloper', 19-21.
- 27 Brugge, Rijksarchief (RA), Vrije van Brugge, inv. nr. 274, fol. 6^v-14^r, zestiende-eeuwse kopie. Met dank aan E. Huys die mij op deze tekst attent maakte.
- 28 Ibidem, archief Watering Blankenberge, inv. nr. 90. Vergelijk ook *Keuren ende costuymen midtsgaders den deelboeck ende poletycke ordonnantie vanden Lande vanden Vrye met de ampliatiën t'zydert den jare sesthien-hondert ses-enveertigh tot den Iaere sestien-hondert negen-en-t'seventigh* (Brugge 1679) dl. 1. Hierin de keure van de Watering Blankenberge van 1563, met de artikelen XVII-XVIII die voornamelijk betrekking hebben op de mutatie van eigendommen.
- 29 M.P. de Bruin, 'Het handvest met "verclaringe" van de Watering Beoosten Ierseke, 1438 en 1439', *Archief, Vroegere en latere Mededelingen in betrekking tot Zeeland. Uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1958) 62-72. Vergelijk verhoofding in Vlaanderen.
- 30 Dekker, *Zuid-Beveland*, 449 e.v.
- 31 *Keuren ende costuymen*, 44 e.v.
- 32 Vergelijk Coornaert, 'De ommeloper', 21-22.
- 33 Mededeling E. Huys.
- 34 Dekker, *Zuid-Beveland*.
- 35 P.A. Harthoorn, *Yerseke overloper 1518*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1990), inleiding.
- 36 Vergelijk P.A. Harthoorn, *Rilland, overloper 1454*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1989) 2.
- 37 I.P. Back, *Oostwatering (Walcheren), overloper 1581*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland' Prae 1600 Club (1991) A1.
- 38 Afkortingen: m. of M. = gemet(en); r. of R. = roede(n); d.= duim in lengtematen en denieren bij geldbedragen; v. = voet.
- 39 'Eersten boeck 1553 inhoudende het Ie tot ende met het laste begin der wanlanden. Ommeloopere van den wanlande der wateringhe van Blanckeberghe vermeten met roede ende vaste ende nyeuwe verhooft bij Anthuenis Schoonmaekere ende Fransoys van der Poorte, ghezwooren landtmeters slandts van den Vrijen, int jaer XVC drie ende vichtich'.
- 40 'Eerst int 1 1/2 m. uuter een; Ie beghinnende binder pale ende scependomme van Brugghe west buuten der Smedepoorte ende noordt jeghens over de Magdaleenemuier tusschen de halve Langhestraete ande noordtzijde, den Oudenburchwech ande zuudtzijde, metten oosthende ande wech ofte singhel jeghens de veste van Brugghe westwaert streckende tot int halve Yperdrevekin, ende es tbeloop daer twitte huus, de Coudde Cueckene ende meer andere hofsteden in staen van oosten inne'.
- 41 *Oorkondenboek*, I nr. 405. In een oorkonde van graaf Willem I uit juli 1120

- wordt gesproken over de 'hooimannen' op het eiland Schouwen: 'Ad hec assignavi eidem uxori mee do[n]o matutino et nupciali, que vulgo appellatur morphinegaue, molendina aquatica de Syricsepor[t]h et hoymanne de Scaldia, et ministeriales extra comitatum Hollandie manentes qui petitionem vel talgiam comiti rite exsolvere tenentur ...'. Vergelijk ook Fokker, *Repertorium*, nr. 14 in verband met het ontslaan van die van Domburg op 1 juli 1294 inzake de 'hoiemengeschote'. Zie ook hiervoor de Inleiding (paragraaf 2); vergelijk Dekker, *Zuid-Beveland*, 430-440 en 457, e.v. Zie hierna Bijlage C, Begrippenlijst.
- 42 Dekker, *Zuid-Beveland*, 451-453.
- 43 Ibidem, 595, e.v.
- 44 A.M.J. de Kraker en W.E.M. Bauwens, *Polders en waterschappen in het Hulsterambacht. De geschiedenis van zeedijken, vooroever, binnenwater, wegen en van de bestuurlijke organisatie* van de waterschappen in het voormalige Hulsterambacht tussen 1600 en 1999 (Kloosterzande 2000) 236-237.
- 45 De aanhef van dit register luidt als volgt: 'Den dijkbouck van Brunisse beoosten Duijvelant verhevent ende overgeset uuijten ouden veltbouck, welken dijk gestelt is in drie deelinghen daer aff d'eerste geleghen is aen de noortzie ende d'andere twee deelinghen aen de zuijtzijde, alle welcke voorn. deelinghen noch verdeelt sijn in acht cavelen ofte (deelinghen) hevenen die gelicht ende geswaert sijn bij dijkgrauwe ende gezworeens midtsgaders de hevenaers, welcke hevenaers (2x) daernaer eenen blinden cavel getrocken hebben, volghende altijs d'eerste in d'eene, d'eerste in d'ander, ende d'eerste in d'ander deelinghen ende volghende dien sulcx gesmaldeelt ende op den dijk gecavelt op den (...) maertij anno 1591'.
- 46 'D'eerste deelinghe aen de noortzijde lanck II^c XXXIII r. ende II voet. Jacob Lenertss., cavelaer hevenaer, heeft d'eerste hevene die lanck is XXX r., compt opt gemet II voeten en II d. stijff, begonnen van den meentedijk aen de noortzijde rajende op een willighenboom staende aen de cant van den Prs. Kuevelaers saijlant ende vooren op Joos Teeuss gevel van zijn huijs die hij dese aenstaenden heventijt onderhouden moet met dese sijn sijne naebeschreven hevenkinderen ende gem., tsamen groot sijnde CLXV m. XXXII r.; Jacob Lenertss., cavelaere hevenaer, heeft boven sijn drie gemeten vrij's LXV m. CXLII r. houdt XI r. X v. X d.; Jacob Jacobss. Jonghe heeft XLV m. XIII r. hout VIII r. II v. II d.; de weduwe van Cijsser Tonisse heeft XXIII m. LXII r. hout III r. III v. IX d.; Heijn Thoniss. heeft XV m. XV r., II r. VIII v. X d.; Adriaen Pierterss. heeft XV m. XCIX r. houdt II r. IX v. V d.; dezelve personen houde de Ie hevene in de Ie deelinghe die lanck is L r. compt... etc.'.
- 47 Dekker, *Zuid-Beveland*, 595-597.
- 48 Zie hiervoor ook de Inleiding.
- 49 A. de Kraker, 'Het dijkgeschot als belasting op de grond door de eeuwen heen. De casus van het Vlaamse en Zeeuws-Vlaamse kustgebied tussen circa 1350 en circa 1990' in: *Steden en dorpen in last. Historische aspecten van lokale belastingen en financiën* (Amsterdam 1999) 41-59.
- 50 E. Thoen, 'Landbouwproductie en bevolking en enkele gemeenten ten zuiden van Gent gedurende het Ancien Régime (14e-18e eeuw)' in: A. Verhulst en C. Vandenbroeke ed., *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant, 14de-18de eeuw* (Gent 1979) 131-200.

- 51 A.M.J. de Kraker, 'Waterschapsorganisatie en binnenwaterbeheersing tijdens de zestiende eeuw in Noordoost-Vlaanderen. Het voorbeeld Hulsterambacht' in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1990/91) 21-51. De Kraker, 'De reconstructie van het laatmiddeleeuwse landschap en de lozing van het binnenwater. De everingen in het Axelambacht tijdens de zestiende eeuw' in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1992/93) 7-44. De Kraker, 'Vlaamse everingboeken uit de 16e eeuw; een multi-disciplinaire benadering van een miskende bron', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1 (1995) 20-34.
- 52 Vergelijk ook Coornaert, 'De ommeloper'.
- 53 Zie over de prekadastrale situatie onder meer M. Ryckaert, 'De bronnen voor het opstellen van een "Stedelijk kadaster" voor het Ancien Régime' in: J. Mertens ed., *Bronnen voor de historische geografie van België*. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979 (Brussel 1980) 161-172. J. Ruwet, 'Le cadastre thérésien comme source pour la géographie historique de la Belgique, du Grand-Duché de Luxembourg et des régions limitrophes' in: *Ibidem*, 172-195. J. Hennes, 'De kadastrale bronnen uit de Franse tijd en het primitief kadaster' in: J. Mertens ed., *Bronnen voor de historische geografie van België* (Brussel 1980) 195-203. A. Zoete, *De documenten in omloop bij het Belgische kadaster (1835-1875)* (Brussel Algemeen Rijksarchief 1979). J. Verhelst, *De documenten uit de ontstaansgeschiedenis van het moderne kadaster en van de grondbelasting (1790-1835)* (Brussel Algemeen Rijksarchief 1982).
- 54 S.J. Fockema Andreae, 'Grondeigenaars en grondgebruikers in een hoekje van Holland', *Ceres en Clio, zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis* (Wageningen 1964), die p. 56-57 de mogelijkheden voor genealogisch onderzoek onderkende, met name vanuit sociaal-agrarisch onderzoekspunt. Vergelijk H.D. Nijenhuis, *s-Her Pauluspolder, everdinge 1545*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1990). Harthoorn, *Yerseke overloper 1518*, Harthoorn, *Rilland, overloper 1454*, Harthoorn, *Westwatering van Walcheren Ambacht Koudekerke, overloper 1574*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1992). Back, *Oostwatering (Walcheren), overloper 1581*. Zie over deze en andere publicaties van de Nederlandse Genealogische Vereniging Bijlage B, Bronnenpublicaties.
- 55 Voor de wijze waarop de laatmiddeleeuwse en vooral ook zestiende-eeuwse landmeetkunde werd verricht, verwijzen we naar C. Koeman, 'Algemene inleiding over de historische kartografie, meer in het bijzonder: Holland vóór 1600', *Holland* (1975) 218-237 en Koeman, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden* (Alphen aan de Rijn 1983). B. Augustyn, 'Zestiende-eeuwse polderkaarten: spiegel der eigentijds landmeetkundige verworvenheden of uiting van traditionalisme? Het voorbeeld van de kaarten van het oostelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen geschilderd door de Gentenaar Francois Horenbault naar aanleiding van de stormvloed van 1570' in: H. van der Haegen, F. Daelemans en E. Van Ermen ed., *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw)*. Handelingen van de studiedag van 20

- sept. 1985 (Brussel 1986) 75-105. H.C. Pouls, 'Oude landmeetkundige methoden en de hedendaagse terminologie', *Kartografisch Tijdschrift* (1985) 19-28 en Pouls, 'De driehoeksmeting of triangulatie', *Caert Thresoor* 8 (1989) 61-71.
- 56 Vergelijk De Kraker, 'Waterschapsorganisatie', 29-30 en noot 33.
- 57 W. de Coninck, 'Langs Wachtebeekse wegen. Een heemkundige wandeling, anno 1662' in: *Jaarboek 1989 van de Heemkundige Kring "Oud Wachtebeke"*. A.J. Kraak, 'De overlopers als historisch-geografische bron', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* (1984) 47-49.
- 58 Château de Vincennes, Archives de l'Armée de Terre, kaartenafdeling nrs. 4.7.D. 268, 271 en 273.
- 59 Vergelijk A. Verhoeve, 'Bodemkaart en landboek in een landschapsgenetisch perspectief' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 241-255.
- 60 D.P. Blok, 'De toponymie als bron voor de historische geografie: mogelijkheden en bespreking' in: J. Mertens ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 43-61.
- 61 M. Gysseling, 'Overzicht over de toponymie van Zeeuws-Vlaanderen' in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1953/54) 23-35 en Gysseling, 'Oude toponiemen in de Vier Ambachten' in: A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. de Smet ed., *'Over den Vier Ambachten', 750 jaar Keure en 500 jaar Graaf Jansdijk* (Kloosterzande 1993) 169-175. Vergelijk op vele plaatsen verspreid en gecursiveerd ook Gottschalk, *De Vier Ambachten*; R. Rentenaar, 'Samenstelling met persoonsnamen in de middeleeuwse Zeeuwse toponymie' in: *Archief, mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1991) 1-33 en Gottschalk, 'De plaatsnamen op -inge(n) in Zuidwest-Nederland' in: *Archief, mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1992) 1-33.
- 62 A. de Kraker, 'Activiteiten van de Tempeliers in Zeeland, domein en invloed van de tempelridders nabij Axel en Zaamslag, 1200 - 1584', *Zeeland* 3 (1994) 1, 1-9.
- 63 J.A. Brongers, *Air photography and Celtic field research in the Netherlands*. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (Amersfoort 1976) 11-13, waar de auteur ingaat op de te prospecteren sporen.

B I J L A G E N

A Vindplaatsen

Gebruikte afkortingen

Aanw	fonds Aanwinsten (in: ZA)
ADN B	Archives Departementales du Nord (Frankrijk), serie B.
AdL	fonds Acquits de Lille (in: ARAB)
AEBr.	Archives Ecclésiastiques du Brabant
ARAB	Algemeen Rijksarchief te Brussel
ARAH	Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage
Enn	fonds d'Ennetière (in: RAK)
GAA	Gemeentearchief Axel
GrsTD	Groot Seminarie te Brugge, fonds Ter Duinen
HA	fonds Hulster Ambacht (in: ZA)
Hs	Handschriftenverzameling (in: ZA)
KvK	fonds O.L.Vr. Kapittel van Kortrijk (in: RAK)
KMM	Kliniek Maria Middelaes te St. Denijs Westrem
OCMW	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
OHZ	Oorkondenboek van Holland en Zeeland
RABr.	Rijksarchief Brugge
RAG	Rijksarchief Gent
RAK	Rijksarchief Kortrijk
RK	Rekenkamer (in: ARAB)
RKZ	Rekenkamer Zeeland (in: ZA)
S	Collectie van Sielegem (in: RABr.)
SAG	Stadsarchief Gent
TH	fonds Terhagen (in: KMM en/of RAG)
WA	fonds Watering (in: OCMW)
WB	fonds Watering Blankenberge (in: RABr)
ZA	Zeeuws Archief
Za.	fonds Ambachtsheerlijkheid Zaamslag (in: ZA)

A De hoofdbron: ommeloper van de watering Blankenberge

<i>jaar</i>	<i>begin</i>	<i>aard land</i>	<i>omvang</i>	<i>bron met bijzonderheden</i>
1	1456	1 t/m 49	volland	112 fol. RABr. S. 13
2	1456	50 t/m 95	volland	152 fol. RABr. S. 1
3	1456	1 t/m 83	volland	454 fol. OCMWBr. WA, A2
4	1456	84 t/m 126	volland	430 fol. RABr. WB. 95
5	1456	compleet	wanland	70 fol. OCMWBr. WA, A4

	<i>jaar</i>	<i>begin</i>	<i>aard land</i>	<i>omvang</i>	<i>bron met bijzonderheden</i>
6	1478	1 t/m 105	volland	613 fol.	RABr. WB 91
7	1478	106 t/m 168	volland	569 fol.	RABr. WB 92
8	1478	69 t/m 105	volland	416 fol.	RABr. S. 2
9	1478	compleet	wanland	219 fol.	RABr. WB 131
10	1494	1 t/m 89	volland	379 fol.	RABr. WB 93
11	1494	1 t/m 89	volland	366 fol.	RABr. WB 94
12	1494?	135 t/m 170	volland	214 fol.	RABr. S. 3
13	1494	compleet	wanland	151 fol.	RABr. WB 132
14	1513	1 t/m 81	volland	414 fol.	RABr. WB 96
15	1513	1 t/m 81	volland	416 fol.	RABr. WB 133
16	1513	82 t/m 125	volland	452 fol.	RABr. WB 97
17	1513	82 t/m 124	volland	457 fol.	RABr. WB 98
18	1513	125 t/m 170	volland	363 fol.	RABr. WB 99
19	1554	1 t/m 45	volland	397 fol.	RABr. WB 101
20	1554	46 t/m 97	volland	540 fol.	RABr. WB 102
21	1554	98 t/m 126	volland	434 fol.	RABr. WB 103
22	1554	127 t/m 156	volland	400 fol.	RABr. WB 104
23	1554	157 t/m 170	volland	222 fol.	RABr. WB 105
24	1553	compleet	wanland		RABr. WB 134

De nummers van vòòr 1500 zijn ook te vinden in H. Rombaut, *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen. Een analytische inventaris van documenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500)*. Publikatie Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis 106 (Gent 1991) 398 e.v.

B De bronnen in de nabije omgeving van Blankenberge-Brugge

	<i>jaar</i>	<i>gebieden</i>	<i>omvang</i>	<i>bron met bijzonderheden</i>
1	1398	Eyensluis		Brugge OCMW. St. Janshosp., A22
2	1502/40	Tienhonderdpolder	38 fol.	ZA Hs 1405 (later afschrift)
3	1502?	Moerkerke	46 fol.	RABr. S. 13
4	1456	Beostereede	136 fol.	ZA Hs. 1505 (16de-eeuws)
5	1456	Beostereede		ZA Hs. 1506 (16de-eeuws)

Nr. B1 is ook te vinden in H. Rombaut, *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen. Een analytische inventaris van documenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500)*. Publikatie Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis 106 (Gent 1991) 405 e.v.

C De bronnen in Noordoost-Vlaanderen: Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe

<i>jaar</i>	<i>gebieden</i>	<i>blz.</i>	<i>bron met bijzonderheden</i>
1	1499 Brugschenpolder	76	ARAB RK, 50639
	1499 met de Westpolder	37	ARAB RK, 50639
2	1567 Evening Polder van Namen	kohier	ARAB AdL, port. 985
3	1510* Evening Nieuw-Frankendijk en Divershoek	31	RAK Enn, 3030
4	1580 Idem	65	GAA, 652-H
5	1508 Evening Langendam	24	RAK Enn, 3030
6	1538 Idem	25	RAK Enn, 3030
7	1551 Idem	24	GAA, 652-F
8	1518 Evening Rietvliet	116	RAK Enn, 3034
9	1536 Idem	124	RAG Varia, D-3173
10	1550 Idem	159	GAA, 652-E
11	1592 Dullaertpolder		
12	1580 Evening Lamswaarde		
13	1535 Evening Ser Pauwelspolder	92	ZA HA, 625
14	1532 Evening Hengstdijk	16	GrSTD, B-234 en RAG Dro,
15	1556 Evening Rietdijk & Wulfsdijk		RAK KvK, ongeclasserd, uittreksels
16	1562 Schorren Hulsterhaven	11	ARAB AdL, port. 989
17	±1480 Evening Copwijck (met de Bayaertspolder & Schreijdijk)		SAG Bijloke, nr. 392, uittreksels
18	1562 Idem	96	SAG Bijloke, 406
19	1564 Evening Aendijcke	126	KMM TH, D-16 en ARAB; AEdBr, 7301
20	1577 Idem	74	SAG Bijloke, 448 en 92 ZA Za, 82
21	1557 Evening West-Zaamslag	117	ZA Za, 71
22	1543 Evening Ghenderdijcke	76	ZA Za, 71
23	1554 Evening Oudt-Othene	21	ZA Za, 71
24	1564 Idem	16	KMM TH, D-16
25	1564 Evening Nieuw-Othene	21	KMM TH, D-16, 28 ZA Za, 71
26	1557 Capellepolder	kohier	SAG Pott, 524
27	1567 Evening Beoostenblijje	356	ARAH, Staten-Generaal, 12565
28	1549 Evening Bewestenblijje incl. Zuiddorpe)	318	KMM TH, D-16
29	1565 De Zoutepolder		ADN B, 1624, fol. 128 ^v -130 ^r
30	1576 Evening Triniteyt	32	ARAB AdL, port. 987
31	1550 Evening Strijpeepolder	kohier	RAG Boudelo, 2733
32	1565 Evening Lovenpolder	kohier	SAG Pott, 143
33	1565 Idem		ADN B,
34	1545 Evening Koudenpolder	kohier	SAG Pott, 144
35	1518 Willemskercke	kohier	SAG Pott, 524

<i>jaar</i>	<i>gebieden</i>	<i>blz.</i>	<i>bron met bijzonderheden</i>	
36	1576	Idem	14	ARAB AdL, port. 987
37	1576	Vremdijcke	23	ARAB AdL, port. 987
38	1576	Lievin Leynspolder	3	ARAB AdL, port. 987
39	1521	Parochie Zelzate	40	RAG Bisdom, B-4605
40	1565	Parochie van Assenede	102	RAG Assenederambacht, 217
41	1565	Parochie en bezet Ertvelde	406	Ibidem
42	1570	Parochie Wachtebeke	538	SAG Bijloke, 270
43	1580	Parochie Winkel	174	SAG Bijloke, 271
44	1511	Parochie Boekhoute	52	RAG Nieuwbos, 7
45	±1600	Idem	166	Boekhouterambacht, 207
46	1511	Parochie Bassevelde	170	RAG Nieuwbos, 7
46	±1600	Idem	174	Boekhouterambacht, 207

* Vergelijk A. de Kraker, 'Vlaamse everingboeken uit de 16e eeuw; een multidisciplinaire benadering van een miskende bron', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1 (1995) 22, waar abusievelijk 1509 is vermeld. De datering volgt de stijl van Utrecht en dient derhalve in 1510 te worden gecorrigeerd.

D De bronnen in Zeeland

<i>jaar</i>	<i>gebieden</i>	<i>omvang</i>	<i>bron met bijzonderheden</i>	
1	1518*	Yerseke Ambacht	33 blz.	ZA Aanw. 1982, 154 (fotocopie) RA Utrecht, Kapittel. van Oud-Munster, 844 (orig.)
2	1567	Oosternieuwland (Veere)	4 fol.	ZA RKZ, II, 1128A
3	1575	Noordtmonster	19 fol.	ZA RKZ, II, 1128B
4	1573	Parochie Bruinisse	17 fol.	ZA Heerl. Bruinisse, 120
5	1577	Parochie Bruinisse	27 fol.	ZA Heerl. Bruinisse, 120
6	1584	Parochie Bruinisse	20 fol.	ZA Heerl. Bruinisse, 120
7	1591	Parochie Bruinisse	28 fol.	ZA Heerl. Bruinisse, 120
8	1574*	Westwatering	239 fol.	ZA Hs, 1203
9	1581*	Oostwatering	329 fol.	ZA RKZ, II-1128
10	1584	Parochie Bruinisse	9 fol.	ZA Heerl. Bruinisse, 124 (dijkboek)
11	1591	Parochie Bruinisse	6 fol.	ZA Heerl. Bruinisse, 124 (dijkboek)
12	1598	Parochie Bruinisse	9 fol.	RAA Heerl. Bruinisse, 124 (dijkboek)
13	1592*	Goese Ambacht	13 blz.	ZA Aanw. 1982, 159 (fotocopie)

* Voor nadere informatie zie ook Bijlage B, Gedrukte bronnen en literatuur.

B Gedrukte bronnen en literatuur

Inventarissen

Inventaire des liasses portefeuilles, Chambre des Comptes (zonder datum, handgeschreven).

Ommelopers Verzameling Vincent (Brussel 1992).

Ommelopers 'Verzameling Mestdach (vroeger: Aanwinsten, 6388)' (Brussel 1992).

'Landboeken collectie Van Sieleghem' (Brussel 1992).

Ommelopers, collectie Peper (Brussel 1992).

Asaert, G., *Het archief van de Abdij van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent* (Brussel 1976).

Bussche, E. vanden, *Inventaire des Archives de l'Etat à Bruges, section première, Franc de Bruges. II, Registres* (Bruges 1884).

Decavele, J. en J. Vannieuwenhuyse, *Archiefgids. I, Oud-archief* (Gent 1983).

Degrijse, K., *Inventaris van het archief van het ambacht Boekhoute* (Brussel 1983).

d'Hoop, A., *Inventaire général des archives Écclésiastiques du Brabant II en V* (Brussel 1922 en 1930).

Renson, S., *Inventaris van de Varia-Reeksen* (getypt 1989).

Het Rijksarchief in de Provinciën. Overzicht van de Fondsen en Verzamelingen. I, De Vlaamse Provinciën (Brussel 1974).

Rijksarchief in Zeeland. Plaatsingslijst van de verzameling aanwinsten Rijksarchief in Zeeland, 1955-1990 (Middelburg 1990).

Sandbergh, G.F., *Inventaris van de archieven van de Rekenkamer van Zeeland. II, Archieven gedeponeed bij het archief van de Rekenkamer, 1189-c. 1825* (1973).

Schoups, I., *Inventaris van het archief van het ambacht Assenede* (Brussel 1978).

Unger, W., *De handschriftenverzameling* (z. p. 1955). In 1990 aangevuld door A.F. Franken.

Warlop, E., *Inventaris van het fonds d'Ennetières* (Brussel 1981).

Werveke, L. Van, *Watering Blankenberge. Inventaris van de archieven aan het Rijksarchief in bewaring gegeven* (z.pl. z.d. en in bewerking).

Wiersum, A. Van, 'Het archief van de ambachtsheerlijkheid Bruinisse. Bijlage D', *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* (1903) 1-33.

Wiersum, E., 'Het archief van de ambachtsheerlijkheden Zaamslag, Aandijk en Othene', *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot Uitgaaf van de Bronnen van Oudvaderlands Recht* (1903) 1-20.

Bronnenpublicaties

Bij de onderstaande bronnen is een selectie gemaakt uit de circa honderd Zeeuwse overlopers die door de Nederlandse Genealogische Vereniging, afdeling Zeeland (zetel: Goes) in de afgelopen tien jaar zijn uitgegeven. Al deze publicaties zijn in eerste instantie ten behoeve van de genealoog

gemaakt. Ze bevatten alle namen van personen en hebben verschillende soorten toegangen op deze namen. De inleiding in elke bronnenuitgave beslaat hooguit één bladzijde, maar soms wordt uitgelegd hoe de overloper in elkaar zit en wat de betekenis is van de voornaamste standaardtermen.

- Back, I.P., *Oostwatering (Walcheren), overloper 1581*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland' Prae 1600 Club (1991).
- Bruin, M.P. de, 'Het handvest met "verclaringe" van de Watering Beoosten Ierseke, 1438 en 1439', *Archief, Vroegere en latere Mededelingen in betrekking tot Zeeland. Uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1958) 62-72.
- Fokker, G.A., *Repertorium van Charters en bescheiden betreffende het Zeeuwische dijkwezen* (Middelburg 1878).
- Fruin, R., 'Schot en Bede in Zeeland', *Verslagen van de Algem. Vergadering van het Historisch Genootschap* (1903) 55-95.
- Harthoorn, P.A., *Rilland, overloper 1454*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1989).
- Harthoorn, P.A., *Yerseke overloper 1518*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1990).
- Harthoorn, P.A., *Westwatering van Walcheren Ambacht Koudekerke, overloper 1574*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1992).
- Minneboo, A., *Kapelle (Westambacht), overloper 1573*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1987).
- Minneboo, A., *Kapelle (Westambacht), overloper 1573*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1990).
- Minneboo, A., *Goese Polder, overloper 1598*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1995).
- Nijenhuis, H.D., *s-Her Pauluspolder, everdinge 1545*. Uitgave van de 'Nederlandse Genealogische Vereniging, afd. Zeeland', Prae 1600 Club (1990).
- Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het einde van het Hollandsche Huis* (1299). Bergh, L.Ph.C. van den en J. de Fremery ed. ('s-Gravenhage 1937).
- Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 I*. Koch, A.C.F. ed. ('s-Gravenhage 1970).
- Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 II en III*. Kruisheer, J.G. ed. (Assen/Maastricht 1986 en 1992).
- Smidt, J.Th. de, 'De keuren van de Vier Ambachten van 1242 en 1261 en die van Saafingen van 1263', *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot Uitgave der bronnen van Oud Vaderlandsch Recht XI* (1954) 89-177.

- Smidt, J.TH. de, 'De keure van de Vier Ambachten in de Weense codex 2583' in: Kraker, A.M.J. de, H. van Royen en M.E.E. de Smet ed., 'Over den Vier Ambachten', 750 jaar Keure en 500 jaar Graaf Jansdijk (Kloosterzande 1993) 495-504.
- Vleeschouwers, C., *Het archief van de Abdij van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent. II Regesten der oorkonden* (Brussel 1983).
- Zoete, A., *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1405-1419). Excerpten uit de rekeningen der steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren*, 2 dln. (Brussel 1981-1982).

Literatuur

- Amstel-Horák, M.H.V. van, 'De morgenboeken van Rijnland. Drie eeuwen ongeregeldeheid', *Leids Jaarboekje* (1985) 150-179. (In dit artikel wordt ingegaan op de samenstelling, de aard en de mogelijkheden die het morgenboek, de Hollandse ommeloper, biedt voor allerlei soorten onderzoek.)
- Augustyn, B. en E. Palmboom, *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen. Een analytische inventaris van dokumenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500). I: Dokumenten bewaard in het Rijksarchief te Gent*. Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis 72 (Gent 1983). (In dit werk is over de Vlaamse omloper als historische bron veel informatie te vinden.)
- Augustyn, B., H. Rombaut en M. Vandermaesen, *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen. Een analytische inventaris van dokumenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500). Deel II: Dokumenten bewaard in de rijksarchieven te Beveren, Brugge, Doornik, Kortrijk, Ronse*. Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis 95 (Gent 1990).
- Augustyn, B., 'Zestiende-eeuwse polderkaarten: spiegel der eigentijds landmeetkundige verworvenheden of uiting van traditionalisme? Het voorbeeld van de kaarten van het oostelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen geschilderd door de Gentenaar Francois Horenbault naar aanleiding van de stormvloed van 1570' in: Haegen, H. van der, F. Daelemans en E. Van Ermen ed., *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw). Handelingen van de studiedag van 20 sept. 1985* (Brussel 1986) 75-105.
- Beekman, A.A., *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795*, 2 dln. (Den Haag 1905/1907).
- Billen, C., 'Les censiers seigneuriaux comme source de géographie historique locale et régionale' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 147-161. (In dit artikel wordt ingegaan op het belang van de ommeloper uit voornamelijk de

- zeventiende en achttiende eeuw voor het historisch-geografisch en landbouwkundig onderzoek.)
- Blok, D.P., *De Franken in Nederland* (Haarlem 1979).
- Blok, D.P., 'De toponymie als bron voor de historische geografie: mogelijkheden en bespreking' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 43-61.
- Blok, D.P., 'Hoofdlijnen van de bewoningsgeschiedenis' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden I* (Haarlem 1981).
- Borger, G.J., *De veenhoop. Een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veendek van West-Friesland* (Amsterdam 1975).
- Borger, G.J., 'Draining- digging-dredging, the creation of a new landscape in the peat areas of the Low Countries' in: Verhoeven, J.T.A. ed., *Fens and Bogs in the Netherlands: Vegetation, History, Nutrient Dynamics and Conservation* (Dordrecht, Boston en London 1992) 131-171.
- Brongers, J.A., *Air photography and Celtic field research in the Netherlands*. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (Amersfoort 1976).
- Brugs Ommeland*. (In dit tijdschrift, dat sedert 1960 driemaandelijks verschijnt, staan verschillende bijdragen die betrekking hebben op ommelopers. Het tijdschrift is een uitgave van de Heemkundige Kring "Maurits van Coppenolle" te Brugge.)
- Buntinx, W., *Het Transport van Vlaanderen (1305-1517)*. Bijdrage tot de geschiedenis van de financiële instellingen van het graafschap Vlaanderen (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent 1964-1965).
- Coninck, W. de, 'Langs Wachtebeekse wegen. Een heemkundige wandeling, anno 1662' in: *Jaarboek 1989 van de Heemkundige Kring "Oud Wachtebeke"*. (In deze studie wordt aan de hand van het volumineuze landboek van Wachtebeke per beloop het gehele landschap in kaart gereconstrueerd.)
- Coornaert, M., 'De Eede en de Eyesluis in de Oudemaerspolder', *Rond de Poldertorens* (1962) 121-140.
- Coornaert, M., 'Het land achter de Evendijk (van Couterlant tot Veldegoede)', *Rond de Poldertorens* (1963), 116-180. (Het artikel gaat met name over het gebied ten westen van Brugge en bezuiden Knokke. De auteur gaat tevens aan de hand van de naam Evendijk in op het aspect van het gemeenschappelijk weren van het zeewater.)
- Coornaert, M., 'De ommeloper, het Middeleeuwse kadasterboek', *Rond de Poldertorens* (1966) 15-27. (In deze – naar mijn smaak wellicht miskende – studie is Coornaert de eerste in Vlaanderen die op grondige wijze enkele Brugse ommelopers als bron voor verder onderzoek analyseert.)
- Dekker, C., *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen 1971).

- Devos, M. en H. Ryckeboer, *Woordenboek van de Vlaamse dialecten. I Landbouwwoordenschat, afl. 1. Akkerland en Weiland* (Tongeren 1979).
- Fockema Andreae, S.J., 'Grondeigenaars en grondgebruikers in een hoekje van Holland', *Ceres en Clio, zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis* (Wageningen 1964) 55-77. (Hierin bespreekt de auteur enkele morgenboeken uit het begin van de zeventiende en midden negentiende eeuw voor het Rijnland (Wassenaar).)
- Gallé, P.H., *Beveiligd bestaan. Grondtrekken van het Middeleeuwse waterstaatsrecht in Z.W. Nederland en de hoofdlijnen van de geschiedenis van het dijkbeheer in dit gebied (1200-1963)* (Delft 1963).
- Gottschalk, M.K.E., *De Vier Ambachten en het Land van Saaftinghe in de middeleeuwen* (Assen 1984).
- Gysseling, M., 'Overzicht over de toponymie van Zeeuws-Vlaanderen' in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1953/54) 23-35.
- Gysseling, M., 'Oude toponiemen in de Vier Ambachten' in: Kraker, A.M.J. de, H. van Royen en M.E.E. de Smet ed., 'Over den Vier Ambachten', *750 jaar Keure en 500 jaar Graaf Jansdijk* (Kloosterzande 1993) 169-175.
- Henderikx, P.A., 'De oprichting van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard in 1277', *Holland* (1977) 212-223.
- Henderikx, P.A., 'De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief' in: Heeringen, R.M. van en P.A. Henderikx ed., *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland* (1995) 71-113.
- Hennes, J., 'De kadastrale bronnen uit de Franse tijd en het primitief kadaster' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België* (Brussel 1980) 195-203.
- Hofstee, E.W. en A.W. Vlam, 'Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland', *Boor en Spade* 5, 195-235.
- Horsten, F.H. en H. van der Linden, 'Grondeigenaars, grondgebruikers en percelering in Kattenbroek', *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift XI* (1977) 5 en 388-399. (Aan de hand van landboeken benadrukken de auteurs vooral de grondbezitsverhoudingen en het ruimtelijke aspect daarvan.)
- Koeman, C., 'Algemene inleiding over de historische kartografie, meer in het bijzonder: Holland vóór 1600', *Holland* (1975) 218-237.
- Koeman, C., *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden* (Alphen aan de Rijn 1983).
- Kraak, A.J., 'De overlopers als historisch-geografische bron', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* (1984) 47-53. (In dit verkennende artikel beperkt de auteur zich tot de Zeeuwse ommelopers en bespreekt daarvan enkele kenmerken.)
- Kraker, A.M.J. de, 'Waterschapsorganisatie en binnenwaterbeheersing

- tijdens de zestiende eeuw in Noordoost-Vlaanderen. Het voorbeeld Hulsterambacht' in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'* (1990/91) 21-51. (In dit artikel wordt aan de hand van de ommelopers aangetoond hoe de afwatering in het Hulsterambacht toentertijd plaatsvond.)
- Kraker, A.M.J. de, 'De reconstructie van het laatmiddeleeuwse landschap en de lozing van het binnenwater. De everingen in het Axelambacht tijdens de zestiende eeuw' in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'* (1992/93) 7-44. (In dit artikel wordt aangetoond hoe het historische landschap aan de hand van de ommelopers kan worden gereconstrueerd, welke toponiemen de bron oplevert en hoe de afwatering toentertijd is geweest.)
- Kraker, A. de, 'Vlaamse everingboeken uit de 16e eeuw; een multidisciplinaire benadering van een miskende bron', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1 (1995) 20-34. (In dit artikel wordt ingegaan op het karakter van de ommeloper uit Oostelijk Zeeuws-Vlaanderen en aangegeven welke toepassingsmogelijkheden deze bron biedt voor verschillende soorten onderzoek.)
- Kraker, A.M.J. de, *Landschap uit balans. De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609* (Utrecht 1997). (Hierin wordt aangegeven op welke wijze de ommelopers zijn gebruikt voor de reconstructie van het grondbezit en daarvan afgeleid, wie belast waren met de dijkzorg in genoemd gebied.)
- Kraker, Adriaan de, 'Het dijkgeschot als belasting op de grond door de eeuwen heen. De casus van het Vlaamse en Zeeuws-Vlaamse kustgebied tussen circa 1350 en circa 1990' in: *Steden en dorpen in last. Historische aspecten van lokale belastingen en financiën* (Amsterdam 1999) 41-59. (In dit artikel wordt uiteengezet hoe het dijkgeschot in de loop der eeuwen werd geheven en welke rol de ommelopers en de geschotsboeken daarbij speelden.)
- Lambrecht, D. en J. Van Rompaey, 'De staatsinstellingen in het Zuiden van de 11de tot de 14de eeuw' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* III (Bussum 1982) 77-135.
- Linden, H. van der, 'Iets over wording, ontwikkeling en landschappelijk spoor van de Hollandse waterschappen', *Holland* (1978) 101-113.
- Linden, H. van der, 'Geschiedenis van het waterschap als instituut van waterstaatsbestuur' in: B. de Goede ed., *Het waterschap, recht en werking* (Deventer 1982) 9-34.
- Maddens, K., 'Het verschil tussen de "pointinghe" en de "zettinghe", voornamelijk in het Brugse Vrije tijdens de periode 1515-1550', *Standen en Landen* XLIV (1968) 29-58.
- Mertens, J., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van*

- het *Colloquium te Brussel*, 25-27.IV.1979 (Brussel 1980).
- Ockeley, J., *Landboek en primitief kadaster, instrumenten voor de reconstructie van de agrarische structuur. Methodologie en resultaten toegelicht voor Kobbegem*. *Miscellanea Archivistica XXXVII* (Brussel 1984). (In deze publicatie bevindt zich een beknopte bibliografie over het onderwerp p. 11-15.)
- Pouls, H.C., 'Oude landmeetkundige methoden en de hedendaagse terminologie', *Kartografisch Tijdschrift* (1985) 19-28.
- Pouls, H.C., 'De driehoeksmeting of triagulatie', *Caert Thresoor* 8 (1989) 61-71. (In dit artikel worden de opmetingsmethoden van de landmeters uit voornamelijk de 16de eeuw behandeld.)
- Rentenaar, R., 'Geschiedenis en nederzettingsgeografie. Beschouwingen over de historische ontwikkeling van landelijke perceelsvormen in Duitsland naar aanleiding van enkele recente werken', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 81 (1968) 1-21. (Dit artikel is van belang om inzicht te krijgen in de verschillende perceelsvormen.)
- Rentenaar, R., 'Samenstelling met persoonsnamen in de middeleeuwse Zeeuwse toponymie' in: *Archief, mededelingen van het Koninklijk Zeeuwisch Genootschap der Wetenschappen* (1991) 1-33.
- Rentenaar, R., 'De plaatsnamen op -inge(n) in Zuidwest-Nederland' in: *Archief, mededelingen van het Koninklijk Zeeuwisch Genootschap der Wetenschappen* (1992) 1-33.
- Rond de Poldertorens*. (In dit heemkundige tijdschrift dat sedert 1958 verschijnt, zijn verschillende bijdragen over ommelopers verschenen of bijdragen waarin deze bron een belangrijke rol speelt. Het tijdschrift is een uitgave van de "Geschied- en Heemkundige Kring St-Guthago.)
- Ryckaert, M., 'De bronnen voor het opstellen van en "Stedelijk kadaster" voor het Ancien Régime' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 161-172. (Deze bijdrage handelt over de prekadastrale situatie.)
- Ruwet, J., 'Le cadastre thérésien comme source pour la géographie historique de la Belgique, du Grand-Duché de Luxembourg et des régions limithohes' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 172-195. (Deze bijdrage behandelt de zaken omtrent de kadastrale situatie in Luxemburg tijdens de achttiende eeuw.)
- Smet, A. de, 'Oude landmeterskaarten, bronnen voor de historische geografie' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 228-241.
- Tebrake, W., *Medieval frontier. Culture and Ecology in Rijnland* (Texas M & A Press 1985).

- Toen, E., 'Landbouwproductie en bevolking in enkele gemeenten ten zuiden van Gent gedurende het Ancien Regime (14e-18e eeuw)', in: A. Verhulst en C. Vandenbroeke ed., *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant 14de-18de eeuw* (Gent 1979) 131-200. (In deze bijdrage wordt toegelicht hoe men de tiendkohieren kan gebruiken voor sociaal-economisch en historisch onderzoek.)
- Verhelst, J., *De documenten uit de ontstaansgeschiedenis van het moderne kadaster en van de grondbelasting (1790-1835)* (Brussel Algemeen Rijksarchief 1982).
- Verhoeve, A., 'Bodemkaart en landboek in een landschapsgenetisch perspectief' in: Mertens, J. ed., *Bronnen voor de historische geografie van België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 25-27.IV.1979* (Brussel 1980) 241-255.
- Verhoeve, A., 'Het landboek als cartografische bron voor cultuur-historisch landschapsonderzoek' in: Haegen, H. van der, F. Daelemans en E. Van Ermen ed., *Oude kaarten en plattegronden. Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw). Handelingen van de studiedag van 20 sept. 1985* (Brussel 1986) 253-275. (In dit artikel wordt gewezen op het belang van de ommeloper als voorloper van kaarten en als bron voor landschapsreconstructie. De auteur dateert het ontstaan van het landboek of de ommeloper echter in de zeventiende eeuw.)
- Verhoeve, A. en G. Larnoe, 'Landboeken. Mogelijkheden en beperkingen voor historisch-geografisch onderzoek', *Tijdschrift van de Belg. Ver. Aardr. Studies - BEVAS* (1988) 319-345. (De auteurs gaan in op de inhoud van de landboeken en geven aan hoe de gegevens daaruit met behulp van CP-programma's tot bestanden kunnen worden verwerkt en vervolgens op kaart kunnen worden weergegeven.)
- Verhulst, A.E., 'Kadastrale archieven en plaatselijke geschiedschrijving' in: *Cultureel Jaarboek van de Provincie Oost-Vlaanderen* (1954) 303-310.
- Verhulst, A., *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe - XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grondbezit in Vlaanderen tijdens de Middeleeuwen* (Brussel 1958).
- Verhulst, A., 'Landbouw' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden I* (Haarlem 1981) 166-180.
- Verhulst, A., *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen* (Brussel 1995).
- Vlam, A.W., 'De kadastrale archieven en hun betekenis voor de bodemkundige' in: *Boor en Spade IV* (1951) 326-335.
- Witte, A.J., 'De overlopers in Zeeland' in: *Spelerie* (Kapelle 1992) 139-144. (In dit artikel wordt een beknopt overzicht gegeven van de overlopers en hun toepassing voor genealogisch onderzoek.)

Zoete, A., *De documenten in omloop bij het Belgische kadaster (1835-1875)* (Brussel Algemeen Rijksarchief 1979). (In deze publicatie bevindt zich een beknopte bibliografie over het onderwerp p. XXIV-XXVI.)

C Begrippenlijst

De doorgewerkte ommelopers leveren veel termen op die vrijwel onbekend zijn. Vele van deze termen komen ook niet voor in glossaria van Beekman of recente jaargangen van het *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*. In deze begrippenlijst zijn alleen de meest voorkomende termen uit de bronnen opgenomen.

baander/baender

iemand een een perceel bedrijft of bewerkt of daarvan pachter is.

baendijck

voormalige zeedijk, thans binnendijk (NO-Vlaanderen).

bastdrager

assistent die bij meting de instrumenten van de landmeter meedraagt en de stokken verzet.

beghin/begin

een begrensd gedeelte van de oppervlakte van een evening of watering, bestaande uit meerdere percelen (Brugse Vrije).

beloop

een begrensd gedeelte van de oppervlakte van een evening of watering, bestaande uit meerdere percelen (NO-Vlaanderen).

block

begrensd gedeelte van de oppervlakte van een evening of watering, bestaande uit meerdere percelen (Zeeland).

cavelaere

persoon die belast is met geven van leiding aan of het toezicht houden op het onderhoud van een bepaald gedeelte van de zeedijk in een watering (Zeeland).

deelinghe

groter gedeelte van een door de ingelanden zelf te onderhouden stuk van een zeedijk in een watering; een 'deelinghe' bestaat weer uit verschillende 'cavels'. (Zeeland); een voor onderhoud of aanleg aanbesteed gedeelte van een zeedijk of watergang toewijzing, verhoefslaging of verstoeling van een dijk over de dijkplichtige gelanden.

dijckbouck

register waarin het onderhoud van zeedijken over de ingelanden wordt verdeeld, bij deze verdeling is de te onderhouden

- dijk lengte veelal recht evenredig aan de omvang van het grondbezit in de watering (Zeeland).
- eveninghe/evenhinghe/evering
waterschap/watering, een door dijken omgeven stuk land met eigen bestuur waarin de ingelanden dijk- en/of watergeld betalen. De term 'evering' komt vooral voor in de zestiende eeuw en dan nog voornamelijk in het gebied van de Vier Ambachten (NO-Vlaanderen).
- eveninghboeck
register waarin op systematische wijze alle percelen uit een evening of watering zijn opgetekend (NO-Vlaanderen).
- gangh/ghanc
een begrensde gedeelte van de oppervlakte van een evening of watering, bestaande uit meerdere percelen (NO-Vlaanderen); vgl. mate/houck/beghin/beloop/bloc.
- gemet
oppervlakte-eenheid: Brugse gemet = 3 linen = 300 roeden = 0,4424 ha; Gents gemet = 300 roeden = 0,4455 ha; Walchers/Bloois gemet = 300 roeden = 0,3942 ha.
- gemeentedijk
dijk die door de inwoners van een polder(gebied) zelf wordt onderhouden en waarvan het onderhoud recht evenredig aan de oppervlakte van de ingelanden wordt verdeeld.
- geschot/schot
geldbedrag dat per oppervlakte-eenheid (veelal per gemet) wordt geheven om daarmee de zeedijken en waterlopen in een watering te onderhouden.
- ghewestbouck
zie eveninghboek/everingboek/overloper/ommeloper (NO-Vlaanderen).
- gheerkin
in een punt uitlopend perceel (NO-Vlaanderen).
- gheweste
wijk, beloop, ghangh, begin, etc.
- haay-gemeten
landen (Goeree) die niet het volle geschot per gemet betalen.
- haaymanlanden
landen die vrij van geschot waren, aanvankelijk door de duinen ingesloten. Haymannen waren dus vrije mannen.
- hevene/heveninghe
landmaat van 200 gemeten; ook wel land waarover geschot diende betaald te worden.
- hevenen
het gelijkmatig verdelen van de lasten van het dijkonderhoud in een watering (Zeeland).

- hevenaer
een persoon die een leidinggevende rol speelt bij de verdeling en de uitvoering van het dijkonderhoud in een watering (Zeeland); vergelijk Vlaamse 'hondsman'.
- hevenkind
personen die onder leiding van de 'hevenaer' belast zijn met het onderhoud van een 'deelinghe' in de zeedijk (Zeeland).
- heventijt
de periode gedurende welke de ingelanden bepaalde 'deelinghen' en 'cavels' in de eigen zeedijk dienen te onderhouden; de tijd dat wordt overgegaan tot een nieuwe verdeling van dergelijk onderhoud (Zeeland).
- hole/hool
heul of dam over een watergang met holle boomstam (NO-Vlaanderen).
- hon(d)sman
eigengeërfde uit een watering die het geschot int over een vast en gelijkgesteld aantal gemeten of hectaren (NO-Vlaanderen en Brugse Vrije).
- hoofden/hooft
persoon op wiens een naam een perceel gesteld wordt.
- houck
een begrensde gedeelte (mate/ghanc/beloop/beghin/bloc) van de oppervlakte van een evening of watering, bestaande uit meerdere percelen; benaming komt overwegend in Zeeland voor.
- line/lijne
oppervlakte-eenheid in het Brugse Vrije: 100 roeden = 0,1475 ha.
- mate
een begrensde gedeelte van de oppervlakte van een evening of watering, bestaande uit meerdere percelen; benaming komt zowel in Zeeland (vgl. beghin/ghanck/beloop in Vlaanderen) als in het Brugse Vrije voor; ook soort bouw- of weiland.
- meentedijck
een zeedijk die door de gezamenlijke ingelanden van een watering wordt onderhouden (Zeeland).
- moer/moor/moorkin
perceel met turf in de bodem (NO-Vlaanderen).
- ommelo(o)per(e)
register waarin op systematische wijze alle percelen uit een evening of watering zijn opgetekend (Brugse Vrije).
- ouder mate
benaming van de vorige opmeting, met ander woorden het oude everingboek (Brugse Vrije).
- overloper
register waarin op systematische wijze alle percelen uit een eve-

- ning of watering zijn opgetekend (Zeeland en soms in het Vrije van Sluis).
- oversetten
het perceelsgewijs opmeten van een watering en het – mede aan de hand van het oude – samenstellen van een nieuw register (Zeeland).
- raijen
bij het opmeten en oriënteren van de windrichting gebruikte term, welke wordt gerelateerd aan een vast punt in of buiten de watering, zoals oude bomen, kerktorens, etc. (Zeeland en Vlaanderen).
- recoleren
het vergaren van alle percelen in een register; recollement = controle (Brugse Vrije).
- roede
300e deel van een gemet; 678 roeden zijn 1 ha; lengtemaat waarmee de landmeter meet.
- schelveringhe
waterloop of kreekrestant die vaak fungeert als scheidslijn tussen belopen (NO-Vlaanderen).
- schieten
het vaststellen van de juiste hoogte van een geschot en dat ook innen/betalen.
- sluispitte
boezemwater voor de sluis (NO-Vlaanderen).
- somma
aanduiding van de totale oppervlakte per blok (Brugse Vrije).
- stackel(le)
mogelijk perceel uitlopend op een punt (Brugsenpolder, 1499).
- sticke/sticxkin
perceel (Brugse Vrije); benaming voor stuk akkerland (NO-Vlaanderen).
- uitslaan
het buitendijken van percelen bij de aanleg van een nieuwe zeedijk of een voorlopige inlaagdijk; het uitgraven van een perceel of een gedeelte daarvan om met de uitgegraven grond de zeedijk op te maken.
- viertel
oppervlaktemaat of een vierde van een gemet, d.i. 75 roeden.
- veltboek
register waarin op systematische wijze alle percelen uit een evening of watering zijn opgetekend (Zeeland, af en toe in NO-Vlaanderen).
- verhevenen
het perceelsgewijs opmeten van een watering met als doel een zo

- eerlijk mogelijke verdeling van het geschot (Zeeland en Vlaanderen).
- verhouden/verhonden/verhoudinghe/verhondinghe
het verdelen van de opgemeten evening in stukken van gelijke grootte en de toewijzing aan eigengeërfden om het geschot in het hun toegewezen deel te innen (Brugse Vrije en NO-Vlaanderen).
- verhoofdinghe
register met daarin de 'verhoudinghe', het op naam stellen van de percelen (cf. supra) (Brugse Vrije).
- volland/vullande
land dat per gemet het volle geschot (100 procent) moet betalen (Brugse Vrije).
- vroonen
landen die 'vrij' zijn, vergelijk haijmanlanden (Zeeland).
- waterijnghe
watergang of afwateringssloot (NO-Vlaanderen); waterschap of evening (Brugse Vrije); in Vlaanderen de aparte delen van oude dijkages die zijn samengevoegd.
- watergeld
verschuldigd deel van het geschot voor de binnenwerken in een evening of het mogen afwateren door de watergang van een nevenliggende watering (Vlaanderen).
- weel
waal of wiel, een uitgespoeld doorbraakgat dat na dijkherstel als kreek is binnengedijkt (NO-Vlaanderen).
- zajdijck
binnendijk die als akkerland wordt gebruikt (NO-Vlaanderen).
- zijdelinghe
kadedijkje langs een vaart (NO-Vlaanderen).

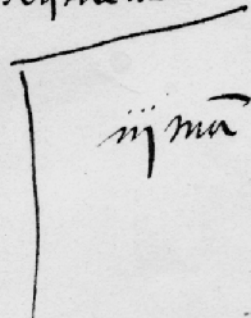
D Tabel met de verdeling van het grondbezit in de Brugschen polder, 1499

	<i>grondeigenaren</i>	<i>totaal</i>	
1	particulieren	1023 gemeten	76 roeden
2	Chartreusinnen (Brugge)	444 gemeten	53 roeden
3	kapittel van Doornik	172 gemeten	181 roeden
4	O.L.Vr.-kapittel van Kortrijk	4 gemeten	
5	abdij Ter Doest	137 gemeten	90 roeden
6	abdij Boudelo	8 gemeten	137 roeden
7	tafel van de H. Geest te Saeftinghe	26 gemeten	183,5 roeden
8	parochiekerk van Saeftinghe	20 gemeten	53 roeden

<i>grondeigenaren</i>	<i>totaal</i>	
9 parochiekerk van St. Laureins	21 gemeten	71 roeden
10 tafel van de H. Geest van St. Laureins	7 gemeten	89,5 roeden
11 parochiekerk van de Polder van Namen	3 gemeten	108 roeden
12 diversen		22 roeden
Totaal:	1868 gemeten	264 roeden
Land liggend in 'dijcpitten' (3 procent):	55 gemeten	144 roeden.

Uit bovenstaande tabel blijkt dat 54,8 procent van de grond in particuliere handen berust, 46,2 procent in handen van de grote geestelijke instellingen en slechts 4 procent eigendom is van de lokale geestelijke instellingen.

deze Landg weedy
gegrindg als bynde
marginen of tenz ye
teykenen

Die vledn van Caspys
van d' u'fgrinftz sijtze zeg
a'z zijde groot
ende zijn nu eigena'z
sy farob drijen st. ende bin
Cort 9/11 d' 11/11 sy farob drij

veanden
vande g
naer de
naer de

De morgenboeken van Rijnland

M.H.V. van Amstel-Horák

I N H O U D

INLEIDING	239
1 HISTORISCHE SITUERING	240
Invoering	240
Functie	241
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	243
Meting	244
Meetverslag	245
Legger	246
Meting van de dijkplichtige ambachten	247
Meting van de ingenomen landen	248
Bijhouden van de legger	248
Aanpassing van de leggers aan de verponding	249
Kohieren	249
Uittreksels	250
3 VISUELE KENNISMAKING	251
Meetverslag	251
Legger	252
Kohier	254
Uittreksel	254
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	261
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	261
Oppervlaktematen	261
Namen van eigenaars en pachters	262
Vindplaatsen	262
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	263
NOTEN	265
BIJLAGEN	269
A Vindplaatsen leggers	269
B Vindplaatsen meetverslagen en uittreksels	269
Dijkplichtige ambachten	271
Ingenomen landen	271
C Gedrukte bronnen, inventarissen en literatuur	272
Gedrukte bronnen en inventarissen	272
Literatuur	272
D Begrippenlijst	273

INLEIDING

Dit broncommentaar behandelt de morgenboeken van de ambachten van het hoogheemraadschap van Rijnland.¹ Zij vormden tijdens het Ancien Régime de grondslag van alle belastingen die op het platteland over de *ongebouwde* grond moest worden opgebracht. Zij ontleen hun naam aan de toegepaste landmaat, de Rijnlandse morgen.²

De ambachten in Rijnland waren plattelandsgemeenschappen (dorpen) en tegelijkertijd ook (lagere) waterschappen, maar de financiële administratie van beide organen werd gescheiden gevoerd. Tot en met de zestiende eeuw konden zij worden verdeeld in de Veertig Ambachten die vanouds de sluizen bij Spaarndam moesten onderhouden, en de dijkplichtige ambachten aan wie de zorg voor de Spaarndammerdijk was opgedragen.

Het territoir waar dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland vanouds gezag uitoefenen, wordt grofweg begrensd door de punten Haarlem, Amsterdam, Gouda en Wassenaar. De beperking tot dat rechtsgebied is niet willekeurig.³ Het hoogheemraadschap fungeerde namelijk als overkoepelend hoofdwaterschap over de inliggende ambachten. De hoogheemraden controleerden de financiële administratie van de ambachten in zoverre deze de waterstaat betrof. Zij keurden de rekeningen van de ambachtsbewaarders goed en stelden de omslag vast die het ambachtsbestuur mocht heffen over de ongebouwde percelen land van het ambacht. Ook hebben zij grote bemoeienis gehad met de vervaardiging en de administratie van de morgenboeken. Controle over de dorpskosten behoorden niet tot hun competentie; de rekeningen daarvan werden door de ambachtsheer goedgekeurd.

1 HISTORISCHE SITUERING

Invoering

In het midden van de zestiende eeuw stegen de uitgaven voor de natte waterstaat in Rijnland aanmerkelijk. De verklaring hiervoor is tweeledig. Het hoogheemraadschap had veel geld nodig om het buitenwater effectief te kunnen keren. Tegelijkertijd wensten de ingelanden het waterpeil in hun landerijen beter te beheersen, hetgeen dankzij de uitvinding van de waterwindmolen mogelijk was geworden.

Sinds de gaten tussen de Noord- en Zuiderzee breder en dieper waren geworden, vergden niet alleen de sluizen bij Spaarndam maar ook de Spaarndammerdijk meer onderhoud. De steeds wisselende eb- en vloedbewegingen in het IJ beschadigden het dijklichaam. Stormvloeden van de jaren 1508, 1509, 1514 en 1532 hadden niet alleen dijkbreuken veroorzaakt maar ook veel voorland van de dijk weggeslagen. De veiligheid van Rijnland vereiste een dijk die voldoende weerstand bood tegen het zilte water van het IJ. Het onderhoud van de Spaarndammerdijk was in handen van de ingelanden die de percelen langs de dijk bezaten, de zogenaamde dijkplichtigen. Hun aandeel in het dijkwerk stond vermeld in hoefslagboeken.⁴ Na een langdurig proces hadden deze dijkplichtigen evenwel in 1544 bereikt dat de hoogheemraden de reparaties van die dijkvakken die het meeste en duurste onderhoud behoeften, op kosten van de Veertig Ambachten lieten uitvoeren. De dijk moest bovendien in zijn geheel worden verhoogd en verzwaaard.⁵ Dit alles had tot gevolg dat sinds 1544 de Veertig Ambachten boven de last van het onderhoud van de sluizen bij Spaarndam, dat zij van oudsher droegen, ook nog jaarlijks morgengeld voor de Spaarndammerdijk dienden op te brengen terwijl hun voordien slechts bij calamiteiten een omslag ten behoeve van de dijk werd opgelegd.⁶ In het laatste kwart van de zestiende eeuw werden de dijkplichtigen zelfs geheel van hun dijkwerk ontslagen in ruil voor het betalen van het Rijnlandse morgengeld.

Steeds betere afwateringsmethoden veroorzaakten al in de vijftiende eeuw inklink van de grond met als gevolg bodemverlaging. Vooral het zuidoosten van Rijnland met zijn uitgestrekte veen- en klei-op-veengebieden kampte regelmatig met wateroverlast. Waterwindmolens die in bruikbare en betrouwbare vorm beschikbaar kwamen – de eerste melding dateert uit 1408 – maakten het mogelijk het waterpeil beter te beheersen.⁷ Met bemaling konden de boeren hun land eerder bezaaien en beweiden en daardoor een hogere opbrengst verkrijgen. Maar het inrichten van een poldergebied vergde veel arbeid en geld. Binnen het ambacht c.q. de polder diende het grondgebruik gelijkelijk met de hoge lasten van kaden en molens te worden bezwaard.

Waterschapslasten werden van oudsher *morgen morgensgelijk* omgeslagen, dat wil zeggen dat elke morgen land – ongeacht zijn opbrengst – gelijkelijk meedroeg in het totaal van de kosten van de waterstaatswerken van het ambacht en van het hoogheemraadschap. *Morgen morgensgelijk* is een fundamentele regel van het waterschapsrecht sinds 1300.⁸ Het morgengeld was geen belasting in enge zin, maar een ongeld zoals men deze lasten oudtijds aanduidde. Het was een omslag, wat de een niet of te weinig betaalde, moest de ander extra betalen. Om deze waterschapslasten eerlijk te kunnen verdelen moesten de ambachtsbewaarders over de juiste oppervlaktematen van de percelen binnen hun ambtsgebied beschikken. Al voor 1540 constateerden met name de rentmeesters van Rijnland, Dirc van Brouhoven en zijn zoon en opvolger Jan van Brouhoven, dat de leggers van de ambachten veel fouten en hiaten vertoonden. De leggers van de Veertig Ambachten dateerden van 1496. De ingelanden hadden daartoe onder ede een opgave van de oppervlakte van hun percelen moeten verstrekken.⁹ Velen, vooral edelen en kloosters, pretendeerden dat zij vrijdom van belasting genoten, terwijl volgens een privilege van 1437 alle landen binnen de grenzen van Rijnland die via de sluizen bij Spaarndam uitwaterden, Rijnlands morgengeld verschuldigd waren.¹⁰ Dijkgraaf en hoogheemraden besloten alle percelen van de Veertig Ambachten te laten meten. Van enkele ambachten weken de gevonden oppervlakten sterk af van het aantal morgens waarmee zij in de rekeningen van de rentmeester van Rijnland te boek waren gesteld. Met andere woorden, het morgental op basis waarvan zij vanouds voor het onderhoud van de sluizen bij Spaarndam werden aangeslagen, was (veel) te laag. Zij deelden derhalve niet *morgen morgensgelijk* in de lasten van Rijnland. Toen Jan van Brouhoven deze ambachten in 1544 aansloeg overeenkomstig het nieuw gevonden (veel) hogere morgental protesteerden zij, omdat zij zich geschaad voelden in hun oude rechten. Na een proces werden in 1553 nieuwe morgentalen vastgesteld en nieuwe leggers op basis daarvan in de ambachten ingevoerd. Pas de negentiende-eeuwse meting voor het Kadaster zou de morgentalen uit de zestiende eeuw vervangen.

Functie

Aanvankelijk hebben de gegevens van de morgenboeken slechts gediend als grondslag voor de waterschapslasten.¹¹ Deze lasten bestonden uit de uitgaven van de ambachtsbewaarders voor de plaatselijke waterstaat (in zoverre deze niet op de aanliggende percelen konden worden verhaald) en de kosten van de polders, het zogenaamde molengeld én de bijdrage van het ambacht in de uitgaven van het hoogheemraadschap. Dit Rijnlands morgengeld werd door de ambachtsbewaarders geïnd en door hen afgedragen aan de rentmeester van Rijnland. Deze beide uitgaven werden door de ambachtsbewaarders verantwoord in de ambachtsrekening

en vervolgens – na goedkeuring door de hoogheemraden – *morgen morgensgelijk* over de percelen omgeslagen met als uitkomst het morgengeld dat voor een bepaald perceel moest worden betaald.

In 1584 zijn de morgenboeken door taxateurs bewerkt zodat deze leggers ook als heffingsgrondslag voor de verponding over de percelen ongebouwd land konden dienen. De druk van de verponding op de percelen was veel groter dan die van het morgengeld, met als gevolg dat de ambachtssecretarissen voor de leggers de titel *Quohier van de verponding* gingen gebruiken.

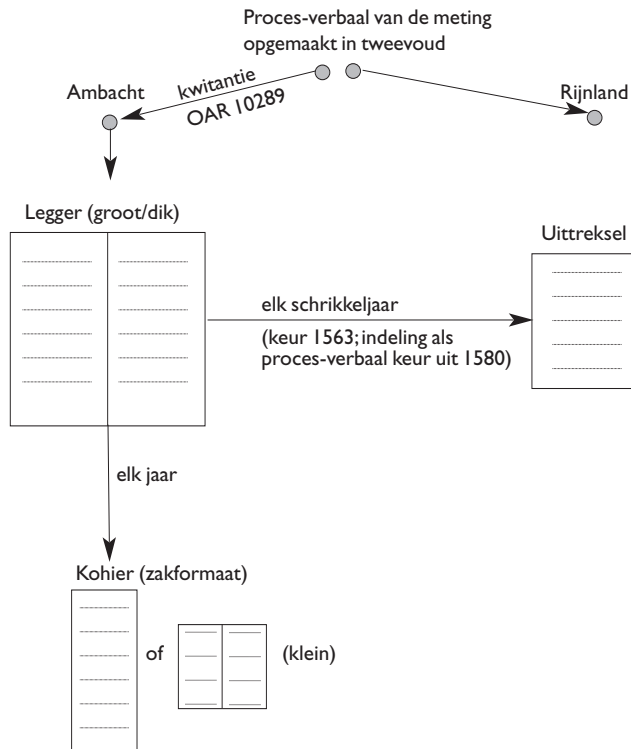
Meer dan twee eeuwen hebben de maten in de leggers de aanslag van de verponding over de ongebouwde percelen bepaald. De verponding verdween bij de invoering van het nieuwe nationale belastingstelsel in 1806. Precies drie eeuwen, namelijk nog tot 1851, dus nog ruim na de invoering van het Kadaster in 1832, hebben de ambachtsbesturen de morgenboeken gebruikt voor de omslag van de plaatselijke waterschaps- c.q. polderlasten. Het laatste (schrikkel)jaar dat uittreksels uit de morgenboeken werden ingeleverd bij de secretaris van Rijnland, was 1848.

De morgenboeken zijn vervaardigd om een richtige belastingheffing mogelijk te maken. Zij hebben geen functie gehad als openbare registratie van zakelijke rechten op onroerend goed. Beperkingen van het eigendomsrecht – anders dan door verpachting – zijn er niet in te vinden.

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

In inventarissen worden vier verschillende soorten archivalia met morgenboek aangeduid, die men als volgt moet onderscheiden. Op basis van het proces-verbaal van de landmeter (hier verder meetverslag genoemd) werd de legger van de percelen in het ambacht samengesteld die vervolgens gedurende vele jaren als grondslag voor de belastingen in gebruik bleef. Uit de legger trok de secretaris van het ambacht jaarlijks kohieren met de bedragen aan morgengeld en aan verponding die in dat betreffende jaar voor een perceel waren verschuldigd. Bovendien maakte hij voor de ambachtsbewaarders elk schrikkeljaar een uittreksel uit de legger voor het hoogheemraadschap van Rijnland.

De relatie van de legger tot de andere bovengenoemde bronnen kan als volgt in schema worden gebracht:

Om verwarring te voorkomen zal hierna de term morgenboek niet meer worden gebruikt, maar slechts meetverslag, legger, kohier en uittreksel.

Meting

Aan de opmeting van de Veertig Ambachten is geen uitgewerkt plan voorafgegaan. De hoogheemraden hadden aanwijzingen dat de leggers van de ambachten niet de juiste maten bevatten en hiaten vertoonden. Om hun vermoedens over de onvolkomenheden van de leggers bevestigd te krijgen bevalen zij in 1540 Pieter Sluyter, beëdigd landmeter van Rijnland, Aarlanderveen op te meten. Of zijn opdracht ook een instructie inhield, is niet bekend. Wel is hem achteraf gezegd dat hij zijn meetverslag in tweevoud moest indienen alvorens hij zou worden uitbetaald.

Toen bleek dat het ambacht, dat voor 2277 morgen aan Rijnlands morgengeld aan het hoogheemraadschap afdroeg, in werkelijkheid 2596 morgen en 550 roeden groot was, en vervolgens metingen in Alphen, Oudshoorn, Noordwijk en Noordwijkerhout en Zoetermeer (inclusief Stompwijk) uitwezen dat deze ambachten in totaal bijna 3000 morgen groter waren dan zij werden geteld voor de omslag van Rijnland,¹² gaven de hoogheemraden opdracht alle andere Veertig Ambachten te meten. In 1543 en 1544 hebben Pieter Sluyter en zijn broer Jacob, Symon Meeuwzoon van Edam en Coenraet Oelenzoon als beëdigde landmeters van Rijnland alle percelen daar stuk voor stuk gemeten. De uitslag van de totale meting bevestigde het vermoeden van de hoogheemraden: de Veertig Ambachten waren 69.840 morgen groot, terwijl van slechts 47.623 morgen werd bijgedragen. Een verschil van 22.217 morgen.¹³ Dit betekende niet dat het hoogheemraadschap voortaan meer (morgen)geld zou ontvangen, maar wel dat voor de percelen waarvan reeds morgengeld werd betaald, de belastingdruk met een derde zou afnemen. Het Rijnlands morgengeld was immers een omslag van de uitgaven van het hoogheemraadschap.

De toedracht van de meting is enigszins te reconstrueren uit de keur die dijkgraaf en hoogheemraden voor Aarlanderveen en later voor elk van de andere ambachten afzonderlijk uitvaardigden.¹⁴ Het doel van de meting was de juiste oppervlaktematen te verkrijgen van de percelen die met waterschapslasten waren bezwaard: 'te meeten omme den eenen te doen in de contributye als den anderen'. Water, wegen en de gebouwde percelen van de dorpskernen waren dat niet (evenmin als de steden).¹⁵ Het was niet de bedoeling dat de landmeters deze delen van de ambachten zouden meten. De landmeters behoefden niet te letten op de kwaliteit van de grond. Sterker nog, volgens de eed die de hoogheemraden aflegden bij de aanvaarding van hun ambt zwoeren zij alle percelen gelijkelijk te behandelen en geen onderscheid te maken tussen vruchtbare en onvruchtbare grond,¹⁶ met andere woorden zij beloofden het principe *morgensgelijk* toe te passen. De keur omschreef dit met 'elck even gelijk'. De schout en ambachtsbewaarders waren verantwoordelijk voor de delineatie van het ambacht: zij moesten de landmeter zo mogelijk met schriftelijk bewijsmateriaal de grenzen van het ambacht aangeven. De ei-

genaars en pachters ('bruyckers') dienden de landmeters de omvang van hun percelen aan te wijzen en hun naam en woonplaats te melden. Bij afwezigheid van de eigenaar was de pachter verplicht naam en woonplaats van zijn verpachter te noemen. De hoogheemraden hechtten groot belang aan het noteren van de naam van de pachter, want in Rijnland was het gewoonte dat de pachter alle ongeden betaalde. Bovendien was hij met al zijn goederen aansprakelijk voor de waterschapslasten.

In hun nota's somden de landmeters de arbeidsdagen van henzelf en hun helpers op. Bovendien noteerden zij dat hun helpers de meetkettingen droegen en soms ook – zoals bij Aalsmeer – een spar met een lengte van één roede (3,77 m).¹⁷ Er zijn geen aanwijzingen dat de landmeters de driehoeksmeting hebben toegepast.

In de ambachten langs de duinen hebben de hoogheemraden gecontroleerd of de landmeters geen 'wildernisse' of onbruikbaar land hadden gemeten. In de veenambachten hebben zij de opmetingen waarschijnlijk niet nader bekeken.

Meetverslag

De landmeters noteerden hun bevindingen in de vorm van een procesverbaal: 'Ick Pieter Sluyter, gezworen lantmeter van Rijnlandt, doen condit' etc. . Ofschoon zij daarna niet veel meer dan namen en oppervlaktematen in lijsten opsomden, kunnen we aan de hand van de meetverslagen toch reconstrueren hoe de meting verliep. De landmeters verdeelden de ambachten in blokken of bonnen, gedeelten die door een natuurlijke begrenzing van sloten of wegen waren afgebakend. Doorgaans droegen deze blokken een veldnaam. In hun verslag omschreven de landmeters de situering van de bonnen. Noch de bonnen noch de percelen hebben zij genummerd. Wel gaven zij aan waar zij in het blok met de meting begonnen. Achtereenvolgens noteerden zij de naam/namen van de eigenaar en eventuele pachter, hun woonplaats als deze een ander dan het betreffende ambacht was, en de oppervlakte van het perceel in morgens en roeden.

Helaas hebben de landmeters geen opdracht gekregen minuutplannen van hun meting te maken. Alleen het eerst vermelde perceel van een bonnis is te situeren. De looproute van de landmeter door het blok kan slechts worden gereconstrueerd met andere archivalia. Een voorbeeld is de (proces)kaart van de Grote Polder te Zoeterwoude van 1545.¹⁸ Ook een hoofslagboek van een weg of kade kan aantonen dat een perceel aan deze weg of kade grenst.

De meetverslagen zijn in tweevoud opgemaakt. Een exemplaar werd overhandigd aan het ambachtsbestuur,¹⁹ het andere kreeg een plaats in het archief van het hoogheemraadschap (zie Bijlage B, Vindplaatsen meetverslagen en uittreksels).

Legger

In 1543 reikte Jan van Brouhoven als rentmeester van Rijnland de eerste meetverslagen uit aan de schouten en ambachtsbewaarders met het bevel daarmee een nieuwe legger voor het ambacht samen te stellen. Een klerk van Rijnland zou hen daarbij behulpzaam zijn. Vervolgens legde Van Brouhoven de ambachten een aanslag van in totaal 10.500 pond op voor reparaties aan de Spaarndammerdijk en helmbeplantingen die de hoogheemraden in 1545 en 1546 wilden laten uitvoeren. Uitgaande van de nieuwe morgentalen van de ambachten kwam dit neer op een morgengeld van 3 stuivers.²⁰

De meting had uitgewezen dat de oppervlakten van alle ambachten groter waren dan waarmee zij in de boeken van het hoogheemraadschap stonden vermeld. Bij de meeste ambachten bleef het verschil beperkt tot tientallen of hooguit enkele honderden morgens. Aalsmeer daarentegen zag zijn morgental met bijna 3000 vermeerderd tot 4446 morgen. Het werd aangeslagen voor ruim 472 pond. Het ambachtsbestuur weigerde met meer morgens te contribuireren dan het van oudsher had gedaan, namelijk 1500 morgen. Het wilde dus slechts 225 pond afdragen. Het ambachtsbestuur stelde dat het ambacht in 1496 nog aangeslagen werd voor 1800 morgen, maar dat de hoogheemraden het morgental hadden verminderd tot 1500 wegens onvruchtbaarheid van het gebied en afslag door het Haarlemmermeer. In hun ambacht bleef immers meer dan 600 morgen braak liggen omdat de opbrengst de kosten niet dekte. Bovendien zouden de boeren van Aalsmeer hun land niet lonend meer kunnen bewerken bij zo'n hoog morgengeld. In vergelijking met het land rond Leiden bracht hun allerbeste grond slechts een kwart op. Het ambachtsbestuur stelde ook dat Symon Meeuwisz. niet alleen het land had gemeten maar ook alle plassen, scheislotten, boezemwateren en uitgedolven venen.²¹ Een proces kon niet uitblijven. Het werd gevoerd tot in de Geheime Raad te Brussel. Deze besliste op 12 maart 1549 dat men voor het vaststellen van het morgental van een ambacht rekening moest houden met de ligging en de kwaliteit van de percelen; anders gezegd niet alleen de oppervlakte van de percelen behoorde het morgengeld te bepalen. Dit was een doorkruising van de oude regel *morgen morgenselijk*. Commissarissen van het Hof van Holland stelden na visitatie in 1550 nieuwe morgentalen voor de ambachten vast.²² Met een overeenkomst tussen het hoogheemraadschap van Rijnland en de ambachten over de morgentalen werd het proces in 1553 beëindigd. Het akkoord werd voor 32 jaar gesloten, maar de bepalingen over de morgentalen werden tot 1844 telkens ongewijzigd verlengd bij het zogenaamde 31-jarig akkoord.²³

Na het proces moesten de ambachtsbesturen hun uit 1496 daterende leggers vervangen. Zij kopieerden daartoe de namen van de eigenaars en eventuele pachters ('bruyckers') in precies dezelfde volgorde als de landmeter deze in zijn meetverslag had genoteerd. Zij gaven de bonnen een nummer en nummerden de percelen in de bon met 1, 2, 3 ... Na elk perceel

lieten ze een grote ruimte om eventuele nieuwe rechtverkrijgenden bij te schrijven.

De uitspraak van de Geheime Raad impliceerde dat de ambachtsbesturen bij het samenstellen van hun nieuwe leggers ook rekening moesten houden met ligging en vruchtbaarheid van de percelen. Een taxatie lag voor de hand, zeker in die ambachten waar een aanzienlijke reductie van het morgental werd toegekend.

Een ambachtsbestuur dat inderdaad tot een taxatie besloot, slaagde er soms niet in daarbij al zijn ingelanden tevreden te stellen. Hun klachten bij de hoogheemraden werden vastgelegd in de archieven van het hoogheemraadschap. Enkele voorbeelden:

- In Aalsmeer, dat van 4446 morgen werd gesteld op 2000 morgen, kon het ambachtsbestuur het meetverslag niet gebruiken. Het beëdigde dorpsgenoten tot taxateurs. Dezen verwerkten de slechte kwaliteit van de grond in een reductie van de werkelijke oppervlakte van een perceel, waarbij zij de maten afrondden op hele morgens om het morgengeld eenvoudiger te kunnen berekenen. Het perceel werd wegens de kleinere oppervlakte automatisch minder belast. Men noemde het resultaat zeer plastisch *gevouwen morgens* of *gevouwen morgental*. Ingelanden klaagden dat de taxaties niet eerlijk waren geschied en de taxateurs zichzelf hadden bevoordeeld.²⁴

- In 1597 constateerden de ambachtsbewaarders van Wassenaar en Zuidwijk dat hun voorgangers de reductie vooral ten eigen bate hadden toegepast. Zij vroegen de hoogheemraden om een hermeting van de ambachten. Dit werd geweigerd omdat een nieuwe meting dezelfde maten zou laten zien als die van 1544. De oplossing is gevonden door de meetverslagen te kopiëren en vóór een afzonderlijk perceel of vóór een geheel blok te noteren voor hoeveel morgen het perceel/blok zou gelden in de omslag.²⁵

Was het morgental van het ambacht maar weinig lager vastgesteld dan de landmeter had gevonden, dan verwerkte het ambachtsbestuur deze reductie doorgaans niet in de nieuwe legger. Het nam de gegevens uit het meetverslag ongewijzigd over. Overgaring, dat wil zeggen (iets) meer Rijnlands morgengeld innen van de landen dan behoefde te worden afgedragen, werd door de hoogheemraden toegestaan. Ook voor de verponding werd altijd meer omgeslagen dan op het aanslagbiljet stond vermeld. Het meerdere, overschot genaamd, diende tot dekking van kleine klusjes en soms ook van enkele dorpskosten.

Meting van de dijkplichtige ambachten

De dijkplichtige ambachten werden niet gemeten in de periode 1540-1544, omdat zij toen nog geen Rijnlands morgengeld betaalden. De aanleiding voor de meting daar was een dijkverzwaring die het Hof van Holland op 11 maart 1552 had bevolen. De gevonden oppervlaktematen wer-

den verwerkt in een nieuwe verhoefslaging van de dijk die een eerlijker verdeling van de dijklasten mogelijk maakte.²⁶

Meting van de ingenomen landen

In de tweede helft van de zestiende eeuw wensten enkele polders die in het zuidoosten aan Rijnland grensden, (weer) op de Oude Rijn uit te wateren. In het consent (vergunning) voor deze afwatering op Rijnlands boezem stelden de hoogheemraden soms de voorwaarde dat een landmeter de percelen moest meten alvorens zij werden ingenomen. Volgens het gevonden morgental werd hun bijdrage aan Rijnlands morgengeld vastgesteld.

Bijhouden van de legger

Met veel moeite en kosten waren de leggers samengesteld. Om te voorkomen dat de ambachtsbewaarders moeilijkheden zouden ondervinden bij het garen van het morgengeld, was het van groot belang dat de leggers nauwkeurig werden bijgehouden. In 1560 gaven dijkgraaf en hoogheemraden strenge regels hiervoor. Partijen dienden op straffe van hoge boetes binnen drie maanden de eigendomsoverdracht in de legger te laten inschrijven door de schout in aanwezigheid van twee ambachtsbewaarders (of bij afwezigheid van dezen van twee betrouwbare geburen). In 1563 werd deze keur vernietigd, omdat enkele schouten er voordeel van probeerden te trekken door de leggers onder zich te houden en meer schrijffloon te eisen dan was toegestaan. Aan de ambachtsbewaarders werd opgedragen voortaan de leggers bij te houden en deze elk jaar aan hun opvolgers over te dragen. De legger werd bewaard in de ambachtskist. De schout en de ambachtsbewaarders hadden ieder een sleutel, zodat de één geen verboekingen kon doen zonder dat de ander daarvan op de hoogte was. Omdat de ambachtsbewaarders voor een periode van twee jaar werden gekozen en om beurten aftraden, was de kans op fraude en zoekraken van de legger kleiner. Voor de verboekingen (en de afdracht van het morgengeld) werden per jaar drie tot vijf zitdagen gehouden.

De natuur kon de omvang van de ambachten en de gesteldheid van de percelen veranderen. In het akkoord van 1550/1553 was hierin voorzien. Ambachten mochten wegens afslag door meren en wegens zandverstuivingen om de zeven jaar mindering van hun morgental vragen.²⁷ Naargelang het rapport van een landmeter reduceerden de hoogheemraden het morgental en dus de verdere aanslagen voor Rijnlands morgengeld. In de octrooien voor droogmakerijen werden bepalingen opgenomen over de belastbaarheid van de percelen. Tegelijkertijd kreeg het betrokken ambacht een mindering van zijn morgental wegens landverlies voor de ringdijk.²⁸

Het slagturven maakte veel land tot waardeloze poelen waarop geen belasting verhaald kon worden. De vervening was echter geen reden om het morgental van een ambacht te verlagen. Om te voorkomen dat de resterende percelen land daardoor zwaarder zouden worden belast door de omslag van het Rijnlands morgengeld en de binnenlandse kosten van het ambacht, moest de vervener aanvankelijk een waarborg (hypotheek) stellen alvorens hij mocht turfsteken. Na 1680 moest hij een bedrag storten in het waarborgfonds van het hoogheemraadschap.²⁹

Aanpassing van de leggers aan de verponding

Aan het aloude systeem van de omslag van de ambachtslasten kon gemakkelijk een jongere heffing worden gekoppeld. Zo werd al in de vijftiende eeuw de gewestelijke grondbelasting geheven door middel van een quotenstelsel, waarbij in schildtalen werd uitgedrukt hoeveel elk dorp of ambacht als totaliteit moest bijdragen in de gewestelijke belasting.³⁰

In 1584 maakte men de leggers voor het morgengeld geschikt om daaruit het kohier van de verponding te trekken. Uiteraard konden deze leggers alleen dienen voor het gedeelte van de verponding dat geheven werd van het ongebouwde land. Voor huizen van de dorpingen, de ambten, windrechten en dergelijke die ook in de verponding werden getrokken, moesten aparte leggers worden opgesteld. De verponding was een dorpsaangelegenheid, en de regeling daarvan behoorde daarom tot de competentie van het dorpsbestuur. Schepenen benoemden taxateurs die de productiecapaciteit van de percelen schatten. In Zoeterwoude stelden ze per blok vast wat de percelen samen in de verponding moesten opbrengen. Vervolgens verdeelden ze dat bedrag door het aantal morgens dat het blok groot was, en verkregen zo de verponding per morgen van het blok. Bij elk perceel werd dit bedrag, uitgedrukt in ponden, stuivers en penningen, bijgeschreven.³¹

De quoten voor deze gewestelijke belasting werden in 1632 en 1732 geredresseerd. Het redres betekende, na voorbereidende taxaties door *egalisateurs*, een revisie van de quote, die bepaalde wat elk ambacht moest opbrengen. Verbetering van de kwaliteit van de grond is voor de hoogheemraden geen aanleiding geweest om de morgentalen bij te stellen.

Kohieren

Elk jaar trok de secretaris van het ambacht ten behoeve van de gaarders van de verponding en van de ambachtsbewaarders voor het morgengeld kohieren. Hij maakte daartoe lijsten met de namen van de pachters en/of eigenaars en verzamelde onder elke naam de percelen die de betrokkene in het ambacht bezat, met het bedrag dat er aan verponding c.q. morgen-

geld was verschuldigd. Omdat er bijna altijd een paar achterstallige betalingen waren, werden de kohieren soms jaren bewaard, zodat zij nu nog ruimschoots aanwezig zijn in de archieven van de gemeenten.

Uittreksels

In hun keur van 1563 hebben de hoogheemraden niet alleen regels over de verboeking van de landen gegeven, maar zij verordonneerden bovendien dat de ambachtsbewaarders in een schrikkeljaar bij de controle van hun rekening een uittreksel uit de legger bij Rijnland moesten inleveren.³² Dit bevel had een dubbel doel. Ten eerste zouden de ambachtsbewaarders de eigendoms- en pachtovergangen beter administreren in de legger. Onder bedreiging van een fikse boete werden zij samen met de schout verantwoordelijk gehouden voor een juiste registratie van de percelen. En ten tweede kon de legger worden gereconstrueerd met gegevens die hooguit vier jaar oud waren, wanneer door brand, watersnood of oorlogsgeweld de administratie verloren ging.

Om de opbouw van de uittreksels te garanderen schreven de hoogheemraden voor dat vanaf 1580 het uittreksel een afschrift moest zijn van het meetverslag, met voor elk perceel beschreven wie in het betreffende schrikkeljaar eigenaar en pachter was. Hoe nuttig de voorschriften van de hoogheemraden waren bleek bij het verlies van de administratie van Zoeterwoude tijdens het beleg van Leiden. Met behulp van de archiefstukken van Rijnland konden de ambachtsbewaarders hun legger weer samenstellen.³³ Ook de ambachtsbewaarders van Wassenaar consulteerden het archief van Rijnland, toen zij in 1689 fouten in hun legger van 1634 ontdekten.³⁴

3 VISUELE KENNISMAKING

Als voorbeeld van de registratie van percelen ongebouwd land is het ambacht Wassenaar genomen, omdat het archief van deze gemeente zeer volledig is. In tegenstelling tot de meeste dorpen van Rijnland heeft het ambachtsbestuur van Wassenaar goed over het archief gewaakt en ervoor gezorgd een kundige secretaris in dienst te hebben die zijn administratie overzichtelijk bijhield. Met name bevat het archief enkele leggers die in andere plaatsen veelal ontbreken. Omdat een legger na jarenlang gebruik wegens doorhalingen onleesbaar werd, schreef de secretaris de gegevens over in een nieuwe legger. In bijna alle andere ambachten werden de oude leggers daarna weggegooid of – waarschijnlijk – verstoekt.

Meer specifiek zijn genomen enkele percelen, gelegen in het elfde bon de Lageveen, afkomstig uit de legger die van 1603 tot 1634 in gebruik was.

Meetverslag

Volgens hun opdracht leverden de landmeters hun meetverslag in tweevoud in bij de hoogheemraden. Het proces-verbaal van de meting dat Jan van Brouhoven op 23 augustus 1544 aan de schout en ambachtsbewaarders van Wassenaar uitreikte, is helaas niet meer aanwezig in het Wassenaarse archief(depot). In het archief van het hoogheemraadschap van Rijnland te Leiden wordt het andere exemplaar bewaard. (zie afbeelding 1). Pieter Sluyter dateerde het op 15 april 1544.

De aanhef luidt: 'Ick Pieter Sluyter, gezworen lantmeter van Rijnlandt, doen condt eenen yghelijcken ende certificeren mitsdeesen dat ick doir ordonnantie van mijnen heeren den hoghen heemraiden van Rijnlandt int particulier ghemeten hebbe in den maenten november, december XV^c ende XLIII ende in januarius ende februarius anno XV^c ende XLI-III den dorpe ende banne van Wassenair. Ende is eerst beghonnen te metten van dat Dulleynde off voortgaende nae die Papewech tot dat weijdtlandt, leggende tusschen die scheijt van Voorschoten ende die Veensche wateringhe ende is genoempt die Zuytbrouck. Voort zal men weeten dair eene naem geschreven staet dat hij in de voors. ban woonachtich is ende diezelfde die eijghenair ende die bruijker is. Ende tzelfde landt groot bevonden te zijne als hijernair volcht'.

Op fol. 33^v en 34^r volgt de omschrijving van de bon De Lageveen en de eerste drie percelen (afbeelding 1b). Sluyter noteerde als grenzen de ambachtsgrens met Voorschoten en de Veenwatering en schreef dat hij was begonnen met meten bij de Zijde (= de Zijdedeweg die nog langs de

Landscheiding(sweg) tussen Rijnland en Delfland loopt) in de richting van de (eveneens nog bestaande) Papeweg: 'Hiernaer volcht die Lagheveen die al uijtgegeven is in erfpacht ende is leggende tusschen die scheijde van Voorschooten ende die Veensche wateringhe, die begonnen is te meeten van die Zijden off voortgaende nae die Pappenwech toe als hiernaer volcht:

die weduwe van Cryspijn Janszoon van Buschuijsen eyghen, Adriaen Maertenszoon bruijcker, leggende an die Zijden	6 marghen.
ende is groot	
Cornelis Aertzoons veen ende is groot	30 margen 252 roeden.
Thoenis Janszoons veen ende is groot	20½ margen 259 roede'.

Legger

Bladzijde uit de legger die in 1603 in gebruik is genomen (zie afbeelding 2). Op de kaft staat: 'legger van de verpondingen volgens 't redres d'anno 1603'. Op het schutblad: 'legger van de metinge in Wassenaer ende Zuytwijk no 2 out'. In 1603 is geen meting gedaan, omdat de hoogheemraden van Rijnland daar geen toestemming voor gaven. Met beide opschriften wordt bedoeld dat de legger is opgemaakt aan de hand van het meetverslag van Pieter Sluyter. De omschrijving van dit elfde bon en de maten van de percelen zijn in ieder geval hieruit overgenomen. De eigenaars en pachters zijn echter die van 1603.

Het vruchtbare deel van de percelen van dit blok werd in de verponding aangeslagen voor $f\ 2 - 2 - 0$ per morgen, het uitgeveende deel voor 15 stuiver per morgen. Samen golden zij voor $f\ 99 - 0 - 11$ ($f\ 1=20$ stuivers; 1 stuiver=16 penningen).

'De Lageveen

Hijernaer volcht die Lageveen die al uijtgegeven es in erfpacht ende is leggende tusschen die scheijde van Voorschooten ende die Veensche wateringhe die begonnen es te meeten van de Zijde af voortgaende naer die Papewech toe als hijernaer volcht'.

(in margine) 'Het elfde bon

1

Cornelis Pieters zoon ende Jacob Arijens zoon bruijcken van Cornelis Duijst cum sociis 6 margen
compt aen gelt $f\ 12 - 12 - 0'$
(in margine) 'de margen tot $f\ 2 - 2 - 0$
Corn. $f\ 6 - 6 - 0$
Jacob $f\ 6 - 6 - 0$

2

Pieter Cornelis zoon Claes Pietersz. ende Maritgen Cornelisdr. sijn bruijckers ende eigenaers 30 margen 2 hont 52 roe.

compt aen gelt *f* 47 - 2 - 4'

(in margine) 'hijervan getrocken 18 m. tot *f* 2 - 2 - 0
dreste tot 15 st.

Pieter *f* 23 - 11 - 2' (doorgehaald)

'Claes *f* 11 - 15 - 9

Maritgen *f* 11 - 15 - 9

In de plaets van Pieter Arijen Arijenss. Man *f* 23 - 11 - 2 actum den vi^m juli 1624, in de plaets van Arijen Arijenss. Arijen Dirxss. Sijdeman actum den vii^m april 1633, nu doctor de Reeck de helft van *f* 47 - 2 - 4 is *f* 23 - 11 - 2.

3³⁵

Cornelis Thonis zoon cum sociis bruijcken van Arijen Thonis zoon cum sociis 20½ m. 2 hond 59 roe

compt aen gelt *f* 39 - 6 - 7'

(in margine) 'hijervan getrocken 17½ m. tot *f* 2 - 2 - 0, dreste tot 15 st.

Arijen Pieterss. *f* 5 - 7 - 8

Arijen Thoniss. *f* 12 - 2 - 8

Cornelis *f* 12 - 14 - 1

Huijch *f* 9 - 2 - 6

bleif van Huijch sijn portie *f* 33 xv^m mej vi^cxiii.

Summa Lateris *f* 99 - 0 - 11

In de plaets van Arijen Pieterss. Pieter Claess. in den Haeche *f* 5 - 5 ende Blaesus Leenderts *f* 0 - 2 - 8.

In de plaets van Huijch Teuniss. Evert Gerritss. Hammerlaen het jaer 1624 tot sijn lasten, nu docter de Reeck uijt dese somme van 39 - 6 - 7 de somme van *f* 14 - 15 - 2

De Reeck 12 margen 50 roe, Teunis Arijenss. 5 margen 2 hont 9 roe ende Evert Gerritss. 3 margen 3 hont'.

Uit de notitie in de kantlijn vóór het eerste perceel blijkt dat de taxateurs hebben vastgesteld dat elke morgen van dat blok voor *f* 2 - 2 zal bijdragen in de quote van Wassenaar voor de gewestelijke belasting.

Als nummer 1 staat een perceel met een omvang van zes morgen vermeld; daarvan zijn Cornelis Pietersz. en Jacob Arijensz. pachters en Cornelis Duijst en anderen eigenaers. Zes morgen omgerekend in ponden is *f* 12 - 12, waarvan Cornelis Pietersz. de ene helft (= *f* 6 - 6) moet bijdragen en Jacob Arijensz. de andere. Pachters betaalden immers de ongelden.

Perceel nummer 2 is gezamenlijk eigendom van Pieter Cornelisz., Claes Pietersz. en Maritgen Cornelisdr. Zij hebben het perceel in eigen gebruik. Het is een groot stuk land: 30 morgen 2 hond en 52 roede (± 26 ha). De schatters stelden vast dat 18 morgen daarvan een kwaliteit hadden

om te gelden voor $f\ 2 - 2$ en de rest een kwaliteit van maar 15 stuiver, ongeveer een derde gedeelte minder. Pieter had kennelijk het grootste stuk van het land tot zijn beschikking, want zijn quote werd vastgesteld op $f\ 23 - 11 - 2$. Zijn naam werd doorgehaald omdat hij op 6 juli 1624 zijn rechten overdroeg aan Arijen Arijensz. Man. Deze droeg zijn rechten op zijn beurt over aan Arijen Dirxss. Sijdeman op 7 april 1633. Deze rechts-overgangen zijn opgeschreven in de transportregisters van schout en schepenen van Wassenaar. Deze worden bewaard worden in het Algemeen Rijksarchief, omdat ze behoren tot de rechterlijke archieven van Wassenaar. Als laatste wordt *doctor* de Reeck genoemd. Hij was eigenaar in 1634, toen een nieuwe legger van kracht werd na het redres van de verponding van 1632. Ook deze legger, waarin alleen de bedragen bij de percelen werden veranderd, bevindt zich in het gemeentearchief van Wassenaar en heeft als grondslag gediend tot 1676.³⁶

Kohier

Elk jaar opnieuw stelde de secretaris voor de gaarder van de verponding en ten behoeve van de ambachtsbewaarders lijsten op met de bedragen die de dorpelingen en ingelanden moesten betalen. Onder elke naam specificeerde hij de percelen met de geldsom die ervoor was verschuldigd volgens de grondslag van de legger. Ter verduidelijking vermeldde de secretaris het nummer van het bon waarin het perceel was gelegen, en de bladzijde waarop het in de legger was beschreven.

Als voorbeeld hier een (ongenummerd) folio dat door de secretaris in 1645 werd opgesteld (zie afbeelding 3).

Doctor De Reeck, die we in de legger van 1603 fol. 64^v tegenkwamen als mede-eigenaar van het derde perceel van het elfde bon, werd in 1645 voor de volle 20 morgen 5 hond en 59 roede aangeslagen.³⁷ Hij moest bovendien voor nog zeven andere stukken grond betalen die op andere bladzijden van de legger waren omschreven. Kon de secretaris werkelijk niet goed optellen? Het eerste totaal moet zijn $75 - 12 - 3$, het tweede (na de fout) $75 - 18 - 15$. Hij liet dus 1 stuiver en 1 penning meer innen.

Uit een kohier kan men wel aflezen hoeveel de betrokkene in een bepaald jaar bezat, maar het biedt nog minder uitsluitsel over de exacte ligging van een perceel dan het meetverslag c.q. de legger.

Uittreksel

Als voorbeeld is genomen het uittreksel dat in het schrikkeljaar 1624 bij het hoogheemraadschap werd ingeleverd (zie afbeelding 4). Volgens de keur van 1580 moest het uittreksel de gegevens van het meetverslag bevatten en tevens de eigenaar en eventuele pachter van het betreffende jaar (zie p. 250). Van Deijl, die toen secretaris van de heerlijkheid en baro-

nie van Wassenaer was, kopieerde het meetverslag volledig. Het uittreksel begint met de aanhef zoals Pieter Sluyter die had opgeschreven in 1544 en eindigt met de ondertekening van de landmeter. Tevens vermeldde Van Deijl dat hij de kopie had gecollationeerd op 20 september 1624. Maar hij deed meer. Uit de legger nam hij de nummering van de bonnen over. Bovendien schreef hij in de kantlijn welke reductie voor het morgengeld was verleend aan het betreffende blok. Wanneer het bon uit percelen van verschillende kwaliteit bestond, noteerde hij voor elk perceel met welke oppervlakte het zou gelden in de heffing voor het morgengeld.

Op fol. 61 noteerde de secretaris de eerste percelen van het elfde bon: 'De Lageveen'. Pieter Sluyter had in 1544 gevonden dat 'die wedu van Crispijn Jansz. van Buschuijsen' de eigenaresse was van 6 morgen aan de Zijde. Uit de legger (zie boven) bleek dat in 1624 Cornelis Duijst en Jacob Arijsz. eigenaars van het perceel waren en Cornelis Pietersz. en Jaep Arijsz. pachters. Derhalve schreef de secretaris hun namen onder die van de weduwe Van Buschuijsen, maar liet ze voorafgaan door de aanduiding 'nu'. Ofschoon het perceel in de legger een nummer droeg, werd dit perceelnummer niet in het uittreksel overgenomen. De naam van de eigenaar en pachter uit het meetverslag, in dit geval de weduwe Van Buschuijsen, werd gebruikt als ware het een registratienummer van het perceel. Het Kadaster van 1832 verving deze namen door letters en nummers.

Het tweede perceel van bon elf behoorde in 1544 toe aan Cornelis Aertsz. In de legger staat hoe de verponding over de volgende drie eigenaars was verdeeld; in het uittreksel hoe ze werden aangeslagen voor het morgengeld.

Opvallend is dat bij het samenstellen van een nieuwe legger werd uitgegaan van de toestand van dat moment: de percelen dragen de namen van de eigenaar en pachter van dat tijdstip, terwijl bij de uittreksels wordt vastgehouden aan de namen van het meetverslag. De keur van het hoogheemraadschap schreef dit ook uitdrukkelijk voor. Aan nakoming van deze keur hielden de hoogheemraden sterk de hand.

nae die gheest Oar aey/ende
vō groot ————— om hōt ppen kōed

anthe pad
met gheest
gheest
Maent goon vlydt land
met dat gheest land ter Balne
omgēende vō groot ————— om gheest ppen kōed

gheest
Maent brand boot eygh/flomē
met goon binnē dat land
vande gheest vaker mēte of fūctie
tot ande beendebēte/groot ————— om gheest ppen kōed

gheest
Maent salte met maectē tan
penneroy eyghē/ort gheest aey
goon binnē dat vlydt land
met dat gheest lat groot ————— om gheest ppen kōed

Inse naerdolht die laghe aey die als myt
gegendē te by veyghē by vō leggendē
knippen die ghēde van doortbocken by
die veyghē vaker mēte die bejonnē
te be maectē vande gheest of doortgach
nae die pappenberbe toe als hūe nae
vō oelht

Die vledensberdey Cuyssy hōm goon
van Cuyssy eyghē/Admaey
maectē goon binnē leggendē
andē gheest by vō groot ————— om gheest ppen kōed
by marghe

1a en 1b
Meetverslag.

Cornelis Jert zoon vrey / ende
v's groot ————— 1000 m'dgen n' Ley / Koed

Jodens Lamb zoon vrey / ende
v's groot ————— 1000 m'dgen n' Ley / Koed

Dirck Lamb zoon vrey / ende
v's groot ————— 1000 m'dgen n' Ley / Koed

Meester Myrland tot Brum / alle zyn
vrey / ende v's groot ————— 1000 m'dgen

Jay Dirck zoon vrey / ende
v's groot ————— 1000 m'dgen n' Ley / Koed

Jay Dirck zoon vrey / ende
v's groot ————— 1000 m'dgen n' Ley / Koed

Willemy Cornelis zoon vrey / ende
v's groot ————— 1000 m'dgen n' Ley / Koed

Steynt Dirck zoon vrey / ende
v's groot ————— 1000 m'dgen n' Ley / Koed

Dirck bednove day / clare (Lamb)

De Jagers

Van de ...

Deze nuw verlijt die fingenis die
at ... is ...
Voortrots vint die ...
die begonny is te ...
zyde of boort geyn. naar die ...
te als hie nae ...

1
Compt als ...
Compt als ...

2
Compt als ...
Compt als ...

3
Compt als ...
Compt als ...

2
Legger van
Wassenaar.

6A Wassenaar
no. 347 (1645)

De heer Doctor de Heer

Inten boesft. 48/100. 20 mar b. g. Lix we count — 43-6-6
 Inten boesft. 20/100. 20 mar b. g. 32 we count — 20-9-6

Inten boesft. 20/100. 1 font 12 we count — 2-4-10
 Inten boesft. 20/100. 1 font 9 we count — 1-4-9
 Inten boesft. 20/100. 1 font 2 we count — 3-4

Inten boesft. 20/100. 1 font 11 1/2 we count — 7-4-17-5
 Inten boesft. 20/100. 1 font 6 1/2 we count — 7-5-13-3
 Inten boesft. 20/100. 1 font 7 1/2 we count — 1-7
 — 1-15
 — 2-6

75-19-0

De heer Doctor de Heer

Inten boesft. 20/100. 20 mar b. g. Lix we count — 14-1-5
 Inten boesft. 20/100. 20 mar b. g. 32 we count — 2-2-5

14-13-10

De heer Doctor de Heer

Inten boesft. 20/100. 20 mar b. g. Lix we count — 14-1-5
 Inten boesft. 20/100. 20 mar b. g. 32 we count — 2-2-5

14-13-10

3
Kohier uit 1645.

De Lage veen

Trefpoes Boy

Die voers die Lage veen
 die aenijt geynt is in et pareit
 Eyde id zeggende hyske die frey
 dinge van vooft gootes is de velenke
 vatoeringe die begonne is te mite
 vande zyde af vooft gaende
 naar de paepweg toe aen sica
 naar vooft

dege Lande vreden
 zeggende aen sijn
 margine of fangt
 hyske

in ma

Die vreden van Caspyo tussch
 van Busse gijft sijt zeggende
 aen zyde groot
 Ende sijn in eygenare so Coen dinst
 In furoe drijen so ende binnreest
 Coen gijntest is furoe drijenest

in ma

in ma

Coen id dinst velen id groot
 in eygenare so binnreest dinst
 drijenest ma in ma in so elact
 sijnreest is ma dinst Coen gijntest
 te ander seest vande hyske

in ma

in ma

Coen id dinst velen id groot
 in eygenare so binnreest dinst
 elact dinst dinst ma in so elact
 id elact Coen id dinst dinst in ma in so
 Coen dinst in ma in so ma in so
 is sijnreest dinst id elact in ma in so

in ma

4
Uittreksel uit 1624.

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

Alvorens men de gegevens uit de morgenboeken gaat gebruiken, dient men vast te stellen welk archiefstuk men in handen heeft: een meetverslag, een legger, een kohier of een schrikkeljaar-uittreksel. De interpretatie van de gegevens is namelijk verschillend. Een probleem voor de onderzoeker is dat de landmeters geen minuutplans van hun metingen hebben gemaakt. Een perceel en dus het onroerendgoedbezit van een bepaalde persoon kan men slechts bij benadering lokaliseren: het perceel ligt ergens in het blok waarvan de landmeter de begrenzingen heeft omschreven. Erger nog, soms is het zelfs moeilijk de ligging van een bepaald blok binnen een ambacht vast te stellen. De oudste kaart waarop details van het hoogheemraadschap van Rijnland zijn aangegeven, tekende Floris Balthasars namelijk pas in 1615. Hij noteerde gegevens van een fysieke gesteldheid van Rijnland van zo'n 70 jaar na de meting van de Veertig Ambachten. Kaarten waarop de afzonderlijke percelen zijn ingetekend, zijn schaars en betreffen dan nog slechts bepaalde delen van een ambacht. Zij werden gemaakt om het totale bezit van een instelling in kaart te brengen (kloosters, weeshuizen), onderhoudswerken te verdelen of als processtuk.

Oppervlaktematen

De oorspronkelijke meting en oppervlaktebepaling waren naar onze huidige maatstaven verre van nauwkeurig. In de meetverslagen werd afgerond op (vierkante) roeden, 14,19 m². Ondanks deze grove afrondingen geven de meetverslagen de situatie van destijds goed weer. Van die stukken land die gedurende drie eeuwen landschappelijk onberoerd waren gebleven, wijken de maten nauwelijks af van de getallen die de kadastrale meting rond 1820 opleverde. Dit blijkt onder andere uit een verzameltabel op een kaart van Rijnland, waarin de uitkomsten van de generale meting van 1540/1544 worden vergeleken met die van 1820.³⁸ De oppervlakten benaderen elkaar, waarbij we moeten bedenken dat dorpskernen, wegen en water niet werden gemeten in de periode 1540-1544.

In de leggers, kohieren en uittreksels mag men niet zonder meer aannemen dat het genoemde getal de oppervlakte van het perceel is. Wanneer de oppervlakte niet overeenstemt met die van het meetverslag, moet men ervan uitgaan dat – wegens de slechte kwaliteit van het perceel of blok – het ambachtsbestuur de reductie in het morgengeld heeft verwerkt in de oppervlakte van het perceel en dat het getal dus slechts de quote

voor de berekening van de grondlasten aangeeft. De lijst van ambachten die Van Leeuwen heeft gepubliceerd naar aanleiding van de reducties in de morgentalen van de ambachten in 1550/1553,³⁹ geeft een aanwijzing over de kwaliteit van het land in die tijd en dus voor eventuele wijzigingen die het ambachtsbestuur in de getallen aanbracht bij het samenstellen van de legger. Maakte een ambachtsbestuur (zoals Aalsmeer in 1550) een legger op basis van schattingen, dan rondde het de oppervlakten bovendien af tot hele morgens. De cijfers dienden aanvankelijk immers alleen maar voor de heffing van het morgengeld, dat in het midden van de zestiende eeuw doorgaans twee stuiver per morgen bedroeg. Preciesere maten konden toch niet worden uitgedrukt in een juister geldbedrag.

Een redres voor het morgengeld, zoals dat in 1632 en 1732 voor de verponding werd doorgevoerd, hebben de ambachten van Rijnland niet gekend.

Namen van eigenaars en pachters

In de meetverslagen zijn de namen van de eigenaars en pachters van de percelen voor nagenoeg honderd procent juist, evenals hun respectievelijke woonplaatsen. De hoogheemraden hadden namelijk hoge boeten in het vooruitzicht gesteld voor het geval dat ambachtsbesturen en eigenaars of pachters niet aanwezig waren bij de meting. Bekeuringen wegens nalatigheid, die de dijkgraaf zeker zou hebben uitgedeeld, zijn niet geregistreerd in de dingboeken.

In de leggers en uittreksels is de tenaamstelling niet altijd conform de werkelijkheid. Na versterf en na boedelmenging werd de eigendoms-overgang vaak niet geregistreerd. Pas wanneer een boedel werd gescheiden, werd de oude naam doorgehaald en de nieuwe eigenaar ingeschreven. De ambachtsbewaarder en de ontvanger van de verponding maakte het weinig uit of de aangeslagene zelf of de erfgenamen betaalden. Maar omdat het college van Rijnland bang was dat gegevens verloren zouden gaan, zag het streng toe dat de financiële administratie goed werd bijgehouden.

Vindplaatsen

In de archiefbewaarplaatsen van de gemeenten zijn de leggers van de voormalige ambachten te vinden, alsmede de kohieren aan de hand waarvan het morgengeld en de verponding van het ongebouwde land werd geïnd. Ook de aanwezigheid van een verslag van de landmeter is theoretisch mogelijk. De tot ons gekomen archivalia zijn doorgaans een fractie van wat een ambacht ooit heeft bezeten (zie Bijlage A, Vindplaatsen leggers).

In het Oud Archief van het hoogheemradschap van Rijnland is per

ambacht het verslag van de landmeter en een reeks uittreksels uit de legger van het ambacht aanwezig (zie Bijlage B, Vindplaatsen meetverslagen en uittreksels). Helaas zijn de reeksen uittreksels niet compleet, zodat de tijdsspanne tussen de momentopnamen soms meer dan vier jaar is. Ofschon de ambachtsbewaarders elk schrikkeljaar een kopie van het meetverslag met up-to-date gegevens van eigenaar en pachter van de percelen bij het hoogheemraadschap moesten inleveren, bleven zij vaak in gebreke. Met name de ambachtsbesturen van de vroegere dijkplichtige ambachten langs de Spaarndammerdijk en die van de ingenomen landen werden hiervoor vaak bekeurd.⁴⁰ Bovendien hielden de ambachtsbesturen zich niet altijd aan de keur dat de uittreksels conform het meetverslag moesten worden opgesteld. Zij leverden dan gaarboeken in, dat wil zeggen kohieren waarin onder een persoonsnaam alle percelen vermeld staan die deze persoon in het ambacht bezat.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

De registratie van het onbebouwde platteland van Rijnland, die aanwezig is in het archief van het hoogheemraadschap, wordt slechts weinig geraadpleegd. Dit in tegenstelling tot de door Bos-Rops bestudeerde kohieren van de gewestelijke belastingen in Holland uit de periode 1543-1579. Deze worden in het Algemeen Rijksarchief bewaard en zijn onderwerp geweest van een groot aantal studies.⁴¹ Toch is de waarde van de Rijnlandse bron groot. De grondregistratie die in de vorm van leggers in de (oude) archieven van de gemeenten van Rijnland aanwezig behoorden te zijn, gingen bijna alle verloren. Deze leggers vormden de grondslag voor de heffing van zowel de verponding voor het gewest Holland als voor het morgengeld voor Rijnland en het ambacht zelf. De gegevens uit deze verloren leggers kunnen slechts worden gevonden in de uittreksels die in het archief van Rijnland worden bewaard. In vergelijking met het Kadaster biedt het totaal aan morgenboeken slechts weinig gegevens over het platteland van Rijnland. Vooral het gebrek aan eigentijds kaartmateriaal – minuutplans zoals het Kadaster kent – maakt ze tot een globale bron. Zij bevatten slechts namen van landeigenaars en pachters en hun woonplaatsen en kunnen daarom niet dienen voor het vervaardigen van statistieken van de inwoners van een ambacht. Vele dorpelingen hadden oudtijds weliswaar een stukje land in pacht, maar knechten, meiden en andere arme lieden konden zich dat niet veroorloven. Voor welke valkuilen men bij de interpretatie van de gegevens over de oppervlaktematen attent moet zijn, staat hierboven beschreven.

Ondanks deze moeilijkheden hebben enkele onderzoekers de morgenboeken als bron gebruikt. Fockema Andreae, Van der Steur, Parlevliet en Van Kessel hebben in hun studies gedeelten van leggers gereconstrueerd. Fockema Andreae probeerde het vóór het computertijdperk voor een enkele bon in Wassenaar, maar liet het bij een poging.⁴² Het was te

omslachtig. Door de momentopnamen van elk schrikkeljaar én de transportakten uit de oude rechterlijke archieven met nog andere fiscale bronnen (die Bos en Van Maanen opsommen) te combineren, slaagden de andere drie erin reconstructies te maken van respectievelijk Warmond, Katwijk en Boskoop.⁴³ Uit archiefstukken van Rijnland blijkt dat zij op dezelfde manier handelden als de ambachtsbesturen die hun legger door een calamiteit hadden verloren. Zoeterwoude overkwam dit onder meer na het beleg van Leiden. Bij deze reconstructies doet het gebrek aan kaartmateriaal zich gevoelen. Publicatie van de minuutplans van het Kadaster zal zeker een stimulans zijn voor onderzoekers om verloren gegane leggers te reconstrueren.

De verslagen van de landmeters vormen tezamen een volledige registratie van de eigenaars en de gebruikers van het hoogheemraadschap Rijnland in de periode 1540-1544. Van Dissel berekende hieruit de cijfers van eigen-gebruik en van pacht voor het midden van de zestiende eeuw.⁴⁴

Uit de grondregistratie blijkt hoe het landschap veranderde. Ramaer berekende met behulp van reeksen uittreksels de afslag door het Haarlemmermeer.⁴⁵

Ten behoeve van de droogmakerijen offerde men bestaand land voor de ringdijk en -vaart. De droogmakerijen werden – na een tijdelijke ontheffing – apart aangeslagen voor grondlasten. De betrokken ambachten kregen mindering van hun morgental. Deze veranderingen hadden consequenties voor de heffing van de lasten.⁴⁶ Dit aspect is nog niet onderzocht.

In de omschrijvingen van de bonnen vermeldden de landmeters tal van veldnamen. Ook een perceel droeg wel eens een naam. Hiernaar is bij mijn weten nog geen onderzoek gedaan.

Bij genealogisch onderzoek biedt de – eventueel zelf samen te stellen – legger de mogelijkheid tot reconstructie van onroerendgoedbezit van een persoon of familie van vóór 1832 tot 1540 terug. Enkele voorouders kunnen wellicht aan de stamreeks worden toegevoegd. Want waar elke andere (oudere) bron ontbreekt, kunnen de morgenboeken misschien toch een gegeven over een familierelatie bevatten, al zijn belastingkohieren daar geen optimale bron voor zoals Bos-Rops stelt. Van enkele ambachten kunnen daarbij de recent gemaakte indices van het meetverslag en de uittreksels als hulpmiddel dienen.

NOTEN

- 1 Over dit onderwerp verschenen eerder twee artikelen met meer details en noten: M.H.V. van Amstel-Horák, 'De Rijnlandse morgenboeken, een unieke bron uit het pre-kadastrale tijdperk', *Holland* 26 (1994) 87-111 en Idem, 'De morgenboeken van Rijnland. Drie eeuwen ongeregeldheid', *Leids Jaarboekje* (1985) 150-178.
- 2 1 Rijnlandse morgen = 6 hond = 600 vierkante roeden = 0,8516 ha.
- 3 Het territorium van het hoogheemraadschap Rijnland was anders gesitueerd dan dat van het baljuwschap Rijnland. Zie hiervoor S.J. Fockema Andreae, 'De Rijnlanden', *Leids Jaarboekje* 48 (1956) 45-56.
- 4 Zie S.J. Fockema Andreae, *De oude archieven van het Hoogheemraadschap van Rijnland 1255-1857* (z.p. (Leiden) 1933) inv. nr. 1188, o.a. hoefslagboeken van 1527.
- 5 Zie voor deze dijkverzwaring M.H.V. van Amstel, 'Nieuwbouw van twee sluizen in een benauwde tijd: Halfweg 1556-1558' in: L. Giebels ed., *Zeven eeuwen Rijnlandse uitwatering in Spaarndam en Halfweg: van beveiliging naar beheersing* (Leiden en Hilversum 1994) 52-56.
- 6 Het morgengeld voor het hoogheemraadschap liep van 2 stuiver per morgen in 1550 op tot 30 stuiver in 1650. Zie bijlage I in M.H.V. van Amstel-Horák en R.W.G. Lombarts, *Regestenboek van het hoogheemraadschap van Rijnland. April 1253-oktober 1814* (Leiden 1992).
- 7 H. van der Linden, 'Een nieuwe overheidsinstelling: het waterschap circa 1000-1400' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* III (Bussum 1982) 64. Zie voor de verbreiding van de poldermolens na 1477 met een overzichtskaart: Petra J.E.M. van Dam, *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530* (Hilversum 1998) 86-92.
- 8 H. van der Linden, 'Een nieuw publiekrechtelijk fenomeen in de veertiende eeuw: de Rijnlandse polder' in: H. van den Brink ed., *Samenwinninge. Tien opstellen over rechtsgeschiedenis geschreven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het interuniversitair instituut Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie* (1977) 137.
- 9 Leiden, archief hoogheemraadschap van Rijnland, inventaris Fockema Andreae, inv. nr. 16, fol. 84. Deze leggers gingen verloren. Enkele kohieren van Esselijkerwoude, Oudshoorn en Rijnsaterwoude uit de periode 1533-1539 zijn hierop gebaseerd. Ibidem, inventaris Fockema Andreae, inv. nr. Div. 5.
- 10 Van Amstel-Horák en Lombarts, *Regestenboek*, nr 38.
- 11 Gelden voor de extraordinaris bedden werden soms verkregen uit een morgengeld ten laste van de gebruikers op het platteland: zoals in 1544-1547 opgelegd door de Staten van Holland. P.A. Meilink en H.J.Ph.G. Kaajan, *Inventaris van de archieven van de Staten van Holland vóór 1572* (Den Haag 1993) 118 en XVIII en XXI.
- 12 Deze ambachten contribueerden in totaal met 10.748 morgen en 300 roeden in

- de omslag van Rijnland, terwijl de totale gemeten oppervlakte 13.623 morgen en 250 roeden was.
- 13 Leiden, archief hoogheerraadschap van Rijnland, inventaris Fockema Andreae, inv. nr. 10290.
 - 14 Transcriptie van de keur van 26 mei 1540 voor Aarlanderveen: Van Amstel-Horák, 'De morgenboeken', 173.
 - 15 Het *gebouwd* wordt pas sinds 1951 belast.
 - 16 Leiden, archief hoogheerraadschap van Rijnland, inventaris Fockema Andreae, inv. nr. 12, fol. 1. Transcriptie in Fockema Andreae, *De oude archieven*, 47.
 - 17 Nota's in de bijlagen van de rekeningen van Rijnland van het betreffende jaar. Details hiervan in Van Amstel-Horák, 'De morgenboeken', 159.
 - 18 De kaart en een schets met de looproute is afgebeeld in Van Amstel-Horák, 'De Rijnlandse morgenboeken', 91-93.
 - 19 Leiden, archief hoogheerraadschap van Rijnland, inventaris Fockema Andreae, inv. nr. 10289.
 - 20 Volgens de meting was het morgental van alle ambachten tezamen 69.840 morgens. Indien Van Brouchoven de omslag volgens de oude morgentalen (47.623 morgens) had berekend, hadden de ambachten 4 stuivers en 3 penningen per morgen aan Rijnland moeten afdragen.
 - 21 Dit stemt overeen met zijn nota waarin hij vermeldde dat zijn helpers ook een spar met een lengte van één roede hadden meegevoerd.
 - 22 Zie voor details van het proces Van Amstel-Horák, 'De morgenboeken', 162-166.
 - 23 Zie voor de akkoorden Simon van Leeuwen, *Handvesten en privilegiën van den lande van Rijnland met den gevolge van dien* (Leiden en Rotterdam 1667) 246 en 328.
 - 24 Meer gegevens over de taxatie in Van Amstel-Horák, 'De morgenboeken', 166.
 - 25 Hierover meer in Van Amstel-Horák, 'De morgenboeken', 167 en Idem, 'De Rijnlandse morgenboeken', *Holland*, 97.
 - 26 Van Amstel, 'Nieuwbouw', 52-56.
 - 27 Van Leeuwen, *Handvesten*, 274-275.
 - 28 In 1820 zijn al deze reducties geregistreerd, Leiden, archief hoogheerraadschap van Rijnland, inventaris Fockema Andreae, inv. nr. 10310, identiek aan inv. nr. 11503. Ze behelzen gegevens van de reducties van 1549 (= 1550) en van de vergunningen die sindsdien door de hoogheeraden werden verleend voor het verminderen van morgentalen. Tevens staan vermeld de droogmakerijen die zelfstandig morgengeld afdroegen.
 - 29 Ludy Giebels, 'Het waarborgfonds van het hoogheerraadschap van Rijnland', *Holland* 21 (1989) 160-180.
 - 30 J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993) 43-45, 135 en 234-235.
 - 31 Van Amstel-Horák, 'De Rijnlandse morgenboeken', 98.
 - 32 Hoewel de dijkplichtige ambachten en de ingenomen landen hun rekeningen niet door de hoogheeraden lieten controleren, moesten hun ambachtsbe-

- waarders bij de afdracht van het morgengeld in een schrikkeljaar wel een uittreksel uit hun legger inleveren bij Rijnland. Wegens nalatigheid werden zij vaker veroordeeld dan de Veertig Ambachten.
- 33 Van Amstel-Horák, 'De morgenboeken', 170.
- 34 Briefje met speld vastgeprikt aan Wassenaar, Gemeentearchief (GA), Oud archief Wassenaar, inv. nr. 110.
- 35 Vanwege de complexiteit wordt dit perceel niet verder toegelicht.
- 36 Wassenaar, GA, Oud archief Wassenaar, inv. nr. 348.
- 37 Toevallig zijn de gedeelten van de morgen van dit perceel steeds anders genoteerd: meetverslag 20½ m. 259 r.; legger 20½ m. 2 h. 59 r.; kohier 20 m. 5 h. 59 r. (1 morgen = 6 hond = 600 roede).
- 38 Leiden, archief hoogheemraadschap van Rijnland, inventaris Fockema Andraea, inv. nr. 10312 (kaart A 1734).
- 39 Van Leeuwen, *Handvesten*, 349. Van Amstel, 'De morgenboeken', 174.
- 40 Onder meer in 1601 en 1605; dingboek Leiden, archief hoogheemraadschap van Rijnland, inventaris Fockema Andraea, inv. nr. 521 respectievelijk rechtsdag 2 april 1601 (fol. 86^v) en 1 april 1605 (fol. 254). Zie ook noot 32.
- 41 J.A.M.Y. Bos-Rops, 'De kohieren van de gewestelijke belastingen in Holland, 1543-1579', *Holland* 29 (1997) 26-29 en zie het broncommentaar van Bos-Rops in deze bundel.
- 42 S.J. Fockema Andraea, 'Grondeigenaars en grondgebruikers in een hoekje van Holland', *Ceres en Clio, zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis*. Agronomisch-historische bijdragen VI (Wageningen 1964) 55-78.
- 43 A.G. van der Steur, *Chaerte vande vrye heerlickheydt Warmond*t (Alphen aan den Rijn 1985). D. Parlevliet, *Historische atlas van Katwijk en Valkenburg 1825* (Katwijk 1990) en Idem, *Historische atlas van Katwijk en Valkenburg 1620* (Katwijk 1993). P.W.C. van Kessel, 'Boskoopse bazen, boeren en boomkwekers', *Ons Voorgeslacht* 48 (1993) 357-392.
- 44 E.F. van Dissel, 'Grond in eigendom en huur in de ambachten van Rijnland omstreeks 1545', *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1896/1897* (1897) 152-154.
- 45 J.C. Ramaer, *De omvang van het Haarlemmermeer* (Amsterdam 1892).
- 46 Zie noot 28.
- 47 Zie A.G. van der Steur, *Chaerte vande vrye heerlickheydt Warmond*t (Alphen aan den Rijn 1985).
- 48 In het Oud archief van Rijnland worden uit 1588 twee 'morgenboeken' bewaard: één is een normaal katern, zoals de andere uittreksels, het ander is opgezet als een legger en bevat enkele eigendomsovergangen. Dirk van Egmond was zowel secretaris van Rijnland als van Zoeterwoude. Hij heeft bij andere ambachten gedemonstreerd hoe een legger moest aangelegd worden en was bovendien bij enkele processen betrokken waarbij grond in Zoeterwoude in het geding was. Mijns inziens behoort de 'legger' tot het archief van de gemeente Zoeterwoude, maar heeft Van Egmond het in het Gemeenlandshuis van Rijnland bewaard.
- 49 Voor de blokken van Reeuwijk zie W. van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam. Een bijdrage tot de geschiedenis van zijn vorming en zijn bestuur* (Hilversum 1998) 38.

- 50 Leiden, GA, Secretariearchief II, inv. nr. 5809, authentiek afschrift door Jan van Hout van 1592.
- 51 Zie noot 50.
- 52 Leiden, GA, Secretariearchief I, inv. nr. 1320.
- 53 Zoetermeer, GA, Oud archief Zoetermeer, inv. nr. 261.
- 54 Zie voor de blokken van Zwammerdam Van Tuyl, *Het ambacht*, 38.

BIJLAGEN

A Vindplaatsen leggers

Hieronder volgen leggers van ongebouwd land die zijn aangetroffen in de archieven van gemeenten gelegen in Rijnland. Bij nader onderzoek ter plaatse komen wellicht nog meerdere exemplaren aan het licht. Behalve leggers waarvan er maar enkele bewaard blijken te zijn, herbergen de ambachts- en dorpsarchieven allerlei kohieren die uit de leggers getrokken zijn. Daarvan wordt hier geen melding gemaakt.

Aarlanderveen	geen
Alphen	geen
Ter Aar	1724
Benthuizen	geen
Hazerswoude	geen (1740?)
Noord-Waddinxveen	1742
Oegstgeest	1543 - ± 1650; 1760 - ?
Oudshoorn	1634 - ± 1677; 1733 - ± 1741
Veur	1676
Voorschoten	vier leggers: 1602 - 1802
Warmond	1665, 1680 ⁴⁷
Wassenaar	1603-1634; 1634-1676
Zegwaard	??
Zoetermeer	1544; 1657-1706; 1780-1801
Zoeterwoude	geen (1588? te Leiden, archief van het hoogheemraadschap van Rijnland, OAR inv. nr. 8640) ⁴⁸
Zwammerdam	± 1720 / 1754 / 1780 - ± 1829 (drie delen, gemerkt A, B, en C)

B Vindplaatsen meetverslagen en uittreksels

In het archief van het hoogheemraadschap van Rijnland te Leiden zijn van onderstaande ambachten (en dorpen) meetverslagen en uittreksels aanwezig. De reeksen zijn niet compleet; de jaartallen geven het schrikkeljaar aan waarin voor het eerst en waarin voor het laatst een uittreksel is ingeleverd. De cursieve jaartallen geven aan dat het stuk een meetverslag is. Deze stukken maken deel uit van het Oud Archief van Rijnland. Zij horen niet thuis in de gemeentearchieven.

Aalsmeer	1543, 1550, 1580-1832
(Ter) Aar	1543, 1564-1836
Aarlanderveen	1540, 1564-1836
Alkemade	1544, 1565, 1568-1832
Alphen	1541, 1564-1824
Bennebroek	1544, 1600-1820
Benthorn	1664-1680
Benthuizen	1543, 1620-1832
Bloemendaal	1544, 1584-1824
Boekhorst	1688-1848
Boskoop	1543, 1564-1820
Burggravenveen	1543
Esselijkerwoude	1544, 1564-1836
Haarlem	1544
(parochie)	
Haarlemmerliede	1544, 1584-1828
Hazerswoude	1544, 1588-1840
Heemstede	1544, 1600-1824
Hillegom	1544, 1564-1820
Hoogmade	1543, 1704-1828
Katwijk	1544, 1568-1832
Koudekerk	1544, 1564-1852
Leiderdorp	1543, 1568-1840
Leimuider	1543, 1565-1808
Lisse	1544, 1564-1848
Middelburg	1544, 1596-1836
Nieuwerkerk	1544, 1605-1808
Noordwijk en	
Noordwijkerhout	1542, 1564-1840
Oegstgeest	1544, 1580-1824
Oudshoorn	1541, 1564-1828
Raasdorp	1544, 1550-1676
Randenburg	1543, 1596-1836
Reeuwijk	1544, 1596-1844 ⁴⁹
Reyerskoop	1544, 1596-1804
Rietwijk en	
Rietwijkeroord	1604-1820
Rijnsaterwoude	1543, 1580-1828
Rijnsburg	1543, 1580-1828
Sassenheim	1544, 1564-1848
Schoot	1543, 1564-1668
Schoten	1544, 1600-1824
Stompwijk	1542, 1564-1836
Valkenburg	1544, 1568-1832
Vennep	1544, 1564-1836
Veur	(1544), ⁵⁰ 1612-1844

Voorhout	1544, 1564-1836
Voorschoten	(1544), ³¹ 1612-1844
Vriesekoop	1544, 1564-1808
Vijfhuizen	1612-1824
Waddinxveen-Noord	1543, 1564-1832
Waddinxveen-Zuid	ca. 1650
Warmond	1544, 1564-1848
Wassenaar	1544, 1564-1848
Zegwaard	1543, 1564-1820
Zilk	(1543), ³² 1644-1840
Zoetermeer	(1544), ³³ 1568-1848
Zoeterwoude	1542, 1564-1844
Zuidwijk	1543, 1564-1836
(Boskoop)	
Zuidwijk	1544, 1564-1848
(Wassenaar)	
Zuidschalkwijk	1544(?), 1612-1824
Zwammerdam (zie de ingenomen Dam-of Binnenpolder) ⁵⁴	

Dijkplichtige ambachten

Hofambacht	1558, 1602-1828
Houtrijk + Polanen	1558, 1585, 1640-1688
Osdorp	1558, 1628
Sloten en Sloterdijk	1558, 1601, 1612, 1672
Spaarndam	1648-1824
Spaarnwoude	1558, 1600-1828

Ingenomen landen

Cattenbroek	1564, 1600-1848
Dam-of Binnenpolder	1608-1844
Den Engh	1600-1848
Rappijnen	1564, 1600-1848
Schagen	1600-1848
Waarder Oost	1608-1828
Waarder West	1604-1828
IJsselveld	1564, 1600-1848
Zuidzijdepolder en Weypoort	1580-1828

C Gedrukte bronnen, inventarissen en literatuur

Gedrukte bronnen en inventarissen

- Brussel-Eijlander, M. van en R.C. Hol, *Inventaris van de Oude Archieven van de gemeente Wassenaar* (1977).
- Fockema Andreae, S.J., *De oude archieven van het Hoogheemraadschap van Rijnland 1255-1857* (z.p. (Leiden) 1933).
- Leeuwen, Simon van, *Handvesten en privilegiën van den lande van Rijnland met den gevolge van dien* (Leiden en Rotterdam 1667).
- Meilink, P.A. en H.J.Ph.G. Kaajan, *Inventaris van de archieven van de Staten van Holland vóór 1572* (Den Haag 1993).
- Amstel-Horák, M.H.V. van en R.W.G. Lombarts, *Regestenboek van het hoogheemraadschap van Rijnland. April 1253-oktober 1814* (Leiden 1992).

Literatuur

- Amstel-Horák, M.H.V. van, 'De morgenboeken van Rijnland. Drie eeuwen ongeregdheid', *Leids Jaarboekje* 77 (1985) 150-178.
- Amstel-Horák, M.H.V. van, 'De Rijnlandse morgenboeken, een unieke bron uit het pre-kadastrale tijdperk', *Holland* (1994) 87-111.
- Amstel-Horák, M.H.V. van, 'Nieuwbouw van twee sluizen in een benauwde tijd: Halfweg 1556-1558' in: Ludy Giebels ed., *Zeven eeuwen Rijnlandse uitwatering in Spaarndam en Halfweg: van beveiliging naar beheersing* (Leiden en Hilversum 1994) 47-74.
- Bos, N.J.P.M., en R.C.J. van Maanen, *Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden*. Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis 10 (Zutphen 1993).
- Bos-Rops, J.A.M.Y., *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993).
- Bos-Rops, J.A.M.Y., 'De kohieren van de gewestelijke belastingen in Holland, 1543-1579', *Holland* (1997) 18-36.
- Dam, Petra J.E.M. van, *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530* (Hilversum 1998).
- Dissel, E.F. van, 'Grond in eigendom en huur in de ambachten van Rijnland omstreeks 1545', *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1896/1897* (1897) 152-154.
- Fockema Andreae, S.J., *Hoogheemraadschap van Rijnland. Zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857* (Leiden 1934, herdruk Alphen aan den Rijn 1982).
- Fockema Andreae, S.J., 'De Rijnlanden', *Leids Jaarboekje* 48 (1956) 45-56.
- Fockema Andreae, S.J., 'Grondeigenaars en grondgebruikers in een hoekje van Holland', *Ceres en Clio, zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis*. Agronomisch-historische bijdragen VI (Wageningen 1964) 55-78.

- Giebels, Ludy, 'Het waarborgfonds van het hoogheemraadschap van Rijnland', *Holland* (1989) 160-180.
- Kessel, P.W.C. van, 'Boskoopse bazen, boeren en boomkwekers', *Ons Voorgeslacht* 48 (1993) 357-392.
- Linden, H. van der, 'Een nieuwe overheidsinstelling: het waterschap circa 1000-1400' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden III* (Bussum 1982) 60-76.
- Linden, H. van der, 'Een nieuw publiekrechtelijk fenomeen in de veertiende eeuw: de Rijnlandse polder' in: H. van den Brink ed., *Samenwinninge. Tien opstellen over rechtsgeschiedenis geschreven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Interuniversitair Instituut Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie* (1977) 133-162.
- Parlevliet, D., *Historische atlas van Katwijk en Valkenburg 1825* (Katwijk 1990).
- Parlevliet, D., *Historische atlas van Katwijk en Valkenburg 1620* (Katwijk 1993).
- Ramaer, J.C., *De omvang van het Haarlemmermeer* (Amsterdam 1892).
- Steur, A.G. van der, *Chaerte vande vrye heerlickheydt Warmondts* (Alphen aan den Rijn 1985).
- Tuyl, W. van, *Het ambacht Zwanmerdam. Een bijdrage tot de geschiedenis van zijn vorming en zijn bestuur* (Hilversum 1998).

D Begrippenlijst

- ambacht
dorpsgemeenschap; (laag) waterschap.
- ambachtsbewaarder
dagelijks bestuurder van een ambacht.
- blok of bon
gedeelte van een ambacht dat door landschapselementen wordt begrensd.
- delineatie
afbakening van een grondgebied (door officiële personen door middel van bescheiden).
- dijkgraaf
(van een hoogheemraadschap) door de landsheer/Staten aangestelde rechtsvorderaar in waterstaatszaken; heeft samen met de hoogheemraden de bevoegdheid tot het uitvaardigen van keuren.
- dijkplichtig
verplicht tot het onderhoud van een dijk(vak).
- gaarder
(door een ambachtsbestuur) aangestelde ontvanger van de verponding.

- gaarboek
kohier waarin de door de belastingplichtige in het betreffende jaar verschuldigde verponding wordt geregistreerd.
- hoefslag
te onderhouden gedeelte van dijk, kade of weg.
- hoefslagboek
register van de hoefslagen met de onderhoudsplichtigen.
- hoogheemraad
door de stadhouder uit een voordracht benoemd lid van het bestuurlijk college van een hoogheemraadschap, in Rijnland bestaande uit zeven leden. Het college heeft tevens wetgevende en rechtsprekende bevoegdheid in waterstaatszaken en houdt toezicht op de waterstaats-financiën van het ambacht.
- hoogheemraadschap
overkoepelend waterschap.
- ingeland
eigenaar van land in een waterschap.
- morgental
aantal morgens; quote waarmee een ambacht c.q. perceel bijdraagt in de kosten van het hoogheemraadschap c.q. ambacht.
- polder
1 gebied waarin de waterstand kunstmatig kan worden beheerst, onafhankelijk van zijn omgeving;
2 plaatselijk waterschap.
- redres
herziening van de quoten van de verponding.
- schildtal
oude quote van grondbelasting gebaseerd op de waarde van het perceel, uitgedrukt in schilden; een schild is een oude gouden munt.
- verhoefslaging
verdeling in hoefslagen.

Die Schepperie van Wester Embden
 Als volgt.

Die Weg in 't Oost op Van. Delle af na Weste
 Noort. Zuid.

Wibbe Michiels	_____	Jan Cornelis
Eppe Sijmens	_____	adidem
Jan Cornelis	_____	adidem
Sijger Roelofs	_____	Jan Harms
Ynze Sijmens	_____	adidem

**De zijlschotregisters, dijkrollen en
registers van schouwbare objecten
in Groningen tot circa 1800**

R.F.J. Paping

I N H O U D

INLEIDING	281
Definiëring van de bron	281
1 HISTORISCHE SITUERING	283
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	288
Ontstaansgeschiedenis van de bron	288
Uitvoering en procedures	289
Zijlschotregisters	289
Dijkrollen	291
Registers van schouwbare objecten	291
3 VISUELE KENNISMAKING	293
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	297
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	297
Gerelateerde en toetsingsbronnen	299
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	299
NOTEN	301
BIJLAGEN	305
A Vindplaatsen	305
Zijlschotregisters en lijsten van schouwbare objecten	305
Dijkrollen	305
B Gedrukte bronnen en literatuur	307
C Begrippenlijst	308

INLEIDING

Definiëring van de bron

Veel van de cultuurgrond in de provincie Groningen viel vanaf circa 1200 tot het midden van de negentiende eeuw onder een zijlvest of een dijkrecht, organisaties die zorg droegen voor de waterhuishouding.¹ De afwatering van de landerijen met behulp van zijlen en de bescherming door dijken tegen het zeewater was namelijk van cruciaal belang voor het vrijwaren van land tegen hoge vloed. Daarbij kwam dat een aantal zee-armen, zoals de Fivel- en Dollardboezem, alsmede enkele getijdenrivieren (Reitdiep/Hunze en Delf) tot diep in het Groninger land reikten. Er waren twee soorten zijlen.² Ten eerste werden duikersluizen (oftewel pompen die werden afgesloten door een klep die door het vloedwater werd dichtgedrukt) in de zeedijken gelegd. Daardoor kon het water bij eb wel weglopen, maar niet naar binnenstromen. Ten tweede beheerden de zijlvesten sluisen met deuren in de zeedijken. Het spreekt voor zich dat dergelijke zijlen met enkelvoudige deuren slechts bij gelijke binnen- en buitenwaterstanden door de scheepvaart konden worden gebruikt. De schutsluis met dubbele deuren deed pas vanaf de zestiende eeuw zijn intrede in Groningen. De zijlvesten zelf werden vaak naar deze grotere zijlcomplexen genoemd. In de veertiende eeuw ontstaan enkele grote zijlvesten of zijlvestenijen door de samenvoeging van eerdere kleinere organisaties.³ Deze grote zijlvesten waren verdeeld in een aantal schepperijen, die elk weer een aantal zijl-eden of zijlrechten omvatten. De indeling van kleinere zijlvesten was meestal iets eenvoudiger. Sommige dijkrechten waren eveneens verdeeld in eden. Enkele dijkrechten beheerden alleen een stuk oude of nieuwe zeedijk. Andere dijkrechten waren tevens verantwoordelijk voor de afwatering van hun gebied.

De kosten van het waterstaatsbeheer omvatten aan de ene kant de uitgaven voor de aanleg en het onderhoud van de beheerde zijlen, pompen, wateren en dijken. Aan de andere kant ging veel geld op aan het bestuur en beheer van de zijlvesten en dijkrechten. In het bijzonder ging het daarbij om de honoraria van de zijlvesten, scheppers, zijlrechters en dijkrechters, die één of meer keren per jaar zorgden voor de controle van de vele waterstaatkundige en andere infrastructurele werken (de zogenaamde schouw). Het gewone onderhoud van onder meer de dijken gebeurde trouwens meestal door de gebruikers van de beschermde landerijen (de ingelanden). De gebruikers werden daartoe verantwoordelijk gesteld voor enige dijkpanden, waarvan de omvang veelal samenhang met de grootte van hun gronden.

In zogenaamde dijkrollen werd vastgelegd wie van de ingelanden welk deel van de dijk moest onderhouden. Andere objecten zoals pom-

pen, tillen (verwijderbare bruggen), sloten, vonders (planken met leuning), dammen, ommetreden (passage-mogelijkheid van een dam), balken (kleine bruggen) en diepen of 'togten' vielen onder de verantwoordelijkheid van omwonenden en waren vaak ook schouwplichtig. De schouw van het onderhoud van een deel van de wegen en voetpaden behoorde eveneens tot de taak van de zijlvesten en dijkrechten. Andere lokale wegen en kleine bruggetjes werden gecontroleerd door de kerspelen, een geografische entiteit die teruggaat op de oude parochies. Het onderscheid in de werkzaamheden tussen kerspel en zijlvest was niet altijd even strikt.⁴ Dit was nog sterker het geval in het Oldambt, waar de kerspelen als eenheid een belangrijke rol speelden in het waterschapswezen. De in verband met de controles opgemaakte lijsten van schouwbare objecten geven behalve een omschrijving van de betreffende objecten, vaak tevens precies de namen van de onderhoudsplichtige omwonenden en andere aanpalenden aan. Deze omwonenden zijn meestal tevens de bezitters van hun huis. In Groningen was namelijk het eigen-huisbezit wijd verspreid. De grond (het heem of erf) waarop het huis stond hadden de huiseigenaren echter wel vaak in pacht, of ook wel in beklemming.

Om hun kosten te bestrijden hieven de zijlvesten en dijkrechten schot van de ingelanden, die land in gebruik hadden. Al in de zestiende eeuw was in Groningen een groot en toenemend deel van de landerijen in beklemming aan meiers (een soort van pachters) uitgegeven. Deze beklemde meiers betaalden de feitelijke eigenaren een huur, die in de loop van de achttiende eeuw steeds vaker vast kwam te liggen. De meiers droegen daarnaast vrijwel alle lasten die op de grond lagen, zo ook het zogenaamde zijlschot. Dit zijlschot was afhankelijk van de oppervlakte land in gebruik: jaarlijks moest een vast aantal stuivers per gras, juk, deimt, akker of andere oppervlakte-eenheid worden betaald. In tal van archieven van zijlvesten en dijkrechten kunnen registers van gebruikers van zijlschotplichtige landerijen worden aangetroffen. Daarnaast werd in het jaar 1755 een vrij volledige inventarisatie gemaakt van alle landerijen die onder de diverse zijlvesten en dergelijke in een groot deel van de provincie vielen. Zowel de gebruikers als eigenaren van de zijlschotplichtige grazen worden in deze registers van grastallen genoemd.

In dit broncommentaar ligt de nadruk op de registers van grastallen van 1755. Bij gebrek aan andere Groningse archivalia met een systematische bezitsadministratie vormen deze zijlschotregisters een belangrijke bron voor het achterhalen van het grondbezit op individueel niveau. Daarnaast zal aandacht besteed worden aan de overige bewaard gebleven zijlschotregisters, de dijkrollen en de lijsten van schouwbare objecten. De laatste zijn vooral interessant omdat ze vrijwel de enige systematische bron vormen voor de namen van de bewoners van huizen in een groot deel van het Groningse platteland in de tweede helft van de achttiende eeuw.

1 HISTORISCHE SITUERING

Omstreeks de twaalfde eeuw werd door de aanleg van een lange zeedijk (de zogenaamde zeeborg) het grootste deel van de provincie Groningen eindelijk redelijk goed tegen het periodiek binnenkomende zeewater beschermd. Het beheer van wat later veelal de oude dijk genoemd werd, was in handen van diverse dijkrechten. Meestal beheerden deze dijkrechten de dijk in één of meer kerspelen. De ingelanden woonachtig in het kerspel waarlangs de dijk liep waren in principe verantwoordelijk voor het onderhoud. Slechts als bijvoorbeeld door de omstandigheden de lasten zeer zwaar waren, schoten de meer in het binnenland liggende kerspelen te hulp.⁵ De laatsten profiteerden natuurlijk ook van de beschermende functie van de zeekering.

De aanleg van de zeeborg zorgde er ook voor dat de afwatering van overtollig water in een groot deel van het gewest een groter probleem werd. De wateroverlast werd verergerd door de landschappelijke structuur van Groningen. Ten zuiden van de hooggelegen kleigronden lag oorspronkelijk een hoogveengebied, dat gaandeweg door inklinking lager was komen te liggen. Het gevolg was dat het maaiveld in de kuststreken (het Hogeland) beduidend hoger lag dan in het midden van Groningen (het Legeland). Dit maakte in het laatste gebied de aanleg van binnendijken noodzakelijk. Om deze redenen werden een aantal zijlvesten opgericht die voor de afwatering zorg droegen met behulp van pompen en sluizen (zijlen) en al dan niet natuurlijke afwateringskanalen (tochten en maren).

Gezien hun belangrijke taak speelden de zijlvesten tot in de achttiende eeuw een politieke rol.⁶ Dit konden ze doen door de geringe graad van organisatie van het bestuur op het platteland met zijn 'redgers' (rechters) met voornamelijk een notariële en juridische taak⁷ en de nauwelijks bestuurlijk tot ontwikkeling gekomen kerspelen. De opperste of overste schepper was de voorzitter van het zijlvest en tot 1594 vaak afkomstig van de kloosters.⁸ De rechten van de kloosters vervielen daarna aan de provincie, die echter tussen 1656 en 1660 veel van deze benoemingsrechten verkocht aan de plaatselijke landjonkers. Bestuurlijke posities binnen het zijlvest waren voor de jonkers aantrekkelijk. Dit kwam niet alleen door de opbrengsten via de inning van zijlschotten, de traktementen en het opleggen van boetes (breuken), maar mogelijk tevens door de politieke macht die met die posities samenhangen.

Oorspronkelijk waren de benoemingsrechten in de zijlvesten en dijkrechten verbonden aan het bezit van grond. In eerste instantie werden de zijlrechters gekozen door de gezamenlijke ingelanden, met uitzondering van enkele hoge posities als schepper, die verbonden waren aan de kloosters.⁹ Al in de Middeleeuwen werd de verkiezing vervangen door

een systeem waarbij iedere eigenaar van een boerderij of heerd met een bepaalde omvang één keer in de zoveel jaar de positie van zijlrechter mocht vervullen. Deze aan de boerderij verbonden toerbeurten werden geregistreerd in klauwboeken, net als de redgerrechten.¹⁰ Deze boeken ontleenden hun naam aan de klauwen of kluften (buurschappen) waarin de kerspelen verdeeld waren. Gaandeweg werden de heerlijke zijl- en dijkrechten echter losgekoppeld van de grond en verhandeld, zodat in de zeventiende en achttiende eeuw veel benoemingsrechten in één of enkele handen kwamen.¹¹ Wanneer alle rechten in een zijl-eed of schepperij geheel in één hand lagen, werd gesproken van een 'staande' eed of schepperij.

Deze concentratie van rechten in handen van de landjonkers versterkte nog de schier onaantastbare macht van de scheppers en zijlrechters die deze sowieso al hadden binnen de zijlvesten. De langzamerhand rechteloos geworden ingelanden waren tot het midden van de achttiende eeuw zo vrijwel geheel aan de willekeur van de veelal adellijke scheppers en zijlrechters overgeleverd.¹² Deze hadden hun traktementen flink verhoogd en legden de ingelanden regelmatig onterechte boetes op ten eigen bate. De ingelanden konden zich nauwelijks tegen deze willekeur verweeren, als gevolg van de afschaffing in 1531 in de drie belangrijkste zijlvesten van een hoger beroep op de onafhankelijke Hoofdmannenkamer (de latere Hoge Justitiekamer).¹³ Vanwege de eigenmachtig verschafte jurisdictie en hun grote macht en omvang heetten het Aduarderzijlvest, het Winsumer en Schaphalsterzijlvest en het Generale Zijlvest der Drie Delfzijen al voor het einde van de zestiende eeuw de drie 'geprivilegieerde zijlvesten'.¹⁴

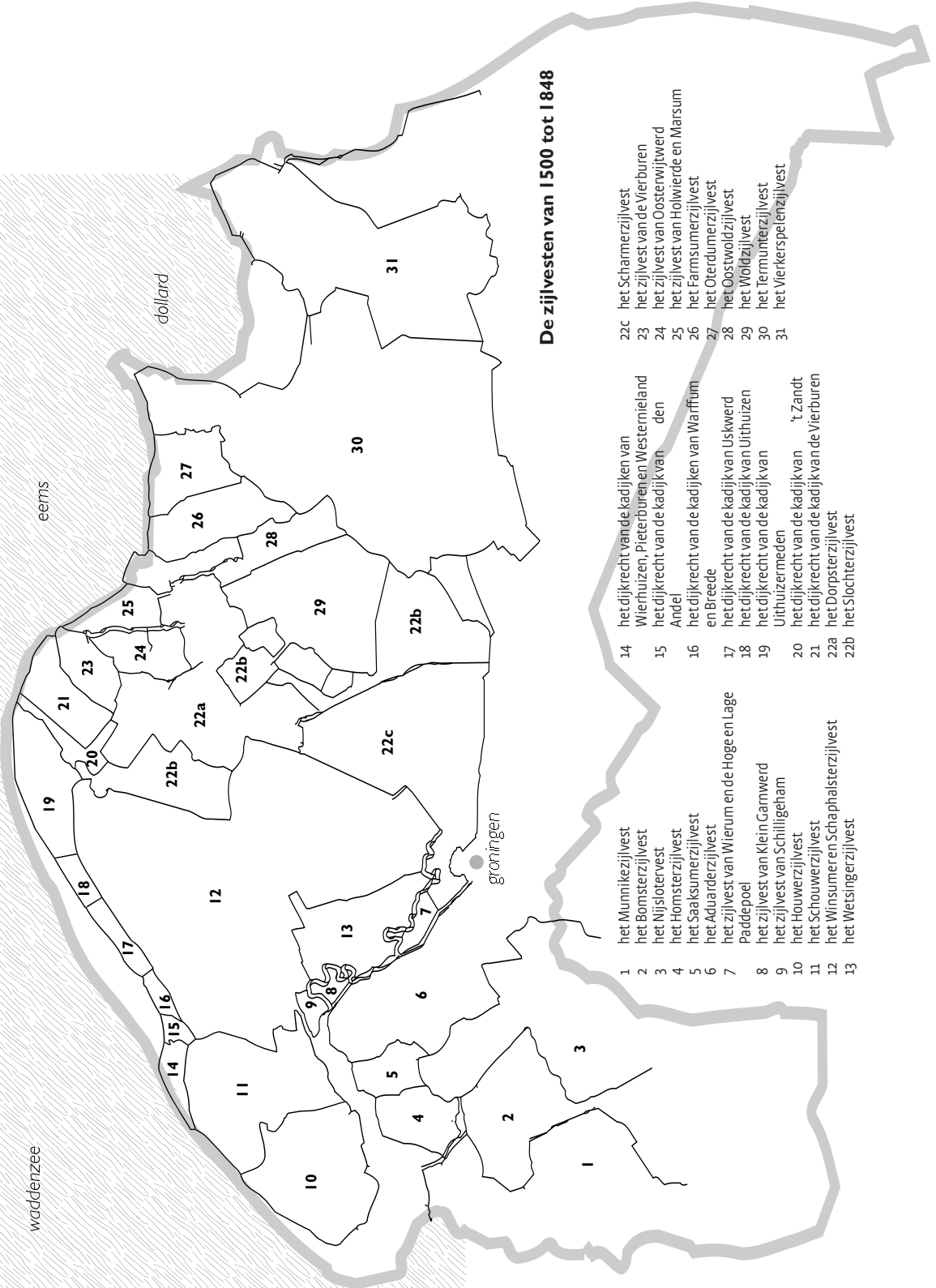
Het Generale Zijlvest der Drie Delfzijen, omvattende het Dorpsterzijlvest, het Slochterzijlvest en het Scharmerzijlvest, ontstond in het begin van de veertiende eeuw en besloeg een groot deel van Fivelingo.¹⁵ In Hunsingo was het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest veruit het omvangrijkst. In het Oldambt was het Termunterzijlvest en in het Westerkwartier was het Aduarderzijlvest het grootst. Beide laatste waren echter minder overheersend dan de twee eerstgenoemde zijlvesten.

Langs de kust waren er een groot aantal kleinere zijlvesten en dijkrechten met een apart territorium. Van het westen naar het oosten viel het land achtereenvolgens in Hunsingo onder het Houwerzijlvest en het Schouwerzijlvest, de dijkrechten van de kadijk van Pieterburen e.o., van de kadijk van Den Aniel, van de kadijk van Warffum en Breede, van de kadijk van Usquert, van de kadijk van Uithuizen en van de kadijk van Uithuizermeeden. In Fivelingo kwamen daarna de dijkrechten of zijlvesten van de kadijk van 't Zandt, van de kadijk van de Vierburen, van de Vierburen zelf, van Holwierde en Marsum, van Farmsum en van Oterdum. In het Oldambt bevond zich naast het Termunterzijlvest ook nog het Vierkarspelenzijlvest (sinds 1657 het Tienkarspelenzijlvest) tegen de Duitse grens aan.¹⁶ Veel van de zojuist genoemde dijkrechten hingen samen met de aanleg rond 1640 van een kadijk op de nieuw aangeslibde

kwelderwal voorbij de oude dijk of zeeborg. Hierdoor kwam een deel van de uiterdijkslanden binnendijks te liggen. In de jaren na de waterfloed van 1717 werd deze zogenaamde nieuwe dijk versterkt en werd er voor gezorgd dat deze de zeeerende functie van de oude dijk geheel overnam.

In het binnenland werden verder nog langs het Reitdiep onder Hunsingo de zijlvesten van Wetsinge, van Wierum en de Hoge en Lage Paddepoel, van klein Garnwerd en van Schilligeham aangetroffen. In het binnenland van Fivelingo bestonden nog het zijlvest van Oosterwiltwerd, het Woldzijlvest en het Oostwoldzijlvest. Naast het Aduarderzijlvest waren er in het Westerkwartier het Saaksumerzijlvest, het Homsterzijlvest, het Bomsterzijlvest en het Nijesloterzijlvest aanwezig. De laatste drie zijlvesten vormden rond 1565 samen het Kommerzijlvest.¹⁷ Via het Nijesloterzijlvest waterden ook het Drentse Roderwolde en Leutingewolde af.¹⁸ Tevens was er langs de Friese grens sprake van het zogenaamde Munnikezijlvest. Het Munnikezijlvest functioneerde echter niet zoals andere zijlvesten, maar viel onder het beheer van de Staten van de provincie Friesland als rechtsopvolger van het Gerkesklooster. Er was echter wel sprake van schotplicht.¹⁹

Hoewel tot nu toe niet genoemd viel een groot deel van het gebied rond de stad Groningen, het zogenaamde Gorecht, ook onder de genoemde zijlvesten, in het bijzonder onder het Aduarderzijlvest, het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest en de zijlvesten der Drie Delfzijlen, van Wetsinge, van Wierum en de Hoge en Lage Paddepoel. In de Veenkoloniën en het Westerwolde was het waterstaatsbeheer niet zo sterk tot ontwikkeling gekomen en werkelijke zijlvesten zijn hier dan ook voor het einde van de achttiende eeuw niet aangetroffen.²⁰

De zijvesten van 1500 tot 1848

- 1 het Munnikezijvest
- 2 het Bomsterzijvest
- 3 het Nijslotervest
- 4 het Homsterzijvest
- 5 het Saaksumerzijvest
- 6 het Aduarderzijvest
- 7 het zijvest van Wierum en de Hoge en Lage Paddepoel
- 8 het zijvest van Klein Garnwerd
- 9 het Houwerzijvest
- 10 het Schouwerzijvest
- 11 het Winsumeren Schaphalsterzijvest
- 12 het Wetsingerzijvest
- 13
- 14 het dijckrecht van de kadijken van Wierhuizen, Pieterburen en Westermieland
- 15 het dijckrecht van de kadijken van Andel
- 16 het dijckrecht van de kadijken van Warffum en Breede
- 17 het dijckrecht van de kadijken van Uskwerd
- 18 het dijckrecht van de kadijken van Uithuizen
- 19 Uithuizermeden
- 20 het dijckrecht van de kadijken van 't Zandt
- 21 het dijckrecht van de kadijken van de Vierburen
- 22a
- 22b
- 22c
- 23a
- 23b
- 23c
- 24
- 25
- 26
- 27
- 28
- 29
- 30
- 31

- het Scharmerzijvest
- het zijvest van de Vierburen
- het zijvest van Oosterwijtwerd
- het zijvest van Holwerde en Marsum
- het Farmsumerzijvest
- het Oterdumerzijvest
- het Oostwoldzijvest
- het Woldzijvest
- het Termunterzijvest
- het Vierkerspelenzijvest

De dijkrechten

1	het dijkkrecht van het Oosterstadshamrik	14	het dijkkrecht van Hornhuizen	24	het dijkkrecht van de kadijk van Uskwerd	37	Solwerd
2	het dijkkrecht van Wierum en de Hoge en Lage Paddepoel	15	het dijkkrecht van Wehe	25	het dijkkrecht van Uthuizen	38	het dijkkrecht van Farmsum
3	het dijkkrecht van het Wetsingerzijkwest	16	het dijkkrecht van Kloosterburen	26	het dijkkrecht van de kadijk van Uthuizen	39	het dijkkrecht van het Klein Oldambt
4	het dijkkrecht van Klein Garnwerd	17	het dijkkrecht van Eenrum, Wierhuizen, Pieterburen en Westermieland	27	het dijkkrecht van Uthuiszeden	40	het dijkkrecht van Groot Oldambt
5	het dijkkrecht van Schillingeham	18	het dijkkrecht van de kadjiken van Wierhuizen, Pieterburen en Westermieland	28	het dijkkrecht van de Nieuwedijk van Uthuiszeden	41	het dijkkrecht van het Westerstadshamrik
6	het dijkkrecht van Maarhuizen	19	Wierhuizen, Pieterburen en Westermieland	29	het dijkkrecht van Oostermieland of den Hoom	42	het dijkkrecht van het Aduarderzijkwest
7	het dijkkrecht van Maarslag	20	het dijkkrecht van Saaxumhuizen, den Andel en Raskwerd	30	het dijkkrecht van 't Zandt	43	het dijkkrecht van Humsterland
8	het dijkkrecht van Warfhuizen	21	het dijkkrecht van de kadijk van den Andel	31	het dijkkrecht van de kadijk van 't Zandt	44	het dijkkrecht van de Ruigewaarden
9	het dijkkrecht van Zuurdijk	22	het dijkkrecht van Warffum en Breede	32	het dijkkrecht van de kadijk van de Vierburen	45	het dijkkrecht van de Ruigewaarden
10	het dijkkrecht van Niekerken Vliedorp	23	het dijkkrecht van de kadjiken van Warffum en Breede	33	het dijkkrecht van de Vierburen		
11	het dijkkrecht van Vierhuizen			34	het dijkkrecht van Oosterwijkwerd		
12	het dijkkrecht van Ulfrum en Houw			35	het dijkkrecht van Holwierde en Marsum		
13	het dijkkrecht van Leens			36	het dijkkrecht van Uitwierde, Biesum en		

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Ontstaansgeschiedenis van de bron

Vanaf het ontstaan van de dijkrechten en zijlvesten zal er schot zijn geheven van de ingelanden. Al werd getracht zoveel mogelijk werkzaamheden door de ingelanden zelf te laten uitvoeren, dan nog was er geld nodig voor bepaalde kosten die de waterschapsbesturen maakten. Desondanks zijn er maar weinig middeleeuwse kohieren en registers van zijlschot bewaard gebleven. Dit hangt vermoedelijk samen met de gebrekkige wijze van archiefvorming binnen de zijlvesten en dijkrechten, die als volledig autonome organisaties geen bewaarplicht kenden. Daarbij hielden de scheppers, zijlrechters en dijkrechters lange tijd dit archief zoveel mogelijk gesloten. Zo konden de ingelanden geen kennis nemen van de bestaande regelingen, waren ze niet bekend met hun rechten en konden ze makkelijker beboet worden. De grote mate van autonomie van de scheppers en zijlrechters zorgde er daarbij voor dat men de stukken en boeken nogal eens als particulier bezit beschouwde, wat de archiefvorming eveneens niet ten goede kwam. Hierdoor zijn er eveneens maar zeer fragmentarisch zijlschotregisters, registers van schouwbare objecten en dijkrollen uit de zestiende tot de negentiende eeuw bewaard gebleven in de waterstaatsarchieven.

Bij de invoering van het Reglement Reformatoir in 1749 werden de bevoegdheden van het hoogste rechterlijke orgaan in de provincie, de Hoge Justitiekamer, belangrijk uitgebreid.²¹ Deze Justitiekamer ging onder meer een grote rol spelen bij de controle op de waterschappen in de Ommelanden. Het door prins Willem IV afgekondigde Reglement Reformatoir was een uitvloeisel van de politieke woelingen in voorgaande twee jaren. Eén van de grote stenen des aanstoots van de opstandige boeren vormde toen namelijk de reeds genoemde grote willekeur en knoeierijen in de zijlvesten. De Hoge Justitiekamer ging nu dienen als een soort rekenkamer voor de vele schepperijen, zijlvesten, dijkrechten en dergelijke. In 1755 kwam het in dat opzicht tot een nieuw reglement voor deze waterschappen. Daarbij werden onder meer de traktementen van de scheppers veelal verlaagd en de emolumenten afgeschaft. In het kader van het reglement werden eveneens dijkrollen ingezameld en schouwregisters opgesteld die beiden verder door de Hoge Justitiekamer werden bewaard. Tegelijkertijd werden er voor ieder zijlvest en dijkrecht lijsten van zijlschotplichtige grastallen opgemaakt, waarbij zowel de gebruiker als de eigenaar met name vermeld staat. De zijlvesten in het Oldambt, waar de stad Groningen de controle had, bleven uitgesloten van het nieuwe reglement, omdat daar de wantoestanden minder groot waren.

Uitvoering en procedures

Zijlschotregisters

Ondanks de reeds geschetste ongunstige situatie inzake de archiefvorming tot 1755, zijn er toch oude zijlschotregisters overgeleverd. De oudste, althans mij bekende, middeleeuwse lijsten in het zogenaamde Wierumerzjilboek dateren van ca. 1400, ca. 1445, ca. 1460 en ca. 1470.²² Ze omvatten delen van het Slochterzjilvest. Net als in de andere twee registers van vóór 1500, die van de stadshamrikken van Groningen (ca. 1455, gedeeltelijk 1519) en van de oude dijk van Eenrum, Pieterburen en Westernieland (ca. 1490) worden hierin de eigenaren en niet, zoals na 1500, de gebruikers vermeld.²³ Het belangrijkste register van de gebruikers van zijlschotplichtige grastallen is ongetwijfeld dat van alle schepperijen van het grote Winsumer en Schaphalsterzjilvest uit de jaren 1553-1555.²⁴ Enigszins vergelijkbare overzichten zijn er van Reide, Fiemel, Baamsum en Dallingeweer, onder het Termunterzjilvest (ca. 1540 of iets ouder), van het Wetsingerzjilvest (1650) en van delen van de schepperij van Loppersum of 't Zandt (1593).²⁵ Van het Aduarderzjilvest bestaan er nog oude lijsten van de schepperijen van Den Ham (1566 en 1604), Hoogemeeden (1566), Garnwerd-Oostum (1604) en Ezinge (1579, 1625, 1631, 1641 en 1643) en van de eed van Hoogkerk (ca. 1530).²⁶

De normale administratie van de ontvangst van het zijlschot vond plaats op het niveau van de schepperijen of van de zjil-eden. Het waren de zjilrechters die in de eden het schot inzamelden en dit overdroegen aan de scheppers.²⁷ Daarvoor hadden ze als beloning onder meer dertig grazen land vrij van zijlschot. Deze scheppers controleerden de zjilrechters en vertegenwoordigden de schepperij in de vergadering van het gehele zjilvest. Vermoedelijk werd door sommige zjilrechters in leggers genoteerd wie er zijlschot moest betalen. Veranderingen in de (beklemden of eigenerfde) gebruikers van een stuk land en daarmee van de betalingsplichtigen werden in die legger bijgehouden. Zo'n legger is er in ieder geval voor de schepperij Baflo-Rasquert onder het Winsumer en Schaphalsterzjilvest (1707-1752) en voor het kerspel Zuidbroek (1720-1747) onder het Termunterzjilvest.²⁸

In andere schepperijen en zjil-eden lijkt vooral gewerkt te zijn met veranderingen ten opzichte van het bewaard gebleven kohier van het voorgaande jaar. In elk nieuw kohier werden dan onder elkaar de namen van de gebruikers en de bijbehorende hoeveelheid grastallen, voor zover onveranderd, opgeschreven en zonedig aangepast. De oude kohieren zijn vermoedelijk weggegooid. Losse kohieren zijn wel soms bewaard gebleven. Dit gold bijvoorbeeld voor de jaren 1688, 1707 en 1709 voor de eden van Tinallinge en Ernstheem onder de schepperij Baflo-Rasquert, voor de jaren 1722 en 1730 voor de eden Warfhuizen en Maarslag onder de schepperij van Ter Borg, voor 1740 voor delen van de schepperij Ulrum en voor 1733 voor de eden Leermens en Enum van de schepperij 't Zandt en voor het kerspel Bellingwolde in 1747.²⁹ Langlopende reeksen

kohieren zijn slechts bewaard gebleven voor het Farmsumerzijlvest lopend over de jaren 1693-1780 (met hiaten), voor de tussen de dijken gelegen delen van Warffum en Breede in de jaren 1702 en 1717-1736, en voor het dijkrecht van Oosterwiltwerd voor de jaren 1748-1759.³⁰

De ingevoerde controle van de Hoge Justitiekamer op het waterstaatswezen resulteerde in de eerste helft van de jaren vijftig in een grote bestuurlijke activiteit. Op 12 maart 1751 moesten de zijlvesten hun oude fundatiebrieven en dergelijke inleveren.³¹ De scheppers trachtten in de daaropvolgende jaren zoveel mogelijk alles bij het oude te laten, wat op fel verzet van de ingelanden stuitte. De laatsten haalden uiteindelijk grotendeels de overwinning via een op 15 augustus 1754 ingestelde commissie van onderzoek. Deze had tot taak een nieuw reglement voor de schepperijen, dijk- en zijlrechten in de Ommelanden te vervaardigen. De commissie verordonneerde onder meer op 27 december 1754 het opsturen van de schouwregisters en op 16 januari 1755 het inzenden van de schotregisters van alle waterschappen in de Ommelanden.³²

Nadat op 18 augustus 1755 het nieuwe reglement werd uitgevaardigd, volgde op 30 augustus 1755 een plakkaat op de registers der 'schotschietende' grazen en van de schouwbare objecten. Dergelijke registers moesten vanaf dat moment altijd openbaar raadpleegbaar zijn. De zijlvestrekeningen die men naar de Hoge Justitiekamer moest zenden, lagen acht dagen ter inzage. De betaling van het zijlschot moest acht dagen na aanzegging betaald worden. Daarna werd beslag gelegd op goederen, en na nog eens drie dagen werden deze ten voordele van het zijlvest verkocht. In het nieuwe reglement behielden de jonkers wel ten dele de heerlijke benoemingsrechten.³³ Pas in 1795 zouden de door hun aangewezen zijlrechters en scheppers plaatsmaken voor door de ingelanden gekozen volmachten. Dit was trouwens slechts tijdelijk, daar Willem I de heerlijke rechten in 1822 weer herstelde.

Veel van de registers van grastallen zijn vervaardigd in het voorjaar van 1755. In tegenstelling tot de meeste oudere kohieren bevatten ze niet alleen de namen van de gebruikers van land in bekleemrechtelijke zin, maar eveneens de namen van eigenaren. De bij de Hoge Justitiekamer ingeleverde registers van grastallen zijn bijeengebracht in een drietal archiefnummers.³⁴ Een tweetal registers is echter afgedwaald en zit verscholen tussen andere stukken.³⁵ In de praktijk bleken niet alle registers in 1755 verzonden te zijn. Enkele lijsten zijn uit de periode november-december 1756.³⁶

In de jaren na 1755 bleef de Hoge Justitiekamer de diverse zijlvesten controleren. Dat resulteerde in de verzending van de jaarlijkse rekeningen. Vooral in de eerste jaren na 1755 gingen deze rekeningen vergezeld van de kohieren van het betaalde zijlschot. In deze kohieren werd meestal alleen de betalingsplichtige gebruiker en de omvang van het grondgebruik vermeld, maar niet de eigenaar. Ten dele zijn ze in het archief apart gelegd, maar vele kohieren zitten verscholen tussen de jaarlijks op te sturen rekeningen van de zijlvesten.³⁷

Voor de tweede helft van de achttiende eeuw zijn er veel meer zijlschotregisters bewaard in de archieven van zijlvesten en dijkrechten. Voor het grote Zijlvest der Drie Delfzijen is er een vrijwel volledige reeks, doorlopend van 1777 tot 1871, zodat hier koppeling met negentiende-eeuwse bronnen geen enkel probleem oplevert.³⁸ Voor het Oterdummerzijlvest (waarvan in de jaren 1755-1756 geen register met eigenaren en gebruikers aanwezig is in het archief van de Hoge Justitiekamer) zijn er kohieren over de jaren 1757 tot 1840 (met hiaten).³⁹ Omvangrijke verzamelingen kohieren voor losse jaren zijn aanwezig voor het Winsumer en Schaphalsterzijlvest (1793-1794), voor het Wetsingerzijlvest (1796 en 1802), voor het Nijesloterzijlvest (1759, 1762, 1765, 1766), voor het Aduarderzijlvest (1798), voor het Dorpsterzijlvest (1756-1757), voor de Oosterstadshamrik (1781, 1792-1793, 1804, 1807-1810) en voor het Scharmerzijlvest (1755 en 1775).⁴⁰

In de archieven van de zijlvesten en van de Hoge Justitiekamer bevindt zich ook nog een aantal kohieren die niet het zijlschot in de eden betreffen, maar een aparte heffing voor een welomschreven uitgave, zoals het onderhoud van een bepaalde brug, waarbij ingelanden van delen van diverse zijl-eden betalingsplichtig waren.⁴¹

Dijkrollen

De situatie is in veel opzichten vergelijkbaar met de zijlschotregisters. Dijkrollen zijn echter alleen beschikbaar voor gebieden die grensden aan zee of aan het Reitdiep, de toenmalige verbinding van de stad Groningen met open zee. Wel zijn meer oude dijkrollen bewaard gebleven in de archieven van de dijkrechten. Daarbij zamelde de Hoge Justitiekamer in de jaren rond 1755 niet alleen de nieuwe, maar ook veel oude dijkrollen in. Dit gebeurde in het kader van de verzending van de hierna nog te behandelen registers van schouwbare objecten.

In de meeste dijkrollen wordt de dijk in stukken (panden) verdeeld, waarbij vermeld wordt wie verantwoordelijk is voor het onderhoud van dat dijkpand. De omvang van het stuk te onderhouden dijk hield verband met de hoeveelheid land die beschermd werd. Omdat niet ieder deel van de dijk even makkelijk te onderhouden viel en uit het oogpunt van risicospreiding, waren er zeer veel panden en moest elke gebruiker zeer verschillende stukken dijk onderhouden, naar rato van het landbezit. In de dijkrollen worden veelal zowel eigenaren als gebruikers vermeld, met de hoeveelheid land die zij bezaten of gebruikten. Bijlage A geeft een overzicht van mij bekende bewaard gebleven dijkrollen. Daar wordt ook aangegeven welke leggers van onderhoudsplichtigen van dijken met veranderingen in de loop der tijd bewaard zijn gebleven.

Registers van schouwbare objecten

Bij de hervormingen van de zijlvesten in de jaren vijftig waren ook schouwregisters opgevraagd, in het bijzonder in een publicatie van 27 december 1754 van de gecommitteerden tot de zijlvesten en dijkrechten. Deze veelal nieuw opgestelde schouwregisters zouden in het vervolg

openbaar zijn, ter vermindering van willekeur.⁴² De eerste ingeleverde schouwregisters waren echter tamelijk summier. Niet alle te onderhouden objecten en onderhoudsplichtigen werden er afzonderlijk in genoemd en er werden diverse klachten ingediend door de ingelanden. Daarom werden er, ter voldoening van een resolutie van 25 februari 1757, nieuwe en veel uitgebreidere registers van schouwbare objecten gezonden. Dit gebeurde niet alleen door de zijlvesten en dijkrechten, maar ook door vele plaatselijke gerechten, volmachten van kerspelen en dergelijke. Deze schouwden naast vrij veel wegen eveneens bepaalde, over het algemeen publiek minder belangrijke objecten. De inhoud en kwaliteit van de diverse ingeleverde registers is wisselend, gezien de discussie die er bestond over wat wel en niet schouwbaar was.

Aangezien er veel wijzigingen plaatsvonden in de namen van onderhoudsplichtigen, vroeg de Hoge Justitiekamer bij resolutie van 8 oktober 1767 nieuwe registers van schouwbare objecten op.⁴³ Deze zijn vergelijkbaar met die uit 1757, hoewel de verzameling minder volledig is. Op 25 mei 1783 vaardigde prins Willem V een nieuw reglement op de zijlvesten uit. Daarbij werd onder meer verordonneerd dat nieuwe schouwregisters volgens een vast model opgemaakt moesten worden en gezonden naar de Hoge Justitiekamer. Veel navolging lijkt dit reglement niet te hebben gehad. Wel zijn er voor Hunsingo vrij veel registers uit de jaren 1782-1783. Schouwregisters uit die jaren uit Fivelingo zijn zeldzamer, terwijl ze voor het Westerkwartier geheel ontbreken. Mogelijk hangt dit mede samen met het verzet van de jonkers tegen dit reglement.

In het archief van de Hoge Justitiekamer zijn vooral uit 1754 en 1757 een grote hoeveelheid schouwregisters bewaard; uit 1767 wat minder en nog weer minder uit 1783. In enkele gevallen gaan deze lijsten gepaard met oudere aantekeningen van objecten en onderhoudsplichtigen, die teruggaan tot de tweede helft van de zeventiende eeuw. Oudere schouwregisters zijn verder maar in beperkte mate aanwezig in de waterschapsarchieven.⁴⁴ Meer fragmentarische gegevens over onderhoudsplichtigen van schouwbare objecten zijn daarin wel te vinden, zoals over de betaling van de boeten. Het materiaal uit de tweede helft van de achttiende eeuw over de schouw in de waterschapsarchieven is voor het overgrote deel identiek aan dat in het archief van de Hoge Justitiekamer. In de archieven van de andere tot de schouw gerechtigde organisaties, de kerspelen en de redgers (die zowel de functie van rechter als notaris vervulden), is maar weinig te vinden over de schouw.⁴⁵

De registers van schouwbare objecten zijn dus voornamelijk opgemaakt in het kader van de reorganisatie van het waterschapswezen in de Ommelanden. Ze ontbreken daarom voor de tweede helft van de achttiende eeuw voor het Oldambt, dat als stadsjurisdictie onder het gezag van Burgemeesteren en Raad van de stad Groningen viel. Wel zijn er een tweetal veel recentere registers over uit de jaren 1822 en 1833 in het archief van het Termunterzijlvest aanwezig.⁴⁶

3 VISUELE KENNISMAKING

De zijlschotkohieren geven per zijl-eed of schepperij de namen van de gebruikers en de hoeveelheid land in plaatselijke maat (grazen, jukken, akkers, deimten en pondematen).⁴⁷ De registers van grastallen uit 1755 en 1756 vermelden daarnaast de eigenaren. Bij de volgorde in het register kan in beperkte mate rekening zijn gehouden met de ligging van de landerijen.⁴⁸

- 1 Register der landerijen onder de schepperij Innersdijk gehorig, Wijkster of Laanster Eed, met zijn elf Zijlweren uit 1755 (tegenwoordig gelegen in de gemeente Bedum).
- 2 Deel van de 'dijkrolle van 't Cloosterbuider Hammerik', d.d. 4 mei 1767. Hierin is in tegenstelling tot andere dijkrollen niet bij iedere gebruiker en eigenaar de omvang van het land genoteerd. De omvang van de dijkpanden wisselt vermoedelijk steeds naar gelang de omvang van dat landgebruik. De dijkrollen vermelden in volgorde van de dijkpanden de grootte van ieder dijkpand, de naam van de onderhoudsplichtige en veelal ook de omvang van diens landgebruik en de naam van de landeigenaar. De relatie tussen het dijkpand en de precieze plaats van het stuk land is niet altijd duidelijk.
- 3 Eerste bladzijde van het 'register van het schouwbare wegens die schepperie van Westerembden'. Het betreft hier het schouwregister van enige wegen van 1757. De registers van schouwbare objecten vermelden behalve deze objecten in logische geografische volgorde de namen van de onderhoudsplichtigen. De plaatsbepalingen in het register zijn tamelijk summier, terwijl indicaties voor afstanden en oppervlaktes bijna altijd ontbreken.

Register der Landderijen onder die Schepperie Van Anaswijk -gehorig

Wijkster of Laanster Eed met zijn Elf Lijfsweren

Eijgenaars	Meyers	Grafen
Selph	Sijt Peters en Jan Peters	10
Selph	Eme Roelf	50
De Ker van Niencort	Monke Riids Wed:	50
De Lijfgen Van Merriën Druiman	Ceke Jans Wed:	120
De Dohende H Kremer in gte	Flomme Sijweds	40
De He F Edelkking	Flarm Sijwerts	75
De Merriën Van Middell (Nijm 64)	Monke Jans	95
De He Capit: Segterman (29)	Jan Peters Sniek	100
De Ommelanden	Dijf Seger verlaart 34 grite wel gals maan naar vinding 2 grite Min in des gun reden mitende	
De Merriën van Holvinda	Sijmen Halp	40
Pieter Cornellis	Roelf Brechts	47
De Kerke van Deddon (24)	Pieter Abels	50
De Kerke van Keerdsvalde (20)		
De Proventie	Gulgijn Lammers	19
De Proventie	Jm Riids	10
De Trell plant et fons	Flaas Gverts	- 6
Pieter Cornellis et fons	Pieter Pieters	- 6
De Dohende H Kremer in gte	Pieter Hendriks	- 6
De Lijfgen van Roelf Jacobs	Cyolt Sijmens	- 6
Deer Straat Gasthuus	Riender Jacobs Kinder	- 3
Van Harmensen in gte	Jacob Clapen	17
Lijfgen Van Roelf Jacobs	Flarm Jacobs	56 1/2
		<hr/> 120 1/2

1 Register der landerijen.

persoon de nieuwe in plaats gekomen
is. Actum den 12 Novemb^r 1760

(was getekent)

H. Cleveringa
Hoe lang Dykrijtus

Deze Rolle eijten nadien niet in ipse
sita van de metinge eenige onschon-
heder hebben opgedaan, welke niet als
door andere Rechte Dykrollen kunnen wor-
den opgelost, is in een verze provisioneel
gemaakt, op dat de schoonwinge sijn
voortgangken hebben, en niet illuair
sen sijn, en is de metinge dus toe gegaan,
dat de schoonwinge soe wel na de tot-
kier toe vigerende Dykrolle, als de-
se nieuwe kan geschieden, op dat nie-
mant in sijn recht door desen sen we-
den benadeelt worden, daer jeder in sijn
rechten gelaten ten petitoir Actum
et supra (was get.)

H. Cleveringa Dykrijtus

De Eijenaars en gebruikers synde die ge-
winge a dato den 4 May 1767 of gewest sijn
en sijn

Volgen
enke welke bij de jongst gekhandene schon-
of niet als ken hebben laten aantekenen.

2
Deel van de
'dijkrolle van
't Cloosterbuider
Hammerik',
d.d. 4 mei 1767.

- N° 1 Eijenaars
- 1 Jacob Engberts Schiermanhoeg
- 2 N° 2 Staghonwen
- α De N^o van weke wegen 5 duk
- 3 α Velting wegen 9 duk
- β Symon Driewiers en Conz
- 4 Theod. van Beveren predicaant te Utrecht
- 5 Symon Driewiers en Conz
- 6 α Ipe Munting en
- β Velting
- 7 α Ipe Munting en
- β Velting
- 8 Symon Driewiers en Conz
- 9 Van Derks mander en Alloit Onny
- α De Heer van weke
- β Heer van weke
- 10 α Pieter Smes
- β Geertuda en gracht h. s. J. van V. Barckenborg
- γ Symon Driewiers en Conz
- 11 De Heer Staghonwen
- 12 De kerke Altran
- 13 De Heer van Fedema
- 14 De Heer Staghonwen
- 15 Theod. van Beveren predicaant te Utrecht
- 16 Symon

- N° 1 gebruikers
- 1 Dyke Doewes - 3 = 14 =
- 2 Theod. Pieterij - 1 = 6 =
- 3 α Theod. van weke en
- β Berent Egberts en Conz - 3 = : =
- 4 Nijsen Cornelis - : = 10 =
- 5 Berent Egberts - 1 = 6 =
- 6 α Ipe Munting en
- β Theod. Pieterij en gracht Barckenborg - 13 =
- α Ipe Munting
- 7 Berent Egberts en gracht Barckenborg : = 6 =
- 8 Berent Egberts - : = 12 =
- 9 Theod. Pieterij
- α Berent Egberts en gracht Barckenborg - 2 = : =
- β Pieter Smes
- 10 α Pieter Smes - 6
- β Berent Egberts - 2
- γ Berent Egberts - 1
- 11 Theod. Pieterij - : = 8 =
- 12 Gerrit Schraader - 2 = 8 =
- 13 Geert Smes - 2 = 8 =
- 14 Theod. Pieterij - : = 10 =
- 15 Nijsen Cornelis - 1 = 1 =
- 16 Berent

Register van het Schouwbaare. Wegens s. s.
 Die Schepperie van Wester Embden

Als volgt.

Die Weg in 't Oost op Van. Delle af na Wester Embden.

Noort.	West.
Wibbe Michiels	Jan Cornelis
Eppe Sijmens	adidem
Jan Cornelis	adidem
Sijger Roelofs	Jan Harms
Eppe Sijmens	adidem
Tonnis Pieters	Tonnis Pieters
adidem	Eppe Sijmens
Ebel Lúirts	adidem
adidem	Ebel Lúirts
adidem	Jacob Roelofs
adidem	Ebel Lúirts
adidem	Jan Sijts Wedz
Jan Sijts Wedz	adidem

Van de pomp in het Noort op, na Treerk Tonnisplaats en verder.

Oost.	West.
Ebel Lúirts	Ebel Lúirts
Jacob Roelofs	Jacob Roelofs
Treerk Tonnis	adidem
Pieter Roelofs	adidem
adidem	Jan Sijts Wedz
adidem	Pieter Roelofs

Van het Maarnliet af na Wester Embden

Oost.	West.
Tamme Derks Wedz	Tamme Derks Wedz
adidem	Jacob Sijmens
Jan Rienders Wedz	Tonnis Cla Sen
adidem	Jan Rienders Wedz
Pieter Tjaarts	adidem

3
 Eerste bladzijde van het 'register van het schouwbaare wegens die schepperie van Westerembden'.

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

Problematisch voor de registers van grastallen van 1755 is het ontbreken van gegevens voor het overgrote deel van het Oldambt, de Veenkoloniën en Westerwolde. De registers van de Oldambtster waterschappen het Termunterzijlvest en het Tienkarspelenzijlvest zijn in 1755 niet opgevraagd, omdat deze niet tot de Ommelanden behoorden, maar onder de stad ressorteerden. Dat gold ook voor het Oterdummerzijlvest, gelegen op de grens van Oldambt en Ommelanden. Voor de rest van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw zijn er slechts fragmentarisch gegevens over het gebruik van zijlschotplichtige landerijen op individueel niveau beschikbaar. Voor het ene jaar is er een kohier van de ene schepperij en voor het andere jaar is er weer een kohier voor een ander dijkrecht. Deze afzonderlijke kohieren zijn dus in eerste instantie minder geschikt voor onderzoek op provinciaal niveau, maar kunnen wel bruikbaar zijn voor regionaal en lokaal onderzoek, in het bijzonder in de achttiende eeuw.

De dijkrollen bieden meer mogelijkheden tot reconstructie van de bezitsverhoudingen vóór 1750, maar zij beslaan slechts een deel van de kust van de provincie. De aangeslibde landen buiten de dijken die wel geschikt waren voor de landbouw, ontbreken natuurlijk in de rollen. Maar in het bijzonder bij de dijkrechten van de diverse zeventiende-eeuwse kadijken zijn ook de grazen van de binnendijkse landen van een kerspel niet opgenomen. Deze hoefden namelijk niet te zorgen voor het onderhoud van de kadijk, maar van de oude dijk. Lastig is dat in de dijkrollen eenzelfde stuk land vaak diverse keren voorkomt. Dit kwam omdat een gebruiker van een stuk land bijna altijd meerdere dijkpanden moest onderhouden. Een voordeel is echter dat de dijkpanden in de dijkrol genummerd zijn. Dit maakt het eenvoudig de geschiedenis van een bepaald stuk grond in verschillende dijkrollen door de tijd heen te volgen. Omdat boeren niet per se het aanpalende stuk dijk hoefden te onderhouden, bieden de dijkrollen vaak niet zoveel inzicht in de precieze plaats van de onderhoudsplichtige landerijen.

De volledigheid van het aantal grazen in 1755, en daarmee vermoedelijk ook in de andere jaren, is kwestieus. In ieder geval is er veel ophef over de in dat jaar opgegeven zijlschotplichtige grazen.⁴⁹ Die zouden onvolledig zijn, daar de totale aantallen grazen in diverse schepperijen niet altijd overeenkomen met de werkelijke aantallen grazen. Daarbij is in de registers van 1755 regelmatig sprake van vrije grazen en afwijkingen van het aantal verpondingsplichtige grazen. Vergelijking van het totale aantal opgegeven grazen in 1755 met de grazen volgens de verponding van 1721 maakt duidelijk dat een deel van de landbouwgrond inderdaad ont-

brak in die lijsten. In het algemeen waren de opgaven in de kleigebieden zo'n 5 procent lager. Voor het gebied rond Zuidhorn, Slochteren, Bierum en 't Zandt en in het zuidelijk Westerkwartier is het verschil echter veel groter. Vermoedelijk hingen deze verschillen ten dele samen met het niet schotplichtig zijn van buitendijkse landerijen en met gronden van mindere kwaliteit.⁵⁰ Mogelijk ontbreekt ook een enkel register, zoals in ieder geval dat van Zuid- en Noordhorn, van de pompelanden onder Den Ham, van het dijkrecht van de kadijk van de Vierburen en van de kadijk van 't Zandt. Van deze laatste twee bestaan echter wel dijkrollen uit deze periode.⁵¹

De afwaterende zijlvesten sluiten elkaar wat betreft het gebied logischerwijs uit. Onhandig is de overlap tussen de gebieden van zijlvesten en dijkrechten. Dit gold in het Humsterland voor de gebieden van het Homsterzijlvest, het Saaksummerzijlvest en het Dijkrecht van Humsterland. Ook het gebied van het dijkrecht van Farmsum viel ten dele samen met het Farmsummerzijlvest.

De opgave van de hoeveelheden grond per onderdeel van een zijlvest (zijl-eed) of van een schepperij, en niet per kerspel, bemoeilijken het gebruik van de bron. Veel grenzen van zijl-eden kwamen helemaal niet overeen met kerspelgrenzen en vertoonden een nogal grillig karakter. Op de door Siemens gemaakte kaarten is de ligging van de diverse zijl-eden wel goed na te gaan.⁵² De afwijkende gebiedsindeling in een groot deel van de zijlschotregisters maakt het desondanks moeilijk de gegevens daarin te combineren met die uit andere bronnen.

De schouwregisters geven geheel eigen problemen. Er worden doorgaans vrij veel namen van aanpalende gebruikers vermeld. Verdere informatie ontbreekt echter geheel, zodat het niet duidelijk is of het bijvoorbeeld gaat om de gebruiker van een huis of de gebruiker van grond. Om de betekenis van de vermelde namen goed te kunnen duiden is ondersteunend kaartmateriaal, bijvoorbeeld uit het negentiende-eeuwse kadaaster nodig. Ook het aanwezige pre-kadastrale kaartmateriaal en achttiende-eeuwse detailkaarten kunnen daarbij behulpzaam zijn.⁵³ Op die manier kunnen betrekkelijk eenvoudig de midden achttiende-eeuwse gebruikers van latere kadastrale percelen worden opgespoord. Daarbij kan de aanwezigheid van diverse geografische aanduidingen en de vermelding van pompen en dergelijke in de registers goed van pas komen.

De kwantitatieve verwerking van de genoemde personen in een bepaald register biedt ook veel inzicht. Mensen met veel grond komen vaak voor, diegenen die alleen een huis hebben maar één of twee keer. Schouwregisters bieden al met al veel kwantitatieve, enigszins vage, informatie. Toch kan men met deze bron, beter dan met de hoger genoemde bronnen, de plaats van de grond en de huizen van bepaalde gebruikers geografisch duiden. Daarbij is het de enige betrekkelijk systematische bron die informatie biedt over de bewoners van huizen. Door het naast elkaar leggen van de registers van 1757, 1767 en 1783 (en ten dele ook 1754) kan via de volgorde van de namen het gebruik van een bepaald stuk grond of een bepaald huis gemakkelijk gedurende een periode van vijftig jaar gevolgd worden.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

De opgave in de zijlschotregisters en dijkrollen kan vergeleken worden met de opgave in andere bronnen. In het bijzonder de grastallen van 1755 lenen zich goed voor een vergelijking met de verpondingsregisters van 1721.⁵⁴ Dit is te meer zo omdat in een deel van de kerspelen in 1721 ook de zijlschotplichtige en dijkplichtige hoeveelheden land zijn opgegeven. Een probleem is wel het grote tijdsverschil van vierendertig jaar. De aantallen opgegeven grazen kunnen daarnaast in bepaalde gevallen vergeleken worden met de opgaven volgens koopcontracten, boedelscheidingen en oude inventarissen.⁵⁵ Ook kan men soms een vergelijking maken met de opgaven van verhuurde grazen volgens bewaard gebleven staatboeken.⁵⁶

De koppeling met de kohieren van de grondbelasting in de negentiende eeuw en met de kadastrale bronnen is minder eenvoudig. In de waterschapsarchieven bevinden zich wel enige kohieren van het zijlschot voor de eerste helft van de negentiende eeuw, en in sommige gevallen wordt daarin zelfs al een relatie gelegd met de kadastrale nummers. Voor het grootste deel van het gebied zijn zulke kohieren er echter niet. Alleen door een tijdrovend onderzoek in koopcontracten en andere bronnen kan dit verband gelegd worden. Gezien het aanwezige archiefmateriaal is dit voor de registers van grastallen van 1755 in principe mogelijk. Voor oudere kohieren is dit moeilijker, omdat bronnen als koopakten en dergelijke niet systematisch bewaard zijn in de Ommelanden vóór 1750.

De registers van schouwbare objecten van 1757 kunnen, indien gecombineerd met de registers van grastallen van 1755, duidelijk maken welk deel van de bevolking land in gebruik had. Daarbij kan zo aan de hand van de gebruiker inzicht verkregen worden in de plaats waar bij benadering de opgegeven grastallen lagen. Daarbij is natuurlijk wel goed achttiende-eeuws of kadastraal kaartmateriaal nodig. Een koppeling met de negentiende-eeuwse kadastrale nummers wordt vergemakkelijkt door de aanwezigheid van negentiende-eeuwse leggers in het Provinciaal archief. Vanaf 1855 zijn deze er voor de wegen en vanaf 1885 voor de overige schouwbare objecten.⁵⁷ Deze leggers geven per burgerlijke gemeente naast het te onderhouden object, de naam van de onderhoudsplichtige en de kadastrale nummers van het stuk land waar de onderhoudsplicht op rust. Ze kunnen ook dienen voor de vaststelling van de precieze plaats van het grondbezit, vermeld in diverse dijkrollen, want voor de dijken wordt dezelfde informatie gegeven.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

In grote lijnen zijn de gebruiksmogelijkheden van de zijlschotregisters en de dijkrollen vergelijkbaar met die van de verpondingskohieren. Ze geven inzicht in de verdeling van het grondgebruik en in 1755 ook in de

grondeigendom in een bepaald gebied. Voor de kleigebieden is daartoe door mij een belangrijk deel van de registers in de computer ingevoerd in een databaseprogramma. De resultaten van deze exercitie zijn onder meer gepubliceerd in mijn proefschrift *Voor een handvol stuivers*.⁵⁸ Door vergelijking door de tijd heen of in combinatie met andere bronnen kunnen eveneens ontwikkelingen in de gebruiks- en eigendomsverhoudingen geschetst worden. Op het niveau van het zijlvest, schepperij of dijkrecht zijn voor enkele gebieden vergelijkingen mogelijk over een vrij lange periode vanaf het midden van de zestiende eeuw.

Ook kunnen de zijlshotregisters en dijkrollen gebruikt worden bij de reconstructie van de bewoners- en eigendoms geschiedenis van een bepaald stuk grond, zoals veelvuldig gebeurd is in de Groningse boerderijenboeken.⁵⁹ Tevens kunnen ze dienstig zijn bij naamkundig en genealogisch onderzoek. Voor lokaal en regionaal-historisch onderzoek zijn ze geschikt als uitgangspunt voor het maken van een sociale structuur.⁶⁰ Voor verdere details wordt naar het broncommentaar over de verpondingsregisters verwezen in deze bundel.

De registers van schouwbare objecten vormen, indien systematisch bewerkt, één van de weinige bronnen die het mogelijk maken om de hoofden van huisgezinnen (alleen hoofdbewoners) in de Ommelanden in de achttiende eeuw te reconstrueren. Dit komt omdat er zo weinig lijsten over zijn waar de bewoners van huizen vermeld staan, waardoor niet-boeren veelal aan het oog onttrokken worden. Voor verdere historisch interessante uitspraken, bijvoorbeeld ter verkrijging van informatie over beroepen, is combinatie met andere bronnen nodig. Voor de reconstructie van de dorpsbevolking kan ook gedacht worden aan de combinatie met doop- en trouwboeken. Wel zijn incidenteel kaarten en schetsen overgeleverd met daarop de dijkplichtige gebruiker, bijvoorbeeld van het tussendijkse land van Saaxumhuizen en Den Andel rond 1727.⁶¹

Indien zorgvuldig bewerkt zijn de registers van schouwbare objecten ook een unieke bron voor de ligging van wegen en de plaats van bruggen, dammen en pompen en dergelijke in de achttiende eeuw. Ook kunnen ze inzicht bieden in de plaatsen van bebouwing rond het midden van de achttiende eeuw, toen de bevolking nog beduidend minder omvangrijk was dan bij de opmaak van het kadaster rond 1830. Tot nu toe zijn de Groningse registers van schouwbare objecten nauwelijks gebruikt in historisch onderzoek, voornamelijk ten gevolge van de onbekendheid met het bestaan van deze bron. Hetzelfde geldt trouwens, maar dan in mindere mate, ook voor de zijlshotkohieren en de dijkrollen.

NOTEN

- * Met dank aan R.H. Alma voor adviezen en uitgebreide aanvullingen betreffende de periode voor 1594 en aan M. Schroor voor commentaar.
- 1 B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974) 7-8.
 - 2 Siemens, *Dijkrechten*, 54.
 - 3 M. Schroor, *Wotter; Waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen 1850-1995* (Groningen 1995) 28-33.
 - 4 C. Tromp, *De Groningse kerspelarchieven* (Groningen 1982) 11-13, 23-25.
 - 5 Siemens, *Dijkrechten*, 12.
 - 6 C.C. Geertsema, *De zijlvestenijen in de Groninger Ommelanden* (Groningen 1879) 5-7.
 - 7 Zie het broncommentaar over de protocollen van verzegelingen in deze bundel.
 - 8 A.L. Hempenius en C. Tromp, *Inventaris van archieven van zijlvesten en dijkrechten* (Groningen 1994) 5.
 - 9 Geertsema, *De zijlvestenijen*, 12-14, 21.
 - 10 Zie het broncommentaar over de protocollen van verzegelingen in deze bundel. Daarbij zijn vele gegevens over de eigenaren van zijlrechten te vinden in Groningen, Rijksarchief (RA), Archief van de Hoge Justitiëkamer (AHJ), inv. nrs. 2499, 2502.
 - 11 H. Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel 1600-1800* (Groningen 1981) 68-70, 74-76, 400-404; Geertsema, *De zijlvestenijen*, 22.
 - 12 Geertsema, *De zijlvestenijen*, 20, 23-30.
 - 13 Zie daarvoor P. Brood, *Het oude Groninger recht in hoofdlijnen* (Groningen 1999) 6-9, 23-26.
 - 14 Schroor, *Wotter*, 44.
 - 15 J.A. Feith, *Catalogus der Inventarissen van de Archieven der voormalige zijlvestenijen en dijkrechten in de provincie Groningen, meerendeels gedeponneerd in het Rijksarchief te Groningen* (Groningen 1901) 3.
 - 16 N.G. Addens, *Het Tien Karspelenzijlvest tot zijn reglementering* (Groningen 1963) 7-15.
 - 17 Siemens, *Dijkrechten*, 33-34.
 - 18 Deze streken omvatten samen zo'n 1.000 ha vruchtbare grond in diverse buurtschappen. Zijlschotkohieren zijn beschikbaar voor de jaren 1687 (deels), 1756, 1757, 1759, 1762, 1765, 1766 (Groningen, RA, Archief Nijesloterzijlvest, inv. nr. 9; *ibidem*, AHJ, inv. nrs. 2553-2554).
 - 19 Feith, *Catalogus*, algemene inleiding; C.C. Geertsema, *De Zeeweringen, Waterschappen en Polders in de provincie Groningen* (Groningen 1910) 90-96.
 - 20 Hempenius en Tromp, *Inventaris*, 3. Zie ook J. Sijpkens, *Bijdrage tot de geschiedenis van de waterstaatstoestanden van Westerwolde* (Groningen 1924).
 - 21 W.J. Formsma, *De archieven van de Hoge Justitiëkamer in Groningen en andere gewestelijke rechterlijke instellingen tot 1811* (z.j., z.pl.) 11-12; Feenstra, *De bloeitijd*,

- 75; Hempenius en Tromp, *Inventaris*, 5-6; Geertsema, *De zijlvestenijen*, 31-34, 40-43; W.J. Wieringa, *Het Aduarder Zijlvest in het Ommelander waterschapswezen* (Groningen 1946) 193-223.
- 22 Groningen, RA, Handschriften in f, inv. nr. 13b; Groningen, Universiteitsbibliotheek, Handschriften, inv. nrs. PE 75, 321, 325; Groningen, GA, Handschriften in 8°, inv. nr. 5 (hierin ook Kolham ca. 1470). Tot en met 1460 gepubliceerd in R. Alma en O. Vries, 'Summa agrorum in Slochtra; Een gedeeltelijk Oudfriese tekst uit de Ommelanden', *Us wurk, tydskrift foar frisistyk* 39 (1990) 1-48. Hempenius en Tromp, *Inventaris*, 110-111.
- 23 R.H. Alma, 'Landeigenaars in Termunterzijlvest (ca. 1520)', *Gruoninga* 43 (1998) 177. Bronnen: Groningen, RA, Handschriften in folio, inv. nr. 13b, p. 790-792, ook in Groningen, RA, AHJ, inv. nr. 2328; Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Dijkrecht Pieterburen, Westernieland en Wierhuizen, inv. nr. 18.
- 24 Hiervan zijn diverse afschriften, o.a. Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Winsumer en Schaphalsterzijlvest, inv. nr. 1. Zie Hempenius en Tromp, *Inventaris*, 549-552.
- 25 Groningen, RA, Archief Termunterzijlvest, inv. nr. 98 (Gepubliceerd in Alma, 'Landeigenaars' 179-180). Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Wetsingerzijlvest, inv. nr. 1. Groningen, RA, Handschriften in 4°, inv. nr. 5.
- 26 Groningen, RA, Archief Aduarderzijlvest, inv. nrs. 71-72; Ibidem, Handschriften in F°, inv. nr. 13b.
- 27 Geertsema, *De zijlvestenijen*, 12, 14.
- 28 Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Winsumer en Schaphalsterzijlvest, inv. nr. 381; Groningen, RA, Kerspelarchief Zuidbroek, inv. nr. 2.
- 29 Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Winsumer en Schaphalsterzijlvest, inv. nr. 388; Ibidem, Archief Schouwerzijlvest, inv. nrs. 56, 58; Ibidem, Archief Houwerzijlvest, inv. nr. 19. Groningen, RA, Archief Zijlvest der Drie Delfzijlen, inv. nr. 364; Ibidem, Kerspelarchief Bellingwolde, inv. nr. 15.
- 30 Ibidem, Archief Farmsummerzijlvest, inv. nrs. 33-35, 42. Aanvullingen zijn nog te vinden in Ibidem, AHJ, inv. nrs. 2375-2377, 2381, 2394. Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Dijkrecht Kadijk van Warffum en Bredde, inv. nr. 2. Groningen, RA, Archief Dijkrecht Oosterwiltwerd, inv. nr. 20. Zie ook Ibidem, AHJ, inv. nr. 2375.
- 31 Geertsema, *De zijlvestenijen*, 35-38.
- 32 J. de Bruijn, *Plakkaten van Stad en Lande; Overzicht van Groningse rechtsvoor-schriften in de periode 1594-1795*. *Historia Agriculturae XIV* (Groningen 1983) 276; Geertsema, *De zijlvestenijen*, 38-39.
- 33 Geertsema, *De zijlvestenijen*, 40-59.
- 34 Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2420, 2493, 2554.
- 35 Dat geldt voor de buitendijkslanden van Uithuizermeeden (Ibidem, AHJ, inv. nr. 2491), en voor het Wetsingerzijlvest (Ibidem, inv. nr. 2490).
- 36 Het betreft de kadijk van Uithuizen, de kadijk van Den Andel, het dijkrecht van Pieterburen e.o., het dijkrecht van Schilligeham, het dijkrecht van de Rui-gewaard, Visvliet, Lutjegast en Grijskerk onder Munnekezijlvest, het Kommerzijlvest, en Luetingewolde en Roderwolde onder het Nijesloterzijlvest.

- 37 De belangrijkste verzamelingen van deze kohieren zijn van het Winsumer en Schaphalsterzijlvest (1757, deels: 1756, 1758 en 1759), het Schouwerzijlvest (1757), het Houwerzijlvest (1756), het Dijkrecht van Wierum, en de Hoge en Lage Paddepoel (1756), het Wetsingerzijlvest (1757), het Homsterzijlvest (1759, 1776), het Dijkrecht Pieterburen e.o. (1780), het Aduarderzijlvest (1754), het Dijkrecht van Uitwierde (1756), het Dorpsterzijlvest (deels: 1758-1759, 1776 en 1780), het Slochterzijlvest (1780), het Scharmerzijlvest (deels: 1765-1767, 1780), de schepperij van Holwierde en Marsum (1759 en deels: 1783 en 1792) en het Woldzijlvest (1759). Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2374, 2376-2377, 2383, 2394, 2409, 2420, 2427, 2434-2435, 2458, 2493, 2512, 2554, 2563.
- 38 Ibidem, Archief Zijlvest der Drie Delfzijlen, inv. nrs. 119-260.
- 39 Ibidem, Archief Oterdummerzijlvest, inv. nr. 23. Aanvullingen zijn te vinden in Ibidem, AHJ, inv. nrs. 2375-2377, 2394.
- 40 Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Winsumer en Schaphalsterzijlvest, inv. nrs. 313, 326-327, 364-365, 441, 456, 508, 567-568, 560, 621, 640, 645; Ibidem, Archief Wetsingerzijlvest, inv. nrs. 4, 5; Groningen, RA, Archief Nijesloterzijlvest, inv. nr. 9; Ibidem, Archief Aduarderzijlvest, inv. nrs. 83-93; Ibidem, Archief Zijlvest der Drie Delfzijlen, inv. nrs. 320, 512, 552.
- 41 Onder andere. Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Winsumer en Schaphalsterzijlvest, inv. nrs. 454, 470, 475, 485, 501, 521, 530, 531, 590, 602, 627, 633, 636. Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2376-2378, 2493.
- 42 Wieringa, *Het Aduarder Zijlvest*, 219-224.
- 43 Wieringa, *Het Aduarder Zijlvest*, 225-230.
- 44 Zie Hempenius en Tromp, *Inventaris*, passim. Bijvoorbeeld; Archief Noorderzijlvest te Onderdendam, Archief Winsumer en Schaphalsterzijlvest, inv. nr. 447. Drie Delfzijlen, inv. nrs. 346, 352, 382, 384, 414, 429, 453-454, 456 etc.
- 45 Groningen, RA, Kerspelarchief Middelbert, inv. nr. 1; Ibidem, Kerspelarchief Uithuizen, inv. nr. 12; Ibidem, Kerspelarchief Winschoten, inv. nrs. 3-4, 17-26.
- 46 Ibidem, Archief Termunterzijlvest, inv. nrs. 222-223.
- 47 Voor omrekening zie P.R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910* (Wageningen 1991) 497-502.
- 48 Dit blijkt in ieder geval enigszins het geval te zijn in Kloosterburen en Holwierde.
- 49 Zie het rekest van 9-7-1756 (Groningen, RA, AHJ, inv. nr. 1420 en 2493). Vergelijk ook P.J. van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems 1* ('s-Gravenhage 1939) 95-96.
- 50 R.F.J. Paping, *Voor een handvol stuivers; Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei* (Groningen 1995) 317.
- 51 Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2373, 2418, 2433.
- 52 B.W. Siemens, *Dijkrechten*, kaarten nr. 4 (de zijlvesten van 1500 tot 1848); nr. 8 (Winsumer en Schaphalsterzijlvest); nr. 9 (Houwerzijlvest en Schouwerzijlvest). Zie ook de kaarten in J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen en Batavia 1939).
- 53 M. Schroor, *De Atlas der Provincielanden van Groningen (1722-1726)* (Groningen 1996); M. Schroor, *De Atlas der Stadslanden van Groningen (1724-1729)* (Groningen 1997).

- 54 Zie het broncommentaar over de Groningse verpondingsregisters in deze bundel.
- 55 Zie het broncommentaar over de protocollen van verzegelingen in deze bundel.
- 56 Zie het broncommentaar over de provinciale rekeningen van de voormalige kloosterlanderijen in deze bundel.
- 57 Groningen, RA, Provinciaal Archief, inv. nrs. B V en B VI.
- 58 Paping, *Voor een handvol stuivers*, 71-74, 183-185, 317-319.
- 59 Zie Bijlage B bij het broncommentaar over de protocollen van verzegelingen voor een overzicht van deze boeken.
- 60 Zo zijn o.a. de kohieren rond 1800 gebruikt door Van Winter, *Lijsten van hoogstaangeslagenen*, om het bezit van de rijkste Groningers te achterhalen.
- 61 Schroor, *Atlas der Provinciëlanden*, 35 en kaart 47.
- 62 Gepubliceerd in U.M. Ubbens, *Verdeling middelpart der grietlanden op de uiterdijk van Spijck* (Sneek 1996) 91-114.
- 63 Gepubliceerd in R.H. Alma, 'Dijkrol van Maarslag 1573-1662', *Gruoninga* 43 (1998) 186-189.
- 64 Onder andere gebaseerd op Hempenius en Tromp, *Inventaris*, 11-12.
- 65 Siemens, *Dijkrechten*, 27.

BIJLAGEN**A Vindplaatsen****Zijlschotregisters en lijsten van schouwbare objecten**

Groningen, Rijksarchief (RA), Archieven van de Hoge Justitie Kamer in Groningen tot 1811 (AHJ)

registers van grastallen in 1755-1756 met eigenaren en gebruikers: inv. nr. 2420 (Fivelingo); inv. nrs. 2490-2491, 2493 (Hunsingo); inv. nr. 2554 (Westerkwartier)

overige losse zijlschotkohieren jaren 1751-1780 (soms ouder): inv. nrs. 2358, 2373-2381, 2383, 2394, 2399, 2409, 2414, 2419-2420, 2427 (Fivelingo); inv. nrs. 2434-2437, 2443, 2458, 2474, 2480, 2483, 2493-2494, 2499, 2502 (Hunsingo); inv. nrs. 2508-2512, 2554-2555, 2563 (Westerkwartier)

lijsten van schouwbare objecten 1754, 1757, 1767, 1782 (inclusief enige afschriften van oudere aantekeningen): inv. nrs. 2358, 2414-2419 (Fivelingo); inv. nrs. 2474-2492 (Hunsingo); inv. nrs. 2550-2553 (Westerkwartier).

Daarnaast zijn er nog tal van zijlschotregisters en schouwregisters te vinden in de onderscheiden archieven van de zijlvesten en dijkrechten. Deze berusten gedeeltelijk eveneens in het Rijksarchief te Groningen, maar ten dele ook in te Onderdendam, in het Archief van Noorderzijlvest (zie verder eveneens de noten).

Dijkrollen (van oost naar west)

de dijken bij Termunten 1729, 1757 (Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2569-2570; Groningen, RA, Gerechten in het Oldambt, inv. nrs. 6413-6414)

de zeedijk van Farmsum 1709, 1719, legger 1709-ca. 1850 (Groningen, RA, Archief Dijkrecht Farmsum, inv. nrs. 3, 14; Groningen, RA, AHJ, inv. nr. 2433)

de zeedijk van 't Zandt 1719, 1755 (Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2373, 2433)

de dijken van de Vierburen 1652/1656, 1719, 1757 (Groningen, Universiteitsbibliotheek, Handschriften, inv. nr. PE 67. Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht Vierburen, inv. nr. 20; Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2418, 2433)⁶²

de zeedijk van Oosterwijtwerd ca. 1630 (Groningen, RA, Archief Dijkrecht Oosterwijtwerd, inv. nr. 12)

de kadijk te Uithuizermeeden 1719, 1757, legger 1742-1820 (Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2491, 2505, Archief Dijkrecht Kadijk van Uithuizermeeden, inv. nr. 5)

- de oude dijk van Uithuizen en Uithuizermeeden legger 1713-1740 (Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht Uithuizen en Uithuizermeeden, inv. nr. 2)
- de kadijk van Uithuizen 1676, 1719, 1754, 1757 en 1767, legger 1719-1847 (Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2491, 2515. Groningen, RA, Archief Dijkrecht Uithuizen en Uithuizermeeden, inv. nrs. 1, 3)
- de oude dijk van Usquert 1625, 1687, legger 1625-1686 (Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht Usquert, inv. nrs. 1-3)
- de kadijk van Usquert 1719, 1757, 1767, legger 1725-1855 (Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2491, 2505. Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht Usquert, inv. nr. 4)
- de dijk van Warffum 1590, de kadijk van Warffum en Breede 1720, 1757, de kadijk van Den Andel 1564, 1754, 1767 (Groningen, RA, AHJ, inv. nr. 617 (meetboek Hopper), 2491. Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek Friesland, Collectie Meekhoff Doornbosch. Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Dijkrecht Pieterburen, Westernieland en Wierhuizen, inv. nr. 18)
- de oude dijk van Eenrum e.o. 1590, legger 1636-1642 (Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht Pieterburen, Westernieland en Wierhuizen, inv. nr. 18)
- de kadijk van Pieterburen e.o. 1757, 1768, de dijken van Kloosterburen e.o. 1632, 1636, 1652, 1719/1721, 1737, 1757, 1767 (Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Schouwerzijlvest, inv. nr. 53; Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2491-2492)
- de dijken van Hornhuizen e.o. 1662, 1734 en 1756 (Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht van Hornhuizen en Kloosterburen, inv. nr. 2. Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2492, 2506)
- de dijk van Ulrum e.o. 1720, ca. 1735, 1757, 1767 (Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2491, 2503-2504)
- de dijk van Tuins bij Leens 1587, de dijk van Maarslag legger 1573-1662 (Groningen, Universiteitsbibliotheek, Manuscripten, inv. nr. 258; Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht Maarslag)⁶⁵
- de dijk van Zuurdijk e.o. 1757, 1767 (Groningen, RA, AHJ, inv. nr. 2491)
- de dijk van Maarhuizen 1735 (Onderdendam, Archief van Noorderzijlvest, Archief Dijkrecht Schilligeham en Maarhuizen, inv. nr. 2)
- de Reitdiepsdijk onder het Wetsingerzijlvest legger 1732-1817 (Groningen, RA, Archief Wetsingerzijlvest, inv. nrs. 51-52)
- de Reitdiepdijk onder het Aduarderzijlvest legger 1721-1726, 1726, 1747, 1757, 1759, 1766, 1767 en 1794, voor de schepperij Ezinge legger 1683-1704, 1714-1717, 1747-1751 (Groningen, RA, Archief Aduarderzijlvest, inv. nrs. 176-178, 180-181, zie ook inv. nrs. 182-186, 188 en Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2550-2551)
- de dijk rond Humsterland 1555, deel 1566, 1620, 1657, 1732, 1767 (Gronin-

gen, RA, Archief Dijkrecht Humsterland, inv. nrs. 2-5, 8; Groningen, RA, AHJ, inv. nrs. 2552, 2564-2567)
 de Ruigenaarster dijken 1651, 1732, 1754, 1766 (Groningen, RA, Archief Dijkrecht Ruigewaard, inv. nrs. 1-2; Groningen, RA, Archief van de Hoge Justitiekamer, inv. nrs. 2552, 2568)
 de dijk bij Visvliet 1757, 1767 (Groningen, RA, AHJ, inv. nr. 2553).

Enige zeer oude dijkrollen bevinden zich ook nog in het Aduarder zijlrechtboekje: de dijk van Potterwolde in Drenthe 1490, van Den Ham 1517 en van de nije slachte oftewel de nieuwe dijk 1492 (Groningen, Universiteitsbibliotheek, aanwinst 1994).

B Gedrukte bronnen en literatuur

- Alma, R. en O. Vries, 'Summa agrorum in Slochtra. Een gedeeltelijk Oudfriese tekst uit de Ommelanden', *Us wurk, tydskrift foar frisistyk* 39 (1990) 1-48.
- Alma, R.H., 'Landeigenaars in Termunterzijlvest (ca. 1520)', *Gruoninga* 43 (1998) 177-180.
- R.H. Alma, 'Dijkrol van Maarslag 1573-1662', *Gruoninga* 43 (1998) 186-189.
- Bruijn, J. de, *Plakkaten van Stad en Lande. Overzicht van Groningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795*. *Historia Agriculturae* XIV (Groningen 1983).
- Feith, J.A., *Catalogus der Inventarissen van de Archieven der voormalige zijlvestenijen en dijkrechten in de provincie Groningen, meerendeels gedeponeerd in het Rijksarchief te Groningen* (Groningen 1901).
- Formisma, W.J., *De archieven van de Hoge Justitiekamer in Groningen en andere gewestelijke rechterlijke instellingen tot 1811* (z.j. z.pl.).
- Geertsema, C.C., *De zijlvestenijen in de Groninger Ommelanden* (Groningen 1879).
- Geertsema, C.C., *De Zeeweringen, waterschappen en polders in de provincie Groningen* (Groningen 1898).
- Hempenius, A.L. en C. Tromp, *Inventaris van archieven van zijlvesten en dijkrechten in het Rijksarchief Groningen en bij het waterschap Hunsingo* (Groningen 1994).
- Kooper, J., *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen en Batavia 1939).
- Meekhoff-Doornbos, P.H., *Catalogus van de archieven der zijlvestenijen en dijkrechten, welke thans het waterschap Hunsingo vormen* (Groningen 1905).
- Paping, R.F.J., *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei* (Groningen 1995).
- Schroor, M., *Wotter; Waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen 1850-1995* (Groningen 1995).

- Siemens, B.W., *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974).
 Tromp, C., *De Groningse kerspelarchieven* (Groningen 1982).
 Ubbens, U.M., *Verdeling middelpart der grietlanden op de uiterdijk van Spijck* (Sneek 1996).
 Wieringa, W.J., *Het Aduarder Zijlvest in het Ommelander waterschapswezen* (Groningen 1946).
 Winter, P.J. van, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems 1* ('s-Gravenhage 1939).

C Begrippenlijst⁶⁴

- binnenschot
 geldelijke omslag naar de grootte van het landbezit van de ingelanden in een schepperij, meerdere schepperijen of delen van schepperijen.
- diepschot
 geldelijke omslag over afwaterende ingelanden tot onderhoud van een bepaalde waterweg (diep).
- dijkrecht (ook dijschepperij)
 organisatie belast met het beheer van een dijk, soms ook de afwatering in het aan de dijk grenzende gebied.
- dijkrol
 legger met de namen van onderhoudsplichtigen van een dijk en aanwijzing van het stuk te onderhouden dijk (pand).
- eed (ook zijl-eed)
 onderdeel van een schepperij of soms een dijkrecht.
- grastal
 omvang van een stuk land, veelal gemeten in de per kerspel van grootte wisselende grazen van circa 0,4 tot 0,5 ha.
- Hoge Justitiekamer
 het in 1749 uit de Hoofdmannenkamer ontstane hoogste rechtscollege van de provincie Groningen.
- ingelanden
 gebruikers van landerijen en huizen binnen het gebied van een waterschapsorganisatie.
- kadijk
 relatief lage dijk met een slechts beperkte waterkerende functie, langs de kust is dit uiteindelijk vaak de nieuwe dijk geworden.
- kerspel
 aanduiding van het gebied van een parochie, op welk niveau ook tal van andere zaken geregeld werden, onder meer wat betreft het onderhoud van wegen en dergelijke.
- pand
 deel van een dijk dat door een specifieke ingeland moet worden onderhouden.

- schepperij
onderdeel van een zijlvest, vaak zelf onderverdeeld in eden, soms in zijlrechten.
- schouwbare objecten
wateren (tochten, maren), bruggen (tillen, klappen), duikers (pompen, zijlen), sluizen (zijlen), dammen, balken, ommetreden, dijken en wegen die aan de controle op het onderhoud door een bepaalde organisatie onderhevig zijn.
- schotschietende grazen
stukken land waarover zijlschot verschuldigd was (zie ook gra-stallen).
- zijl
sluis met deuren voor passerende schepen of een duikersluis met pomp gelegd in een zeedijk, beide bedoeld voor de afwatering.
- zijl-eed
onderdeel van een schepperij of soms een dijkrecht.
- zijlschot
geldelijke omslag van een zijlvest ter bestrijding van haar algemene kosten, meestal naar evenredigheid van de grootte van het landbezit.
- zijlvest
gebied met een eigen waterhuishouding, met afwatering naar zee door één of meer zijlen.⁶⁵ Soms ook synoniem voor schepper of zijlrechter.

De Groningse verpondingsregisters

R.F.J. Paping

I N H O U D

INLEIDING	315
Definiëring van de bron	315
1 HISTORISCHE SITUERING	316
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	317
Ontstaansgeschiedenis van de bron	317
Uitvoering en procedures	320
3 VISUELE KENNISMAKING	322
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	328
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	328
Gerelateerde en toetsingsbronnen	330
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	331
NOTEN	333
BIJLAGEN	337
A Vindplaatsen	337
B Gedrukte bronnen, literatuur en toegangen	337
C Begrippenlijst	338

INLEIDING

Definiëring van de bron

Onder een verponding werd in het verleden aan de ene kant een belasting op vaste goederen (landerijen en huizen en dergelijke) verstaan. Aan de andere kant werd het begrip gebruikt om de verdeling van een door de overheid geheven schatting in een bepaald gebied over diverse steden en dorpen aan te duiden.¹ De Groningse verponding had dus elementen van beide definities in zich. In feite was het een grondbelasting. In daarvoor aangelegde schatregisters werd vastgesteld hoeveel belasting er betaald moest worden van de diverse landerijen en wie er belastingplichtig waren. Deze registers hadden echter vooral tot doel te bepalen hoeveel elk kerspel en niet zozeer elke belastingplichtige moest bijdragen in iedere verponding. Deze bijdrage bleef over lange perioden stabiel, zodat de provinciale overheid zelf niet geregeld nieuwe registers nodig had. De inning van de vaste aanslag van het kerspel in de verponding was geheel en al een zaak van de plaatselijke schatbeurder.

De bewaard gebleven Groningse schatregisters uit 1630 en 1721 geven een tamelijk volledig overzicht van het beklemd of eigenerfde landgebruik en in 1721 ook van de landeigendom in grote delen van de provincie. Met de term beklemd landgebruik wordt aangegeven dat de gebruiker (meier) het land vast huurde van een zogenaamde blooteigenaar. In de praktijk was het behalve in geval van wanbetaling niet eenvoudig een dergelijke huurder of meier van het land te zetten en dat werd in de loop van de achttiende eeuw steeds moeilijker.² Fiscaal was de meier dan ook meestal diegene die de verponding moest betalen. In het begin van de zeventiende eeuw en in de jaren rond 1672 zijn er echter ook enkele malen verpondingen uitgeschreven die opgebracht moesten worden door de eigenaren van het land.³

Van de verponding resteert slechts een beperkte hoeveelheid archivalia. In dit broncommentaar wordt om die reden eveneens op andere fiscaal getinte bronnen in Groningen gewezen die inzicht bieden in de namen van de eigenaren en gebruikers van onroerend goed. Ook in grote delen van de rest van het huidige Nederland werd onder de naam verponding een bepaalde belasting geheven. Er waren vaak grote verschillen met de Groningse situatie, waar echter hier geen verdere aandacht aan zal worden besteed.

1 HISTORISCHE SITUERING

De verponding vormde in de zeventiende en achttiende eeuw één van de belangrijkste inkomensbronnen voor de soevereine staten van Stad en Lande. De wijze van heffing per kerspel onder de verantwoordelijkheid van de plaatselijke schatbeurder maakte dat de verponding zorgde voor een uitermate zekere en stabiele inkomensstroom. In de achttiende eeuw genereerde ze meestal ruim een kwart van de totale belastingopbrengsten van de provincie.⁴ Door de schaarste van overig bronnenmateriaal in Groningen vormen de voor de heffing van deze belasting aangelegde verpondingsregisters een zeer belangrijke bron voor de bezitsverhoudingen in deze noordelijke provincie. De heerlijkheid Westerwolde ontbreekt jammer genoeg in de registers omdat deze toen politiek niet tot het gewest van Stad en Lande behoorde, maar sinds 1594 een Generaaliteitsland was.⁵ Rond het midden van de zeventiende eeuw is wel door de Raad van State getracht daar een verponding in te voeren, maar deze werd uiteindelijk door de bewoners van Westerwolde afgekocht met jaarlijks een vast bedrag (redemptie). Schatregisters werden er dan ook niet aangelegd.

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Ontstaansgeschiedenis van de bron

In de zestiende eeuw en in ieder geval al in 1506 hief de landsheer in het Oldambt en in de Ommelanden zogenaamde jaartaxen. Eerst werd daarbij het totale te heffen bedrag over de dorpen omgeslagen door het vaststellen van kerspelquotes.⁶ Men hield rekening met de hoeveelheid en de kwaliteit van de grond, het laatste tot uiting komend in de huurwaarde: de hoeveelheid huur die jaarlijks van een bepaald stuk grond ontvangen kon worden. De kerspelquote werd nadien over de belastingplichtigen verdeeld naar rato van de oppervlakte cultuurland in gebruik of bezit: binnen het kerspel bestond vermoedelijk slechts één tarief.⁷ Dit kon doordat de kerspelen (in eerste instantie de parochies) vaak klein waren en veelal slechts één dorp omvatten. Na 1594 kwam het trouwens veelvuldig voor dat een predikant meerdere kerspelen bediende.

In 1540 werden er registers voor de jaartax opgemaakt, waarvan die van het Westerkwartier en van een klein deel van Hunsingo bewaard zijn gebleven.⁸ In 1555-1556 zijn er weer nieuwe lijsten samengesteld. Daarvan zijn echter alleen de totalen per kerspel bekend, op een enkel zeer klein fragment van het schatregister zelf voor Adorp na.⁹ Aan oudere gegevens bestaat er een lijst met achterstallige betalingen per kerspel uit 1516, en nog diverse korte lijstjes uit de jaren 1523-1530 met de namen van in die periode van de jaartax vrijgestelde burgers en hovelingen.¹⁰ Beide lijsten geven gedeeltelijk betaalde bedragen, gedeeltelijk hoeveelheden land. Tevens zijn er talloze rekesten, voornamelijk uit Hunsingo en Fivelingo, om teruggave van jaartax uit de periode 1581-1583 in verband met plunderingen door soldaten gedurende de Tachtigjarige Oorlog. Soms gaat het om het land in een heel kerspel, maar ook om individuele aanvragen.

In 1594 bezetten staatsgezinde troepen de stad Groningen (de zogenaamde reductie). Herenigd met de Ommelanden vormde zij daarna het gewest van Stad en Lande als onderdeel van de Unie van Utrecht. De Ommelanden omvatten daarbij de landschappen Hunsingo, Fivelingo en het Westerkwartier. De stad Groningen beheerste tevens het landschap Gorecht (rond de stad) en de beide Oldambten (inclusief de latere Veenkoloniën). Om aan de financiële verplichtingen aan de Staten-Generaal te voldoen voerde het gewest al in 1594 de generale middelen (de accijnzen en de belastingen op vee, het hoorngeld, en op de bezaaide landen, sinds 1606 ook het haardstedengeld, sinds 1622 het hoofdgeld of kapitaal en sinds 1623 het ambachts-, nering- en dienstbodengeld) in. De inning daarvan ging echter in eerste instantie wel met enige strubbe-

lingen gepaard.¹¹ Pas in 1600 werd het oude jaartax-systeem om de grond te belasten vervangen door de verponding.

In elk kerspel namen vertrouwenslieden de hoeveelheid en de kwaliteit van de grond op tussen mei en oktober 1600.¹² Desondanks waren de eerste verpondingsregisters ten dele ook gebaseerd op de oudere registers voor de jaartax. Daarnaast werd bij het bepalen van de huurwaarde per oppervlaktemaat rekening gehouden met de toen heersende omstandigheden. In het bijzonder een ongunstige waterstaatkundige situatie in deze jaren kon uitmonden in vergelijkenderwijs lage geschatte huurwaarden in bepaalde kerspelen. Dit werkte nog lang door, zoals bijvoorbeeld in het rond 1600 door landverlies geplaagde Oterdum, waar eeuwenlang een laag bedrag per oppervlaktemaat betaald werd. Jammer genoeg zijn voor het jaar 1600 alleen de totalen in oppervlaktemaat per kerspel in staatboeken bewaard gebleven.¹³ Het tarief van één verponding werd bepaald op $\frac{1}{5}$ van de jaarlijkse huurwaarde van de grond, waarbij rekening werd gehouden met de dijklasten die op de grond rustten.¹⁴

In het begin van de zeventiende eeuw voerden de Ommelanden en de stad een soms hoog oplopende strijd over de vraag of naast het land ook de huizen onder de verponding gebracht moesten worden, en vooral ook welke huizen daaraan mee moesten betalen.¹⁵ Opnieuw was sprake van een verponding van 20 procent van de huurwaarde. De Ommelanden meenden echter dat boerderijen vrijgesteld moesten worden, want volgens hen was de huurwaarde van de boerenplaatsen al gerekend onder de verponding op land. De stad was het hier natuurlijk niet mee eens en bijgevolg kwam er in de praktijk uiteindelijk niets van de verponding op huizen. Alleen op graanmolens werd sinds 1628 twee gulden per verponding geheven.¹⁶ Van de inspanningen om een verponding op huizen tot stand te brengen resteert slechts een kohier van huizen in het kerspel Zuidhorn rond 1630.¹⁷ Wel werd in 1628 definitief een belasting op haardsteden oftewel schoorstenen ingevoerd. Deze belasting was in 1600 (gedeeltelijk), in 1606 en vanaf 1622 op een meer tijdelijke basis geheven.¹⁸ Van de belasting op haardsteden zijn mij alleen registers op het niveau van de belastingbetaler voor Feerwerd, Rottum, Solwerd en Ulrum in 1678 bekend. Per gezin vermelden deze lijsten het verschuldigde bedrag aan hoofdgeld, hoorngeld, belasting op bezaaide landen, oorgeld op paarden en haardstedengeld.¹⁹

Al met al is het voor de zeventiende en achttiende eeuw moeilijk systematisch na te gaan wie er in Groningen woonhuizen bezat en/of bewoonde. Het sterkst geldt dit voor de Ommelanden. Voor de stad Groningen bestaat een onlangs gepubliceerde lijst uit 1659 met per huis de hoofdbewoners die moesten bijdragen in de 'borgerwacht'.²⁰ Voor het jaar 1765 is een stedelijk register gepubliceerd met per straat alle huizen, kamers, kelders en bovenwoningen met hun eigenaren die drekgeld verschuldigd waren.²¹ Van 1784 tot en met 1805 zijn dergelijke kohieren vrijwel jaarlijks in het stadsarchief beschikbaar.²²

De verpondingslijsten van 1600 waren nogal onvolledig. Naar aanleiding van onenigheid tussen de stad Groningen en de Ommelanden hierover werd in 1628 daarom een vrijwel permanente commissie tot redres (herziening) van de verponding ingesteld.²³ Deze zorgde er voor dat in 1630 nieuwe schatregisters tot stand kwamen. Een einde werd gemaakt aan diverse vrijdommen van lasten en tevens werd een deel van het buitendijkse land eindelijk onder de verponding gebracht. De nieuwe verpondingsregisters van 1630 waren dan ook vollediger dan de oude. Toch was het in verband met fouten en ook fraude nodig in de daaropvolgende jaren tot 1632 kleine verbeteringen en aanvullingen toe te voegen.²⁴ De registers weerspiegelen desondanks vooral toch de situatie in 1600. In 1656 en 1658 zijn nog een keer opnieuw nauwkeurige verpondingsregisters voor respectievelijk het Wold-Oldambt en het Klei-Oldambt opge maakt. Daarvan zijn meerdere exemplaren bewaard gebleven die gedeeltelijk dateren uit 1660, maar desondanks steeds de landgebruikers uit 1656 of 1658 lijken weer te geven.²⁵ De geheven bedragen stegen in eerste instantie flink, vooral als gevolg van de forse landaanwinning in het Oldambt in deze periode.²⁶ De nieuwere lijsten van 1660 werden daarna gemaakt in verband met een belastingverlaging na de eerdere verhoging.

Een voortdurend probleem vormden de nieuw ingedijkte landen, die volgens de stad ook onder de verponding gebracht moesten worden. De Ommelanden waren hier echter fel op tegen, onder meer omdat een dergelijke maatregel nieuwe inpolderingen zou belemmeren, maar natuurlijk ook omdat deze verpondingen vooral door Ommelanders opgebracht moesten worden.²⁷ In het bijzonder in de jaren tachtig van de zeventiende eeuw liep het conflict hierover hoog op. In deze jaren werden de zogenaamde 'noorder-ingedijkte' landen in kaart gebracht en vanaf 1690 moest daarvan, net als van andere recent ingedijkte gronden, daadwerkelijk verponding betaald worden: de extra verponding.²⁸ Een ander deel van de nieuwe gronden en ook de kwelders lijken zich nog lange tijd aan de verponding onttrokken te hebben.²⁹

De controverse rond het al dan niet onder de verponding brengen van de buitendijkse landerijen heeft een aantal landkaarten opgeleverd die in essentie naast de precieze plaats dezelfde informatie over de grond geven als de schatregisters. Zowel de omvang als de meier, maar nu ook de eigenaar van de stukken grond zijn op de kaarten vermeld. Dergelijke kaarten bestaan er voor de ingedijkte landen van Zuurdijk tot Hornhuizen (1685), van Hornhuizen tot Uithuizen (1685), van Usquert (1685), van Uithuizermeeden (1685), van Oosternieland tot Bierum (1685) van Midwolda, Midwolderhamrik en Oostwold (1690), van Beerta, Nieuw-Beerta en Ulsda (1690), van de uiterdijkslanden van Grijskerk, Niehove, Aalsum, Oldehove, Zuurdijk, Englum, Saaksum en Aduard (1702), van de nieuw toegemaakte gronden te Sappemeer en Hoogezand (1721) en van de ingedijkte landen onder Zuurdijk (1729).³⁰ Daarnaast is er uit 1701 een register met alle lange tijd buiten de verponding gebleven landen, met de namen van eigenaren en ten dele de gebruikers.³¹

In 1720 kwam het eindelijk tot een revisie, waarbij definitief alle nieuw ingedijkte landen en hooikwelders onder de verponding gebracht werden. In 1721 begon men ook met het heffen van verponding in de Veenkoloniën.³² Reeds in 1731-1732 werd echter deze belastingverplichting overgenomen door de stad Groningen. De landen welke voor 1687 ingedijkt waren vielen onder de reeds genoemde extra verponding. De landerijen ingedijkt na 1687 werden apart gerekend als de nieuwe verponding.³³ Mede in verband met al de perikelen omtrent de omvang der verpondingsplichtige landerijen verordonneerden de staten van Stad en Lande op 17 januari 1721 dat de schatbeurders nieuwe verpondingsregisters moesten opmaken. De bewaard gebleven lijsten stammen daarom veelal uit februari 1721, meestal weerspiegelen ze echter de situatie in 1720 of soms 1719.³⁴ In 1730 kwam er een vijftientig jaar durende vrijstelling van verponding voor nieuw ingedijkte landen. Van een dergelijke vrijstelling was ook al in 1637 sprake geweest.³⁵

Uitvoering en procedures

In tegenstelling tot de generale middelen werd de verponding, evenals de vermogens- en successiebelasting in Groningen nimmer verpacht.³⁶ In elk kerspel zorgde een schatbeurder voor de afdracht van het bedrag waarvoor het kerspel aangeslagen was in het belastingkantoor van Groningen. De schatbeurder werd jaarlijks of voor twee jaar gekozen op de rekendag van het kerspel door diegenen die tenminste een bepaald bedrag in de verponding bijdroegen.³⁷ Veelal haalde de schatbeurder ook het zijlschot (de dijk- en waterschapslasten) op, en daarnaast eveneens de zeer lage bijdragen van een ieder in de kerspellasten. In het Oldambt werd het innen van kerspelbijdragen door de schatbeurder echter verboden.³⁸ In de Ommelanden werden de kerspellasten vaak geheel of gedeeltelijk geheven naar rato van de verponding.

De schatbeurder kon op verschillende wijzen beloond worden voor zijn inspanningen.³⁹ Bijna altijd was de feitelijk af te dragen kerspelquote iets lager dan het bedrag dat genoteerd stond in het verpondingsregister: het restant kon voor de schatbeurder zijn. Soms hoefde de schatbeurder voor enige jukken, grazen of deimten (de belangrijkste plaatselijke oppervlaktematen) geen verponding te betalen en in andere gevallen werd er een extra klein bedragje per gras geheven als loon voor de schatbeurder.

De wijze van inning van de verponding via schatbeurders was ongeveer gelijk aan die van de zestiende-eeuwse jaartaxen.⁴⁰ In 1612 werd de inning formeel geregeld.⁴¹ Na het uitschrijven van een verponding door de staten van Stad en Lande werden de schatbeurders aangeschreven en hadden ze drie weken de tijd om het vaste bedrag aan verponding van het kerspel (de kerspelquote) te innen en bij de ontvanger-generaal in te leveren. Bij vertraging kregen ze nog tien dagen uitstel, waarna de betref-

fende schatbeurder voor over tien dagen executie aangezegd werd. Na die tweede tien dagen volgde inbeslagname van de bezittingen van de schatbeurder en drie dagen later de gerechtelijke verkoop. De schatbeurder kon na 31 dagen ook het tot dan verzamelde geld en een lijst van wanbetalers overleggen aan de ontvanger-generaal. Via de rechter werden de wanbetalers in dat geval gesommeerd alsnog de verponding te voldoen, op straffe van gedwongen verkoop om de schuld te delgen. Het kerspel bleef ondertussen wel verantwoordelijk voor de betaling van de gehele kerspelquote. Het bedrag kwam daardoor uiteindelijk altijd geheel binnen. De verponding was daarmee een uitermate zekere inkomstenbron van de provinciale overheid.

De kerspelquote in de verponding was vastgesteld aan de hand van officiële verpondingslijsten, waarvan wel die uit 1630, 1660 (alleen het Oldambt) en 1721, maar niet de eersten uit 1600 bewaard zijn gebleven. Deze aanslag van ieder kerspel in de verponding was, eenmaal vastgesteld, uitermate onveranderlijk.⁴² De in 1600, 1630, 1660 en 1721 gemaakte verpondingslijsten waren namelijk de leidraad aan de hand waarvan de verponding geheven werd in de daarop volgende decennia. Nieuwe schatregisters kwamen er alleen als de provinciale overheid verwachtte dat de hoeveelheid landerijen vergroot was en in dat kader ook de belastbare opbrengst verhoogd kon worden. De schatbeurder als plaatselijke belastingontvanger moest intussen natuurlijk wel de veranderingen in de gebruikers bijhouden. Van de administratie die daarmee gepaard ging, is echter niets aanwezig in de provinciale archieven. Wel zijn er enkele lijsten en registers terug te vinden in kerspel- en familiearchieven.⁴³ Zo hielden de schatbeurders van Nieuwolda en Zuidbroek voor langere perioden in staatboeken per perceel of gebruiker bij hoeveel verponding er door ieder betaald moest worden. Voor Noordhorn bestaat er nog een boekje met aantekeningen van de inning van zes verpondingen bij alle belastingplichtigen in de jaren 1719-1720.

Doordat het bedrag dat ieder kerspel moest betalen vast lag en de ontvangst van het bedrag zeker was, staat elke verponding telkens als een totaalbedrag weergegeven in de zeventiende- en achttiende-eeuwse rekeningen van de provinciale ontvanger-generaal.⁴⁴ De opbrengst van één verponding was zo bijna altijd op de duit nauwkeurig hetzelfde, maar het aantal uitgeschreven verpondingen wisselde wel. In eerste instantie werd een verponding uitgeschreven, maar dit nam snel toe tot drie in 1678 en zes gedurende vrijwel de hele achttiende eeuw.⁴⁵ Eén van de verpondingen werd sinds het begin van de zeventiende eeuw met 10 procent verhoogd in verband met een eerder afgeschafte belasting op de verkoop van paarden, de paardenpacht. Daarnaast hieven de Ommelanden als afzonderlijk overheidslichaam zelf ook nog eens 1/8e deel van een verponding voor de bestrijding van de kosten van haar eigen uitgaven.⁴⁶

3 VISUELE KENNISMAKING

Het schatregister van 1630 geeft per kerspel (alfabetisch) de gebruikers van de belastingplichtige landerijen en de hoeveelheid grond die deze in gebruik hebben. De schatregisters van de Oldambten uit 1656 en 1658 geven dezelfde informatie. Blijkens de kopjes in het schatregister zouden zowel de eigenaren als gebruikers vermeld staan, maar in de praktijk wordt alleen de bekleemrechtelijke gebruiker genoemd. Het schatregister van 1721 is uitgebreider. Het geeft, net als de kaarten van nieuw ingedijkte landen uit de periode 1685-1729, naast de gebruiker of meier van de grond ook de eigenaar. Daarbij werd tevens het bedrag aangegeven dat aan de verponding betaald moest worden en vaak ook in hoeverre de landerijen meebetaalden aan het dijkonderhoud (zogenaamde dijkplichtige grazen). Het geringe aantal in 1771 en 1786 opgemaakte lijsten bevat weer opnieuw alleen de gebruikers van de grond.

- 1 Eerste pagina van het schatregister van Winschoten van 1630.
- 2 Eerste pagina van het schatregister van Finsterwolde – vallende onder het Wold-Oldambt – van 1656.
- 3 Schatregister van de landen van Nijenklooster onder het kerspel Jukwerd, d.d. 6 februari 1721.
- 4 Kaart van de uiterdijkslanden te Usquert in 1685, afschrift van 1686 door A. Tideman, met latere toegevoeging van de eigenaren en gebruikers rond 1750.

Winschoten

Luchtlanden ter pech.

Dematten.

Gindrich Garmont^d — — — 30-

Geert Lubbert — — — 2-

Jan Jurgens^d — — — 5-

Jaich Jansz — — — 12-

Korleff Smijder — — — 23-

Jan Barchlaga — — — 7-

Gindrich Gindrich — — — 9-

Geert Ailbert — — — 16¹/₂

Vier meet met
op d' 20^d Decemb 1631

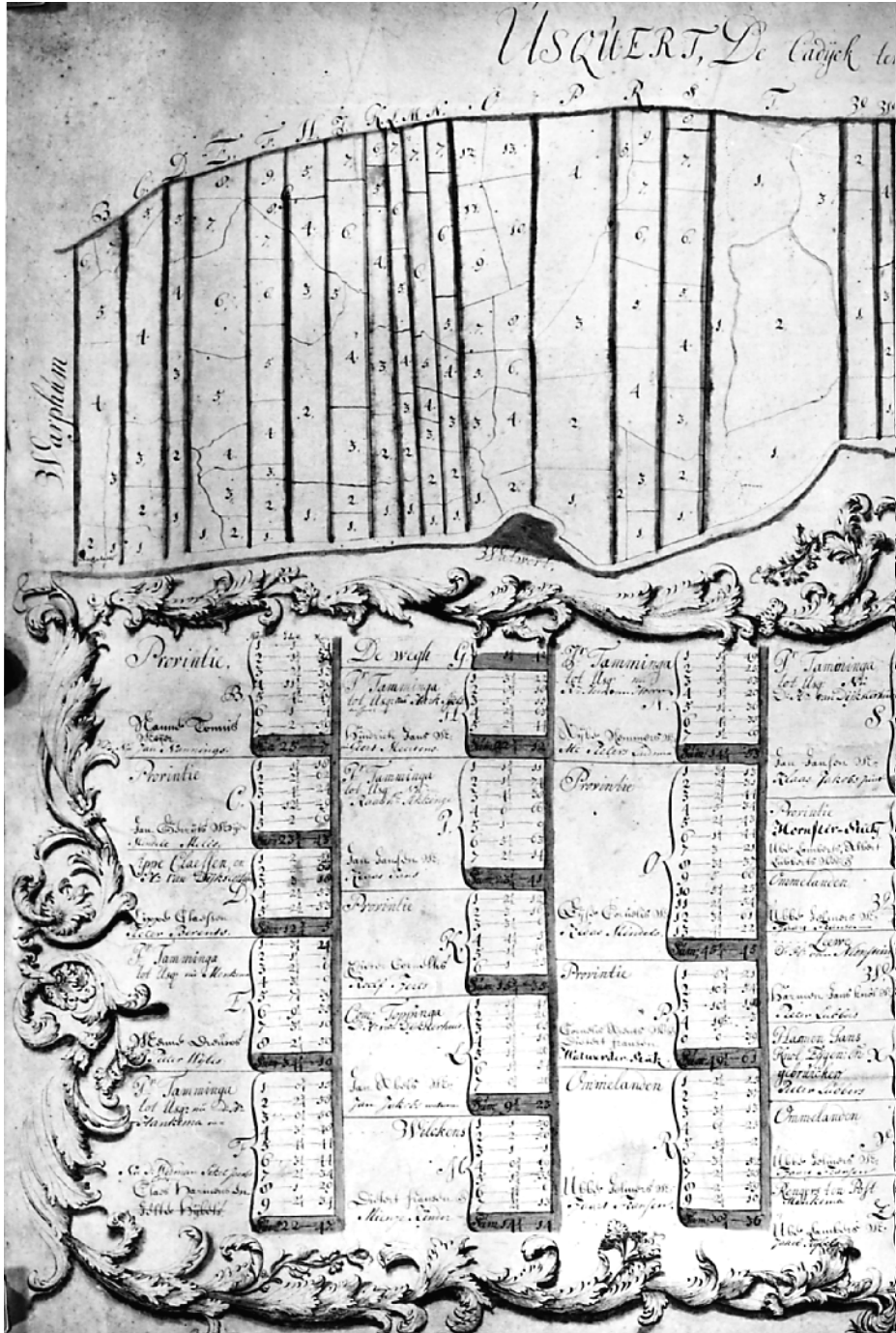
96¹/₂

1
Schatregister van
Winschoten van
1630.

*Register der Eigenaren En Gebruikers der
Gelegen in de Heerlijkheit van ooswerwijtwert in welke*

<i>Eijgenars</i>	<i>Gebruikers der Landen</i>	<i>Alle Landen onder het Schat- register liggen Bij Dierikon</i>
<i>De Provincie van Stads en Landen</i>	<i>Claas Dercks</i>	<i>56</i>
<i>Provincie</i>	<i>Jacob Adens</i>	<i>56 $\frac{1}{4}$</i>
<i>Provincie</i>	<i>Coenraet Jans</i>	<i>58</i>
<i>Provincie</i>	<i>Hindrick Claoffen</i>	<i>16</i>
<i>Provincie</i>	<i>Roelof Ockes wed.</i>	<i>24 $\frac{1}{4}$</i>
<i>Provincie</i>	<i>Pieter Gaerts</i>	<i>6 $\frac{3}{4}$</i>
<i>Provincie</i>	<i>Swijssert Harms</i>	<i>25</i>
<i>Provincie</i>	<i>Luij Jans van Catmuis</i>	<i>13</i>
<i>Provincie</i>	<i>Hindrick Veghters</i>	<i>20</i>
<i>Provincie</i>	<i>Arent Hindrichs wed. tot ooswer- wijtwert</i>	<i>76 $\frac{1}{4}$</i>
		<i>349 $\frac{1}{2}$</i>

3
Schatregister van de
landen van Nijen-
klooster onder het
kerspel Jukwerd,
d.d. 6 februari 1721.

4
Kaart van de
uiterdijkslanden
te Usquert in 1685.

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

De gegevens in de verpondingsregisters moeten als vrij betrouwbaar worden beschouwd. De registers hebben namelijk jarenlang als basis geëind voor de belastingheffing. De fiscale omvang van het landbezit hoeft echter niet geheel overeen te komen met de werkelijkheid, omdat soms stukken grond van belasting vrijgesteld kunnen zijn. Daarbij was het natuurlijk aantrekkelijk om voor een geringere oppervlakte in het register te staan. Vergelijking met gegevens uit koopakten laat zien dat de opgaven desondanks in grote lijnen correct zijn. Hoewel de verpondingsregisters kunnen gelden als redelijk betrouwbaar, zijn ze niet volledig: alleen de wat grotere percelen werden aangeslagen. Stukken land die kleiner zijn dan ongeveer een kwart hectare komen er veelal niet in voor. De zeer kleine landgebruikers en bezitters, waaronder de eigenaren van een huis met erf, onttrekken zich geheel aan de waarneming. De verpondingsregisters zijn dan ook, mede gezien het grote aantal landloze landarbeiders en ambachtslieden en dergelijke in Groningen, ongeschikt om inzicht te krijgen in het aantal huishoudens.

De verpondingslijsten geven verschillende tarieven per gras, juk of deimt voor de diverse stukken grond. Menigmaal, maar lang niet altijd, zijn deze tarieven gelijk voor het hele kerspel. Het was de bedoeling dat de hoogte van de tarieven zou corresponderen met de kwaliteit van de grond (de huurwaarde), maar in de praktijk was dit maar ten dele het geval. Volgens Van Winter zouden de tariefsverschillen inderdaad van oorsprong wel degelijk reële verschillen in de huurwaarde van de grond weerspiegelen.⁴⁷ Het is echter de vraag of dat op een erg betrouwbare manier gebeurde, blijkens het naast elkaar bestaan van de aanslag in het reeds genoemde Oterdum van 1 stuiver per deimt en die in het er dichtbij gelegen Weiwerd van 5 stuivers en 3 duiten per deimt. De tarieven werden in ieder geval nimmer aangepast na 1630.

De verschillen in tarieven reflecteren tevens het gebruik van oppervlaktematen van verschillende omvang in de diverse kerspelen. Een overzicht van de wisselende omvang van de grazen, jukken, deimten en roeden wordt gegeven in de dissertatie van Priester.⁴⁸ Daarbij kan nog aangetekend worden dat pas vanaf 1637 alle deimten in het Oldambt in de verponding ongeveer 0,58 ha (schatdeimt) maten, maar de daarna nieuw ingedijkte gronden gemeten werden met deimten van 0,5021 ha (koopdeimt). De chaos in, zelfs door de tijd heen veranderende oppervlaktematen in de provincie Groningen, maakt het noodzakelijk om steeds in het achterhoofd te houden met welke maat gemeten werd en hoe groot die op dat moment was.

Het is moeilijk om aan de hand van de verpondingsregisters het landbezit van personen nauwkeurig te reconstrueren, vooral omdat velen in Groningen geen achternaam hadden voor 1811. Vaak komen meerdere mensen met dezelfde voornaam en patroniem voor, terwijl de namen van echtgenotes niet vermeld worden. Dit probleem doet zich vooral voor bij eigenaren en gebruikers van land in meerdere kerspelen. In 1721 komt nogal eens de vermelding 'en consorten' voor, in het bijzonder bij de eigenaren, zonder dat gespecificeerd wordt wie precies die consorten waren. De bron is in dat opzicht dus niet geheel nauwkeurig.⁴⁹ Voor de schatregisters van 1721 moet daarbij opgemerkt worden dat niet zelden meerdere eigenaren bij één stuk land vermeld staan, zonder dat duidelijk is welk aandeel iedere eigenaar had.

Problematisch is ook dat voor de jaren waarin schatregisters van de verponding bewaard zijn, deze schatregisters niet compleet zijn voor de hele provincie. Gewezen is reeds op het ontbreken van verpondingskohieren voor het generaliteitsland Wedde en Westerwolde. Ook wat betreft de rest van de provincie zijn de verpondingskohieren voor geen enkel jaar geheel compleet. Voor de lijsten van 1630 geldt dat nogal wat land, in het bijzonder de gehele Veenkoloniën, niet onder de verponding gebracht werd. Daarnaast ontbreken de lijsten van Beerta, Garnwerd, Grijskerk, Lesterhuis, Lucaswolde, Menkeweer, Muntendam en Selwerd en is het register van Oosterwijtwerd onvolledig.⁵⁰

Voor 1721 ontbreken opnieuw de Veenkoloniën, met uitzondering van een deel van de Pekela, en zijn voor dat jaar niet alle andere registers bewaard gebleven. Een niet onbelangrijk deel van de beschikbare kohieren voor het Westerkwartier en voor enkele kerspelen in Hunsingo en Fivelingo stammen uit 1771 en vooral uit 1786, ten dele in verband met het eveneens gaan belasten van nieuw gewonnen grond in deze kerspelen.⁵¹ In enige schatregisters in het Gorecht ontbreekt in 1721 de omvang van de stukken grond en staat alleen het te betalen bedrag aan verponding vermeld, terwijl de kerspelen Lucaswolde en Hornhuizen alleen namen zonder enige indicatie van de omvang van het in gebruik zijnde land geven.

De kaarten die in de jaren 1685-1729 opgemaakt zijn ten behoeve van de uitbreiding van de verponding vertonen het euvel dat steeds slechts een deel van de kerspelen weergegeven is. Boerenplaatsen die gedeeltelijk binnen de dijken liggen staan er dus onvolledig op.

Van zowel de verponding van 1630 als van 1721 zijn indices op voornaam en achternaam van de gebruikers en voor 1721 van de eigenaren op het Rijksarchief Groningen beschikbaar. De index voor 1721 (bevat tevens de aanwezige lijsten van 1771 en 1786) heeft daarbij wel het nadeel dat alleen de naam en niet de hoeveelheid grond geklapperd is, zodat ook het schatregister geraadpleegd moet worden. De originele schatregisters van 1630 bieden daarentegen nauwelijks meer informatie dan de gemaakte index.⁵²

Gerelateerde en toetsingsbronnen

De verpondingskohieren van 1630, 1656/1658 en 1721 kunnen niet systematisch gecontroleerd worden. Ze vormen, vooral voor de Ommelanden, vaak de enige bron voor landgebruik en bezit. In bepaalde gevallen kunnen de kloosterrekeningen en andere financiële administraties van overheden en instellingen met grondbezit uitkomst bieden.⁵³ Terwijl in de Ommelanden koopakten en dergelijke van voor 1750 slechts fragmentarisch bewaard zijn, kunnen de gegevens in de verpondingslijsten in de Oldambten wel enigszins vergeleken worden met informatie uit verzegelingen.⁵⁴

Een met de verpondingen vergelijkbare bron vormen de zijlschotregisters, in het bijzonder die van 1755.⁵⁵ Systematische overzichten van belastingbetalers en de door hen betaalde belastingen zijn er verder weinig. Belangrijk is in dat opzicht wel het taxatiekohier van 1730.⁵⁶ Voor het landschap Fivelingo is er een hoofdgeldregister uit 1670, dat per gezin naast het aantal inwoners ook het aantal beesten geeft.⁵⁷ Uit de eerste helft van 1662 is een register op naam bewaard gebleven van belastingplichtigen met betalingen van de belasting op rundvee, paarden en bezaaide landen in het Oldambt.⁵⁸

Het grote probleem bij de verpondingsregisters is het ontbreken van de precieze ligging van elk stuk grond in het kerspel. Alleen door inventief onderzoek, in het bijzonder door het reconstrueren van de eigendomsgeschiedenis van stukken grond tot aan het moment van het opmaken van het kadaster, is deze precieze plaats toch nog terug te vinden. Soms kan iets opgemaakt worden uit de volgorde van de inschrijvingen. Indien dit niet alfabetisch op naam gebeurde, werden de landerijen wel eens op volgorde van hun ligging genoteerd. Een ander hulpmiddel in deze kan het reeds genoemde kaartmateriaal uit 1685-1729 zijn, gemaakt in verband met het vergroten van het aantal belastingplichtige landerijen aan de kust. Ook de uitgebreide en recent uitgegeven collectie kaarten van provincialanderijen en stadlanderijen, stammend uit de jaren 1722-1736, kunnen van nut zijn bij de plaatsbepaling.⁵⁹ Hierin worden namelijk eveneens de namen van de eigenaren en gebruikers van de buurgronden (zvetten) van de provinciale en stadsboerderijen vermeld. In de kaartverzameling van het Rijksarchief Groningen en de collectie Kaarten en Plans Gemeentearchief Groningen zijn daarnaast nog diverse andere kaarten uit de zeventiende en achttiende eeuw te vinden die fragmentarische informatie geven over de namen van de eigenaren en gebruikers van kleine delen van de provincie.

De opvolger van de verponding was de grondbelasting, een voorganger van de kadastrale belasting.⁶⁰ Waarschijnlijk zijn in dat kader in 1806 kohieren van vaste goederen opgemaakt, waarbij men van landerijen en nu ook van huizen de gebruikers (oftewel vast-beklemden meiers) registreerde. Slechts de kohieren van Hunsingo en van het stadsgebied (waarin, naast de bekleemrechtelijke gebruikers ook de eigenaren) zijn nog aanwezig.⁶¹ In de provincie Groningen is de administratie van de

vanaf 1812 ingevoerde grondbelasting wel grotendeels bewaard gebleven.⁶² Bij deze grondbelasting werd in vergelijking met de verponding een veel duidelijker onderscheid gemaakt naar de kwaliteit van de landen en maakte men gebruik van één oppervlaktemaat. Opnieuw werden in de registers slechts de gebruikers vermeld, daar deze belastingplichtig waren.⁶³

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

De verpondingsregisters zijn zeer geschikt om inzicht te geven in de verdeling van het (beklemd) landgebruik per kerspel over de boerderijen van verschillende omvang en de gemiddelde grootte van die boerderijen.⁶⁴ Combinatie met de latere grondbelastingsregisters en de zijlschotregisters van 1755 maken het mogelijk voor een groot aantal kerspelen de ontwikkelingen vanaf 1630 (in een enkel geval vanaf 1540) tot aan het begin van de negentiende eeuw te schetsen.⁶⁵ De omvang van de boerderijen is mede van belang omdat als eis aan de eigenerfde Ommelander landdagcomparanten een eigendom van dertig grazen of bijna vijftien ha gesteld werd. Als eigenerfden in een kerspel afwezig waren, dan konden volmachten aangesteld worden, maar die moesten ten minste twaalf grazen of ruim vijf ha in gebruik of eigendom hebben.⁶⁶ Doordat in de verponding van 1721 de eigenaren eveneens vermeld staan, kan voor dat jaar de verdeling van de grondeigendom per kerspel over de diverse soorten eigenaren berekend worden: de provincie, de stad, de Ommelanden, de stedelijke instellingen, de kerspelkerken, de landjonkers, de stedelijke regenten en patriciërs en de overige eigenaren (vooral boeren en renteniers wonende op het platteland).⁶⁷

De verponding uit 1721, die zowel eigenaren als gebruikers geeft, is veel gebruikt in boerderijenboeken om de bewonersgeschiedenis van die boerderijen terug te voeren tot dat jaar.⁶⁸ Deze boerderijgeschiedenissen beginnen soms in de zestiende of zeventiende eeuw, anders in ieder geval in de achttiende eeuw. Het verpondingskohier van 1630 is voor deze publicaties niet altijd bruikbaar. Vanwege de weinige bronnen uit de zeventiende eeuw is het vaak moeilijk de geschiedenis van een boerderij zo ver in de tijd terug te voeren. Het kohier neemt wel een zeer belangrijke plaats in als bron van namen uit de zeventiende eeuw en is zo van nut voor genealogisch onderzoek. Aan de hand ervan kan eveneens de geografische spreiding in het voorkomen van bepaalde typen achternamen en mannelijke voornamen bestudeerd worden.⁶⁹

De verpondingskohieren kunnen tevens gebruikt worden om de bevolking van een kerspel sociaal te stratificeren aan de hand van het landgebruik, en in 1721 ook de landeigendom. Daarbij moet wel aangetekend worden dat zelfs op het sterk agrarische Groningse platteland veel mensen buiten de landbouw een goed bestaan konden vinden en geen land bezaten en gebruikten. Buiten het reeds genoemde taxatiekohier van

1730 zijn er slechts enige fragmentarisch bewaard gebleven lijsten van betalers in de vermogensheffingen van 1692 en 1702 voor delen van de provincie Groningen aanwezig.⁷⁰

NOTEN

- 1 Vrij naar: *De Grote Oosthoek; Encyclopedie en woordenboek* 19 (7e druk; Utrecht 1980) 534.
- 2 W.J. Formsma, 'Beklemrecht en landbouw; Een agronomisch-historische studie over het beklemrecht in Groningen, in vergelijking met de ontwikkelingen elders', *Historia Agriculturae XIII* (Groningen 1981) 7-135. Zie ook het broncommentaar over de Groningse provinciale rekeningen van de voormalige kloosterlanderijen in deze bundel.
- 3 I.B.M. Matthey, 'Op fiscaal kompas; Een bijdrage tot de economische geschiedenis van het gewest Groningen in de 17e en 18e eeuw, met toespitsing op de dorpen in de huidige gemeente Stedum' in: I.B.M. Matthey ed., *Westeremden; het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen 1975) 195-360, met name 230; Klapper op de schatregisters van de verponding, 1630; Statenarchief 2133-2136 (Groningen 1991) 3.
- 4 Matthey, 'Op fiscaal kompas', 215.
- 5 P.J. van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems* ('s-Gravenhage 1951) 37-45. Voor Westervolde bestaan wel zogenaamde registers van het hoendergeld, een belasting op huizen: Groningen, GA, Stadsarchief voor 1594, inv. nr. 942; Ibidem, Stadsarchief na 1594, inv. nrs. 370-373. Transcripties van de oudste zijn te vinden in C.J. Wegman, *Register van hoenderbelasting des gerichtes Westervolde 1568-1575, 1589-1593* (Wierden 1982); F. Ebbens, *Hoenderbelasting van Bellingwolde en Blijham 1568-1575, 1589-1593* (Groningen 1985) (typescript, Groningen, RA, bibliotheek).
- 6 Voor de kerspelgrenzen zie B.W. Siemens, *Historische atlas van de provincie Groningen* (Kaarten plus Toelichting) (Groningen 1962).
- 7 Matthey, 'Op fiscaal kompas', 254; C. Tromp, *De Groningse kerspelarchieven* (Groningen 1982) 7 en 22. H.O. Feith, *Over de karspellasten van Grijpskerk* (Groningen 1840) 112-114.
- 8 Gedrukt in R.H. Alma, 'Het schatregister voor de jaartax van 1540', *Gruoninga* 36 (1991) 58-89. Vindplaats: Groningen, RA, Ommelander Archief, inv. nr. 39 en Ibidem, Familiearchief Ewsum, inv. nr. 136.
- 9 Ibidem, Archieven staten van Stad en Lande (Statenarchief), inv. nr. 706. Gedrukt in R.H. Alma, 'Het schatregister voor de jaartax van 1556 en het Huis te Adorp', *Gruoninga* 38 (1993) 167-171. Zie ook Ibidem, Familiearchief Clant van Hanckema, inv. nr. 201* (later afschrift van 1555); Ibidem, Ommelander Archief, inv. nr. 1064 (1598).
- 10 Aurich, Niedersachsisch Staatsarchiv, Rep 4, CI 9, nr. 22. Arnhem, RA, Hertogelijk archief, inv. nrs. 155, 1336, 1338; Groningen, RA, Archieven van de Hoge Justitie Kamer in Groningen, inv. nr. 657 (met dank aan R.H. Alma).
- 11 W.J. Formsma, 'De landsheerlijke periode' in: W.J. Formsma ed., *Historie van Groningen; Stad en Land* (Groningen 1976) 173-206, met name 237.
- 12 J. de Bruijn, 'Plakkaten van Stad en Lande; Overzicht van Groningse rechts-

- voorschriften in de periode 1594-1795', *Historia Agriculturae XIV* (Groningen 1983) 40, 49, 86; Van Winter, *Lijsten hoogstaangeslagenen*, 66-74; Feith, *Over de karspellasten*, 124.
- 13 Groningen, RA, Statenarchief, inv. nr. 707 en het vrijwel identieke inv. nr. 2132.
 - 14 Van Winter, *Lijsten hoogstaangeslagenen*, 61-65, 94-95.
 - 15 Van Winter, *Lijsten hoogstaangeslagenen*, 22, 65-66.
 - 16 Matthey, 'Op fiscaal kompas', 281-282; Klapper op de verponding, 1630, 3. Registers van de verponding op molens zijn niet bewaard gebleven.
 - 17 Groningen, RA, Ommelander Archief, inv. nr. 1068.
 - 18 Matthey, 'Op fiscaal kompas', 229-230.
 - 19 Groningen, RA, Ommelander Archief, inv. nr. 1061.
 - 20 W.G. Doornbos en D.F. Kuiken, *De burgeraandelen van de stad Groningen; Een bevolkingslijst uit 1659* (Groningen 1993).
 - 21 P.J.C. Elema, *Huiseigenaren van de stad Groningen 1765* (Groningen 1995).
 - 22 Groningen, GA, Stadsarchief 1594-1815, inv. nrs. 138-139, 161-162.
 - 23 Van Winter, *Lijsten hoogstaangeslagenen*, 76.
 - 24 Van Winter, *Lijsten hoogstaangeslagenen*, 66. Klapper op de verponding, 1630, 4.
 - 25 Groningen, RA, Statenarchief, inv. nrs. 708, 709, 2138 en 2140 (Wold-Oldambt); inv. nrs. 2139 en 2141 (Klei-Oldambt).
 - 26 Van Winter, *Lijsten hoogstaangeslagenen*, 77-79.
 - 27 Matthey, 'Op fiscaal kompas', 255.
 - 28 De Bruijn, *Plakkaten*, 166, 180, 204.
 - 29 Van Winter, *Lijsten hoogstaangeslagenen*, 80-81.
 - 30 Groningen, RA, Statenarchief, inv. nrs. 1425-1431, 1442-1443; Ibidem, Kaartverzameling, stamnr. 339, 1089, 1199, 1216, 1280, 1321, 1339, 1385, 1445, 1814, 1815. Gedeeltelijk vrijwel identiek in Groningen, GA, Kaarten en Plans, inv. nrs. 849, 851, 857, 897, 950, 952, 1139, 1844, 1845. Groningen, RA, Kaartverzameling, stamnr. 1433 en 1462 geeft voor Uithuizen en Usquert ook de eigenaren en gebruikers rond 1750.
 - 31 Groningen, RA, Ommelander Archief, inv. nr. 1071.
 - 32 Van Winter, *Lijsten hoogstaangeslagenen*, 88-89.
 - 33 Van Winter, *Lijsten hoogstaangeslagenen*, 81-82.
 - 34 De Bruijn, *Plakkaten*, 226, 238.
 - 35 Van Winter, *Lijsten hoogstaangeslagenen*, 80.
 - 36 Matthey, 'Op fiscaal kompas', 201-203, 206.
 - 37 Tromp, *De Groningse kerspelarchieven*, 99-100, 151-152, 207.
 - 38 Feith, *Over de karspellasten*, 11-12, 40, 108.
 - 39 Feith, *Over de karspellasten*, 142.
 - 40 Feith, *Over de karspellasten*, 104-107.
 - 41 Tromp, *De Groningse kerspelarchieven*, 22-23, 99-100, 151-152; Feith, *Over de karspellasten*, 133.
 - 42 Zie voor een lijst kerspelquoten uit 1679: Groningen, RA, Statenarchief, inv. nr. 2317. Feith, *Over de karspellasten*, 134-140, geeft een lijst uit 1721.

- 43 Bijvoorbeeld lijsten in: Ibidem, familiearchief Trip, inv. nr. 560 (Leens 1663); Ibidem, huisarchief Nienoord, inv. nr. 637 (Noordwijk 1680); Ibidem, huisarchief Menkema en Dijksterhuis, inv. nr. 82 (Saaxemhuizen 1740, 1742 en ongedateerd); Ibidem, kerspelarchief Oostwold, inv. nr. 9 (1720, 1773, 1784 en ongedateerd). Registers in: Ibidem, familiearchief Bennema, inv. nr. 12a (-Noordhorn 1718-1720); Ibidem, kerspelarchief Nieuwolda, inv. nrs. 1-5 (1713-1835); Ibidem, kerspelarchief Zuidbroek, inv. nr. 2 (1720-1747); Ibidem, kerspelarchief Muntendam, inv. nr. 2 (1790-1817) (met dank aan Willem Doornbos).
- 44 Ibidem, Statenarchief, inv. nrs. 1817-2018.
- 45 Feith, *Over de karspellasten*, 126-127.
- 46 Matthey, 'Op fiscaal kompas', 254.
- 47 Van Winter, *Lijsten hoogstaangeslagenen*, 89, 101-103.
- 48 P.R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910* (Wageningen 1991) 497-502. Zie ook Van Winter, *Lijsten hoogstaangeslagenen*, 91-104.
- 49 P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Grondgebruik en agrarische bedrijfsstructuur in het Oldambt na de vroegste inpolderingen (ca. 1630 - ca. 1720)' in: J.H.N. Elerie en P.C.M. Hoppenbrouwers ed., *Het Oldambt, deel 2; Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen* (Groningen 1991) 73-95, met name 74-75.
- 50 Vergelijk ook: Klapper op de verponding, 1630, 5.
- 51 Groningen, RA, Statenarchief, inv. nr. 2144.
- 52 Klapper op de verponding, 1630. Klapper op de schatregisters van de verponding, 1721 (SA 2145-2146) (Groningen 1989).
- 53 Zie het broncommentaar over de Groningse provinciale rekeningen van de voormalige kloosterlanderijen in deze bundel.
- 54 Zie het broncommentaar over de protocollen van verzegelingen in deze bundel.
- 55 Zie het broncommentaar over de zijlschotregisters in deze bundel.
- 56 Groningen, RA, Statenarchief, inv. nr. 2217: kohier taxatiegeld 1730-1731.
- 57 Ibidem, Ommelander Archief, inv. nr. 1059: ontvangen impost op het hoofdgeld in Fivelgo 1670.
- 58 Ibidem, Ommelander Archief, inv. nr. 1058.
- 59 M. Schroor, *De Atlas der Provincie landerijen van Groningen (1722-1736)* (Groningen 1996); Schroor, *De Atlas der Stadslanden van Groningen (1724-1729)* (Groningen 1997).
- 60 Zie P. Kruizinga, 'De kadastrale legger en aanverwante bronnen, 1812-1990', in: G.A.M. Van Syngel ed., *Broncommentaren 3* (Den Haag 1997) 17-73.
- 61 Groningen, RA, Archieven Gewestelijke Besturen, inv. nrs. 437-442: Groningen, GA, Stadsarchief 1594-1815, inv. nrs. 582-583.
- 62 Zie Van Winter, *Lijsten hoogstaangeslagenen*, 156-182.
- 63 Groningen, RA, Provinciaal Archief, E 29, inv. nr. 2: leggers van de grondbelasting bebouwd en onbebouwd. R.F.J. Paping, *Voor een handvol stuivers; Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (Groningen 1995) 318-319. Op het Rijksar-

- chief Groningen is een gedeeltelijke klapper op naam van de gebruiker aanwezig van de onbebouwde gronden: R.F.J. Paping, Klapper op landgebruikers in de kleigebieden rond 1816 (Groningen 1991).
- 64 Voor 1721 in negentien kerspelen zie W.J. Formsma, 'Jonkers en boeren op de Ommelander landdag in de eerste helft der achttiende eeuw', *Groninger volksalmanak* (1974-1975) 66-90, i.h.b. 74-75.
- 65 Voor zestien dorpen in het Oldambt 1639, 1656-1660 en 1721: P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Grondgebruik en agrarische bedrijfsstructuur', 75-85; Voor Hoogkerk 1755, 1786 (in plaats van 1721 aanwezig) en 1816 zie G.A. Collenteur en R.F.J. Paping, 'Arbeid van boerderij naar fabriek' in: P. Kooij ed., *Dorp naast een stad; Hoogkerk 1770-1914* (Assen 1993) 35-36. Voor Aduard 1540, 1631 en 1786 (in plaats van 1721 aanwezig) zie H. Feenstra, 'De landbouw vóór 1800' in: H. Boels en J. Arkema ed., *Eén klooster, drie dorpen; Geschiedenis van Aduard, Den Ham en Den Horn 1192-1992* (Bedum 1992) 121-130, met name 130.
- 66 W.J. Formsma, 'Jonkers en boeren op de Ommelander landdag', 66-68, 74-76.
- 67 H. Feenstra, *De bloeitijd en het verhaal van de Ommelander adel (1600-1800)* (Groningen 1981) 11-12, 359, 377-379: alleen voor de adel. Vergelijk Paping, *Voor een handvol stuivers*, 184-185.
- 68 Voor een overzicht zie het broncommentaar over de protocollen van verzegelingen in deze bundel, bijlage B.
- 69 H. Feenstra, 'De ontfrissing van Groningen nogmaals bekeken. Naamgevingspatronen in het Westerkwartier, 1540-1631', *Driemaandelijks bladen* 43 (1991) 18-49.
- 70 Groningen, RA, Statenarchief, inv. nr. 2217: kohier taxatiegeld 1730-1731. Ibidem, Archieven van de staten van Stad en Lande, inv. nr. 2175: 200° penning in Hunsingo in 1691-1692; Ibidem, Familiearchief Bolhuis, inv. nr. 13: kohieren 400° penning van een deel van Hunsingo in 1692 en 1702. Groningen, GA, Stadsarchief 1594-1815, inv. nr. 1027: kohieren 400° penning van Westerkwartier en Fivelingo in 1702.
- 71 Paping, *Voor een handvol stuivers*, 311-312.

BIJLAGEN

A Vindplaatsen

- 1516, 1523-1530 (fragmenten): Aurich, Niedersachsisch Staatsarchiv, Rep 4, CI 9, nr. 22; Arnhem, Rijksarchief (RA), Hertogelijk Archief, inv. nr. 1338
- 1540 (gedeeltelijk): Groningen, RA, Ommelander Archief, inv. nr. 39; Ibidem, Familiearchief Ewsum, inv. nr. 136
- 1555 (alleen verdeling op kerspel niveau): Ibidem, Archieven van de staten van Stad en Lande (Statenarchief), inv. nr. 706
- 1600 (met aanpassingen tot 1612, alleen verdeling op kerspelniveau): Ibidem, Statenarchief, inv. nr. 707
- 1630 (met aanpassingen tot 1632): Ibidem, Statenarchief, inv. nrs. 2133-2136
- 1656-1660 (Oldambt): Ibidem, Statenarchief, inv. nrs. 708-709 (identiek aan inv. nrs. 2138 en 2140); inv. nrs. 2139 en 2141 (identiek aan Groningen, RA, Ommelander Archief inv. nr. 1069)
- 1685-1729 (kaarten van nieuw onder de verponding gebrachte landen): Ibidem, Kaartverzameling, stamnrs. 339, 1089, 1199, 1216, 1280, 1321, 1339, 1385, 1433, 1445, 1462, 1814, 1815; Ibidem, Kaarten en Plans, inv. nrs. 849, 851, 857, 897, 950, 952, 1139, 1844, 1845 (gedeeltelijk identiek aan die in Ibidem, Kaartverzameling)
- 1701 (buiten de verponding gebleven landen): Ibidem, Ommelander Archief, inv. nr. 1071
- 1721, ten dele 1771 en 1786: Ibidem, Statenarchief, inv. nrs. 2143-2144 (vrijwel identiek afschrift: inv. nrs. 2145-2146).

B Gedrukte bronnen, literatuur en toegangen

- Alma, R.H., 'Het schatregister voor de jaartax van 1540', *Gruoninga* 36 (1991) 58-89.
- Bruijn, J. de, 'Plakkaten van Stad en Lande; Overzicht van Groningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795', *Historia Agriculturae* XIV (Groningen 1983).
- Feenstra, H., 'De ontfrising van Groningen nogmaals bekeken. Naamgevingspatronen in het Westerkwartier, 1540-1631', *Drie-maandelijks bladen* 43 (1991) 18-49.
- Feith, H.O., *Over de karspellasten van Grijpskerk* (Groningen 1840).
- Formsma, W.J., *Inventaris van de archieven der staten van Stad en Lande (1594-1798)* ('s-Gravenhage 1958).
- Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden, III Groningen (1594-1795)*. Van der Ent, L. en V. Enthoven ed. Rijks

- Geschiedkundige Publicatiën, Kleine serie nr. 94 (Den Haag 2001).
- Klapper op de schatregisters van de verponding, 1630; Statenarchief 2133-2136 (Groningen 1991) (aanwezig Groningen, RA).
- Klapper op de schatregisters van de verponding, 1721 (SA 2145-2146) (Groningen 1989) (aanwezig Groningen, RA).
- Matthey, I.B.M., 'Op fiscaal kompas; Een bijdrage tot de economische geschiedenis van het gewest Groningen in de 17e en 18e eeuw, met toespitsing op de dorpen in de huidige gemeente Stedum' in: I.B.M. Matthey ed., *Westeremden; het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen 1975) 195-360.
- Siemens, B.W., *Historische atlas van de provincie Groningen* (Kaarten plus Toelichting) (Groningen 1962).
- Tromp, C., *De Groningse kerspelarchieven* (Groningen 1982).
- Winter, P.J. van, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems* ('s-Gravenhage 1951).

C Begrippenlijst

- beklemde meier
gebruiker van gehuurde (of eigenlijk beklemde) grond die een in de loop van de achttiende eeuw steeds sterker wordend recht kreeg op die gebruikte grond, in vergelijking met de oorspronkelijke eigenaar.
- haardstedengeld
belasting op aantal haardsteden. In Groningen betaalden ambachtelijke ovens dubbel en moest ook betaald worden voor plaatsen waar boter werd gemaakt van zeven of meer koeien.⁷¹
- huurwaarde
hoeveelheid huur die jaarlijks van een bepaald stuk grond of van een huis ontvangen kon worden.
- jaartax
jaarlijks aan de landheer af te dragen bedrag aan belastingen.
- kerspel
oorspronkelijk de geografische aanduiding van een parochie, echter na 1594 steeds meer vooral het niveau waarop belasting geheven wordt.
- schatbeurder
diegene die in een kerspel de verponding en soms nog andere belastingen inde.
- schatregister
overzicht van alle belastingplichtige landgebruikers met de hoeveelheid grond die elk in gebruik had en de bedragen die ze daarvoor moesten betalen.

verponding

belasting op onroerend goed. In Groningen werd deze in de zeventiende en achttiende eeuw slechts geheven op landerijen en graanmolens.

alle moeren goetdinde des
 nond- ette hand- gonda
Onager landen thonden pding day alle onreid
 thueden landen psonen huyfsten in ghelghe
 Ambochte in Inden fuedingie day onderstige Saer
 door laukmalen gebuigt Maerke by ~~hand~~ d'vud
 vde. Vede thallf voster vde. vde. pij d'nyim
 ghyrkeut Gilfausse mak d'gh'boerz bij den b
 vnde bij ons ghynde a apatere outfang
 g'laerret in d'vsey quoyre g'maekte die vde
 hie after ^{ijnt} t'flet d'vay d'vsey bij narsen d'v
 g'nommeert stey in dit d'vanden Jares polt
 in t'fistig volgende t'plarrast p. casolub g'la
 g'ocher d'v d'v g'la in st'ndeb brabaut in g'bi
 hie door sey st'ndeb
 Die moer poldeer by g'mmeerde d'v d'v noedon vande d'v d'v d'v

**De kohieren van de tiende penning
in Holland, 1543-1564**

J.A.M.Y. Bos-Rops

I N H O U D

INLEIDING	345
Definiëring van de bron	345
1 HISTORISCHE SITUERING	346
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	348
Ontstaansgeschiedenis van de bron	348
Uitvoering en procedures	348
3 VISUELE KENNISMAKING	349
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	354
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	354
Gerelateerde en toetsingsbronnen	356
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	358
NOTEN	360
BIJLAGEN	363
A Vindplaatsen	363
B Gedrukte bronnen en literatuur	363
Gedrukte bronnen	363
Literatuur	366

INLEIDING

Definiëring van de bron

Het onderwerp van dit broncommentaar is een serie kohieren van de tiende penning, een belasting die tussen 1543 en 1564 in het gewest Holland zes maal is geheven.¹ De grondslag van deze belasting was het bezit aan onroerende goederen en renten. De serie kohieren die voor het innen van deze belastingen werd opgemaakt biedt mogelijkheden voor diverse soorten onderzoek. De situatie van een dorp, een regio of grotere streken kan vanuit verschillende invalshoeken worden beschreven.

1 HISTORISCHE SITUERING

Vanaf de veertiende eeuw was het in de Nederlanden gebruikelijk dat de landsheer periodiek extra gelden, een bede, vroeg aan zijn onderdanen voor het betalen van zijn privé- en staatsuitgaven. Voordat deze werd toegekend onderhandelde men over de hoogte van het bedrag, de vrijstellingen en de privileges die daar tegenover stonden.² Onder het bestuur van Karel V was de praktijk dat er in een vergadering van de Staten-Generaal uiteengezet werd waarom een bede nodig was. Het bedeverzoek zelf werd met de Statenvergaderingen van de afzonderlijke gewesten apart besproken. De gewesten vernamen niet het totaalbedrag dat gevraagd werd, maar alleen hun eigen bijdrage. Dat bleef zo tot 1557. Sedert 1543 werden de Hollandse steden bij de onderhandelingen over de bede vertegenwoordigd door de zes grote steden (Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda) en trad de ridderschap op als vertegenwoordiger van het platteland.

Nadat tussen vorst en gewest was overeengekomen welk bedrag een gewest zou geven, moest het bedrag over de verschillende belastingbetalers binnen het gewest worden omgeslagen. Dat kon op verschillende manieren. In Holland gebeurde dat sedert 1427/1428 aan de hand van lijsten van schildtalen (genoemd naar het schild, de muntsoort waarin de bijdrage werd uitgedrukt) waarop was aangegeven hoeveel elke stad en elk dorp moest betalen.³ De lijsten van schildtalen werden incidenteel aan de veranderende omstandigheden (zoals verarming of verrijking van een dorp) aangepast. Twee maal werd een nieuwe lijst opgesteld voor het hele graafschap, in 1494 (de zogenaamde *Enquete*) en in 1514 (de *Informacie*).⁴ De zetting die in 1515 op basis van de gegevens van de *Informacie* was vastgesteld, is sindsdien niet meer gewijzigd.⁵

Naast de 'gewone' bedden, die men vrijwel jaarlijks betaalde, werden er van tijd tot tijd ook extra ('extraordinaris' of 'buitengewone') bedden gevraagd. Deze bedden konden met behulp van de schildtalenlijsten over de betalers worden verdeeld, maar in de zestiende eeuw kwam men ook op andere manieren aan het geld, zoals door de verkoop van renten en de heffing van accijnsen (imposten). Een voordeel van renteverkoop en accijnsheffing was dat iedereen er aan meebetaalde, ook diegenen die vrijgesteld waren van het betalen van een omslag volgens de schildtalen.

Bij het bijeenbrengen van geld voor de landsheerlijke belastingen gingen de Staten in de loop van de tijd een steeds grotere rol spelen. De Staten kregen ook zelf de beschikking over belastinggeld voor het bestrijden van hun eigen onkosten. Daarvoor mochten zij een deel van de gelden die voor een bede waren ingezameld benutten of mochten zij zelf een heffing opleggen.⁶ Van het betalen van de bede waren de edelen en de geestelijken van oudsher vrijgesteld; dat gold ook 37 dorpen en zes ste-

den in Holland. Verder betaalden de burgers uit de steden niet afzonderlijk belasting over hun goederen op het platteland. Fruin heeft berekend dat deze vrijstellingen betrekking hadden op ongeveer een zevende deel van het totale grondoppervlak.

Voor de overheid was dit een onprettige situatie. De lasten drukten onevenredig zwaar op de niet-adellijke bewoners van het platteland, dat verder verarmde. De zes grote steden betaalden naar verhouding te weinig en bedongen regelmatig vermindering van hun aandeel. De groep waar het geld zat, met name de kooplieden, ging vrijuit. Omdat tussen de landsheer en de Staten altijd een afspraak werd gemaakt over het totaalbedrag dat betaald moest worden, werden de andere belastingbetalers extra belast. Hervorming was wenselijk. Deze kwam niet in de vorm van een principiële herziening van de schildtalenlijst, dan zou men het gehele systeem van vrijstellingen moeten afschaffen, met alle protesten van dien. De oplossing werd gezocht in een nieuwe manier van belastingheffen. In ambtelijke kringen werd al sedert ca. 1530 over hervormingen van het belastingstelsel gediscussieerd. Rond 1540 was het politieke klimaat daarvoor rijp. In 1542 werden door de landvoogdes, in verband met de oorlogen tegen Frankrijk en Gelre, drie nieuwe belastingen gevraagd: een honderdste penning (1 procent) van de uitvoer naar landen die niet tot het rijk van Karel V behoorden; een tiende penning (10 procent) op de winst van kooplieden die een bedrijfskapitaal hadden van 1000 gulden of meer en een tiende penning (10 procent) op de inkomsten uit onroerende goederen en renten. Van deze belastingen zou niemand, noch adel noch geestelijkheid, worden vrijgesteld. Zoals te verwachten viel is tegen deze belastingen behoorlijk geprotesteerd. In Holland was het protest vooral gericht tegen de honderdste penning. De nieuwe belastingen zijn uiteindelijk wel geheven, maar in aangepaste vorm. De tiende penning op de winst van kooplieden werd veranderd in een heffing die niet drukte op de winsten, maar op een verondersteld rendement van 6 procent uit het bedrijfskapitaal. De opbrengsten van de honderdste en de eerstgenoemde tiende penning waren gering.⁷

De tiende penning op inkomsten uit vermogen stuitte kennelijk op minder bezwaren, mogelijk omdat adel en geestelijkheid er uiteindelijk toch niet aan mee hebben betaald. Deze belasting is in later jaren nog vijf maal geheven, namelijk in 1544, 1553, 1556, 1561 en 1564.⁸

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Ontstaansgeschiedenis van de bron

In 1543 hadden de Staten van Holland bedongen dat zij zelf de zetting van de nieuwe belastingen zouden regelen en dat de kohieren die daarvoor zouden worden opgemaakt geheim zouden zijn. Dat verklaart ook waarom de kohieren nu te vinden zijn in Den Haag, in het archief van de Staten van Holland, en niet in Brussel, in het archief van de belastingontvangers van Karel V en Philips II. In 1544 werd de geheimhouding opnieuw bevestigd door de landvoogdes, maar in latere jaren werden de kohieren door de belastingontvangers van Karel V ook gebruikt om inzicht te krijgen in de draagkracht van de belastingplichtigen.⁹

Voor elke belasting werd in principe telkens een nieuwe serie kohieren aangelegd. Alleen in 1544 werd voor een aantal plaatsen gebruik gemaakt van de kohieren van 1543. Ook in 1564 werd gebruikt gemaakt van de oude kohieren, namelijk die van 1561.¹⁰

Uitvoering en procedures

Het startschot voor de aanleg van de kohieren werd gegeven door de deurwaarders van het Hof van Holland, die namens de stadhouder-generaal alle pachters, gebruikers en eigenaars van onroerend goed het bevel gaven om de waarde van hun bezit op te komen geven bij de plaatselijke schout. Deze was verantwoordelijk voor het vastleggen van de gegevens in een kohier. De juistheid van de gegevens werd vervolgens onder ede bevestigd door het plaatselijk bestuur. Het kohier moest daarna door de ontvanger van de tiende penning worden goedgekeurd. Daarna werden de betalingplichtigen door de deurwaarders opgeroepen te komen betalen. Voor bewoners van het platteland moest dat gebeuren in een nabijgelegen grotere stad.¹¹

De gegevens over de betaling zijn niet in de kohieren opgenomen, maar in de afzonderlijke rekeningen van de ontvangers.¹²

3 VISUELE KENNISMAKING

Qua uiterlijk lijken de kohieren op elkaar: het zijn veelal papieren registers van uiteenlopende dikte en formaat (vaak folio of in de lengterichting dubbelgevouwen folio), beschreven in een niet altijd gemakkelijk leesbaar handschrift, met getallen weergegeven in Romeinse cijfers en gebruik van oude oppervlaktematen. De kaft bestaat bij de meeste kohieren uit een dubbelgevouwen stuk papier of perkament. In enkele gevallen zijn vellen uit oude handschriften (waaronder muziekboeken) gebruikt.

Afbeelding 1: eerste bladzijde van het kohier van Rijswijk van 1543. De inhoud van de kohieren kan, zelfs binnen een serie, nogal uiteenlopen. Niet als het gaat om de basisgegevens als naam, oppervlakte van de grond, taxatie en bedrag aan belasting (zoals in 1543; in latere jaren zijn meer details vermeld), wel als het gaat om volgorde, indeling en met name uitvoerigheid. Het kan voorkomen dat in sommige kohieren van een bepaalde serie zaken zijn vermeld, die niet voorkomen in een ander deel uit diezelfde serie, zoals bijvoorbeeld de naam van de eigenaar van een stuk land of een huis als dat een ander was dan de gebruiker en het soort land. Soms zijn ook de burens vermeld of is aangetekend in welke straat of streek het land of huis lag.

In alle jaren komen in de kohieren voor het platteland de volgende vaste elementen voor:

- naam van de gebruiker
- of er sprake is van eigendom of pacht
- oppervlakte van het land
- eventueel de aanwezigheid van een huis
- huurwaarde of getaxeerde waarde
- en het bedrag dat aan belasting moest worden betaald.⁴³ De kohieren uit de steden zijn minder uitvoerig; deze bevatten in de meest summiere vorm slechts de naam van de gebruiker en het bedrag dat aan belasting moest worden betaald.

Afbeelding 2: bladzijde uit het kohier van Made van 1543 waarin de gezworenen van Made onder ede verklaren dat de gegevens in het kohier juist zijn.

In de kohieren vanaf 1553 wordt naast de naam van de gebruiker ook de naam van de eigenaar van het onroerend goed vermeld. In de kohieren uit 1561 (zie afbeelding 3, eerste bladzijde van het kohier van Overschie van 1561) en 1564 is systematisch de soort land opgetekend.

Schematische weergave van de inhoud van de kohieren van de tiende penning

jaar	1543	1544	1553	1556	1561&1564
naam gebruiker	x	x	x	x	x
huur/eigendom	x	x	x	x	x
naam eigenaar	–	–	x	x	x
oppervlakte land	x	x	x	x	x
soort land	–	–	–	–	x
waarde	x	x	x	x	x
aanslag	x	x	x	x	x

Zysoyck andie Noert Eyde

Tguoener banden marghentae

banden ambocht den Zysoyck Ende hoe
 loel ony voer elcke maryshy te hmyere
 gaende betaet / ende die met te hmyere in
 gaty / met banden onger gebympt wordy
 inen by estimatie geordonneet huyt
 hoe vele die vbel te hmyere daordurh Zyn
 te gelden / Watrof de si mat / Compt
 den 2^e pennunt / paude jaer 1680 ende
 pening / Eerhou by pouden stellingy
 pennunghy / van noerturh froy spoudt
 Ende gelyck huyt nae voert /

Alle sijnantey brympt zeny margy lants
 voer voert / fhaer 6 / Noth 17 / margy door
 vyl / Compt voerd 2^e pennunt - myt 17

Daerby hoer brympt een margy door
 vyl / Noth de zelve der half margy
 door 17 / Compt voerd 2^e pennunt 17 17

Jan rears Okerpote brympt by margy
 fhaer 6 door voert 17 / Noth de zelve
 in margy voor vyl 17 / Noth de
 zelve my handt voer 17 / Compt
 voerd 2^e pennunt - myt 17 17 17

Scryt v / draent O brympt v / margy
 fhaer 6 door vyl 17 / Noth de zelve
 in margy fhaer 6 door myt 17 / Compt
 voerd 2^e pennunt - ytm 17 17

Alle welcke land boude gescreuen wij, Adual proey,
 Adual boot, huyb verhey, Adual muntel, Domb aruff
 Carl ad arley, Jamel pauwels, mitsul verhey, huyb
 een mitsul, mitsul peruff, Cormel verhey, Adu
 zoben, Adual bract, Gwer dreyff, Als gescreuen
 vandy mede certificeert bij Guerdet dat wij
 de selue land als voerf sake zoe geyquet hebben
 en dat die selue land min off meer guld sonder
 te gure dan voerf stant en wille een ijghelich
 off dat voerf als dat geyquet is van alse land
 Als gescreuen sanderdant nae sined a' de eling
 in presentie van mij Jans aruff, Gwoud bea
 sined geyquiden, mede

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

Voor het onderzoek in de kohieren is het allereerst van belang na te gaan van wie en waarop de belasting precies werd geheven. Deze informatie verschaft namelijk duidelijkheid over de personen en gegevens die al dan niet in de kohieren verwacht mogen worden. Details over een belasting zijn te achterhalen in het officiële besluit waarbij de belasting werd ingesteld of toegestaan. De besluiten voor de hier genoemde belastingen zijn te vinden in het archief van de Staten van Holland voor 1572.¹⁴

Overzicht van de tarieven en vrijstellingen, zoals vermeld in de akkoorden over belastingheffing:¹⁵

In 1543 is het tarief de tiende penning van de inkomsten uit onroerende goederen (binnen en buiten de schildtalen) en uit renten. Van dit bedrag betaalden gebruikers/pachters van het onroerend goed een kwart van de tiende penning; de eigenaars de rest. De vrijstellingen golden voor het bezit van de adel, voor onroerend goed dat kloosterlingen in eigen gebruik hadden, voor openbare gebouwen, voor gods- en gasthuizen en voor woningen die minder dan 1 lb. (= 2 car. gulden) per jaar opbrachten.

In 1544 is het tarief de tiende penning van de inkomsten uit landerijen (binnen en buiten de schildtalen). Het geld moest voor twee derde gedeelte worden opgebracht door de eigenaars, voor een derde gedeelte door de gebruikers. Ditmaal waren adel en geestelijkheid niet van betaling vrijgesteld.

In 1553 is het tarief de tiende penning van de inkomsten uit onroerende goederen en alle los- en lijfrenten. Evenals in 1544 was het geld voor twee derde gedeelte afkomstig van de eigenaren, voor een derde gedeelte van de gebruikers. De vrijstellingen golden ook voor de onroerende goederen, gelegen buiten de stad, maar eigendom van stedelingen werden belast. Alle vrijstellingen van adel en geestelijkheid werden door Karel V afgeschaft. Drie grote heren, Oranje, Egmond en Horne verzetten zich hier tegen.

In 1556 is het tarief de tiende penning van inkomsten uit onroerende goederen en renten en uit huizen in de steden buiten de schildtalen. De drie hiervoor genoemde protesterende grote heren kregen officieel vrijstelling van Philips II (het was zijn eerste bede).

In 1561 is het tarief de tiende penning van de inkomsten uit onroerende goederen (binnen en buiten de schildtalen) en renten. De vrijstellingen golden voor huizen die door de eigenaren werden bewoond en waarvan de getaxeerde huurwaarde de 6 car. gulden per jaar niet te boven ging.

In 1564 is had de tiende penning hetzelfde tarief en dezelfde vrijstellingen als die van 1561.

De kohieren bevatten de verdeling van de belasting over de belastingbetalers en niet de opbrengsten van de belasting. Die zijn geboekt in de rekeningen. Van een deel van de bovenvermelde tiende penningen zijn naast de kohieren ook de rekeningen bewaard gebleven. Door vergelijking van deze twee bronnen kan worden onderzocht of datgene dat moest worden betaald ook werkelijk betaald is. Op basis van de kohieren alleen kunnen conclusies getrokken worden over het effect van de veranderingen in de grondslag van de belastingen en over de verhoudingen tussen de bijdragen van verschillende plaatsen of tussen stad en platteland.

Met betrekking tot de volledigheid en de betrouwbaarheid zijn uit verschillende onderzoeken gegevens naar boven gekomen. Wat de betrouwbaarheid betreft zijn de bevindingen van Ham, Diepeveen en Van der Woude van belang. Ham maakte uit aantekeningen op de marge van het kohier van Zouteveen (1561) op dat de huurwaarde van de landerijen door de taxateurs werd gecontroleerd, hetgeen een indicatie is voor een redelijke betrouwbaarheid van de gegevens. Hij ontdekte ook dat de waarde van de huizen, die allemaal eigendom waren, hetzij op zes, hetzij op drie gulden per jaar werd geschat.¹⁶ Deze bevindingen worden genuanceerd door Diepeveen.¹⁷ Hij constateerde bij zijn onderzoek naar verveening in Delfland en Schieland dat in de loop der jaren de oppervlakte van hetzelfde ambacht voor de tiende penning stelselmatig groter werd opgegeven. De redenen daarvoor waren de betere meting en het effect van aansporingen de aangifte correct te doen. In de beginjaren vergat men wel eens bepaalde opbrengsten of gaf men de waarde van de eigen landerijen te laag op. Bovendien bestond de gewoonte om landerijen die weinig waard waren niet op te geven. Ook wijst hij op het verschil tussen de meting van veengrond en kleigrond. De grootte van percelen veengrond, die soms half water half land waren, is moeilijker te schatten dan die van landerijen op kleigrond. Deze laatste opgaven zijn dus betrouwbaarder. Door een toename van de nauwkeurigheid van de opgaven werd de geschatte opbrengst van de belasting voortdurend hoger. Dat was dus niet het gevolg van een stijging van de welvaart.

Voor de betrouwbaarheid van de gegevens is verder nog het onderscheid tussen eigen landen en huurland van belang. Huurders waren verplicht het bedrag aan huur op te geven, vaak met overlegging van een schriftelijk bewijs; eigenaars konden de opbrengst schatten en met een eed bevestigen. De gegevens betreffende huurland zijn derhalve waarschijnlijk betrouwbaarder. Bij een onderzoek naar opbrengsten moet daarmee rekening worden gehouden.

Van der Woude wijst op de onduidelijkheid over wat precies onder een huis moet worden verstaan: zijn twee huizen onder een dak als een of als twee huizen geteld?¹⁸ Hij geeft hierover geen uitsluitsel. Diepeveen

meldt op basis van zijn onderzoek naar de welvaart in Rijswijk dat dergelijke gegevens uit de kohieren betrouwbaarder zijn dan die uit *Enquete en Informacie*.¹⁹

De volledigheid van de gegevens komt aan de orde in een onderzoek van W.C. Boeschoten en E. van Manen.²⁰ Zij wijzen er op dat woningen die van belastingbetaling waren vrijgesteld vanwege de lage reële of geschatte huurwaarde, niet in de kohieren zijn opgenomen. Bij het opstellen van een sociale stratificatie betekent dit dat de fiscaal lagere klassen ontbreken. Op basis van onderzoek naar de verkoopprijs van de huizen schatten Boeschoten en Van Manen dat het in dit geval in totaal ongeveer een derde van de bewoners betreft. Van de wel opgenomen huizen hebben zij de gegevens over huur- of getaxeerde waarde en aanslag in het kohier geanalyseerd. Daarna zijn, uit andere bronnen, gegevens verzameld over de bewoners van de huizen, zoals naam, beroep en geslacht. De conclusie daaruit is dat, als uitsluitend de belastingkohieren zouden worden gebruikt bij het maken van een sociale stratificatie, alle huurders onder aan de sociale ladder zouden komen te staan. Een van hun bevindingen is ook dat de aanslagen voor huurwoningen en eigen woningen niet op een lijn kunnen worden gesteld: eigen woningen werden voor gemiddeld 0,35 procent van de waarde aangeslagen, huurwoningen voor ruim 0,5 procent. Boeschoten en Van Manen bepleiten dan ook voorzichtigheid bij het opstellen van sociale stratificaties op basis van belastingstatistieken.

Van der Woude wijst ook nog op het feit dat een opgave van het huizenbestand in een tijd van snelle veranderingen altijd achterloopt op de realiteit. Zijn advies is om zorgvuldig en consequent met de gegevens om te springen.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

In het archief van de Staten van Holland bevindt zich een aantal stukken waarmee in enkele gevallen de juistheid van de bronnen kan worden gecontroleerd. Zo bestaan er uit 1553 voor vijf kwartieren en 1557 voor zeven kwartieren rapporten van foute aangiften en zijn er twee registers van correcties op de kohieren van 1556. Voor de tiende penning van 1543 zijn van zeven ontvangers diverse stukken van de administratie bewaard gebleven.²¹ Daarnaast zijn er enkele kohieren van drie andere vermogensbelastingen bewaard, waarmee het beeld dat naar voren komt uit opeenvolgende kohieren kan worden aangevuld. Het betreft kohieren van een haardstedegeld in 1552, een morgengeld in 1558 en van een honderdste penning van de waarde van alle roerende en onroerende goederen in 1569.²² Hierna volgen de gegevens over enkele andere belastingkohieren.

- Het haardstedegeld van 1552: alleen de kohieren van Dordrecht en Haarlem zijn bewaard gebleven. Het tarief bedroeg 6 stuivers voor elke haardstede of ‘plaets daer men vier stoken mach ende roock uitgaet’. De vrijstellingen golden voor huizen van de bedelorden, leprozenhuizen etc.

en huizen in de steden die minder dan 100 car. gulden waard waren en aan arme lieden toebehoorden. Aangegeven wordt de naam van de (hoofd)bewoner – straatsgewijs, het aantal haardsteden of schoorstenen en het te betalen bedrag.

– Het morgengeld van 1558: alleen de kohieren van de plaatsen Alkmaar, Edam, Enkhuizen, Geertruidenberg, Gorinchem, Hoorn, Medemblik, Muiden, Oud- en Nieuw Strijen en Texel zijn bewaard gebleven. Het tarief bedraagt 7 groten per morgen. Daarvan moest de helft betaald worden door de gebruikers en de helft door de eigenaars. Aangegeven wordt de naam van personen die landerijen hadden gehuurd die behoorden tot het grondgebied van de steden (het morgengeld werd niet overal gebruikt om de belasting om te zetten. De plaatsen die op de schildtalenlijst stonden kregen een omslag op basis van de schildtalen en mochten zelf uitmaken hoe ze het geld over de inwoners wilden verdelen. Alleen voor landerijen buiten de schildtalen en landerijen in de stadsvrijheid bleef het morgengeld bestaan).

– De 100^e penning van 1569: van 52 plaatsen zijn de kohieren bewaard gebleven. Het tarief bedraagt de honderdste penning van de waarde van roerende en onroerende goederen. Aangegeven wordt de naam van de gebruiker, of er sprake was van eigendom of pacht, eventueel de naam van de eigenaar, de oppervlakte van het land, eventueel de aanwezigheid van een huis, de huuropbrengst of geschatte waarde en het te betalen bedrag.

Ook uit de jaren zeventig van de zestiende eeuw zijn nog twee series kohieren bewaard die vergelijkingmateriaal bieden, namelijk van de twaalfde penning van 1572-1573 en de honderdste penning van 1575-1579;²³ het kohier van de twaalfde penning van 1572-1573 met als tarief de twaalfde penning van de inkomsten uit de landerijen. Van dit bedrag betaalden de eigenaar twee derde deel en de gebruiker een derde. Vrijstellingen golden voor de domeingoederen en gods- en armhuizen betaalden slechts een derde deel. Aangegeven wordt de naam van de gebruiker, of er sprake was van eigendom of pacht, de oppervlakte en de ligging van de grond en het te betalen bedrag; het kohier van de honderdste penning van 1575-1579 met als tarief de honderdste penning van de waarde van de huizen en landerijen. Van dit bedrag betaalde de gebruiker een derde deel, de eigenaar twee derde. Vrijstellingen golden voor de gods- en gasthuizen en de huizen die 150 car. gulden of minder waard waren. Aangegeven wordt de naam van eigenaar of huurder, de ligging van het onroerend goed, de waarde en het te betalen bedrag.

Ten slotte is het mogelijk dat de lokale archieven nog materiaal bevatten om de gegevens uit de kohieren te completeren. Te denken valt dan aan stukken betreffende de verkoop van onroerend goed, rekeningen en kohieren van lokale belastingen, kaartmateriaal en dergelijke.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

De kohieren van de tiende penning zijn als bron gebruikt voor uiteenlopende studies.²⁴ Hieronder volgt een overzicht van onderzoek dat met gebruikmaking van de kohieren is verricht.

Allereerst ligt het natuurlijk voor de hand belastingkohieren te gebruiken bij onderzoek naar belastingen, zoals dat onder andere is gebeurd door de Amerikaanse historicus Tracy bij zijn onderzoek naar de Hollandse belastingen in de eerste helft van de zestiende eeuw.²⁵ Minstens zo interessant is het gebruik van de kohieren voor andere doeleinden. Zo zijn ze in veel gevallen een vroege bron voor de topografie van een plaats. Uit de volgorde van de optekeningen in het kohier zijn vaak conclusies te trekken over de ligging van de goederen. Verhoeven kreeg uit het kohier van 1543 een indruk van de vordering van het herstel van de stad na de stadsbrand van 1536 en bracht met behulp van een kadasterkaart en eigentijds kaartmateriaal de route van de belastingontvanger in de stad Delft in kaart.²⁶ Verhey gebruikte het kohier van 1556 (aangelegd in 1557) om de situatie in drie Amsterdamse straten in een jaar in beeld te brengen.²⁷

De kohieren zijn goed bruikbaar voor onderzoek naar eigendomsverhoudingen en grondgebruik. Zo kon Ham op basis van het kohier van 1561 conclusies trekken over de eigendomssituatie van de grond in Zouteveen.²⁸ Daaruit bleek onder andere dat de meerderheid van de grond (82 procent) door de dorpsbewoners werd gepacht. De eigenaars waren voor 64 procent afkomstig van buiten het dorp; de meesten woonden in Delft. De resterende 18 procent van de eigenaars waren kloosters en semi-kerkelijke instellingen.

Op vergelijkbare wijze heeft Van Dijk het kohier van De Lier bekeken. Hij heeft ongeveer dezelfde vragen aan het materiaal gesteld als Ham, maar is daarnaast ook ingegaan op het grondgebruik (een derde weiland, twee derde bouwland, maar het grondgebruik is niet bij alle landerijen vermeld) en de bedrijfsgrootte (uiteenlopend van enkele tot meer dan 60 morgens).²⁹ Wat Ham en Van Dijk voor één dorp deden, heeft Enno van Gelder op veel ruimere schaal gedaan. Hij heeft de kohieren gebruikt in het kader van een brede studie over Nederlandse dorpen in de zestiende eeuw.³⁰ Bij zijn karakterisering van de dorpen in drie Hollandse regio's – respectievelijk Holland ten noorden van het IJ, de Zuidhollandse eilanden en de dorpen tussen IJ en Nieuwe Maas – zijn zes plaatsen nader bekeken: Opmeer en Assendelft, Abbenbroek, Warmond, Asperen en Reeuwijk. Bij de dorpskarakterisering benutte Enno van Gelder uit de kohieren van de tiende penning van 1543 en 1561 de gegevens over bedrijfsgrootte, huurwaarde van de huizen, grondbezitter van buiten het dorp en het aantal aangeslagenen in een bepaalde categorie.

Diepeveen heeft kohieren van de tiende penning over een reeks van jaren gebruikt bij een onderzoek naar de vervening in Delfland en Schieland tot het einde van de zestiende eeuw. Daarnaast wijst ook hij op de

waarde van de kohieren voor het bepalen van de omvang van het gebruik van de grond door poorters.³¹

Voskuil bestudeerde de kohieren bij zijn onderzoek naar de versterking van huizen op het Hollandse platteland.³² Dit proces heeft in het zuiden van het gewest eerder plaatsgevonden dan in het noorden. Zijn theorie is dat dit werd veroorzaakt door verschillen in de sociaal-economische omstandigheden. Om dit te toetsen heeft hij op basis van de kohieren van de tiende penning van 1561 een vergelijking gemaakt tussen de plaatsen Overschie, in het zuiden, en Twisk, in het noorden. Daaruit blijken grote verschillen in de verhouding pacht - eigendom (Twisk 90 procent eigendom, Overschie 72 procent pacht), in de bedrijfsgrootte (Twisk gemiddeld vijf driekwart morgen, Overschie gemiddeld twintig en een halve morgen) en in de huurwaarde van de grond (Twisk 8 gulden per morgen, Overschie 3½ gulden per morgen), maar minder in het grondgebruik (Twisk 94 procent weiland, Overschie 88 procent). In Twisk waren landbezit en bedrijfsgrootte bovendien gelijkmatiger verspreid over de bewoners dan in Overschie. In Overschie speelde het bezit van land een grotere rol: door geld te investeren in de aankoop van land probeerde men zich te ontdoen van pachtverplichtingen. De boeren in Overschie woonden over het algemeen in de polder en keken uit over het land dat zij bewerkten. Het land van de boeren in Twisk lag niet bij huis, maar in kleine percelen verspreid over het hele grondgebied van het ambacht.

Op basis van de kohieren kan, met in achtname van de nodige voorzichtigheid, ook een sociale stratificatie worden gemaakt van de bewoners van een plaats. Aan de hand van het kohier van Haarlem voor 1543 hebben Boeschoten en Van Manen uitgezocht in hoeverre er verband bestaat tussen de hoogte van een belastingaanslag en de sociale status of welstand van de hoofdbewoner van een huis.³³

Van der Woude heeft de kohieren beoordeeld op hun waarde als demografische bron.³⁴ Hij vroeg zich onder andere af hoeveel huizen er in de dorpen van Noorderkwartier hebben gestaan en gebruikte dat gegeven voor het vaststellen van de bevolkingsgrootte van het gebied. Bij een dergelijke benadering moet uiteraard goed gelet worden op de verschillende vrijstellingen, die in bepaalde jaren voor bepaalde groepen hebben gegolden, zoals in 1543 voor huizen met een lagere huurwaarde dan 2 car. gulden per jaar en in 1561 voor huizen die door de eigenaar werden bewoond met een lagere huurwaarde dan 6 car. gulden per jaar. Van belang is eveneens een bepaling als die betreffende de de honderdste penning van 1569, dat alle huizen, ook die waarover geen belasting hoefde te worden betaald, in de kohieren moesten worden ingeschreven.

Tot slot kunnen de kohieren informatie toevoegen aan de kennis over een persoon: waar hij woonde, of hij huis en grond in eigendom had of huurde, of hij tot de rijken of juist de armeren in het dorp behoorde en dergelijke. In gunstige gevallen kan worden vastgesteld wie achtereenvolgens een bepaald stuk land hebben bewerkt of een huis hebben bewoond. Familierelaties worden in de kohieren niet aangetroffen – voor de genealogie zijn belastingkohieren geen optimale bron.

NOTEN

- 1 Dit broncommentaar is een bewerking van mijn eerdere artikelen 'De kohieren van de gewestelijke belastingen in Holland, 1543-1579', *Holland* 29 (1997) 18-36 en 'De tiende penning tussen Vecht en Eem (1543-1564). Mogelijkheden voor onderzoek in de belastingkohieren', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis* 16 (1998) 187-196.
- 2 Zie voor belastingen in deze periode onder andere P.J. Blok, 'De financiën van het graafschap Holland' in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 3e reeks, 3 (1886) 36-130; H. Terdenge, 'Zur Geschichte der holländischen Steuern im 15. und 16. Jahrhundert', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 18 (1925) 95-167; J.A.M.Y. Bos-Rops, 'Van incidentele gunst tot jaarlijkse belasting: de bede in het vijftiende eeuwse Holland' in: *Fiscaliteit in Nederland. 50 jaar belastingmuseum "Prof. dr. Van der Poel"* (Zutphen/Deventer 1987) 21-32.
- 3 De aanduiding 'landerijen en/of huizen buiten de schildtalen' werd gebruikt voor bezittingen van personen die geen belasting hoefden te betalen. Toen in latere jaren het pond het schild ging vervangen als de eenheid waarin de zetting voor de belasting werd uitgedrukt, werd deze belasting aangeduid als 'verponding'. Deze term is eeuwenlang blijven bestaan als naam van een grondbelasting (J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* ('s-Gravenhage 1991) 67; Blok, 'De financiën', 89).
- 4 R. Fruin ed., *Enquete ende informatie...* (Leiden 1876); R. Fruin ed., *Informacie...* (Leiden 1866). J.C. Naber publiceerde in 1885 en 1890 een analyse van de *Informacie* (met tabellen van de uitkomsten) in de *Bijdragen van het Statistisch Instituut*. Dit werk is heruitgegeven door J.C. Naber, *Een terugblik. Statistische bewerking van de resultaten van de informatie van 1514*. Apparaat voor de Geschiedenis van Holland 2 (Haarlem 1970).
- 5 Dit ondanks plannen uit 1544, 1550, 1554 en 1565 om tot herziening van de verponding te komen. Blok, 'Financiën', 99, 101-105; J.D. Tracy, 'The taxation system of the county of Holland during the reign of Charles V and Philip II, 1519-1566' in: *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek* 48 (1985) 72, noot 13.
- 6 P.A. Meilink, 'Gegevens aangaande bedrijfskapitalen in den Hollandschen en Zeeuwschen handel in 1543' in: *Economisch- historisch Jaarboek* 8 (1922) 254-277; P.A. Meilink, *Archieven van de Staten van Holland en de hen opgevolgde gewestelijke besturen. Eerste deel. Archieven van de Staten van Holland voor 1572* ('s-Gravenhage 1929) 6-11; Tracy, 'Taxation system', 86-91.
- 7 Meilink, 'Gegevens', 260: 'De thiende van de winst van der coopmanscape geestimmerd worden nae advenant (schatting) zes ten hondert'; G. Verhoeven, *Het eerste kohier van de tiende penning van Delft (1543)* (Hilversum 1999) XII; Tracy, 'Taxation systems', 85-90.
- 8 Bestemming van het geld van de tiende penning: in 1544 – voor het betalen

- van de helft van een bedde van 150.000 car. gulden; in 1553 – voor het betalen van een gedeelte van de bedde van 300.000 car. gulden; in 1556 – voor het betalen van de helft van een bedde van 320.000 car. gulden; in 1561 en 1564 – voor het betalen van een gedeelte van een achtjarige bedde, gevraagd in 1558.
- 9 Blok, 'Financiën', 116; Verhoeven, *Het eerste kohier*, XII.
 - 10 Meilink, *Archieven van de Staten van Holland*, 29, 57.
 - 11 Verhoeven, *Het eerste kohier*, XIV-XVI.
 - 12 Vindplaats van de rekeningen: Den Haag, Algemeen Rijksarchief (ARA), archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv. nrs. 2208, 2243-2245, 2278, 2283-2284 en 2341-2346.
 - 13 De gegevens in deze paragraaf zijn vrijwel volledig gebaseerd op Meilink, *Archieven van de Staten van Holland*.
 - 14 Vindplaats accoorden over belastingheffing: Den Haag, ARA, archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv. nrs. 36 (regist nrs. 447-448; 21 maart 1543); 45, 142 (regist nrs. 467-468; 9 en 15 april 1544); 7, 36, 143 (regist nrs. 560, 564, 567; 12 april, 17 en 31 mei 1553); 2284 (regist nr. 627; 17 december 1556); 7 en 143 (regist nr. 656, 659-660, 667, 669; 18 en 25 mei, 8 juni, 20 juli 1558); 143 (regist nr. 698; 10 oktober 1561); 143 (regist nrs. 736-737, 749; 17 en 30 maart, 4 mei 1565).
 - 15 De gegevens zijn gebaseerd op de accoorden over de belastingheffing, zoals vermeld in Meilink, *Archieven van de Staten van Holland*; voor 1543 ook Verhoeven, *Het eerste kohier*, XXI; voor 1556 J.W. Verhey, 'Warmoesstraat, Nieuwendijk en Damrak in het midden van de zestiende eeuw' in: M. Jonker, L. Noordgraaf en M. Wagenaar ed., *Van stadskern tot stadsgewest. Stedebouwkundige geschiedenis van Amsterdam*. Amsterdamse Historische Reeks 1 (Amsterdam 1984) 65. Uit bovenstaande studies blijkt dat detailonderzoek op niveau van een of enkele plaatsen nog tot nuancering van de informatie in het overzicht kan leiden.
 - 16 J. Ham, 'Het kohier van de tiende penning (1561) van Zouteveen', *Holland* 9 (1977) 141-151.
 - 17 W.J. Diepeveen, *De vervoening van Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw* (Leiden 1950), 50-64.
 - 18 A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier* (Utrecht 1983) 63-64.
 - 19 W.J. Diepeveen, 'De welstand van het ambacht Rijswijk in het midden van de zestiende eeuw' in: *Jaarboek Historische vereniging Rijswijk* (1998) 121-133.
 - 20 W.C. Boeschoten en E. van Manen, 'Een welstandsverdeling van Haarlem in 1543. Kwantitatieve toetsing van een zestiende-eeuwse fiscale bron', *Bijdragen en mededelingen voor de geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) 523-539.
 - 21 Vindplaatsen: Den Haag, ARA, archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv. nrs. 870-874 en 1183-1188 (registers van foute aangiften), 1189-1190 (correcties 1556) en 441-445 (administratie 1543).
 - 22 Vindplaats van de kohieren: Den Haag, ARA, archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv. nrs. 1587-1588 (haardstedegeld), 134-141 (morgengeld), 1535-1586 (100° penning). Vindplaats van de accoorden: Ibidem, archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv. nrs. 7 (regist 552; 15 juni 1552 – haardstedegeld), 133 (regist 660; 25 mei 1558 – morgengeld). De ordonnantie

- van 9 september 1569 voor de 100^e penning is niet als afzonderlijk archiefstuk in het archief van de Staten van Holland vóór 1572 aanwezig.
- 23 Vindplaats van de kohieren: Den Haag, ARA, archief van de Staten van Holland na 1572, inv. nrs. 1290 L-1290 O (kohieren uit 1572-1573), 1290 P-1290 SS (1575-1579); inventaris niet uitgegeven. De ordonnanties zijn niet als apart archiefstuk bewaard gebleven. Ze zijn opgenomen in de resoluties van de Staten van Holland (12^e penning 1572: plakkaat van 16 augustus 1572; 100^e penning 1575: resolutie van de Staten van Holland 8 juni 1575, instructie 10 juni 1575; 1576: plakkaat van 29 mei 1576; 1577: plakkaat van 21 augustus 1577 en daarop volgende instructie).
 - 24 Voor onderzoeksmogelijkheden in fiscale bronnen vanaf het einde van de zestiende eeuw tot het eind van de negentiende eeuw zie N.J.P.M. Bos en R.C.J. van Maanen, *Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden*. Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis 10 (Zutphen 1993).
 - 25 Tracy, 'Taxation system', p. 86-91; Tracy, *Financial revolution*.
 - 26 Verhoeven, *Het eerste kohier*, 90-107.
 - 27 Verhey, 'Warmoesstraat'.
 - 28 Ham, 'Kohier', 141-151.
 - 29 Van Dijk, 'De kohieren', 32-43.
 - 30 H.A. Enno van Gelder, *Nederlandse dorpen in de 16e eeuw*. Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks LIX, 2 (Amsterdam 1953).
 - 31 Diepeveen, *De vervening*, 50-64.
 - 32 J.J. Voskuil, 'De kohieren van de tiende penning van Overschie 1561 en Twisk 1561', *Bijlage bij het Volkskundig Bulletin* 8 (1982) 1-49.
 - 33 Boeschoten en Van Manen, 'Een welstandsverdeling', 523-539.
 - 34 Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 63-64.

BIJLAGEN

A Vindplaatsen

Van vrijwel alle plaatsen zijn de kohieren van de tiende penning te vinden in het archief van de Staten van Holland: Den Haag, Algemeen Rijksarchief (ARA), archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv. nrs. 144-440 (kohieren 1543), 446-532 (1554), 1587-1588 (1552), 533-869 (1553), 875-1182 (1556), 134-141 (1558), 1191-1515 (1561), 1527-1533 (1564) en 1535-1586 (1569).

Inventaris: P.A. Meilink, bewerkt door H.J.Ph.G. Kaajan, *Inventaris van de archieven van de Staten van Holland vóór 1572* (Den Haag 1993). De kohieren zijn in de studiezaal van het Algemeen Rijksarchief op microfilm te raadplegen.

In een enkel geval kan het voorkomen dat een kohier wordt bewaard in een plaatselijk bestuursarchief, zoals in Gouda (Gouda, Gemeentearchief, oud-archief, inv. nr. 1940: kohier van 1553. Inventaris: J.E.J. Geselschap, *Inventaris van het oud-archief van Gouda* (Gouda 1965)).

B Gedrukte bronnen en literatuur

Gedrukte bronnen

- Alders, G.P., 'Het kohier van de tiende penning (1561) van Hendrik Ido Ambacht', *Ons Voorgeslacht* 34 (1979) 299-305 en (36(1981) 108.
- Alders, G.P., 'Het kohier van de tiende penning (1561) van Rijsoord en Strevelshoek (gem. Ridderkerk)', *Ons Voorgeslacht* 36 (1981) 97-108.
- Auwerda-Berghout, S.M., 'Kohier van de 10e penning van Westenrijk 1542-1543', *Ons Voorgeslacht* 51 (1996) 108-118.
- Auwerda-Berghout, S.M., '10e penning van Geervliet 1542', *Ons Voorgeslacht* 51 (1996) 153-158.
- Auwerda-Berghout, S.M., '10e penning van Abbenbroek 1542', *Ons Voorgeslacht* 51 (1996) 534-547.
- Auwerda-Berghout, S.M., '10e penningkohieren van Nieuwpoort (1553/1554, 1557, 1561)', *Ons Voorgeslacht* 52 (1997) 192-206.
- Auwerda-Berghout, S.M., 'Tiende penning van Geervliet (1542/1543)', *Ons Voorgeslacht* 52 (1997) 333-338.
- Auwerda-Berghout, S.M., 'De tiende penning van Nieuwenhoorn van 1543 (ARA, Staten van Holland voor 1572, inv. nr. 310)', *Ons Voorgeslacht* 54 (1999) 111-120.
- Auwerda-Berghout, S.M., 'De tiende penning van Oudendoorn van 1543 (ARA, Staten van Holland voor 1572, inv. nr. 334)', *Ons Voorgeslacht* 54 (1999) 151-164.

- Berg, R. van den, 'Het cohier voor de heffing van de tiende penning in 1553 in Leerdam' in: *Van stad en graafschap Leerdam* (1984) 13-15.
- Boot, R., 'Quohier van de tiende penning te Made 1544', *De Brabantse Leeuw* 28 (1979) 10-16.
- Boot, R., 'Quohier van de tiende penning van Made, 1553 (1558)', *De Brabantse Leeuw* 28 (1979) 55-61.
- Brouwer, A. en I. Vellekoop, '10e penning van Maasland 1544-1561', *Ons Voorgeslacht* 47 (1992) 533-540.
- Diepeveen, W.J., 'De welstand van het ambacht Rijswijk in het midden van de zestiende eeuw' in: *Jaarboek Historische vereniging Rijswijk* (998) 134-158 (betreft de kohieren uit 1544, 1553, 1556 en 1561).
- Dijk, K.F. van, 'De kohieren van de tiende penning van 1561', *Uit het Liers verleden* 1 (1978) 32-43.
- Es, B.J. van en B. de Keijser, 'Repertorium op de kohieren van de 10e penning van Streefkerk in de jaren 1542, 1553, 1557 en 1562', *Ons Voorgeslacht* 49 (1994) 37-82.
- Gordijn, A., 'Voorburg 10e penning 1544', *Ons Voorgeslacht* 30 (1975) 265-268.
- Gordijn, A., 'Cohier van de tiende penning van het ambacht Spaland over het jaar 1562', *Ons Voorgeslacht* 36 (1981) 57-61.
- Gordijn, A., 'Cohier van de tiende penning van het ambacht Kethel over het jaar 1561', *Ons Voorgeslacht* 36 (1981) 317-340.
- Gordijn, A., 'Cohier van de tiende penning van Kethel over 1544', *Ons Voorgeslacht* 38 (1983) 249-251.
- Gordijn, A., 'Cohier van de tiende penning van het ambacht Ruyven' [1562], *Ons Voorgeslacht* 41 (1986) 567-570.
- Gordijn, A., '10e penning van de Hoogeban te Overschie', *Ons Voorgeslacht* 45 (1990) 526-535.
- Gordijn, A., '10e penning van Oud-Mathenesse 1558', *Ons Voorgeslacht* 45 (1990) 536-539.
- Gordijn, A., '10e penning Babberspolder 1561', *Ons Voorgeslacht* 45 (1990) 539-542.
- Gordijn, A., '10e penning Nieuw-Mathenesse 1557', *Ons Voorgeslacht* 45 (1990) 542-545.
- Gordijn, A., 'Kohier van de tiende penning 1565 in het ambacht Voorburg', *Ons Voorgeslacht* 49 (1994) 414-421.
- Gordijn, A., 'Kohier van de 10e penning van Schoonderloo 1561', *Ons Voorgeslacht* 49 (1994) 435-443.
- Gordijn, A., 'Hillegersberg 10e penning 1561', *Ons Voorgeslacht* 53 (1997) 224-252, 291-322.
- Ham, J., 'Het kohier van de tiende penning (1561) van Zouteveen', *Historisch Tijdschrift Holland* 9 (1977) 141-151.
- Hoek, C., 'Cohier van de tiende penning van de Briel anno 1543', *Ons Voorgeslacht* 11 (1956) 136-139; 12 (1957) 14-19, 57, 113-114; 13 (1958) 11-12, 35, 55-57, 78, 94-97; 14 (1959) 33-40, 48-50.
- Hoek, C., 'Cohier van de tiende penning van Poortugal, 1543', *Ons Voorgeslacht* 15 (1960) 114-117; 16 (1961) 7-10.

- Hoek, C., 'Cohieren van de tiende penning van Charlois en 's-Gravenambacht in 1543', *Ons Voorgeslacht* 17 (1962) 333-343.
- Kwakkelstein, C.F. en I. Vellekoop, '10e penning van Hodenpijl 1561', *Ons Voorgeslacht* 51 (1996) 159-172.
- Kwakkelstein, C.F. en I. Vellekoop, '10e penning van Woud- en Hoogharnasch 1561', *Ons Voorgeslacht* 51 (1996) 197-212.
- Kwakkelstein, C.F. en I. Vellekoop, 'Tiende penning van Sint Maartensrecht 1561', *Ons Voorgeslacht* 51 (1996) 436-440.
- Lems, S.J. en L.A.F. Barjesteh van Waalwijk van Doorn, 'Kohier van de tiende penning van Hoogvliet (1542/1543)', *Ons Voorgeslacht* 44 (1989) 179-182.
- Lems, S.J., 'Kohier van de tiende penning van Hekelingen en Vriesland (1542)', *Ons Voorgeslacht* 51 (1996) 643-646.
- Moor, G. de, 'Betaling tiende penning 1543 in Noordwijkerhout', *Ons Voorgeslacht* 49 (1994) 148-152.
- Slijkerman, K.J., 'De tiende penning van Strijen over 1544', *Ons Voorgeslacht* 50 (1995) 382-387.
- Slijkerman, K.J., 'De tiende penning van Heeroudelandsambacht over 1542', *Ons Voorgeslacht* 52 (1997) 618-619.
- Slijkerman, K.J., 'De tiende penningkohieren van Kijfhoek over 1542 en 1561', *Ons Voorgeslacht* 52 (1997) 404-408.
- Slijkerman, K.J., 'De tiende penning van Katendrecht over 1542', *Ons Voorgeslacht* 52 (1997) 697-698.
- Slijkerveen, K.J., 'De tiende penning van Pernis over 1542 [=1543]', *Ons Voorgeslacht* 51 (1996) 64-65.
- Verbeek, A.M., 'Tiende penning over Nieuwerkerk op de IJssel anno 1561', *Ons Voorgeslacht* 25 (1970) 137-146.
- Verbeek, A.M., 'Tiende penning over Kralingen anno 1561/62', *Ons Voorgeslacht* 25 (1970) 163-171.
- Verbeek, A.M., 'Rotterdam - 1561', *Ons Voorgeslacht* 40 (1985) 253-315.
- Verbeek, A.M., 'Kohier van de 10e penning van Vlaardinger Ambacht over het jaar 1561, afgesloten 25 november 1562', *Ons Voorgeslacht* 41 (1986) 460-507.
- Verbeek, A.M., 'Cohier van de tiende penning van de stad Vlaardingen in 1561', *Ons Voorgeslacht* 44 (1989) 207-220.
- Verbeek, A.M., 'Kohier van de 10e penning over Eyckenduynen/Haagambacht nr. 197 anno 1543', *Ons Voorgeslacht* 55 (2000) 14-39.
- Verhoeven, G., *Het eerste kohier van de tiende penning van Delft (1543)* (Hilversum 1999).
- Voogd van der Straaten, A.C. de, 'Cohier van de Tiende penning van Schiedam over 1561', *Ons Voorgeslacht* 45 (1990) 495-517.
- Voskuil, J.J., 'De kohieren van de tiende penning van Overschie 1561 en Twisk 1561' in: *Bijlage bij het Volkskundig Bulletin* 8 (1982) 1-49.
- Zaaijer C.B.zn., M., 'Personen vermeld in de kohieren van de 10e penning van Dirksland (1544), Herkingen (1544), Ooltgensplaat

- (1543/1544) en Goedereede (1543)', *Ons Voorgeslacht* 50 (1995) 490-499.
 Zaaier C.B.zn., M., 'Kohier van de tiende penning van Middelharnis, 1542', *Ons Voorgeslacht* 51 (1996) 614-616.

Literatuur

- Blok, P.J., 'De financiën van het graafschap Holland', *Bijdragen voor de vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 3e reeks, 3 (1886) 115-119.
- Boeschoten, W.C. en E. van Manen, 'Een welstandsverdeling van Haarlem in 1543. Kwantitatieve toetsing van een zestiende-eeuwse fiscale bron', *Bijdragen en mededelingen voor de geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983) 523-539.
- Bos-Rops, J.A.M.Y., 'De kohieren van de gewestelijke belastingen in Holland, 1543-1579', *Historisch Tijdschrift Holland* 29 (1997) 18-36.
- Bos-Rops, J.A.M.Y., 'De tiende penning tussen Vecht en Eem (1543-1564). Mogelijkheden voor onderzoek in de belastingkohieren', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis* 16 (1998) 187-196.
- Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam, eerste deel, 1512-1611.* J.G. van Dillen ed. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie nr. 69 ('s-Gravenhage 1929) XXV.
- Brünner, E.C.G., 'De adviezen van den 'conseil et chambre des comptes de Hollande' en van den 'conseil privé' in zake [sic] de voorgenomen nieuwe verponding van 1550', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 43 (1922) 129-160.
- Diepeveen, W.J., *De vervoening van Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw* (Leiden 1950).
- Diepeveen, W.J., 'De welstand van het ambacht Rijswijk in het midden van de zestiende eeuw' in: *Jaarboek Historische vereniging Rijswijk* (1998) 124-158.
- Enno van Gelder, H.A., *Nederlandse dorpen in de 16e eeuw* (Amsterdam 1953).
- Koopmans, J.W., *De Staten van Holland en de opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* ('s-Gravenhage 1991).
- Meilink, P.A., 'Gegevens aangaande bedrijfskapitalen in den Hollandschen en Zeeuwschen handel in 1543' in: *Economisch-historisch Jaarboek* 8 (1922) 254-277.
- Meilink, P.A., *Archieven van de Staten van Holland en de hen opgevolgde gewestelijke besturen. Eerste deel. Archieven van de Staten van Holland voor 1572* ('s-Gravenhage 1929).
- Terdenge, H., 'Zur Geschichte der holländischen Steuern im 15. und 16. Jahrhundert', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 18 (1925) 95-167.

- Tracy, J.D., 'The taxation system of the county of Holland during the reign of Charles V and Philip II, 1519-1566' in: *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek* 48 (1985) 71-117.
- Tracy, J.D., *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. Renten and renteniers in the county of Holland 1515-1565* (Berkeley 1985).
- Verhoeven, G., *Het eerste kohier van de tiende penning van Delft (1543)* (Hilversum 1999) I-XXVIII.
- Verhey, J.W., 'Warmoesstraat, Nieuwendijk en Damrak in het midden van de zestiende eeuw' in: M. Jonker, L. Noordegraaf en M. Wagenaar ed., *Van stadskern tot stadsgewest. Stedebouwkundige geschiedenis van Amsterdam*. Amsterdamse Historische Reeks 1 (Amsterdam 1984).
- Voskuil, J.J., 'De kohieren van de tiende penning van Overschie 1561 en Twisk 1561', *Bijlage bij het Volkskundig Bulletin* 8 (1982) 1-49.

De floreenkohieren

J.A. Mol en P.N. Noomen

I N H O U D

INLEIDING	373
1 HISTORISCHE SITUERING	374
2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS	376
Opzet en eigenaardigheden	376
Ordering van de posten	376
Ordering binnen de posten: grootte, eigenaren, gebruikers, naastliggers en floerenbedrag	377
Ontwikkeling 1700-1858	378
De cartografische reconstructiemogelijkheid: koppeling aan kadaster en stemkohieren	379
‘Retrospectieve bezitsreconstructie’	379
Stemkohieren	379
Opzet prekadastrale atlas	380
3 VISUELE KENNISMAKING	382
4 BRONKRITISCH COMMENTAAR	390
Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron	390
Gerelateerde en toetsingsbronnen	390
Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek	391
NOTEN	393
BIJLAGEN	395
A Vindplaatsen	395
B Gedrukte bronnen en literatuur	395

INLEIDING

Met de naam floreenkohieren wordt de bezitsadministratie aangeduid die, op basis van een reeds bestaand systeem, in 1700 op uniforme wijze per gemeente voor de gehele provincie Friesland werd opgemaakt met het oog op een evenredige omslag van de gewestelijke grondbelasting. Deze fiscale grondboekhouding werd sinds 1708 steeds om de tien jaar bijgewerkt en is vrijwel compleet bewaard gebleven tot en met de laatste serie kohieren die in 1858 werd samengesteld. Zij bevat informatie over de eigendom, het gebruik en de ligging van alle grondbezit buiten de omwalling van de steden. Het bijzondere van deze bron is dat het erin beschreven bezit nauwkeurig cartografisch in beeld te brengen is. Dat is mogelijk omdat in de laatste twee series kohieren, uit 1848/1850 en 1858, per bezitseenheid de kadastrale ligging gespecificeerd is. Omdat vanuit de floreenkohieren per dorp en per gemeente verder ook verbindingen gemaakt kunnen worden met andere bewaard gebleven fiscale en politieke administraties, vormen zij een prima vertrekpunt voor zeer divers onderzoek naar de verdeling van macht en rijkdom in de periode vanaf ca. 1500 tot ca. 1850.

1 HISTORISCHE SITUERING

De florenkohieren zijn de voortzetting van de in 1511 opgemaakte Registers van de Aanbrengh, waarvan een groot deel in afschrift bewaard gebleven en uitgegeven is.¹ Deze registers zijn lijsten waarin de landgebruikers het door hen gebruikte land 'aangebracht' (aangegeven) hebben onder vermelding van de huur of huurwaarde, uitgedrukt in de toen in omloop zijnde florenen of goudgulden van 28 stuivers. Ze werden samengesteld op last van de hertog van Saksen om te kunnen dienen als grondslag voor een nieuw te heffen belasting.² Tevoren ontbraken dergelijke leggers zodat de tot dan toe geheven grondbelasting: de zogenaamde jaartax (die soms ook wel floreenbelasting werd genoemd), ongelijk over de dorpen verdeeld was en onregelmatig op de landbezitters en landgebruikers drukte. Voordat de hertog van Saksen in 1500 een centrale landsheerlijke administratie in Friesland vestigde, was het belastingwezen er trouwens nog weinig ontwikkeld. Oorspronkelijk was het de bedoeling van het Saksische bestuur dat de te introduceren belasting de jaartax zou vervangen. Door verzet van diverse partijen is dat niet gebeurd. De floreenbelasting kwam naast de jaartax en werd eerst alleen voor bijzondere doeleinden geheven. Op den duur werd zij echter tot een normale heffing.³ In de achttiende eeuw heet ze 'de aanzienlykste, en den Lande het grootste voordeel aanbrenghende belasting' te zijn.⁴ In 1750 was de floreenbelasting goed voor 700.000 van de 1.100.000 caroligulden die het gewest Friesland aan inkomsten uit directe belastingen kon boeken.⁵ De eerste aanbrenghregisters uit 1511 werden niet overal op dezelfde wijze opgemaakt. Ze zijn ook niet allemaal even uitvoerig. In het algemeen stelden de opstellers zich tevreden met de opgave van de huurwaarde door de gebruikers zelf. Grootte en grondgebruik werden soms wel vermeld, hoewel nergens de grootte nauwkeurig werd opgemeten. In verschillende westelijke grietenijen, zoals in de Franeker Vijf Delen, werden oppervlakte en grondgebruik in het geheel niet vermeld. De betreffende registers zijn daardoor zeer summier. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld het register van Wymbritseradeel waar de grietman bij zijn informatie ook de afzonderlijke percelen met hun grootte, grondgebruik, toponiemen en naastliggers liet beschrijven.

Wilde men deze leggers van 1511 kunnen blijven gebruiken, dan dienden ze regelmatig te worden herzien. Vermoedelijk gebeurde dit ook wel. In 1540 zijn bijvoorbeeld de goederen en landerijen van Leeuwarderadeel en Ferwerderadeel opnieuw beschreven.⁶ Bij toeval zijn daar afschriften van overgeleverd. Maar van de andere tussentijds gewijzigde registers is nauwelijks iets bewaard gebleven.⁷ Bij veranderingen werd overigens niet de huurwaarde van dat moment genoteerd: tot 1858 hield men de oorspronkelijke huurwaarde in florenen aan die in 1511 had gegolden.

Indeling in grietenijen, steden en kwartieren

Uit: J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800 II* (Leeuwarden 1973) 609.

2 ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Op 27 februari 1700 werd besloten de aanbren- of floreenregisters – later doorgaans floreenkohieren genoemd – over de gehele provincie opnieuw te laten opmaken volgens een vast en uniform schema. Daarbij dienden evenals in 1511 per gebruikseenheid de namen van gebruiker en eigenaar te worden opgegeven, de grootte in pondematen, de naastliggers en het aantal op die eenheid rustende floreenen, de oorspronkelijke huurwaarde dus naar de bedragen die in 1511 hadden gegolden.

Behalve voor de omslag van de floreenbelasting werden de floreenkohieren vanaf het begin ook gebruikt als grondslag voor de heffing van diverse gemeentelijke, kerkelijke en waterschapslasten.

Opzet en eigenaardigheden

‘Uniform’ betekent voor de zeventiende en achttiende eeuw uiteraard iets anders dan voor de negentiende of twintigste eeuw. Wie de overgeleverde kohieren van de diverse grietenijen (de dertig plattelandsgemeenten) en steden raadpleegt, zal onderling op nogal wat verschillen stuiten. Niettemin is er wel een vaste lijn aan te wijzen.

Ordening van de posten

In de ‘nieuwe’ kohieren van 1700 zijn de posten meestal naar de eigenaars gerangschikt, en wel zo dat iedere eigenaar doorgaans zoveel posten in het register heeft als hij verschillende huurders had.⁸ De volgorde van eigenaars is echter niet in elk dorp dezelfde. Vaak worden de saten, de volwaardige agrarische bedrijven dus, het eerst genoemd, meestal volgens een traditioneel geografisch patroon, van buurschap naar buurschap. Men vindt die saten ook wel als plaats, stellen of soolsteden aangeduid. Deze termen hebben trouwens alle een tweeledige betekenis. Ze werden en worden gebruikt zowel voor het huis met de huisstede alleen, als voor het huis met alle bijbehorende landen. Hier gaat het ons uiteraard om de sate in die tweede betekenis.

De landerijen die tot de verschillende geestelijke fondsen van de plaatselijke kerk behoorden, vindt men niet meer zoals in 1511 vooraan in de registers. Ze worden tussen de andere in vermeld of worden aan het eind apart gerubriceerd. Na de saten volgen dan de zogenaamde ‘losse landen’, die niet vast tot een sate behoorden en vaak van gebruiker wisselden. Van oorsprong zijn dit vaak percelen van uiteengevallen bedrijven of delen van eertijds gemeenschappelijk gebruikte hooilanden. Ook veel kerkelijk goed in en om het dorp werd in de loop van de tijd als

los land aan allerlei arbeiders, koemelkers en ambachtslieden verhuurd. Niet altijd zijn de saten overigens het eerst beschreven. Het komt ook voor dat zij tussen de losse landen in geregistreerd staan. Ze worden dan vaak als zodanig aangeduid, maar dikwijls ook niet. In het laatste geval kunnen ze alleen uit het aantal florenen met enige zekerheid worden afgeleid.

De verschillende posten, saten en losse landen, zijn in de meeste kohieren van 1700 en 1708 niet genummerd. Ze zijn door interlinies van elkaar gescheiden. Soms heeft men ze echter achteraf van nummers voorzien. Pas in de kohieren uit 1718 en volgende jaren, die in dezelfde volgorde als in 1700 werden opgesteld, kregen ze een nummer, dat nadien steeds vast is aangehouden. We kunnen dan dus spreken van floreennummers.

Ordering binnen de posten: grootte, eigenaren, gebruikers, naastliggers en floreenbedrag

Per post wordt in de kohieren steeds de oppervlakte vermeld met de in de streek gebruikelijke landmaten. In het grootste deel van Friesland, in de akkerbouw-, kleiweide- en deels ook in de veenweidegebieden is dat pondemaat (0,3675 ha). In het veenweidegebied is het hooiland ook vaak in dagmad of mansmad (anderhalve pondemaat of 0,5512 ha) berekend. In het kleiweidegebied is daarnaast nog vaak sprake van de koegang of koegras (eveneens anderhalve pondemaat). In een deel van de zand- en veenstreken, zoals in de Stellingwerven, waar sprake is van strookvormige saten of doorgaande plaatsen ontbreken oppervlakte-aanduidingen. Om de grootte aan te duiden volstond men hier met de vermelding van de breedte, de afstand langs de weg waaraan het erf gelegen was, in (konnings)roeden (ca. 3,9 m). De lengte, die het hele dorpsgebied kon beslaan, tussen bijvoorbeeld een waterloop en een andere begrenzing, werd dan als bekend verondersteld. In de laatste twee series kohieren zijn soms naast de oude maten ook de kadastrale groottes opgetekend. Vaak ook zijn zonder nadere toetsing alleen de oude maten in nieuwe omgerekend. Waar wel de kadastrale oppervlakten opgegeven zijn, komen die doorgaans globaal overeen met de oude maten. Er kan echter sprake zijn van grote verschillen.

Na de opgave van de eigenaar volgt die van de gebruiker. Voor de oudste kohieren, uit 1700 en 1708, is niet in alle grietenijen vastgehouden aan het voorschrift om ook de gebruikers te noemen. In de kohieren van 1700 voor Wonseradeel en Wymbritseradeel vindt men ze bijvoorbeeld slechts onregelmatig geregistreerd. In latere kohieren blijken de gebruikers echter wel overal te zijn vermeld.

In de kohieren uit de achttiende eeuw wordt dan vervolgens de ligging aangegeven door opgave van de naastliggers ten noorden, oosten, zuiden en westen. Meestal betreft het dan de belendende eigenaars. Vaak ook worden hier wegen, vaarten, meren en andere natuurlijke begrenzingen als naastligger genoemd. In de kohieren van 1848 (1850) en 1858 is afgezien van deze belendingsopgave, omdat met de kadastrale perceelsaanduiding kon worden volstaan.

Aan het eind van elke post en onderpost is steeds het floreenbedrag vermeld. De floreen of goudgulden bestond uit 28 stuivers. De stuiver bestond op zijn beurt weer uit zestien penningen. Per post zijn de bedragen van de subposten doorgaans getotaliseerd. Deze totalen vindt men per bladzijde ook weer opgeteld.

Ontwikkeling 1700-1858

Zoals gezegd dienden de floreenkohieren om de tien jaar te worden herzien, steeds tegelijkertijd met de hierna nog te bespreken stemkohieren. Na de eerste herziening, die plaatsvond in 1708, heeft men zich aan die tienjarige periode gehouden. Er werden steeds dubbele series vervaardigd waarvan de ene in de Rekenkamer van de Staten van Friesland bleef en de andere in de secretarieën van de desbetreffende grietenijen en steden. Zodoende vinden we de floreenkohieren zowel in de archieven van de gemeenten als in die van de provincie.

In beide reeksen ontbreekt het jaar 1808. In 1806 werd namelijk de floreenbelasting afgeschaft door het toenmalig wetgevend gezag om plaats te maken voor een nieuwe belasting op onroerende goederen, de verponding. De nieuw op te zetten kadastrale registratie moest daarvoor de omslagbasis bieden. Daardoor verloren de floreenkohieren hun oorspronkelijke functie. Omdat ze evenwel in gebruik bleven voor de omslag van dijklasten, grietenijlasten en omslagen ten behoeve van het onderhoud van kerken, pastorieën en scholen, werd na de Franse tijd de tienjarige herziening opnieuw aanbevolen.⁹ Vandaar dat er voor de jaren 1818, 1828, 1838, 1848 (in sommige grietenijen 1850) en 1858 ook nog kohieren voorhanden zijn. Overigens zijn de kohieren vanaf 1838 slecht geactualiseerd voor wat betreft eigenaren en gebruikers. Eerst na 1864 raakten ze geheel in onbruik, toen de dijksfloreenen werden afgeschaft. Men heeft toen van verdere revisie afgezien.

Bij die tussentijdse herzieningen moesten steeds alle wijzigingen worden ingeschreven: betreffende nieuwe eigenaars en gebruikers, splitsing van de sate, verlegging van de floreenlast op andere percelen, etc. Indien een eenheid 'door verkopinge by perceelen, scheydinge en deylinge, of onder welken anderen tytel of manieren van aliënatie het zoude mogen wezen' zou worden gedeeld, zou die eenheid desondanks geadministreerd moeten worden 'als of die scheuringe en deylinge niet was voorgevallen'. Alleen door onderafdelingen binnen de oorspronkelijke eenheid mocht worden aangetekend hoe de nieuwe eigendomssituatie was geworden.¹⁰ Soms kregen die aparte nummers, zoals in Weststellingwerf. Dan vormden bijvoorbeeld de nummers 1a, 1b en 1c van 1858 samen de oude sate 1 van 1700. Meestal is er in de kohieren van na 1700 echter sprake van ongenummerde onderposten. Elke onderafdeling moest in ieder geval evenredig naar de waarde bijdragen om het bedrag van de oorspronkelijke eenheid op te brengen. Op die wijze is als het ware elke oorspronkelijke post op den duur versteend tot een fiscaal 'mini-district'.

De cartografische reconstructiemogelijkheid: koppeling aan kadaster en stemkohieren

‘Retrospectieve bezitsreconstructie’

Eén van de aantrekkelijke kanten van de floreenkohieren is dat de gegevens op betrekkelijk eenvoudige wijze op kaart vastgelegd kunnen worden; dit niettegenstaande het feit dat de floreenkohieren zelf elk cartografisch houvast missen. Hierboven werd al gemeld dat in de laatste twee series kohieren uit 1848/1850 en 1858 per sate, of liever per floreennummer, bijna alle kadastrale nummers van de bijbehorende percelen bijgeschreven zijn. Zoekt men nu op het oudste kadastrale minuutplan deze nummers op en kleurt men ze in, dan heeft men in beginsel de ligging en begrenzing van het oorspronkelijke floreennummer in kaart.¹¹ Het was Postma die in 1934 voor het eerst een proeve van zo’n reconstructie gaf.¹² Zijn voorbeeld is later door tal van andere onderzoekers gevolgd, in het bijzonder voor lokaal-historische en toponymische, en een enkele maal ook voor geografische studies.¹³

In de praktijk doen zich bij deze ‘retrospectieve bezitsreconstructie’ wel enige moeilijkheden voor. Zo moet worden gemeld dat, indien in de loop van de tijd aangrenzende bedrijven in handen van dezelfde gebruiker en eigenaar kwamen, in de opgave van de kadastrale nummers de oorspronkelijke eenheden niet altijd meer te herkennen zijn. Daarnaast is in enkele streken, bijvoorbeeld in de Zuidwesthoek van Friesland, de floreenadministratie in de loop van de achttiende eeuw zo drastisch gereorganiseerd dat de aansluiting met 1700 vaak moeilijk te vinden is.

Voor het overgrote deel van Frieslands gemeenten blijkt de reconstructie echter weinig problemen op te leveren. Met het oog op het belang ervan voor het historisch onderzoek besloot de Fryske Akademy te Leeuwarden in het midden van de jaren tachtig op basis van de floreenkohieren een gemeentegewijs opgezette atlas uit te geven die het landbezit in 1700 en 1640 in kaart brengt, met opgave van eigenaars en gebruikers: de zogenaamde *Prekadastrale Atlas fan Fryslân*. Deze verschijnt per gemeente steeds samen met een aflevering van de *Kadastrale Atlas*, waarin de oudste kadastrale minuutplannen en de gegevens uit de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels (OAT’s) worden gepresenteerd. Eind 1999 was deze serie atlassen gevorderd tot met deel 12 en besloeg zij vrijwel geheel Westergo. De serie wordt letterlijk voortgezet op zijn elfendertigst, totdat alle elf steden en dertig grietenijen beschreven en getekend zijn. Een globaal publicatieschema is bekend bij de Fryske Akademy.¹⁴

Stemkohieren

Dat de reconstructie voor de plattelandsgemeenten verder terug in de tijd gevoerd wordt dan 1700, namelijk tot 1640, is mogelijk dankzij de aansluiting die gerealiseerd kan worden tussen de floreenboekhouding en een andere bewaard gebleven administratie: de stemkohieren. Deze registers dienden geen fiscaal maar een politiek doel. Zij werden opge-

maakt en regelmatig bijgehouden om het stemrecht van de satebezitters vast te leggen. De satebezitter had namelijk in het gewest Friesland in de tijd van de Republiek letterlijk stem in de staat.¹⁵ Hij mocht de grietman (bestuurder en rechter van een vele kerkdorpen omvattende landsgemeente) kiezen en kon zelf als grietman worden gekozen. Om ieders stemrechten te kunnen bepalen moest per grietenij een administratie van de saten bijgehouden worden. Tot 1640 werd dat aan de afzonderlijke grietenijen overgelaten die daartoe ieder een eigen systeem aanhielden. Omdat daarin nogal wat onregelmatigheden voorkwamen die tot misbruik en fraude leidden, besloten de Staten van Friesland in 1640 de stemadministratie geheel opnieuw op te zetten volgens een uniform model. Dit gebeurde in de zogenaamde stemkohieren. De oudste series zijn bewaard gebleven, evenals de serie uit 1698. Na dat jaar werden ze om de tien jaar opgemaakt. Vanaf 1708 lopen ze tot en met de laatste serie uit 1788 steeds gelijk op met de floreenkohieren, waarmee ze vaak samen ingebonden zijn.

De stemkohieren bevatten minder informatie dan de floreenkohieren. Per nummer (van de sate) geven ze alleen de namen van de (stemhebbende) eigenaar en gebruiker. Door het spoor van de namen te volgen is het daarmee echter wel mogelijk een verbinding met de floreenkohieren tot stand te brengen en aldus een sprong in de tijd terug te maken tot 1640. Strikt genomen kan dat laatste alleen voor de huissteden van de betreffende saten, omdat het stemrecht alleen op de huisstede lag. In de praktijk verschilden de omvang en ligging van de stemhebbende saten in 1640 in de meeste grietenijen overigens niet veel van de in 1700 precies te lokaliseren saten. Er moet echter rekening worden gehouden met de politiek van veel stemmenbezitters (lees: de Friese aristocratie) om stem en sate van elkaar te scheiden, vervolgens de stem te behouden en de sate al dan niet in percelen te splitsen en te verkopen.¹⁶ Met name in de minder goed renderende landbouwgebieden in het Lage Midden en de Zuidwesthoek bleek dat een aantrekkelijke optie toen in de tweede helft van de zeventiende eeuw een langdurige agrarische depressie inzette.

Voor de overstap is in de meeste gevallen nog een kleine puzzelronde nodig, omdat lang niet in elke grietenij de nummering van de stemboekhouding gelijk is aan die van de floreenkohieren. Met name in veel 'klei'-grietenijen in het noorden en westen van de provincie hebben de floreen- en stemkohieren een andere omgang langs de saten. In zulke gevallen brengt een vergelijking van eigenaars en pachtersnamen in latere kohieren meestal uitkomst.

Opzet prekadastrale atlas

Zodoende bestaat de prekadastrale atlas uit twee onderdelen, naast de bij de kadastrale atlas geleverde minuutplans: 1. een dorps- en sate-gewijs geordend register met de essentiële gegevens uit de floreenkohieren van 1700 en de stemkohieren van 1640 plus de kadastrumnummers van 1848/1850; 2. een aantal kaartjes waarop per dorp schematisch de be-

grenzing van de saten van 1700 is ingetekend. Als basis ervoor wordt steeds een uitsnede gebruikt uit Wopke Eekhoff's *Nieuwe atlas van de provincie Friesland* (Leeuwarden 1849-1859), omdat deze gefundeerd is op de kadastrale minuutplans en bijbladen. In bijgevoegde illustraties vindt men bij wijze van voorbeeld het register en het overzichtskaartje van het kerkdorp Oosterwierum in de oude gemeente Baarderadeel (tegenwoordig Littenseradiel) in het hart van het kleiweidegebied van Westergo, ruwweg tussen Leeuwarden, Sneek en Bolsward gelegen.

3 VISUELE KENNISMAKING

- 1 Floreenkohier van 1700 van Baarderadeel met betrekking tot de eerste drie posten van het dorp Oosterwierum. De indeling in acht kolommen (eigenaars; gebruikers; vier naastliggers: ten oosten, westen, zuiden en noorden; grootte en floreenbedrag) spreekt voor zichzelf. De nummering in de linkermarge boven de namen der eigenaars is hier met dezelfde hand aangebracht en stamt dus reeds uit 1700.
- 2 Floreenkohier van 1768 van Baarderadeel met betrekking tot de eerste post van het dorp Oosterwierum. Deze pagina beschrijft dezelfde posten als die van 1700. De indeling is enigszins gewijzigd. Links vindt men nu de nummering en de eigenaar(s). De middenkolom bevat alle informatie over de gebruiker en de naastliggers, terwijl de twee rechterkolommen de grootte en de floreenbedragen geven.
- 3 Floreenkohier van 1848 van Baarderadeel met betrekking tot de eerste post van het dorp Oosterwierum. In de linkerkolom zijn onder het floreennummer en de grootte de kadastrumnummers opgenomen. In de middenkolom is alle informatie over de eigenaar(s) en gebruiker opgenomen. De rechterkolom geeft het floreenbedrag.
- 4 Cartografische reconstructie van het grondbezit te Oosterwierum (Fr. Easterwierrum: voorheen gemeente Baarderadeel, nu Littenseradeel) anno 1700, uit de *Prekadastrale Atlas fan Fryslân 5, Baarderadiel*, p. 50. De nummers verwijzen naar de floreennummers.
- 5 Uitsnede uit het blad Baarderadeel van de *Nieuwe Atlas van de provincie Friesland* door W. Eekhoff, met daarop het dorp Oosterwierum.
- 6 Uitsnede uit het registerdeel van de bezitsreconstructie voor Oosterwierum (Fr. Easterwierrum), met opgave van eigenaars en pachters in 1700 en 1640, uit de *Prekadastrale Atlas fan Fryslân 5, Baarderadiel*, p. 52. Dit registerdeel is onderverdeeld in drie hoofdrubrieken: 1. floreenkohier 1700; 2. floreenkohier 1848 (soms 1850); en 3. stemkohier 1640. Het 1700-part begint meteen met het floreennummer, dat overigens verwijst naar het nummer op het reconstructiekaartje (afb. 4). Dan volgt de oppervlakte in pondematen, die doorgaans correspondeert met de opgave in hectares van het floreenkohier van 1848. Daarna wordt het floreen(omslag)bedrag gegeven, uitgedrukt in goudguldens van 28 stuiver. De opsomming van de eigenaars en gebruikers in de volgende kolommen spreekt voor zich. In de rubriek 'ferskaat' (varia) zijn toponiemen opgenomen alsmede de naastliggers die ter oriëntatie direct van belang zijn, zoals kerkelijke goederen en vaarten en wegen. De rubrieken van het floreenkohier van 1848 geven de kadastrale grootte en de kadastrale perceelsnummers. De drie kolommen onder het stemkohier van 1640 bevatten achtereenvolgens het stemnummer (dat in dit register niet blijkt af te wij-

ken van het floreennummer). Een bijzonderheid voor Baarderadeel is dat in 1640 bij de gebruikers ook wordt gemeld welke religieuze overtuiging ze waren toegedaan.

1
Floreenkohier van 1700.

<u>Eijgenars</u>	<u>Bruijkers</u>	<u>Oefften</u>	<u>Naaftlegers</u>	<u>Oefftervierum</u>	<u>Neerden</u>	<u>Landen</u>	<u>Floreen</u>
			<u>Zwaten</u>	<u>Zuiften</u>		<u>Landen</u>	
N:1 P. Petrus noje dooris	Melle Genties	Leersweg	Errou' Roosma	Korckel laet	Leersweg	64	{ 19 - 19 -
N:2 De Rattorie	waastuade Slijnt	Jooffs	Burmaria laet	Errou' Botnia	Errou' Roosma	69	{ 27 - -
N:3 Catharina Irma wid: Roosma	ynse Gelfe	Leersweg	Cathorie Penne	Korckel laet	Leersweg	106	{ 24 - 12 -

Oosterwieuw.N: 1.23 Ben byna 52 R.
(64 pond.)

Een plaats groot drie en twintig bunderen bijna twee en vijfzig roeden (vier en zestig peddelmaten) met negentien floeren en veertien steigers.

Van Godewicium,
Julie A. n: 10,
Leke B. n: 61, 62,
238, 250, 274, 295,
298, 299, 300, 10.

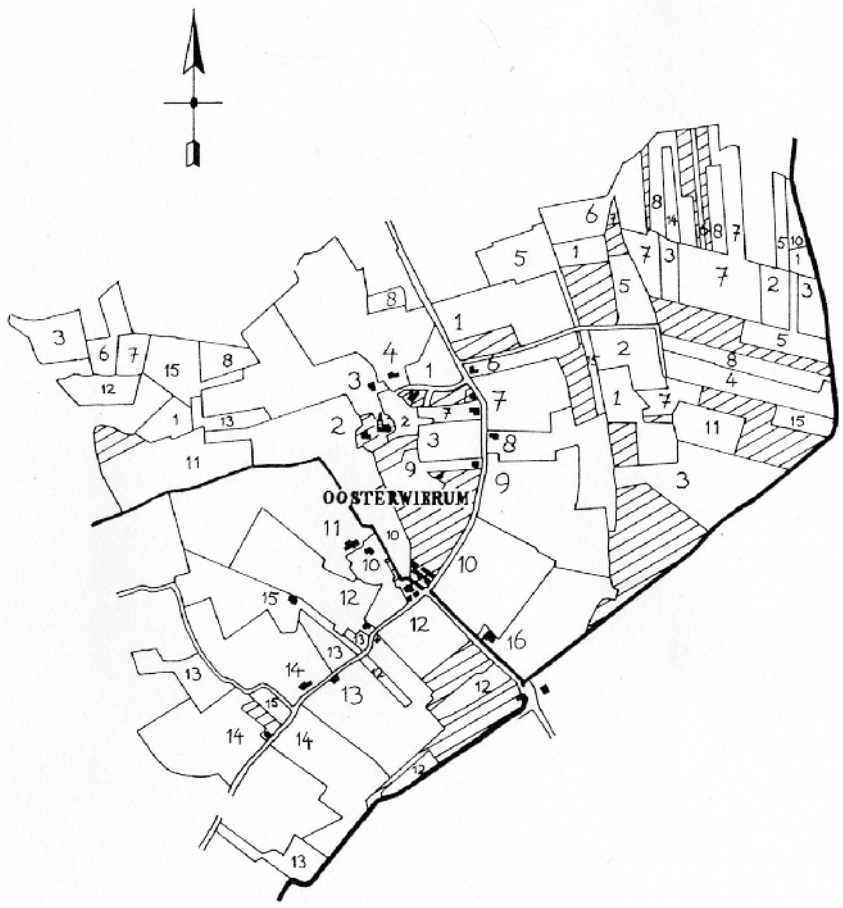
Catharina Mulier teluwarden, eig. voor 1/4
Dirkhe Lonia Mulier aldaar, eig. voor 1/4
Christje Hartinga Mulier aldaar, eig. voor 1/4
Jacoba Catharina J. geb. d. v. Mulier aldaar, eig. voor 1/4

M: Gerrit Nicolaas Mulier aldaar, vruchtgebruiker, geb. H. F. Ingerinda.

23 ben byna 52 (64 pond) ten O. de Heerenweg ten S. en W. van Schellinga, landt van Wageningen.

bevaard met

10 - 14 -

4
Cartografische
reconstructie.

5
 Uitsnede uit het
 blad Baarderadeel.

6
Uitsnede uit het registerdeel van de
bezitsreconstructie voor Oosterwierum.

EASTERWIERRUM

FLORENWOHIER 1700		FLORENWOHIER 1848		STINWOHIER 1640				
nûmer gr. ps.	floreten	eigener	brûler	fersboast	grutte	kodesterrûmers	nûmer eigners	brûkers
15	40.5	15-0-0	vr. Helena van Botnia, wed. Burmania	Ryrtjie Douwes	14-68-0	Oew A133 B11 17 112 121-125 127 130 135	15	jufr. Botnia
LOS LANT:								
(16)	33	11-0-0	Siderius en Stellingwerff	Pytar Ellinghs	de Swettevaert O, de Vaert Z	12-12-0	Oew A200-207	15-0-0
(17)	8	2-14-0	Wybren Heerkes	Rienk Dirx wed.	2-94-0	Oew B81		Reyloff Jansen
(18)	7	1-14-0	hr. Lanny c. s.	Ronke Johannes	Schillearder kercklant Z	2-57-0	Oew A135	papiat
(19)	5	1-0-0	Harlinger Weeshuys	Fybe Tietes	de Heerewegh O, de Wegh Z	1-84-0	Oew B79	voors.
(20)	5	2-0-0	Ytske Trummer	Ryrd Ypes	Kerckelant W, pastorie-lant N	1-84-0	Oew B239	
(21)	5	1-14-0	hr. Beuker en Bruynna wed.	Willem Dirx	Schillearder opvaert O	1-84-0	Oew B6	
(22a)	1	0-14-0	Reyner Douwes	selfs	pastorie-lant Z	0-73-0	Oew A354	
(22b)	1	0-14-0	deselve	selfs	Swalve O	0-55-0	Oew A354	
(23)	1.5	0-21-0	kerke tot Oostervierum	Sybrén Siches		2-20-0	Oew B214-216	
(24)	6	1-14-0	vr. Botnia, wed. Burmania	Gerloff Joues	de Stroomloot O, de Swarvder vaert N	4-41-0	Oew B7-9 21-22 87-97 126 236-237	
(25)	12	3-0-0	dr. Zacheus van Giesmenlich	Cornelis Wierma				
(26)	8	3-0-0	Burmania erv. c. s.	Beern Beerns	pastorie-lant O	4-22-0	Oew B7-9 21-22 87-97 126 236-237	is op nr. 7 gebragt
(27)	11.5	4-8-8	Meltie Snoelwe	Gerben Huygs	pastorie-lant van Ruwert			
(28)	16	4-0-0	burgm. Looocma	Gerben Huyghs	de Swettevaert O	5-88-0	Oew B209-210 212	
(29)	7	2-0-0	burgm. Looocma	Gerben Huygs	de Swettevaert O	2-57-0	Oew B211	
(30)	9	4-0-0	Frencke Pier Heins wed.	Gerloff Jans	Kerckelant W	3-31-0	Oew B240-241	
(31)	5	2-14-0	Hessel Johannes	Sipke Sierck	't Nieu Far	1-84-0	Oew B114-120 134 136-140 306; Brd E119	
INKOMENDE FLOREN:								
(11)*	2-0-0	Willem Meynerts		zathe tot Bosum, schiet B128	1-47-0	perceel land op nr. 10 te Bosum: Oew		
(12)	1-14-0	de erv. van de hr. Lees van Burmania c. s. toebehorende	Jalger Popkes	hier tot Oostervierum	de zathe op nr. 1 te Bosum: Brd D75-76; E28-37; Oew B1 5			

*1: GERBADA (1433; 1441; 1451; 1501), GERBONDA (1718), SJOCH: OPO I 61, 84, 124; PS Friesland, 377hs; RNF, RA RBA KI, 1580 (mblinge meifdeling dr. Ph.H. Erunder).
*2: PASTORIE EN PASTORIEFFENNE (FC1700 sub FC3).

EASTERWIJERRUM

FLOERENKROHIER 1700		FLOERENKROHIER 1848		STINKCHIER 1640					
nûmer gr. fm	floreem	eigener	brûker	ferbokaat	grutte	kadasternûmers	nûmer eigeners	brûkers	
1*	64	19-14- 0	dr. Petreus nom.ux.	d'Heerewegh O, kerckelant Z	23-52-0	Osw A10; B10 61-62 238 274 295 298-300	1	selfs eigener: 18- 0- 0	Jr. Tisaert van Walte, gereformeerd
2*	69	27- 0- 0	de pastorie	een stucien verhuurt	25-35-0	Osw B20 23-25 52 54 57 85-86 251-253 271 330-331	2	wegem d'pastorye: 27- 0- 0	d'pastoor Kingma
3*	106	24-12- 8	Catharina Dons, wed. Roema	Ynse Gerlofs kerckelant Z	38-95-0	Osw A9 136; B18 26-27 29 43-48 75 232-234 268 273 307	3	Sfouck Fogelaengh	Jentle Sytaes kerchganger; Phillips Heyns kerchganger
4	65	21-14- 0	de hr. Doys	Albert Gerlofs kerckelant N	23-88-0	Osw B28 30 32-33 39-42 58-60 259-260	4	clootermeyer: 29- 0- 0	Seerp Wopches papist
5	54	23- 0- 0	Burmanis erv.	Reynr Douwes c.s.	19-84-0	Osw A152 356; B285 272 276 292 297	5	Jr. Bulbe van Nylva voort' merndeel en Bulgers t'Chbaerd voord' reste	Jacob Sibrents kerchganger
6	40	16-21- 0	mr. Overingh c.s.	Claes Tiallings N	14-7-0	Osw A8 153; B2 246-248 284 289 293 296 301	6	Mesge Popma in Ilist 16-21- 0	Jan Pieters papist
7	59	24- 0- 0	Burmanis erv.	Beern Beerns	24-62-0	Osw B3 70-74 242-245 254 256 267 269-270 279 281-282 290	7	UWlbe van Nylva voors.	Baeff Jens wed. kerchganger
8	40	17- 0- 0	Burmanis erv. en vr. Botnia de stulle; Kerckelanden	Pybe Tietes	14-70-0	Osw B16 37 213-215 224 226-231 261 280 286	8	tsamen kerckmeyers:	Tiete Elis, kerchganger; Ate
9*	60	18- 0- 0	vr. Helena van Botnia, wed. Burmania	Jan Jacobs kerckelant N	22- 5-0	Osw B53 76-77 83 217-223 255	9	Juffr. Botnia t' Francueger	Feyches, papist Eynre Maynerts kerchganger
10*	61.5	17-14- 0	desclve vrou	Gerloff Jouws	22-60-0	Osw B84 102-106 196-199 275; Bnd D74	10	de schryver Pieter Liefuus **	Pyeter Hettis papist
11*	71	22- 0- 0	Burmanis erv.	Johannes Symens	26- 9-0	Osw B7-9 21-22 87-97 126 236-237	11	clootermeyer voor als noch, doch staet mede op de vercoopinge:	Mesge Pieters kerchgangers
12*	66	25-14- 0	de hr. Doys	Folkeert Jans	24-25-0	Osw B4 96-101 107-110 142 147 156 159-160 324	12	Jan Rumia	Taeche Lourens papist
13	71.5	25- 0- 0	de hr. Doys	Wopke Seerps	26-27-0	Osw B19 111 113 129 149-155 157; Bnd E114 116 134 142	13	Leas van Glins	Abbe Dirck, papist
14*	90	27-21- 0	desclve hr. Doys	Rienk Dirck wed. W en Z	33- 7-0	Osw B114-120 134 136-140 306; Bnd E119 132-133 135 137 148 561	14	d'secr. Lambertus Beyna	Jan Jacobs papist

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

Bij het gebruik van de floreenkohieren voor het vergaren van kennis over landbezit en landgebruik dient men te bedenken dat het om een fiscale bron gaat. Ze bevatten alleen informatie over het land dat belast was. Niet belast land komt er niet in voor. Zulk floreenvrij land bestond uit ruwweg drie categorieën: het onland of onontgonnen land, dat met name in de heide-, zand-, en hoogveengebieden vrij groot van omvang kon zijn; het geprivilegieerd land dat ooit om de een of andere reden vrijgesteld was van belastingheffing. Het kan daarbij gaan om goederen van de kerk of van een adellijke familie. Meestal beperkte zulk land zich tot de huisplaats en het bijbehorende erf. In het algemeen was het zeer gering van omvang; en ten slotte de bebouwing en de huispercelen in de dorpen: deze waren in het algemeen niet belast, enkele dorpen en ‘vlekken’ (tot stedelijke agglomeraties uitgroeide dorpen) als Tzummarum, Akkrum, Pingjum en Makkum daargelaten.

De relatieve hoogte van het floreenbedrag geeft een indicatie van de waarde van het land. Men moet er wel rekening mee houden dat voor sommige grietenijen en ook voor enkele stadsgebieden in de Zuidwesthoek sprake kan zijn van gedeeltelijke overheveling van floreenlasten van percelen in het ene dorp op percelen in het andere.¹⁷ Vele, reeds door de agrarische depressie verarmde eigenaars konden hier in het begin van de achttiende eeuw de floreenbelasting en andere heffingen niet meer betalen en droegen daarom tal van ‘insolvente’ landerijen over aan de Staten, die ze van de floreenbelasting bevrijdden en meteen weer in de verkoop brachten; zulke landerijen bleven dan wel nog bezwaard met de gewone dijks-, grietenij-, dorps- of stadslasten. De nieuwe floreenomslagbedragen die daartoe in de kohieren werden opgetekend, waren veel lager dan de oude en heetten dus ‘lichte floreenen’. Ze worden overigens wel steeds als zodanig in de registers aangeduid.

Een ander verschijnsel waarmee voor met zwaar dijksonderhoud belaste grietenijen rekening moet worden gehouden, is dat land in één dorp mede belast kan zijn op percelen in een of meer andere dorpen. Met name in zuidelijk Wonseradeel blijken op grote schaal floreenen te zijn ‘verlegd’ van aan zee grenzende dorpen als Piaam, Idskenuizen op land in meer landinwaarts gelegen dorpen.

Gerelateerde bronnen

Zoals hierboven toegelicht werd, kunnen de floreenkohieren rechtstreeks gerelateerd worden aan twee andere belangrijke historische bronnen uit

andere perioden, te weten de kadastrale administratie en de stemkohieren: de één naar voren, en de andere verder terug in de tijd.

Voor wat de verbinding met het kadaster betreft, kan hier nog onderstrept worden dat de floreenkohieren de kadastrale bronnen in twee opzichten op waardevolle wijze aanvullen. Het eerste is dat waar de kadastrale leggers en Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels volstaan met de opgave van alleen de eigenaar, de floreenkohieren naast de eigenaars ook steeds de gebruikers noemen.¹⁸ Het tweede is dat de floreenkohieren, anders dan de kadastrale bronnen, het gedeelde eigendom specificeren.¹⁹ Waar de kadastrale bronnen per perceel alleen een hoofdeigenaar noemen, geven de floreenkohieren in het algemeen de namen van al de eigenaren met hun respectieve aandeel in het meervoudige eigendom, soms zelfs gespecificeerd tot in duizendsten.

Minder rechtstreeks, maar zeer zeker ook met belangwekkende resultaten, kunnen de gegevens uit de floreenkohieren per dorp en per grietenij verbonden worden aan vrijwel alle andere bewaard gebleven fiscale en onroerendgoedadministraties in de archieven van de Staten, alsmede met alle onroerendgoedregistraties in de rechterlijke archieven.²⁰ Dat wil zeggen, de personen die in die administraties voorkomen, kunnen doorgaans eenvoudig teruggevonden worden in de floreenkohieren. Wat die eerste groep betreft kan men denken aan de Reëelkohieren (1711-1805) en de Speciekohieren (1748-1805), die betrekking hebben op rechtstreekse belastingen waarmee de inkomsten uit de floreenbelasting konden worden aangevuld. Het zou te ver voeren hier de opzet van deze administraties toe te lichten.²¹ Slechts zij vermeld dat de hierin opgetekende namen van aangeslagenen in het algemeen zonder veel problemen in de floreenkohieren teruggevonden kunnen worden.

Datzelfde geldt voor de namen en goederen die in de oude rechterlijke archieven van de Nedergerechten (grietenijen en steden) voorkomen. Waar ook maar sprake is van eigenaars en gebruikers van onroerend goed: in hypotheekboeken, proclamatieboeken, collateraalboeken, autorisatieboeken, inventarisatieboeken, weesrekeningboeken en testamenten, kan doorgaans met succes een poging tot identificatie in de floreenkohieren worden gedaan.

Mogelijke gebruikswijzen van de bron in historisch onderzoek

We kunnen niet zeggen dat de floreenkohieren de afgelopen decennia totaal terzijde gelaten werden door historici. Streek- en dorpsonderzoekers hebben ze regelmatig geraadpleegd voor het achterhalen van de geschiedenis van afzonderlijke boerderijen en hun bewoners. Ook zijn ze wel gebruikt om er eigendoms- en pachtverhoudingen mee te reconstrueren.²² Toch bieden ze als bron voor met name sociaal-economisch en agrarisch historisch onderzoek meer mogelijkheden dan tot dusver zijn benut, zeker wanneer gebruik gemaakt wordt van de karteringsmogelijkheden.

Met name lenen ze zich voor gedetailleerde studies op regionaal en lokaal niveau, ter toetsing of nuancering eventueel van algemene trends. Dat geldt dan in de eerste plaats voor de periode waaruit ze zelf dateren en waarop ze rechtstreeks betrekking hebben: 1700-1858. Doordat ze om de tien jaar de stand van eigendom, gebruik en fiscale waarde van vrijwel het gehele agrarisch waardevolle bezit in Friesland weergeven, laten ze toe de ontwikkeling van de agrarische structuur, rijkdom, machts- en gebruiksverhoudingen nauwkeurig te volgen. Daarbij kunnen de inzichten verder verbreed worden wanneer de gegevens over bezit en gebruik via de koppeling aan het kadaster gerelateerd worden aan die van bodemwaardering en bebouwing.

Tenslotte is er nog een belangrijk onderzoeksperspectief voor mediëvist²³. Door de betrekkelijk grote continuïteit van de saten in Friesland, onder meer als gevolg van erfrechtelijke structuren, hebben de negentiende-eeuwse huisplaatsen vaak een oorsprong die tot in de Middeleeuwen teruggaat. Het kaartbeeld van 1700/1640 dat met behulp van de floreenkohieren gereconstrueerd kan worden, heeft daardoor in sommige opzichten zeggingskracht voor de situatie in vroeger tijden. Daarbij is voor bepaalde categorieën bezit voor de meeste, in economisch en politiek opzicht belangrijke grietenijen van Westergo en Noordelijk Oostergo een reconstructie terug in de tijd, tot het begin van de zestiende eeuw mogelijk. Er moet dan van 1640 overgestoken worden naar overgeleverde zestiende-eeuwse grondboekhoudingen als de Beneficiaalboeken van 1543/1544, de al genoemde aanbrenregisters van 1511 en 1540 en lijsten van door de Staten van Friesland in 1580 in beslag genomen kloostergoederen. Drie categorieën zijn daarbij doorgaans met succes te volgen: het bezit van pastorieën en andere kerkelijke fondsen, de goederen van kloosters en de goederen van adellijke families. Voor de methodiek van het 'oversteken' zij verwezen naar andere literatuur.²⁴ Met die drie categorieën heeft men in principe ook de belangrijkste bezitters en 'machtsuitoefenaars' van omstreeks 1500 in beeld. Het laat zich raden dat het zicht daarop het onderzoek naar de machtsverhoudingen in de Middeleeuwen en de nederzettingsontwikkeling sterk kan bevorderen.

NOTEN

- 1 Zie het overzicht bij J.A. Mol en P.N. Noomen, *Prekadastrale Atlas fan Fryslân. De pleatsen fan 1700 en 1640 neffens de floreen- en stimkohieren II en III* (Weststellingwerf) (Leeuwarden 1989) 31.
- 2 O. Postma, 'Over aanvang en eerste tijd van de floreenbelasting in Friesland', *De Vrije Fries* 42 (1955) 132 e.v.
- 3 J.H.F.K. van Swinderen, *Over den oorsprong en de geschiedenis van de belasting op de floreen in Friesland* (Leeuwarden 1861).
- 4 *Tegenwoordige Staat van Friesland IV* (Amsterdam 1789) 338.
- 5 J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800 I* (Leeuwarden 1973) 136.
- 6 *Leuwerderadeels aenbreng h gemaect int jaer 1540*. Mol, J.A. ed. (Leeuwarden 1989) 9-14.
- 7 Zie Mol en Noomen, *Prekadastrale atlas II en III*, 31.
- 8 Voor een uitvoeriger commentaar op de inrichting van de floreenkohieren, zie de inleidingen van Mol en Noomen in de diverse delen van de *Prekadastrale atlas*.
- 9 Zelfs tegenwoordig nog vergaderen de floreenplichtigen van Spanga in Weststellingwerf jaarlijks over de besteding van de baten van het zogenaamde Schoolfonds, zie F. Middendorp, *Na driemaal klokkeppinge. De Westhoek* (Wolvega 1985) 95.
- 10 *Tegenwoordige Staat van Friesland IV*, 367, plakkaat van 10 september 1729.
- 11 Daarbij moet men er overigens wel rekening mee houden dat er tussen 1848/1850 en 1832 nogal wat percelen vernummerd zijn vanwege splitsing en deling in verband met bijvoorbeeld de aanleg van wegen, de bouw van huizen, enz. In de floreenkohieren herkent men die percelen aan de hoge nummers. In principe is met behulp van kadastrale bronnen als de suppletoire aanwijzende tafel (SAT) en het percelenregister (nr. 71) eenvoudig uit te zoeken uit welke oorspronkelijke percelen de gewijzigde kavels waren samengesteld. Zie hiervoor P. Kruizinga, 'De kadastrale legger en aanverwante bronnen, 1812-1990' in: G.A.M. Van Synghel ed., *Broncommentaren* 3 (Den Haag 1997) 27 e.v.
- 12 O. Postma, *De Friesche kleihoeve. Bijdrage tot de geschiedenis van den cultuurgrond vooral in Friesland en Groningen* (Leeuwarden 1934) 8-9, 19-36. De methode is later verder uitgewerkt in D.J. van der Meer, 'Beknopte handleiding voor het bepalen van de ligging van huizen en boerderijen', *Genealogysk Jierboekje* (1971) 19-21.
- 13 Zie het literatuuroverzicht in Mol en Noomen, *Prekadastrale atlas II en III*.
- 14 Wie specifiek onderzoek wil verrichten voor de nog niet behandelde gemeenten, neme even contact op met de Fryske Akademy. Materiaal van de in voorbereiding zijnde delen kan zonder bezwaar geraadpleegd worden.
- 15 Over de uitoefening van het stemrecht in Friesland in de zeventiende en acht-

- tiende eeuw, zie C.J. Guibal, *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek* (Assen 1934) 62-85.
- 16 Over dergelijke en andere praktijken van de aristocratie om stemmen te vergaren, zie Faber, *Drie eeuwen Friesland I*, 356 e.v.
 - 17 *Tegenwoordige Staat van Friesland IV*, 372.
 - 18 E.J. Winter e.a., *Florencohier Weststellingwerf 1858: eigenaren en gebruikers van de soolsteden* (Wolvega 1989) 4-5.
 - 19 M.J.E. Blauw, *Van Friese grond. Agrarische eigendoms- en gebruiksverhoudingen en de ontwikkelingen in de Friese landbouw in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1995) 28 e.v.
 - 20 Een handzaam overzicht van al deze in archieven bewaard gebleven administraties biedt P. Nieuwland, *Gids voor genealogisch onderzoek* (Leeuwarden 1979).
 - 21 Uitvoerig hierover *Tegenwoordige Staat van Friesland IV*, 328-519, in het bijzonder 372 e.v. Vergelijk Faber, *Drie eeuwen Friesland I*, 134 e.v.
 - 22 Blauw, *Van Friese grond*, 66 e.v.
 - 23 Uiteengezet in P.N. Noomen en J.A. Mol, 'Die Bedeutung des friesischen Katasters von 1511/1640 für die historische Siedlungsforschung', *Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie* 14 (1996) 217-233.
 - 24 Postma, *De Friese kleihoeve*, 19-36; Van der Meer, 'Beknopte handleiding'.

BIJLAGEN

A Vindplaatsen

De floreenkohieren zijn steeds in twee exemplaren opgemaakt, waarvan een in de centrale provinciale belastingadministratie werd bewaard en een in de administratie van de respectievelijke gemeente (grietenij of stad). De centraal bewaarde serie is te raadplegen in het Rijksarchief in Friesland, in de archieven van Gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1580-1795, inv. nrs. 3174-3682. In de inventaris onder dezelfde titel (Leeuwarden 1998), op naam van S.P. de Jong, J.A. Schuur en P.M. Peucker, staan ze beschreven als 'kohieren van de floreenrente, 1700-1861, en stemkohieren (1640/1698) 1708-1799, 507 banden en delen'. De inventaris is opgenomen als nr. 3 in de serie *Inventarissen van de archieven van gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1498-1961*. De gemeentelijke exemplaren bevinden zich alle in de archieven van de betreffende gemeenten.

B Gedrukte bronnen en literatuur

- Blauw, M.J.E., *Van Friese grond. Agrarische eigendoms- en gebruiksverhoudingen en de ontwikkelingen in de Friese landbouw in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1995).
- Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, 2 dln. (Leeuwarden 1973).
- Guibal, C.J., *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek* (Assen 1934).
- Kruizinga, P., 'De kadastrale legger en aanverwante bronnen, 1812-1990', in: G.A.M. Van Synghel ed., *Broncommentaren 3* (Den Haag 1997) 17-74.
- Leeuwen, J. van ed., *Beneficiaalboeken van Friesland*, 2 dln. (Leeuwarden 1850).
- Leuwerderadeels aenbreng h gemaect int jaer 1540*. Mol, J.A. ed. (Leeuwarden 1989).
- Meer, D.J. van der, 'Beknopte handleiding voor het bepalen van de ligging van huizen en boerderijen', *Genealogysk Jierboekje* (1971) 19-21.
- Middendorp, F., *Na driemaal klokkleppinge. De Westhoek* (Wolvega 1985).
- Mol, J.A. en P.N. Noomen, *Prekadastrale Atlas fan Fryslân. De pleatsen fan 1700 en 1640 neffens de floreen- en stimkohieren* (Leeuwarden 1988-).
- Mol, J.A. en P.N. Noomen, 'De Prekadastrale atlas fan Fryslân', *Caert-Thresoor 17* (1998) 33-37.

- Nieuwland, P., *Gids voor genealogisch onderzoek* (Leeuwarden 1979).
- Noomen, P.N. en J.A. Mol, 'Die Bedeutung des friesischen Katasters von 1511/1640 für die historische Siedlungsforschung', *Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie* 14 (1996) 217-233.
- Postma, O., *De Friesche kleihoeve. Bijdrage tot de geschiedenis van den cultuurgrond vooral in Friesland en Groningen* (Leeuwarden 1934).
- Postma, O., 'Over aanvang en eerste tijd van de floreenbelasting in Friesland', *De Vrije Fries* 42 (1955) 132-143.
- Postma, O., 'De Saksische Jaartax in Friesland', *De Vrije Fries* 35 (1939) 51-82.
- Swinderen, J.H.F.K. van, *Over den oorsprong en de geschiedenis van de belasting op de floreen in Friesland* (Leeuwarden 1861).
- Tegenwoordige Staat van Friesland IV* (Amsterdam 1789).
- Vries, B.H. de, *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van onroerend goed in Friesland* (Leeuwarden, Ryksargyf, 1997).

LIJST VAN ILLUSTRATIES

De schepensignaten en protocollen van bezwaar te Arnhem*C.L.Verkerk*

- 1a Omslag/begin van het schepensignaat van 1424. (Arnhem GA, Rechterlijk Archief, inv. nr. 369, fol. 16)
- 1b Begin van het schepensignaat van 1425. (Ibidem, Rechterlijk Archief, inv. nr. 369, fol. 58)
- 2a Minuut van een transport van een half huis. (Ibidem, Rechterlijk Archief, inv. nr. 456, nr. 2)
- 2b Twee pagina's uit het register van opdrachten en verbanden van 1756, met in extenso de minuut van voorgaand transport. (Ibidem, Rechterlijk Archief, inv. nr. 428, fol. 184-184^v)
- 3 Pagina uit het schepensignaat van 1613, waarin voor het eerst sprake is van de indeling in kwartieren. (Ibidem, Rechterlijk Archief, inv. nr. 414)
- 4a Pagina uit het protocol van bezwaar van het Binnen Oosterkwartier. (Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nr. 461, fol. 1)
- 4b Kaartje van het Binnen Ooster Quartier op het voorplat van het protocol van bezwaar van het Binnenoosterkwartier. (Ibidem, Rechterlijk Archief, inv. nr. 461)
- 4c Pagina uit het schepensignaat van 1620. (Ibidem, Rechterlijk Archief, inv. nr. 416)
- 5 Pagina uit het tweede protocol van bezwaar van 1728. (Ibidem, Rechterlijk archief, inv. nr. 466, fol. 1)

De protocollen van verzegelingen in de Groningse oud-rechterlijke archieven*R.F.J. Paping en P. Brood*

- 1 Bladzijde uit het protocol uit het Oldambt in de zeventiende eeuw. (Groningen, RA, Gerechten in het Oldambt, inv. nr. 7091)
- 2 Minuut van een koopakte opgemaakt op 9 december 1757 voor het gerecht van Farmsum, Siddeburen en onderhorige dorpen. (Ibidem, Gerechten in Fivelingo, inv. nr. 175)

De bonboeken te Leiden*E.T. van der Vlist*

- 1 Kaart van de stadsindeling in bonnen. (overgenomen uit H.D.)

Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden iin 1749' in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma ed., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*. Hollandse Studiën 17 (Hilversum 1985) 19)

- 2 Kaart uit 1588. (overgenomen uit W. Pleyte, *Leiden, vóór 300 jaren en thans* (Leiden 1874))
- 3 Register Vetus. (Leiden, GA, Stadsarchief 1574-1816, inv. nr. 6596, *Register Vetus*, fol. 5)
- 4 Inschrijving in het hernieuwde oud-belastingboek. (Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nr. 6605, *Hernieuwd Oud-Belastingboek AA-I*, fol. 1^v)
- 5 Bonboek. (Ibidem, Stadsarchief 1574-1816, inv. nr. 6611, *Bonboek Wanthuis*, fol. 2^v)

De Groningse provinciale rekeningen van de voormalige kloosterlanderijen

R.F.J. Paping

- 1 Bladzijde uit de rekening van de rentmeester van de voormalige kloostergoederen van Kloosterburen waarin twee eigendommen van de provincie zijn neergeschreven. (Groningen, RA, Archief van de Staten van Stad en Lande, inv. nr. 2863, fol. 96^v)
- 2 Bladzijde uit het staatboek van Spanheim met de geschiedenis van de boerderij te Kloosterburen over de periode 1632-1719. (Ibidem, Archief van de Staten van Stad en Lande, inv. nr. 2658, fol. 94)
- 3 Kaart van een aantal kloosterlanderijen te Kloosterburen. (Ibidem, *Kaartcollectie*, stamnr. 1047/30)

De leenregisters

J.C. Kort

- 1 Folio uit het manboek van de hofstede Putten van het jaar 1361. ('s-Gravenhage, ARA, archief van de heren van Putten en Strijen, inv. nr. 63, fol. 1)
- 2 Folio uit het archief van het leenhof van Vianen, 1392 en 1393. (Ibidem, archief van het Leenhof van Vianen, inv. nr. 62, fol. 62)
- 3 Folio uit het repertorium van het leenhof van Vianen, zeventiende eeuw. (Ibidem, Leenhof van Vianen, inv. nr. 43, volgnr. 38, fol. 51)
- 4 Folio uit het repertorium van het leenhof van Vianen, 20e eeuw. (J.C. Kort, 'De leenhoven van Vianen, 1320-1666', *Ons Voorgeslacht* (1985) 426-427)

De Vlaamse en Zeeuwse ommelopers in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw

A. de Kraker

- 1 en 2 Lederen omslag van de ommeloper van de Watering Blankenberge uit 1494. (Brugge, RA, fonds Watering Blankenberge 93)
- 3 Aanhef van de ommeloper van Blankenberge uit 1494. (Ibidem, fonds Watering Blankenberge 93)
- 4 Aanhef van de wanlanden uit de ommeloper van Blankenberge uit 1494. (Ibidem, fonds Watering Blankenberge 132)
- 5 Aanhef van de ommeloper van Oosternieuwland bij Veere uit 1567. (Middelburg, Zeeuws Archief, Rekenkamer Zeeland, II, 1128A)
- 6 Aanhef van een beloop uit de ommeloper van Oosternieuwland bij Veere uit 1567. (Ibidem)
- 7 Aanhef uit de ommeloper van Langendam bij Hulst uit 1508. (Kortrijk, RA, fonds d'Ennetières, 3030)

De morgenboeken van Rijnland

M.H.V. van Amstel-Horák

- 1a en 1b Meetverslag. (Archief van het hoogheemraadschap van Rijnland te Leiden, OAR, inv. nr. 8252, fol. 33^v en 34^r)
- 2 Legger van Wassenaar. (Wassenaar, GA, Oud archief Wassenaar, inv. nr. 109, fol. 64^v)
- 3 Kohier uit 1645. (Ibidem, Oud archief Wassenaar, inv. nr. 347, ongefolieerd)
- 4 Uittreksel uit 1624. (Archief van het hoogheemraadschap van Rijnland te Leiden, OAR, inv. nr. 8254a, fol. 62)

De zijlschotregisters, dijkrollen en registers van schouwbare objecten in Groningen tot circa 1800

R.F.J. Paping

- 1 Register der landerijen onder de schepperij Innersdijk gehorig, Wijkster of Laanster Eed, met zijn elf Zijlweren uit 1755 (tegenwoordig gelegen in de gemeente Bedum). (Groningen, RA, Archief Hoge Justitiekamer, inv. nr. 2493)
- 2 Deel van de 'dijkrolle van 't Cloosterbuider Hammerik', d.d. 4 mei 1767. (Ibidem, Archief Hoge Justitiekamer, inv. nr. 2492)
- 3 Eerste bladzijde van het 'register van het schouwbare wegens die schepperie van Westerembden'. (Ibidem, Archief Hoge Justitiekamer, inv. nr. 2416)

De Groningse verpondingsregisters

R.F. Paping

- 1 Eerste pagina van het schatregister van Winschoten van 1630. (Groningen, RA, Archieven van de staten van Stad en Lande, inv. nr. 2133)
- 2 Eerste pagina van het schatregister van Finsterwolde – vallende onder het Wold-Oldambt – van 1656. (Groningen, RA, Archieven van de staten van Stad en Lande, inv. nr. 2138)
- 3 Schatregister van de landen van Nijenklooster onder het kerspel Jukwerd, d.d. 6 februari 1721. (Groningen, RA, Archieven van de staten van Stad en Lande, inv. nr. 2143)
- 4 Kaart van de uiterdijkslanden te Usquert in 1685, afschrift van 1686 door A. Tideman, met latere toevoeging van de eigenaren en gebruikers rond 1750. (Groningen, RA, kaartverzameling, stamnr. 1462)

De kohieren van de tiende penning in Holland, 1543-1564

J.A.M.Y. Bos-Rops

- 1 Eerste bladzijde van het kohier van Rijswijk van 1543. (Den Haag, ARA, archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv. nr. 356)
- 2 Laatste bladzijde van het kohier van Made van 1543. (Den Haag, ARA, archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv. nr. 290)
- 3 Eerste bladzijde van het kohier van Overschie van 1561. (Den Haag, ARA, archief van de Staten van Holland vóór 1572, inv. nr. 1398)

De florenkohieren

J.A. Mol en P.N. Noomen

- Kaart van Friesland. (J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* II (Leeuwarden 1973) 609)
- 1 Florenkohier van 1700 van Baarderadeel met betrekking tot de eerste drie posten van het dorp Oosterwierum.
 - 2 Florenkohier van 1768 van Baarderadeel met betrekking tot de eerste post van het dorp Oosterwierum.
 - 3 Florenkohier van 1848 van Baarderadeel met betrekking tot de eerste post van het dorp Oosterwierum.
 - 4 Cartografische reconstructie van het grondbezit te Oosterwierum (Fr. Easterwierrum: voorheen gemeente Baarderadeel, nu Litterenseradeel) anno 1700. (*Prekadastrale Atlas fan Fryslân* 5, Baarderadiel, 50)

- 5 Uitsnede uit het blad Baarderadeel. (W. Eekhoff, *Nieuwe Atlas van de provincie Friesland* (Leeuwarden 1849-1859))
- 6 Uitsnede uit het registerdeel van de bezitsreconstructie voor Oosterwierum (Fr. Easterwierrum), met opgave van eigenaars en pachters in 1700 en 1640. (*Prekadastrale Atlas fan Fryslân* 5, *Baarderadiel*, 52)

PERSONALIA VAN DE AUTEURS

Mr. M.H.V. van Amstel-Horák (1935) studeerde Nederlands recht te Leiden. Zij doet sinds 1983 als hobbyist onderzoek in het Oud-Archief van het hoogheemraadschap van Rijnland te Leiden. Resultaten van haar onderzoek werden gepubliceerd door het Hoogheemraadschap van Rijnland en in *Holland* en *Leids Jaarboekje*. Zij bereidt een proefschrift voor over Jan van Hout, stadssecretaris van Leiden, in zijn relatie met het hoogheemraadschap van Rijnland.

Dr. J.A.M.Y. Bos-Rops (1951) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en volgde de opleiding tot hoger archiefambtenaar aan de Rijksarchiefschool in Den Haag. In 1993 promoveerde zij aan de Rijksuniversiteit Leiden op *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland 1389-1433* (Hilversum 1993). Zij publiceerde over onderwerpen uit de laat-middeleeuwse geschiedenis en het archiefwezen. Van 1995 tot 2001 was zij rijksarchivaris in de provincie Noord-Brabant; momenteel is zij werkzaam bij de directie van de Rijksarchiefdienst.

Dr. P. Brood (1952) studeerde rechten aan de Rijksuniversiteit Groningen en volgde de Rijksarchiefschool in Den Haag. Hij promoveerde op het proefschrift *Belastingheffing in Drenthe 1600-1822* (Meppeel 1991). In de periode 1987-1998 was hij rijksarchivaris in respectievelijk Drenthe en Groningen. Thans is hij werkzaam in de organisatie van cultuurhistorische projecten.

Dr. J.C. Kort (1943) studeerde geschiedenis te Leiden en trad in 1969 als chartermeester in dienst bij het Rijksarchief in Zuid-Holland, later het Algemeen Rijksarchief. Hij heeft zich gespecialiseerd op het terrein van leenkamers en zegels. In 1981 promoveerde hij te Leiden op het archief van de graven van Holland.

Dr. A.M.J. de Kraker (1953) studeerde aardrijkskunde en geschiedenis aan de Stichting Opleiding Leraren te Utrecht. Hij voltooide zijn studie geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht in 1978. In 1997 promoveerde hij aan de Universiteit van Amsterdam in de ruimtelijke wetenschappen op een proefschrift getiteld *Landschap uit balans*. Inmiddels verschenen er van zijn hand artikelen, boeken en bundels waarbij de geschiedenis van het landschap en de waterstaat centraal staan, terwijl ook de molinologie en de geschiedenis van het klimaat zijn aandacht hebben. De Kraker is deels werkzaam in het middelbaar onderwijs te Terneuzen en deels verbonden aan de Universiteit van Amsterdam voor het klimaatonderzoek.

Dr. J.A. (Hans) Mol (1954) studeerde middeleeuwse en nieuwe geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en promoveerde in 1991 op een studie naar de vestigingen van de Duitse Orde in Friesland. Sinds 1986 is hij als medewerker middeleeuwse geschiedenis verbonden aan de Fryske Akademy te Leeuwarden, waar hij zich onder meer bezighoudt met het uitgeven van bronnen. Hij publiceerde over de middeleeuwse geschiedenis van Friesland en over de geestelijke ridderorden in de Nederlanden. Momenteel werkt hij aan een studie naar de Friese kloosters en hun bezit.

Drs. P.N. Noomen (1949) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is sinds 1994 als medewerker nederzettingsgeschiedenis verbonden aan de Fryske Akademy te Leeuwarden. Hij redigeert de serie *Prekastrale Atlas fan Fryslân* (samen met Hans Mol) en werkt daarnaast aan een inventarisatie van de machtsposities van de Friese adel. Verder bereidt hij een dissertatie voor over domanialiteit, parochiewezen en standenstructuur in de Friese landen.

Dr. R. Paping (1962) studeerde algemene economie en geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde aldaar in 1995 op het proefschrift *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860*. Zijn onderzoek beweegt zich op het terrein van de economische, sociale en kwantitatieve geschiedenis van noord-Nederland in de periode 1600-2000, met als onderwerpen economische ontwikkeling, bevolking, armoede, arbeid, sociale mobiliteit en bronnen. Hij is werkzaam als universitair docent economische en sociale geschiedenis bij de Letteren-faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen.

Dr. C. Verkerk (1942) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) en promoveerde aldaar in 1992 op het proefschrift *Coulissen van de macht. Een sociaal-institutionele studie betreffende de samenstelling van het bestuur van Arnhem in de middeleeuwen en een bijdrage tot de studie van stedelijke elitevorming*. Sinds 1974 is hij als (hoofd)medewerker/docent verbonden aan de afdeling Middeleeuwse Geschiedenis van de Studierichting Geschiedenis van de UvA. Zijn belangstelling gaat onder meer uit naar de geschiedenis van instellingen en steden in de Middeleeuwen.

Drs. E.T. van der Vlist (1963) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij houdt zich vooral bezig met het verleden van de stad waarin hij is geboren en opgeleid. Sinds 1997 is hij werkzaam bij de Universiteitsbibliotheek aldaar en bij het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te 's-Gravenhage.

OVERZICHT BRONCOMMENTAREN

Broncommentaren 1-IV (1987, herziene versie)

- I De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag, 1851-1922, door P.M.M. Klep, A. Lansink en W. van Mulken
- II De registers van patentplichtigen, 1805-1893, door P.M.M. Klep, A. Lansink en W.F.M. Terwisscha van Scheltinga
- III De Volkstelling van 1807/08, door J.L. van Zanden
- IV De Registres Civiques 1811 (1812, 1813), door J.L. van Zanden
ISBN 90-71251-07-1, 85 blz., geniet
f20,-

Broncommentaren V (1986)

- V De militieregisters 1815-1922, door B. Koerhuis en W. van Mulken.
ISBN 90-71251-1055, 74 blz., geniet
niet meer leverbaar

Broncommentaren VI-IX (1988)

- VI De lijsten van kiezers ter benoeming van afgevaardigden voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad, 1851-1886, door B.M.A. de Vries
- VII De Staat van Fabrieken en Trafieken van 1 aug. 1816, door M. Duijghuisen en P.M.M. Klep
- VIII De Staat van Fabrieken en Werkwinkels van 31 dec. 1819, door M. Duijghuisen
- IX De Hinderwetbescheiden, 1811-1952, door F.F.J.M. Geraedts
ISBN 90-71251-09-8, 79 blz., geniet
f20,-

Broncommentaren X-XII (1990)

- X De registers van de Dienst voor het Stoomwezen, 1856-1924, door H.W. Lintsen
- XI Registrum Memorialis Parochiae, het parochiememoriaal, door P.J. Margry
- XII De Staten van Oorlog te Lande en de Generale Petities, 1576-1795, door P.W. van Wissing
ISBN 90-71251-11-x, 64 blz., geniet
f20,-

Broncommentaren 1 (1994)

- De Nederlandse staatsbegrotingen 1798-1914, door W. Fritschy en R.H. van der Voort

De lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal
1848-1917, door J.K.S. Moes

Bescheiden met betrekking tot beroepsprocedures bij Gedeputeerde
Staten op grond van publiekrechtelijke wetten, 1815-1850: Militie
en schutterij, door L.M. Koenraad

ISBN 90-5216-056-2, 208 blz., ill., genaaid, gelijmd
f25,-

Broncommentaren 2 (1995)

Boedelinventarissen, door Th. Wijsenbeek-Olthuis

De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920, door A. Knotter en
A.C. Meijer (red.)

ISBN 90-5216-075-9, 120 blz., ill., genaaid, gelijmd
f35,-

Broncommentaren 3 (1997)

De kadastrale legger en aanverwante bronnen, 1812-1990

P. Kruizinga

De kadastrale kaart, 1812-1990

P. Kruizinga m.m.v. S.E.M. van Doornmalen

De registers van overschrijving van akten van eigendomsovergang
vanaf 1811

F.J.M. Otten

De registers met de uitkomsten van de herzieningen van de
grondbelasting, 1873-1904

F.J.M. Otten

De notariële akten met betrekking tot de registratie van onroerend goed,
1811-1920

B. Duinkerken

Het systematisch woningonderzoek omstreeks 1900

P. Kooij

ISBN 90-5216-101-1, 272 blz., ill., genaaid, gelijmd
f35,-

Alle Broncommentaren zijn verkrijgbaar in de boekhandel

of rechtstreeks bij de uitgever te bestellen:

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Prins Willem-Alexanderhof 5

Postbus 90755

2509 LT Den Haag

telefoon (070) 315 64 00

fax (070) 385 40 98

e-mail rgp@inghist.nl

internet www.inghist.nl

Postbank 117 417

Broncommentaren beogen de kennis omtrent de voor de Nederlandse geschiedenis belangrijke bronnen te vergroten en de bronnenkritiek te bevorderen. Het accent ligt op serieel bronnenmateriaal dat in vele archieven te vinden is en een zekere uniformiteit vertoont. Dit soort materiaal leent zich voor een systematische toelichting, die de onderzoeker inzicht geeft in de historische en institutionele achtergronden, in de mogelijkheden en beperkingen en in het gebruik van de betreffende bron.

In *Broncommentaren 4* worden elf bronnen uit de Middeleeuwen en het Ancien Régime becommentarieerd die zijn aangelegd ten behoeve van de registratie van onroerend goed. Aan bod komen achtereenvolgens de Arnhemse transportregisters of schepensignaten en de protocollen van bezwaar, de Groningse verzegelingsprotollen, de Leidse bonboeken, de Groningse provinciale rekeningen van de voormalige kloosterlandereien, de leenregisters, de ommelopers uit Zeeland en Vlaanderen, de morgenboeken van de ambachten van het hoogheemraadschap van Rijnland, de Groningse zijlschotregisters, dijkrollen en registers van schouwbare objecten, de Groningse verpondingskohieren, de kohieren van de tiende penning in Holland en de Friese floreenkohieren.

Instituut voor
Nederlandse
Geschiedenis

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
Prins Willem-Alexanderhof 5
Postbus 90755
2509 LT Den Haag
telefoon (070) 315 64 00
fax (070) 385 40 98
e-mail rgp@inghist.nl
www.inghist.nl